შალვა დალიანი

ზარ გაქვსლენდა

«ხელოვნება»
თბილისი
1959

შალვა დადიანი

წინასწარი

И как-то весело и больно
Тревожить язвы старых ран!

Лермонтов.

მემუარული ლიტერატურა, როგორც ცნობილია, დიდად მიჩნეული რამ არის მხატვრულ მწერლობაში.

ერთ დროს იყო ისეთი მიმდინარეობაც მსოფლიო ლიტერატურაში, რომ საერთოდ ბელეტრისტიკას ეს ჟანრი (მემუარული) დაჰფარავსო, მაგრამ, რაღა თქმა უნდა, ეს ასე არ მოხდა და, მე რომ მკითხოთ, არც შეიძლება მომხდარიყო.

ბალზაკი, ზოლა, ჰიუგო, ლევ ტოლსტოი, გოგოლი, დოსტოევსკი, ილია ჭავჭავაძე, გიორგი წერეთელი, ყაზბეგი და სხვა ასეთები მუდამ უჭკნობი ყვავილები იქნებიან მწერლობით შემოქმედებაში. ეს მომავალშიაც ასე იქნება და განა ამის დამამტკიცებელი არ არის ჩვენში საბჭოთა რუსული და ქართული საბჭოთა პროზა? ამას თითქმის ჩამოთვლაც არ უნდა.

თუმცა ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მემუარულ ლიტერატურას თავისი დიდი ღირსება და სიმძიმე არა ჰქონდეს.

მე კი პირადად თუ ებრიყვდები და ამ მონაქცევზე ვკიდებ ამ ჟანრს ხელს, იმისათვის კი არა, რომ საერთოდ ჩემი ბიოგრაფია თითქო მდიდარია სხვადასხვა მომხიბლავი სათავგადასავლო შემთხვევებით, არამედ იმისათვის, რომ მკითხველის ყურადღებას წარვუდგინო თუ ჩვენში, ჩემ დროს (1890—1957-მდე) როგორ გამოვლინდა ერთი შუათანა კაცის ცხოვრება ჩვენს საზოგადოებრივ ასპარეზზე, მით უფრო, რომ ეს ადამიანი (ე. ი. მე) გამოსული იყო იმ წრიდან, რომელიც არც თუ ისე მისდევდა (გარდა მამიჩემის ოჯახისა) მწერლობას, თეატრს და საერთოდ დემოკრატიულ მუშაობას ხალხისათვის.

ამას გარდა, მე მომიხდა კარგა ხანგრძლივი ცხოვრება ამ ქვეყნად და ბევრი რამე ვნახე და განვიცადე, ბევრი ვინმე რჩეულთაგანიც გავიცანი და მათი გახსენება, რაღა თქმა უნდა, ერთგვარ ხალისს შეძენს ამ ნაწარმოებს.

ერთი კია, რაც აქ იქნება გახსენებული, იქნება სწორუტ-ყუარად და გულწრფელად გადმოცემული, თუმცა... როდის იყო, რომ გულწრფელად არ ვწერდი, თვით უბრალო გამოსვ-ლებშიც კი.

თვით ნაწარმოები იქნება დაყოფილი ეპიზოდებად ბავშვო-ბიდან მოყოლებული ჩემ დღეინდელ დღემდე და ყოველივე მოთხრობილი იქნება იმის მიხედვით, თუ როგორ რა გამახსენ-დება.

იმიტომაც ვარქმევ ამ ნაწარმოებს „რაც გამახსენდა“.

პირველი მოგზაურობა

სულ პირველი რა მახსოვს ბავშვობისა?

ჩვენი ოჯახის ცხენებით მოგზაურობა.

მამას ხშირად დავყავდით სოფლიდან სოფლად იმერეთში, სამეგრელოში, ქართლშიაც ხან ჩვენს სამემკვიდრო სოფლებში, ეს უფრო დასავლეთ საქართველოში, ხან სტუმრად, ნათესავებთან.

გვიხდებოდა აგრეთვე მატარებლითაც სიარული სოფლებიდან ქალაქებში, უფრო ქუთაისს და თბილისს, ამიტომაც ბავშვობიდანვე შემიყვარდა მოგზაურობა და ეხლაც ხანდაზმული მისი „ტრფიალი ვარ“ (ილიას სიტყვაა). ეხლაც არ ვერიდები შორეულსა და ხანგრძლივ მგზავრობას.

ერთ დროს ხომ „მოგზაური“ დასიც მყავდა. მართალია, მის დაარსებას სხვა, უფრო საზოგადოებრივი ხასიათის მიზეზები ჰქონდა, მაგრამ არ ითქმის, რომ ამ საქმისათვის ჩემს მგზავრობაში დაუზარებლობასაც ხელი არ შეეწყოს.

ბავშვობის დროის მოგზაურობიდან კი ყველაზე პირველად მახსენდება იმერეთში, სოფ. სვირიდან სადგურ აჯამეთზე გამგზავრება. ნათლად მახსოვს. ლაზარე რატიანს, მამიჩემის ამ ერთგულ კაცს, ვუჯექ ცხენზე უნაგირის წინ.

ლაზარე რატიანზე უთუოდ შემდეგშიაც მომიხდება ვრცლად ლაპარაკი, აქ კი ვუბრუნდები ამ ჩემი პირველი მოგზაურობის ამბავს. თუმცა აქ საამბობიც არაფერია. მხოლოდ თუ ვიხსენებ, იმისათვის, თუ რა ჩამაჩნდა გუნებაში.

შეიძლება ისეთ თითქო უმნიშვნელო შთაბეჭდილებებიდან შემდეგ ირკვეოდეს, თუ როგორ მუშავდება ადამიანის ზნე, ხასიათი, სულიერი მიდრეკილება. მეც მიტომ მინდა აღვნიშნო, თუ რა რისგან შედგა ჩემში.

ეს ნაწარმოები ხომ ჩემი ცხოვრების შეჯამებას ემსახურება, ამიტომ არ მინდა გამოვტოვო არც ერთი წვრილმანი, რაც კი ოდესმე გულს ჩამჩნევია. ამ წიგნის სხვა რუბრიკებში საზოგადოებრივი მოვლენებიც იქნება მოთხრობილი, მანამ კი პირადად ჩემთვის საჭიროა ვიცოდე, თუ ის კაცი, რომელიც მე „მებარა“ (ჩემ თავზე ვამბობ, რასაკვირველია) მთელი ჩემი სიცოცხლის მანძილზე, როგორი იყო ბოლოს და ბოლოს, და ან მე მას კარგად ვიცნობდი, შესწავლილი მყავდა თუ არა.

ხომ არის დიდ მოაზროვნეთაგან ნათქვამი — თავის თავის ცნობა მეტად დიდი რამ არისო. მე დავუმატებ, თუნდაც მონაქცევზე-მეთქი და ამით აქ მოვჭრი სიტყვას.

ვერ ვიტყვი მაშინ მსიამოვნებდა უნაგირის კოტასთან ჯდომა თუ არა, შემდეგში, სხვა დროს, ძალიან გამჭირვებია ხოლმე. რადგან უთუოდ, რაკი წამოვიზარდე, ვეღარ ვეტეოდი, მინდოდა თვით მე მემართა ცხენი, დამოუკიდებლად ე. ი. მარტო ვმჯდარიყავ, და აკი შედარებით მალე მოვიპოვე „ავტონომია“. 8—9 წლის ბიჭი უკვე თავისუფლად ვაჭენებდი ცხენს ჩვენი ფართო ეზოს მიდამოში სოფ. ბეთლემს (ბერთემს) უბელოდაც კი.

ამ მოგზაურობისას კი ჩემი ყურადღება მიიპყრო იმ გარემოებამ, რომ უკვე დღე ღამეს ეყრებოდა და ბინდბუნდი იყო, სადღაც ცის კიდურს კიდევ აჩნდა მზის ნათელი, ცოტა მოწითალო კვალი. მის აქეთ კი ტყვიისფერი ღრუბლები ირეოდნენ, ეს უთუოდ დასავლეთისაკენ იყო, ეტყობა ამ მხარისაკენ მივდიოდით, მხოლოდ ჩვენს უკან, მაშასადამე, აღმოსავლეთისაკენ, ცა სულ ჩაშავებული იყო და ამის შემხედვარე ბავშვის ნორჩი გონება ერთგვარი გაურკვეველი შიშით იყო შეპყრობილი.

გაურკვეველი შიშით, რომ ვამბობ, ამას აქვს თავისი მიზეზი, რადგან ჩვენს ოჯახში არავინ არასოდეს არ გვაშინებდა პატარებს ჯოჯოხეთით, ან რაიმე სხვა ზღაპრული ჯანდაბებით და მისი ურჩხულებით. ეს მამიჩემისაგან ყველას აკრძალული ჰქონდა და ამიტომ იყო ჩემი შიშიც გაურკვეველი, უფრო ცხოველურ-ინსტიქტიური.

ისე კი, ეხლა მახსენდება, იმდენად მიტაცებდა მგზავრობა

და ისიც ვაჟკაცის გულ-მკერდს ამოფარებულს, რომ მაინცდამაინც დიდ შედრკომას არა ვგრძნობდი, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ნათელ ცის კიდურისაკენ ვიყურებოდი.

ცხენების ფეხების თქარათქურში თითქო ცოტათი მთვლემდა კიდეც და შორეული ჯუჯუმკალის ხმა თითქო მინანავებდა.

აი ეს ჯუჯუმკალი ჩემთვის დაუვიწყარია. პირველად ვისმინე მისი ხმა ამ მოგზაურობისას.

მე შემდეგში გავიგე, მოჩიტულზე, რომ დედამიწის ზურგზე (ჩვენს ცდომილზე) სანამ მუსიკალური ბგერა ბულბულის მომხიბლავ სტვენამდე ამაღლდებოდა და შემდეგში ადამიანის ყელის ხმათა კრიმანჭულით დაგვირგვინდებოდა, პირველი მომღერალი, ანუ ხმის გამომღები, ჯუჯუმკალი იყო და მერმე ისიც მურუჟღ სინათლეში. მას ჰგონია, თურმე, რომ ეხლაც პირველყოფილი დროა და შებინდდება თუ არა, იწყებს თავის ფეხების ხახუნს და გამოსცემს ნაზსა და თითქო სევდიან კილოს.

მე მაინც ასე მეჩვენება და, შეიძლება საკვირველია, მაგრამ მიყვარს მისი მოსმენა. უთუოდ მიტომ, რომ მახსენებს ჩემს უმანკო ბავშვობას.

მაშასადამე, ამითი დაიწყო ჩემი შეგნება — მურუჟღ სინათლეში ჯუჯუმკალის გალობა!

შეიძლება ამას სიმბოლიური მნიშვნელობაც ჰქონდა ჩემს ცხოვრებაში.

ვნახოთ!

უცნაური გემოვნება

ჯუჯუმკალმა გამახსენა: მე მიყვარს აგრეთვე ღამით ჭოტის ყივილი.

საზოგადოდ კი მიჩნეულია, რომ ჭოტის ყივილი თუ საზარლად არა, არასასიამოვნოდ მაინც მიაჩნიათ და სოფელში ზოგიერთებს, მგონი დღესაც, მისი გაგონება ცუდი რამის მომასწავებლად აქვთ განკუთვნილი.

მე კი იგი მსმენია პირველად იმერეთში, სოფ. კულაშში. საოცარ, თილისმიან მთვარიან ღამეში, დიდ მყუდროებაში, როდესაც ობლად გაისმის ამ უწყინარი ფრთოსნის თითქო გულსაკლავი კვნესა.

დღესაც მისი მოსმენა მაგონებს რომელიღაც, თითქოს ჩემთვის დაკარგულ, პირად ბედნიერებას, რომელიც შეიძლება მღირსებოდა, მაგრამ ხელთ ვერ ვიგდე.

ნაზ. გულის მომწყვლელ შოგონებათა აღმძვრელია.

კიდევ ერთი რამ, მაგრამ ეს სულ სხვა ხასიათისაა: მსიამოვნებს მაზუთის სუნი.

ზოგიერთს გულს ეყრება, თუ ოდესმე მოედინება მისი სუნი.

მე კი ესეც ჩემს ბალღობაში მაქვს შეძენილი.

ერთ დროს მამა ზესტაფონში ცხოვრობდა. სწორედ იმ ქალაქში, სადაც მე ვარ დაბადებული და სადაც მივიღე ქართული ანბანის პირველი „განარკვი“.

მამა გაკვეთილს განარკვს ეძახდა. მეც უფრო მართებულად მიმაჩნია და ამიტომ ვხმარობ: გაკვეთილი ხომ გაკრილს თუ მოკრილს ნიშნავს, განარკვი კი გარკვეულს, განმარტებულს, და ჩემის ფიქრით ეს უფრო შეეფერება სინამდვილეს.

თუმცა „გაკვეთილმა“ უკვე ისეთი მოქალაქეობა მოიპოვა, რომ მე აღარა ვდაობ. გახსენებისათვის კი საჭირო იყო.

3—4 წლის ვიქნებოდი მაშინ, როდესაც პირველად მაზუთის სუნი მომედინა.

რკინიგზის სადგურთან, მაღლობზე ვცხოვრობდით და ყოველდღე ვუყურებდი მატარებლის მიმოსვლას, განსაკუთრებით ცალკეული ორთქლმავლის „მანიოვრებს“.

აქ იყო მისწრაფება, მოძრაობა და... მაზუთი.

შემიყვარდა ეს ყოველივე. მისი „ბრუნდი და მართალი“.

მართალმა „მყრალიც“ გამოიყოლია. მე კი შემიყვარდა. არა! მსიამოვნებს.

ესეთი უცნაური კაცი ვარ.

აქედან უთუოდ საწყისი ჩემის უხეირო გემოვნებისა.

მაგ., ქალებში ხშირად ულამაზო ქალები მომწონებია. რასაკვირველია, მთლად მახინჯი არა, მაგრამ ისეთები, რომელთაც სხვები თითქო ვერ ამჩნევდნენ, რადგან უზადო ლამაზებისაკენ მიიზიდებოდნენ.

მე კი „ძალიან“ ლამაზი ეგრე რიგად არ მიპყრობდა.

მაგრამ მე გამონაკლისი არა ვარ თურმე. მახსენდება ერთი ამბავი.

მყავდა ერთი ბიძა, იასონ წულუკიძე, კაცი დარბაისელი, ჭკუამახვილი, ძველებური მოშაირე, მოცეკვავე, მომღერალი, კარგი ცხენოსანი და მონადირე. წარმოსადეგი ვაჟკაცი, მხოლოდ სახით შავი ძალზე და არც თუ ძალიან სახიერი. დები კი ლამაზი ჰყავდა. ეს დები ხშირად ეხუმრებოდნენ თურმე — შე უბედურო, რა გეშველებოდა, ქალად რომ გაჩენილიყავიო. იასონი კი ამით ანუგეშებდა: — ნუ გეშინიანთ, მაინც გავთხოვდებოდი, აგერ სეფე მაჩაბელი უსათუოდ შემირთავდაო. ამ სეფეს კი საოცარი, ერთი რაღაც დოღრიალა დედაკაცი ჰყავდა თურმე ცოლად.

მაგრამ მე ძალიან წინ გავრბივარ. ეს უთუოდ იმიტომ, რომ მეჩქარება, რაც კი აქამდე ჩემში მოგონება მოზღვავებულა, აღუნიშვნელი არ დამრჩეს, 68 წლის კაცს მეშინია ამისი[1].

---

[1] როდესაც ამ ნაწარმოების წერა დავიწყე, ამ ხნის ვიყავი. ავტ.

კვლავ მოგზაურობა

მახსენდება კიდევ სხვა მგზავრობაც. ესეც სოფლად და ესეც ცხენებით.

მხოლოდ ამ ხელად მამამ სხვაგვარ გვამგზავრა მე და ჩემი და.

მამა ხომ ადრე დაქვრივდა და შვილებთაგანაც მხოლოდ ჩვენ ორნი შევრჩით, მე და მაშო, შემდეგში ცნობილი საზოგადო მოღვაწე აფხაზეთში და განსაკუთრებით ქ. სოხუმში, სადაც დიდი ამაგი მიუძღვის ძველ, ცარიზმის დროს, ქართული სკოლის დაარსებასა, ქართული თეატრის მოწყობასა და სხვა ამგვარ კულტურულ საქმიანობაში, მარიამ ანჩაბაძისა.

მივემგზავრებოდით სოფ. რგანში საზაფხულოდ, სადაც მამას დედისაგან მემკვიდრეობით დარჩენილი მამული ჰქონდა და სადაც შემდეგში შავი ქვა აღმოჩნდა.

მივდიოდით ზესფატონიდან ესრეთ წოდებულ დიდწიფლის გზით, მაგრამ მაშინ ასე ადვილი არ იყო მგზავრობა, ისიც ცხენებით და მთელი ოჯახითა და ბარგი-ბარხანით. მაშინ მაინც ასე ეჩვენებოდათ და ამიტომ რაღაც 30—40 კილომეტრის მანძილზე ერთი სამჯერ მაინც სადმე უნდა დაბანაკებულიყვნენ და ღამეც გაეთიათ. ჩვენ კი, რაკი გზადაგზა ნათესავები გვყავდა, რასაკვირველია, მათთან შევუხვევდით ხოლმე. უამისობა არც შეიძლებოდა, მამას უგულობასაც შესწამებდნენ. ეს იყო გასული საუკუნის 70-იანი წლების მიწურული და მაშინდელ თავადაზნაურობას, განსაკუთრებით ზემო იმერეთში, ჯერ კიდევ კარგა „სული ედგა“.

ჩვენი მარშრუტი ესეთი იყო: ზესტაფონიდან — დილიკური, ჯოყოეთი, კაცხი და შემდეგ რგანი.

ჩვენ სულ აბაშიძეებში უნდა გვევლო. ესენი იყვნენ ჩვენი უფრო მახლობელი ნათესავები:

შალვა დადიანის მშობლები: დედა — ლიდა, მამა — ნიკო;
და — მარიამი. 1872 წ.

დილიკოურში დავით აბაშიძესთან, პოეტ გრიშა აბაშიძის მამასთან (კიტას ბიძა იყო).

ჯოყოეთში — კონსტანტინე აბაშიძის ოჯახში, იასონ და გრიგოლ აბაშიძეებთან.

კაცხში — ან კოსტა ან ალექსანდრა აბაშიძესთან.

დავითი, გრიშას მამა, განათლებული კაცი იყო, მშვენიერი მოლაპარაკე, სახიერი, ტურგენევს ჰგავდა, ევროპულად ჩაცმული. თუმცა ბევრი არაფერი გამეგებოდა, მაგრამ ძალიან მიყვარდა დავითის და მამას საუბარი. მივცუცქდებოდი იქვე ახლო მოსაუბრეებთან და ყურს ვუგდებდი. თითქო ვგრძნობდი, რომ კარგ რაღასაც საუბრობდნენ და კარგადაც ლაპარაკობდნენ. დავითს უკვირდა თურმე ჩემი ესეთი „სერიოზულობა“ და მე კი მეფერებოდა, მაგრამ მამას საყვედურობდა თურმე, მეტის-მეტად დინჯად ზრდი შვილებს, ბავშვი უნდა ცელქობდეს, მინდორ-ველს მოედოს, ტოლ-ამხანაგებში „ბურჭალობდესო“. მამა ამისი არც ერთის წინააღმდეგი არ იყო, მაგრამ არც ამ „სერიოზულობას“ მიშლიდა.

ჩემის ესეთის საქციელით ერთხელ, ეს სხვა დროს, ცნობილი პროფესორი ალექსანდრე ცაგარელიც გავაკვირვე თურმე. ის მაშინ პეტერბურგიდან იმისათვის იყო ჩამოსული, რომ მეგრული ენის მეცნიერულად შესასწავლად მასალები შეეგროვებინა და, სხვათა შორის, დახმარებისათვის მამაჩემსაც მიმართა.

მახსოვს, ქუთაისში, მამას კაბინეტში, მაგიდას უჯდა ერთი ლამაზი, შავწვერა, სათვალებიანი ვაჟკაცი და მამას ესაუბრებოდა, თან იწერდა რაღეებსაც. ეს ხდებოდა ხშირად საღამოობით და მაშინ, როდესაც ესეთ მუშაობის დროს კაბინეტში არავის მომსვლელს არ უშვებდნენ, მე კარგი ასისტენტივით მაგიდასთან წამოსკუპებული ვიყავ და რაკი მაგიდას ხეირიანად ვერა ვწვდებოდი, მაგიდაზე ხელები მეწყო, ზედ კიდევ თავი მქონდა ჩამოდებული და ესე შევცქეროდი ხან მამას და ხან პროფესორს. მეცნიერს ის უკვირდა თურმე, რომ მე არ მეძინებოდა. საკვირველია, რა უნდა აინტერესებდეს ბავშვსო. მე კი თურმე ისე გულისხმიერად ვიყავი, თითქო ყოველივე გამეგებაო.

მაგრამ მე ძალიან დავცილდი ჩემს მგზავრობას.

ვიმგზავრეთ კი ასე: ერთ ცხენზე გარდიგარდმო გადაკიდებული იყო ორი მჭიდროდ მოწნული კალათი, შიგ რბილად მოგებული საჯდომით. კალათებში კი ცალ-ცალკე ვისხედით და-ძმანი, ნელად მივექანებოდით დიდწიფელის „გაწმოდიალებულ“ გზაზე.

ჩვენ უზრუნველყოფილი ვიყავით გადავარდნისაგან და ცხენს კი მიუძღოდა ჯილავში ხელჩავლებული რომელიმე გამოცდილი მამას მხლებელთაგანი.

თურმე დიდ ხალისსა და მოწონებას იწვევდა მნახველებში ჩვენი ესეთი მოგზაურობა. ოღრო-ჩოღრო გზაზე და აღმართ-დაღმართებზე მარდად სიარული კარგი ცხენოსნისათვისაც მოსარიდებელი იყო, განსაკუთრებით ღამე.

ყველაზე უარესი გზა იყო ჯოყოეთში ჩასასვლელი. სოფელი დაბლობშია გაშენებული და მისასვლელი კი ირგვლივ გორებიდანა აქვს. მე ესე მახსოვს.

სრულიად დაღამდა, ჯოყოეთს რომ მივუახლოვდით. მართალია, რბილად ვიჯექით, მაგრამ მაინც მომწყინდა მგზავრობა. გზა გრძელი მომეჩვენა. როგორც იყო, თქვეს — შევდივართ სოფელშიო, და მართლაც შორიდან აქა-იქ სადღაც გამოჩნდა სინათლე, სადღაც შორს ძაღლმა მიაყეფა, მეგონა თუ მივედით კიდეც, აი საცაა შევალთ სადმე ეზოში, მაგრამ სწორედ ამ დროს უეცრად სრულიად დაბნელდა და სადღაც კიდევ უფრო თავქვე ჩავეშვით. ეს გზას არც კი ჰგავდა, ცხენს ხშირად ქვებზე ფეხი უსხლტებოდა. ეხლა რომ ვიგონებ, ეს უთუოდ ნაღვარევი უნდა ყოფილიყო და სწორედ მისგან გზად გაკვერილი. ზევიდან კი უზარმაზარი ხეების შტოები გადმოგვფარვოდა და ეს იყო, რომ ღამეს კიდევ უფრო გვიბნელებდა. მივდიოდით თითო-თითოდ გამწკრივებული და ხშირად გვესმოდა შეძახილი, რომ ხის შტოებს არ წამოვდებოდით, მოვრიდებულიყავით. მაინცდამაინც ამ სიბნელესაც, ეტყობოდა, თვალი შეეჩვია და უკვე ვარჩევდი გზადაგზა კიდევ უფრო ჩაშავებულს რაღაც დაკლაკნილ საგანს.

„აჩუ!“ ეძახდა ჩვენი გამძღოლი ჩვენს ისედაც მშვიდსა და ჭკვიან მერანს და თან ჩვენ გვაფრთხილებდა: — არ შეგე-

შინდეთ, ეს ხის ფესვებია. გველეშაპი არ გეგონოთ, ან ღრიანკალიო. მაშინ არც ერთი არ ვიცოდი, რადგან, აკი ვთქვი, ესეთი ურჩხულებით მამა არასოდეს არ გვაშინებდა-მეთქი. ამიტომაც უთუოდ მიკვირდა გაფრთხილება; მხოლოდ გამოუცნობის გამოცნობა, ცხადია, ძალზე მინდოდა. ბავშვისთვის მაინც ეს ხომ დიდად სანუკვარია.

შემდეგში განთქმული მხატვრის გუსტავ დორეს ბიბლიურ ნახატებს რომ დავკვირვებივარ, იქ მინახავს ამისთანა დაღრანკილი ხეები და მისი ფესვები.

დასრულდა ეს ნაღვარევი და უცბად კონსტანტინე აბაშიძის ფართო ეზოში კი შევედით...

ამ ოჯახში გამაკვირვა იმან, რომ ერთი მომცრო ოთახი ვნახე, სადაც მხოლოდ ხატები იყო, მაჩვენა თვითონ დიდმა დიდედამ, კონსტანტინეს მოხუცმა ქვრივმა.

ოჯახში არსად მინახავს, ამდენი ხატები ჰქონოდეთ. ეკლესია ჰქონდა მაგ. სოფ. კულაშში ალექსანდრე მიქელაძეს თავისივე სახლის ერთ-ერთ დარბაზში — კანკელი, ტრაპეზი და ყოველგვარი საეკლესიო მოწყობილობა.

ეკლესია მინახავს ძალიან ხშირად ესეთ ოჯახებში ეზოში, ცალკე, პატარა განკუთვნილი შენობა. კარის ეკლესიას უწოდებდნენ.

სახლში კი არ მინახავს. მაგრამ ალექსანდრე მიქელაძეს ხომ თეატრიც ჰქონდა აგრეთვე თავის სახლში.

თუმცა ამ თეატრზედაც უთუოდ თავის ალაგას ვილაპარაკებ.

კაცხში მახსოვს პირველი ნახვა შემდეგში ცნობილი პოეტის გრიშა აბაშიძისა. მაშინ ის გიმნაზისტი იყო და, რამდენადაც მახსოვს, მეტად ცოცხალი და დაუდეგარი. ჩვენი მასპინძლისას, ალექსანდრა აბაშიძისას, (გრიშას ბიცოლა იყო) ბევრი ქალიშვილი იყო თავმოყრილი, გრიშა სულ მათ შორის ტრიალებდა და იყო ერთი გახურებული სიცილ-კისკისი, სხვადასხვაგვარი გართობა: ქორობუდობია, ქალაქობია და სხვა ამისთანა. აგრეთვე პირველად იქ გავიგონე შემდეგი ზეპირი, სიტყვიერი ვარჯიშობა:

„— ანზე ვისი ხარ?

— ალავიძის.
— შენი სახელი?
— ანტონი.
— საიდან მოდიხარ?
— არგვეთიდან.
— სად მიდიხარ?
— არადეთს.
— მშვილდი რისი გაქვს?
— ატმის.
— ისარი?
— არყის ხისა.
— რას მოკლავ?
— არჩვს.
— რაში კრავ?
— აპკში.
— ვის მიუტან?
— ამირაჯიბს.
— რას გაჩუქებს?
— ალმასს".

ერთი სიტყვით მთელი ძველებური „ვიქტორინა".

როგორც ხედავთ, აქ საჭირო იყო ვარჯიში გეოგრაფიაში, ნადირთა სახელების ცოდნაში, ქართული სახელებისა და გვარის გახსენებაში, ხე-ტყის ცნობაში და აგრეთვე სხვადასხვა ნივთთა ცოდნაშიაც.

ეს, რასაკვირველია, შემდეგმა დაკვირვებამ დამანახვა. მაშინ კი ზოგიერთის სხარტული, სწრაფი პასუხი მაკვირვებდა, განსაკუთრებით გრიშასი და, ცხადია, უფრო სიტყვათა ბგერა მახალისებდა.

ეს თამაში კი გრძელდებოდა საზოგადოთ, მანამ მთელი ქართული ანბანი არ ჩამოითვლებოდა და ძალიან ხშირად ბევრი დიდხანს ჩერდებოდა და „თავს იმტვრევდა". ხან ისარი შემოაკლდებოდა, ხან ნანადირევი, ხან საჩუქარს ვერ გამოძებნიდა და სხვ.

მე არ მახსოვს სად შევითვისე ასეთივე თამაშობა „ბერი ჩამოხტა"-სი.

„ — ბერი ჩამოხტა.
— სად?
— ბეთლემში.
— მონასტერი სად ააშენა?
— ბერიწყუზე.
— მონასტერს რა ჰქვია?
— ბეთანია".

და აქაც მთელი ანბანი უნდა ჩამოთვლილიყო. ეს უფრო იოლი შესასრულებელი იყო და უფრო ჩემი ხნის ბავშვებს ავარჯიშებდნენ ამაში.

იმჟამად კაცხისაგან სხვა არაფერი შერჩენია ხსოვნას, გარდა კიდევ ერთი აბაშიძისა: სახიერი კაცი იყო, წვერგაპარსული და სქელი, შავ-ულვაშებგადაგრეხილი. ქართული კაბა ეცვა და საუცხოოდ მოქედილი ხანჯალი ერტყა. ეს იმიტომ მახსოვს, რომ ამ ხანჯალს ძალიან ვეტრფიალებოდი და როდესაც მისი პატრონი, გედეონ აბაშიძე, თავისთან ახლო მიმიყვანდა, მე ამ ხანჯალს ვეთამაშებოდი.

მახსოვს, იმ დღეს გედეონი ძალიან გამხიარულდა სუფრაზე. უთუოდ თამადა იყო, რადგან ეხლა მახსენდება, რომ ის მეთაურობდა იქაურობას. რაღაც უცნაური სასმისებით სვამდა ღვინოს. ხუმრობდა, მღეროდა, ცეკვავდა და მამას რაღეებსაც ეხუმრებოდა, რაც მამას, საერთოდ დინჯ კაცსა და ღვინის სმის სრულიად არა მოყვარულს, ეტყობოდა, ამხიარულებდა.

შემდეგში გავიგე ამ გედეონის ცხოვრებიდან ერთი ეპიზოდი: რომელიღაც გლეხთან მას მიწის თაობაზე დავა ჰქონდა და ამის გამო სასამართლოში ხშირად დადიოდა. სასამართლო კი მაშინ იმ არემარეზე მხოლოდ ქ. ზესტაფონში იყო და კაცხიდან იქამდე კარგა დიდი მანძილი გახლავთ. დანიშნულ დღეს გედეონი, რასაკვირველია, ცხენით მიემგზავრებოდა, მისი მომჩივარი თუ მოპასუხე გლეხი, ეგეც, რასაკვირველია, ფეხით მიჩანჩალებდა, მაგრამ გედეონი დაინახავდა თუ არა ფეხით მიმავალ თავის მოწინააღმდეგეს, შემოისვამდა ცხენზე და ისე მიიყვანდა ზესტაფონამდე.

— შენ, პიკო, ფეხით როდის მოხვალ და შენ რომ არ იქ-ნები, შეიძლება მოსამართლემ საქმე გადამიდვასო.

შემდეგ, როდესაც სასამართლო დასრულდებოდა, სულ ერთია: როგორი განაჩენიც უნდა ყოფილიყო, ამ გლეხს მაინც არ გაუშვებდა და სადმე სამიკიტნოში გლეხთან ერთად კარგა ნშვენივრად გადაკრაეედა.

როდესაც სხვებს ამისთანა მისი საქციელი აკვირვებდათ, გედეონი უპასუხებდა თურმე:

— დალოცვილებო, მე ამ გლეხის წახდენა კი არ მინდა, მეცოდება კიდეც. მხოლოდ თუ ვედავები, მაგას კი არა, მე რუსის კანონს ვებრძვი, რომ ასე სადავიდარაბოდ გაგვიხადა საქმე მეც და ამ გლეხსაც.

2

კაცხის შემდეგ ჩავიდოდით სოფ. რგანს და აქ ზაფხულობით ვისვენებდით თითქმის მთელი ზაფხული.

სააგარაკოდ სოფ. რგანი მართლაც საუცხოოა. თითქმის გამუდმებით მშვენიერი ამინდები დგას და მეტად გრილი ზაფხული იცის. იქაური მთის ჰაერი მარგებელი რამ არის. საუცხოო წყაროები სოფლის ყოველ კუთხეში, დიდრონი წაბლისა და ცაცხვის ხეებით დაყურსული ეზოები, ხავერდოვანი მდელოთი დაფარული არემარე. მშვენიერი გადასახედავი სოფ. წირქვალისაკენ, თაბაგრებისაკენ, ხრეითისაკენ! ეს განსაკუთრებით აქაურ მებატონეთა სახლ-კარიდან. ეს სოფელი ერთ დროს სულ მთლად საბაშიო იყო, ჩემსობას კი აქაურ აბაშიძეთაგან მხოლოდ ერთი დათა აბაშიძე იყო დარჩენილი და შემდეგში მისი ვაჟი სანდრო, თორემ ისე დანარჩენი აქაური მამული სამემკვიდროდ ღოღობერიძეებს, ნიჟარაძეს, შემდეგში ამის მემკვიდრე ამილახვარს და დადიანს, მამიჩეშის სახით, რგებოდათ.

ეს სოფელიც ბავშვობიდანვე მყავს შეყვარებული, რაღგან აქ გამომჩენია ტოლ-ამხანაგებიც ჩემს ბავშვურ „ბურჭალობაში“: კავთელაძეებში, ხვედელიძეებში, სამხარაძეებში, გველესიანებში, ყიფშიძეებში და სხვ. მაგრამ ბავშვობაში მყავს ეაცნობილი და გამეგობრებული აქაური მოზრდილებიც.

უწინარეს ყოვლისა, ჩემსობას ღრმად მოხუცებული, მაგ-

რამ მეტად ჭარმაგი, ცოცხალი და მოძრავი, ბოყოჩი მენაფირე.

დიდად ხალისიანი კაცი იყო: ოხუნჯი, მომღერალი, შაირების მთქმელი და მეზღაპრე. ეტყობოდა ყველას უყვარდა და ჩვენ, ბავშვები, ხომ სულ არ ვცილდებოდით, როგორც კი ის ჩვენსა გამოჩნდებოდა.

ბევრ რასმე გვიამბობდა — ზღაპრებს, ანდაზებს, თავის თვალით ნანახ ამბებს. სამწუხაროდ, მათი უმეტესობა ხსოვნიდან გამომქარდა. მახსენდება მხოლოდ ერთი პაწია შემთხვევა პირადად მისი ცხოვრებიდან:

სადღაც შეკრებილებაში იყო თურმე. უეცრად ეზოში უპატრონოდ მიგდებული აღვირი ნახა. მიიხედ-მოიხედა, ახლომახლო არავინ იყო. აიღო და ჩოხის კალთა მიაფარა. გადადგა ნაბიჯი, მაგრამ გაახსენდა — დამალვა არ ეგებისო და ხმამაღლა წამოიყვირა: „ვ ი ი ს ი ა? ვ ი ი ს ი ა?..“ შემდეგ ხმადაბლა, თითქოს ჩურჩულით დაუმატა „აღვირი“. ისე ხმამაღალი „ვისიათი“ და ნაჩურჩულევი „აღვირით“ შემოიარა იქაურობა და ბოლოს ნანახი მიითვისა.

ერთხელ კიდევ ბატონს ვიღაცამ ხაჭაპურები მოართვა. ბატონი ნაწილს შეექცა და ნაწილი კიდევ ბოყოჩას მიაბარა ბეღელში შესანახად. გავიდა ერთი დღე. ბატონმა ხაჭაპურები არ მოიკითხა. ბოყოჩას ეგონა, რომ ბატონს ხაჭაპურები დავიწყდა, თვითონაც ყმაწვილი იყო, სულმა წასძლია და ხაჭაპურები თანდათანობით გაანადგურა. მეორე დღეს ბატონმა მოთხოვა ხაჭაპურები ბოყოჩას, თან უბრძანა: — ცივი იქნება და გააფიცხეო! ბოყოჩა ამოეფარა ბეღლის ყურეს და დიდ საფიქრებელს მიეცა; რომ შეაგვიანდა, დაიბარეს ბოყოჩა. შინაყმებმა მოსძებნეს და მიჰგვარეს ბატონს.

— რა უყავ, ბოყოჩა, ხაჭაპურები?

— ფიცხდება, ბატონო.

— კარგი, მალე მოიტანე.

კიდევ რომ შეაგვიანდა, მიხვდნენ როგორც იყო საქმე და მახსოვს ბოყოჩას დასათავარი:

„ხაჭაპურები ვერ გავაფიცხე, მაგრამ მე კი შემიფიცხეს ბევრდებიო“.

ასეთ მოგონებათა შემდეგ დაგვსვამდა საქანელაზე, რომელსაც თვითონ ზემოიმერულად „საკორწიალოს“ ეძახდა და გვაქანებდა. ზოგჯერ ისე მაღლა აგვისროდა, რომ მაგალითად მე „სული შემეკვროდა“, მაგრამ თან გახარებულიც ვიყავი, რომ ასე ცაში ავიტყორცნებოდი ხოლმე.

სამაგიეროდ. როდესაც ბავშვებს ასე გაგვახარებდა, ახლა თვითონ ჩამოჯდებოდა და მარტოკა „კორწიალობდა“. მუხლებს ჰკუმშავდა, შემდეგ სწრაფად წინ გაისროდა ფეხებს და კარგა მაღლა ქანაობდა. თან გულით ისე ხარხარებდა, რომ ჩვენც გადაგვედებოდა მისი სიცილი და უმიზეზოდ ვკისკისებდით.

აქავე უნდა გავიხსენოთ ერთი მშვენიერი ადამიანი. წარმოსადეგი ახალგაზრდა, შავთვალწარბა, მხარბეჭიანი, ნიჭიერი და მახვილი სიტყვის პატრონი გოგიტა. სამწუხაროდ გვარი აღარ მახსოვს. ეს სვირელი გლეხი იყო და ბებიაჩემს, მარიამ აბაშიძის ქალს, ხაბაზად ჰყავდა. მუდამ მხიარული, ხალისიანი და საკუთარი შაირების გამომთქმელი. ყველას უყვარდა და მე ხომ თითქმის არ ვიშორებდი, რადგან დიდი გამომგონებელი და გამკეთებელიც იყო სხვადასხვაგვარის სათამაშოსი: ხან მეტად მოხდენილს ფანჩატურს ამიშენებდა, გვიმრის ფოთლებით გადახურულს, მხოლოდ ისეთ მომცროს, რომ შიგ თითქმის მარტო მე ვეტეოდი, ეს შალვას სასახლეაო და ზედ არავის არ აკარებდა, სანამ ზაფხულის თქეშმა არ ჩაგვინგრია საბურველი და გაანადგურა ჩემი ყურე.

შეიძლება „შალვას ყურეს“ სიყვარული აქედანაც ჩამენერგა [1].

ერთხელ კიდევ ხის ორთქლმავალი გამომიკოპიტა. ეს, ახლა რომ ვიხსენებ, მართლაც საუცხოო მოდელივით იყო გამოყალიბებული. საყვირიც კი მოაწყო. მაგრამ ჩემთვის ყველაზე გამხარებელი მისი ორ-ორ წყვილად მორგებული ბორბლები იყო, რომელთაც კბილანა ამოძრავებდა. სხვადასხვაგვარ ბურთებს, ბეწვეულის თუ წითელ-ყვითელ მეშისას ხომ ხშირად მიკეთებდა და აგრეთვე ნაირ-ნაირ ბზრიალებს. დაატ-

[1] ერთხელ შალვას ყურე დავარქვი პაწია აგარაკს, თბილისის მახლობლად სოფ. ბაგებში.

რიალებდით მიწაზე, ან კიდევ უფრო კარგად ხის იატაკზე, და დიდის სისწრაფით „დაკვიწიალდებოდა“. ან ზონარგაბმული თხილის კაკალი, ძაფების გაწევ-გამოწევით თან რომ ტრიალებდა და თან რომ „ღუოდა“.

მამამ ამ გოგიტას ქართული წერა-კითხვა ასწავლა უკვე 22—23 წლის ვაჟკაცს და უნდოდა სადმე ზეინკლობა მაინც შეესწავლებინა თურმე. აქედან გაიკვლევს გზასაო, მაგრამ გოგიტას დედამ შვილი მალე დააცოლშვილა და თითონ გოგიტასაც, საერთოდ, დიდხანს არ უცოცხლია.

მისი ნაშაირევიდან მხოლოდ ერთი სახუმარო ლექსი შერჩა ხსოვნას.

ზესტაფონში იმ დროს ცხოვრობდა მერაბ ლორთქიფანიძე, მამა ჩვენი ცნობილის მწერლის ნიკ. ლორთქიფანიძისა. მას, სხვათა შორის, ერთი ლამაზი უფროსი ქალიშვილიცა ჰყავდა, სახელად ივდითი, რომელსაც, ცხადია, იმ არემარის ახალგაზრდობა ეტრფიალებოდა. გოგიტას, რასაკვირველია, იმ დროს და იმ მდგომარეობის კაცს, როგორიც თვითონ იყო, მერაბის ოჯახთან ხელი არ მიუწვდებოდა, მაგრამ გული მაინც ასე მოიოხა თურმე:

„დედალ-მამალო ფუტკარო,
ლორთქიფანიძეს უთხარო:
ან მომეც შენი ივდითი,
ან ზესტაფონში ნუ ხარო!“

რგანში კიდევ მახსოვს გველესიანების მშვენიერი, იმერულ კილოზე გალობა ადგილობრივ ეკლესიაში და მათ მიერ შესრულებული „სძლისპირები“ ოჯახებში, პურად-ღების დროს.

ეს არ ჩამოუვარდებოდა შემდეგში ჩემ მიერ მოსმენილ განთქმულ დუმბაძეების, დიდო ჭალაგანიძის, წერეთლის, ხუნდაძისა და მეძმარიაშვილის მიერ შესრულებულ საეკლესიო და საერო საგალობლებს.

ასეთივე საამური და წარმტაცი იყო ჩემთვის სოფ. ლაშეში დავით აბაშიძის (ლაბუაშვილის) მეთაურობით ნამღერი ქართული ჰანგები.

ყველა ამათ იმთავითვე შემაყვარეს მშობლიური სიმღერები და ბოლომდე მათი ტრფიალი დავრჩი.

ერთ დროს, როდესაც დავჭაბუკდი, საგალობელთა ესეთი არტისტული შესრულების დროს, სულ ის მესახებოდა, რომ ჩვენი სახელოვანი წინაპრები სტკბებოდნენ ამ ჰანგებით და იკმაყოფილებდნენ ესთეტიურ მოთხოვნილებას. ამ დროს განსაკუთრებით მახსენდებოდა დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე, რომელთა კულტიც იყო ჩვენს ოჯახში გამეფებული.

ეს იყო ჩემი რომანტიკა.

ამას, ცხადია, დიდად ხელს უწყობდა ის გარემოცვა, ის სულიერი განწყობილებანი, რომელთაც მამაჩემი ამყარებდა თავის ოჯახში. და, როგორც ეხლა ვფიქრობ, ეს უფრო იმისათვის — შვილებში გაეღვიძებინა, აღეზარდა დიდი სიყვარული საქართველოს წარსულისა და მის ზნე-ჩვეულებისადმი.

ასე ვიყავ დიდხანს, სანამ საგანთა უფრო ახლოს გაცნობამ, შედარებით შესწავლამაც არ გამძარცვა ზოგიერთი ილუზიისაგან და არ მომცა ხელში ერთადერთი შიშველი სიმართლე, მოუკაზმელი და შეულამაზებელი.

3

რგანში პირველად ვნახე სიმინდის წითელი ტარო და ისე შევიყვარე, რომ დიდხანს თავიდან არ ვიშორებდი. აქავე უფრო ახლოს გავეცანი ღორებსა და ინდოურებს. ინდოურის ჭუკებს თითქო ციოდათ მაღალ ფეხებზე შემდგართ და ძიგ-ძიგებდნენ, თან თუ რამე საკენკს იშოვნიდნენ, ჩაუნისკარტებ-დნენ, გადაყლაპავდნენ და შემდეგ თითქო უკვირთო, ყრანტალებდნენ—ეს რა კარგ რასმე წავაწყდითო. მაგრამ მათ შორის ყველაზე უფრო მართობდა, რასაკვირველია, მამალი ინდოურების გაფხორვა, მანქანის ძრავისებური დაქშინება და შემდეგ თითქო შეტევაზე გადასვლა. თავისიანებზე ეტყობა გავლენა ჰქონდა მათ მრისხანებას, მაგრამ მე კი, 3 თუ 4 წლის „ვაქკაცი“, ვერ დამაშინეს. სამაგიეროდ, ერთმა ღორმა ძალზე დამიბრიყვა. ეს იყო ჩვენებური, მოგრძო ღორი და არა ჩამრგვალებული და ზანტი იორკშირულ „მაშკა“-სავით, ქონისაგან საძრაობა რომ აღარა აქვს. ცოცხალი იყო, მოძრავი, ფიცხი, მტვრის ფერი და შავზოლებიანი, რკოს მიირთმევდა ხშირ მუხნარში. რომ მივუახლოვდი და ახლო დაკვირვება

დავუწყე, თითქო იუკადრისაო არა მკითხეს მიახლოვება, ერთი წემომიტია, ერთი დამიფრინა ისე, რომ ჩვენს ოდამდე სულ „ქუდმოგლეჯილი“ გავრბოდი. შემდეგში უფრო პატივისცემით ვეპყრობოდი ჩემს გამწბილებელს, კარგა დავიხსომე მისი „ვინაობა“, მაგრამ საერთოდ კი ღორების კრებულს, მათ ღრუტუნს, მათ ტალახში ჩუჩქნას, სალაფავით მათ დაპურებას, სულწასულობით ერთიმეორეს რომ კბენენ ზოგჯერ და აქყვირებენ, შორიახლო სიამოვნებით შევცქეროდი. მხოლოდ კიდევ უფრო მახარებდა ჯირკვივით მიგდებული დედა-ღორის დანახვა. გოჭები რომ მკერდს მისევიან და თავისებურ ბედნიერებას რომ განიცდიან დედაც და შვილებიც. მართალია, მაშინ მათი „ბედნიერების“ მე არა მესმოდა-რა, მხოლოდ ვგრძნობდი ინსტიქტიურად, რომ აქ რაღაც კარგი ამბავი ხდებოდა და იყო სიმშვიდე და... „სათნოება ქვეყანასა ზედა“.

ამგვარად შევეჩვიე შინაური პირუტყვებისა და ფრინველების სიყვარულს, რაიც ბოლოს დაგვირგვინდა კეთილშობილი ცხენის დიდი ტრფიალით.

ზოგიერთი ცხენი ჩემთვის მაინც ისევე სიყვარულით არის გასახსენებელი, როგორც რომელიმე ჩემი კარგი მეგობართაგანი ადამიანებში. ზოგი ცოტა ხნით, ზოგი უფრო ხანგრძლივ შემხვედრია და გაუტაცნივარ, ისე როგორც რომელიმე მოხდენილ, მიმზიდველ ქალს ცხოვრებაში და ამიტომ მათ ისე ვერ შეველევი, რომ გზადაგზა საუცხოო არსებანი არ გავიხსენო.

რგანშივე ვიგემე პირველად ვენახში ჩასვლა და იქ მოწყვეტილ ყურძნის ხლება. ეს იყო ბიჭია ლეჟავასას. ამ მთაკაცმა, — ძალიან წარმოსადეგი ვინმე იყო, — თვითონ ჩამიყვანა თავის ვენახში და ჩემი ხელით მომაწყვეტინა გაქარვისფერებული საუცხოო მტევანი ბუდეშურისა.

იქვე გავეცან საოცარ სოკოს — ნიყვს, მინდვრად, ტყის ახლოს, გაფცქვნილ კვერცხივით თეთრად რომ წამოგორებულა და შემდეგ, როცა დრო მოვა, ეს კვერცხის ცილა რომ თავში გასკდება და პაწია წითელი ქოლგა თავს ზევით ამოყოფს. ცხელ კეცზე მარილ-წაყრილს მოსწვავდნენ და გემრიელი რამ იყო, მაგრამ იმას მაინც არაფერი შეედრებოდა, როდესაც ბებიაჩემის, მარიამ აბაშიძის ქალის გადია, მამისოული, რო-

გორლაც შეჰკაზმავდა პაწია ნაკრებად ქოთანში ჩაკრილ ნიყვის სოკოებს და უცნაურ რამ შეკამანდს შემოგვძღვნიდა. მამისოულისაგანვე მახსოვს ქოთნითვე მოდუღებული რძე. უ, რა გემრიელი იყო! მას შემდეგ რამდენჯერ დამილევია სპილენძის კარდალში მოდუღებული რძე, მინახავს ამ კარდალში როგორ ქაფქაფებს ეს შემრგო სითხე, მაგრამ მამისოულის ქოთნით მოდუღებული მაინც სულ სხვა იყო. უთუოდ ძალიან ძლიერია ბავშვობის პირველი შთაბეჭდილება და ისიც გემოვნების სფეროში.

თვითონ მამისოული? რატომ არ მახსოვს უფრო გარკვევით? ან რატომ არ ვიცი ამ საუცხოო პიროვნების მეტი ასავალ-დასავალი? მახსოვს ერთი ტან-მოკრილი, თმა-თეთრი, პირ-მწყაზარი მოხუცი, აგურისფერი კაბა ეცვა მუდამ, ჩემ მახსოვრობისას, ამისთანავე თავსაფარი და იყო მეტისმეტად ალერსიანი და ჩვენი განმებივრებელი.

მადლობით მიიღოს ჩემი სიყვარულით გახსენება მისმა უთუოდ კეთილმა გულმა, ვაი, რომ ნირვანაში ჩაღუპულმა, მაგრამ ჩემთვის მაინც მცოცხლებმა და საამურად მოსახსენებმა.

რგანში სააგარაკოდ სხვა მებატონეებიც მოდიოდნენ და მათ შორის, უწინარეს ყოვლისა, მახსოვს დათა აბაშიძე, მეტად თამამი კაცი, ერთ დროს რუსეთის ხელმწიფის კარზე „კანვოით“ ნამყოფი და სამხედრო პირი.

მიუხედავად თავისი თავადიშვილური დარდიმანდობისა, ხელგაშლილობისა და სხვა ასეთი ჯენტლემენური ღირსებისა, ბევრი სხვა კვლავ თავადიშვილური ნაკლულოვანებაც ახლდა: იყო ამპარტავანი გლეხებთან და თუ გაუვიდოდა, დაუნდობელიც. ხურდა გლეხს მუდამ ეგრძნო, რომ ის ბატონი იყო, „არ იმისი დასადარი“ და ერთხელ... ჩემ პატარობისას ს. რგანის ჩვენს ეზოში ესეთი სცენის მოწმე გავხდი:

დათა აბაშიძეს ყურში ხელი ჩაუვლია ერთი კარგა მოყვანილი ვაჟკაცისთვის და ჩვენი ოდისაკენ მიჰყავს. თან „ვირო, ვიროვ!“ ეძახის.

ვაჟკაციც მორჩილად მოჰყვება.

არ ვიცი, რა იყო მიზეზი თავადის ასეთი შემოწყრომისა,

მხოლოდ ეს კი მახსოვს, აივანთან მიიყვანა მისი „მსხვერპლი“, იქ ხელი უშვა, კიბესთან დატოვა, თვითონ ზევით ავიდა და იქიდან გადმოსძახა: შენი ბედი, რომ დადიანის ყმა ხარ, თორემ ჩემი რომ იყო, შენ სეირს გაჩვენებდიო.

ეს „ყმა“ როსტომ კავთელაძე იყო. თავმომწონე გლეხი, შეძლებული და სოფლის თვალსაჩინო პიროვნება. ოდესღაც ჩვენი ოჯახის ხელოსანი, ეხლა მამიჩემის მიერ სრულიად განთავისუფლებული და, მაშასადამე, არამც თუ სხვისგან, არამედ საკუთარ მებატონისაგანაც დამოუკიდებელი, მაგრამ უთუოდ ისე ღრმად იყო მის პიროვნებაში ძველი ბატონყმური დამოკიდებულება გამჯდარი, რომ კნიაზ კაცს, ჩინოსანს და ისიც აბაშიძეს, შეურაცხყოფაზე სამაგიერო არაფერი ჰკადრა და პაწია ბავშვივით გაპყვა, ყურში ხელჩავლებული;

აბაშიძე!

მე შემდეგში შევიგენ, რომ ს. რგანში, განსაკუთრებით მოხუცებულები, სწორედ აბაშიძეებს თვლიდნენ, თუ ესე შეიძლება ითქვას, თავის მემკვიდრეობით ბატონებად. სხვები კი, განსაკუთრებით ლიბერალი ღოღობერიძეები, და მამაჩემიც, რომელთაც „გლეხობაც ადამიანებად მიაჩნდათ“, ვერ იწვევდა მათში მებატონეების შთაბეჭდილებას. თუმცა ეს მათ ხელს არ უშლიდა, რომ მათი რიდი და პატივისცემა ჰქონოდათ. მაგრამ ამ გრძნობებს სულ სხვა სათავეები ჰქონდა. აბაშიძე კი მათი ღვთის მიერ მინიჭებული ბატონი იყო, უზენაესი პიროვნება და მათი შიში და კრძალვა ძვალ-რბილში ჰქონდათ გამჯდარი.

უთუოდ ამით აიხსნება მაშინდელი კავთელაძის მორჩილება-მეთქი. მინდა ვთქვა.

როსტომ კავთელაძეს კი თავისი ტრაგიკული თავგადასავალი აქვს.

თავაღერებული კაცი იყო, ფეხმოდგმული და თავისიანებში დაურიდალი.

ჰყავდა ერთი მეზობელი. ჯღერიას ოჯახი, რომლის დაცოლშვილებული უფროსი ვაჟი წლობით იყო შორეულ რუსეთში საშოვარზე გადავარდნილი. შინ კი უმცროსი, მცირეწლოვანი ძმა და ახალგაზრდა ცოლი ჰყავდა დატოვებული. აი

ამ ქალს დაუახლოვდა ჭარმაგი როსტომი და ვინ იყო მათი ხელისშემშლელი, მაგრამ ბოლო ხანებში ქალმა და როსტომმა შეამჩნიეს, რომ ახალგაზრდა ვაჟმა მათ საქციელს ყურადღება მიაქცია. იფიქრეს — გაგვცემსო და ერთ მათთვის საშინელ ღამეს ნაჯახით დაჰკლეს მცირეწლოვანი ვაჟი. რასაკვირველია, ეს საქმე არ დაიმალა, გადაეცა სასამართლოს და ორთავეს ციხბირში გადასახლება გადაუწყვიტეს.

მახსოვს, ქუთაისში, ჩვენს ბინაზე, პირჩამობნელებული როსტომი რომ დადიოდა და, როგორც შემდეგ გავიგე, ბებიაჩემს სთხოვდა ესაშვალნა მისთვის მამას მეოხებით. ბებიასაც ებრალებოდა თურმე წვრილი ცოლ-შვილის პატრონი, მისი ნაერთგულევი როსტომი, მაგრამ, ცხადია, ღვთისმოსავმა და ქრისტიანული მიტევების გრძნობით აღსავსე ბებიაჩემაც ვერ უშველა აშკარა დამნაშავეს.

მთელი ეს ეპიზოდი იმიტომ გავიხსენე, რომ ეს ტრაგედია ადამიანისა პირველი იყო ჩემს ცხოვრებაში, ე. ი. მისი გაცნობა, და მთელს მის სიგრძე-სიგანეს მაშინ კარგად ვერ ვგრძნობდი, მაგრამ გულში გაურკვეველ სევდის მომგვრელ მოგონებად მაინც ჩამრჩა.

4

სხვა კიდევ ვინ მახსოვს სოფ. რგანში ჩვენი ბავშვობის დროისა? — სახიერი, გვარად ხვედელიძე (სახიერი — ეს სახელია). ხვედელიძეები რგანში ბლომად ესახლენ სხვადასხვა უბანში და ერთი მეორის გამოსარჩევად, გვარის გარდა, სხვა შერქმეული სახელებიც ჰქონდათ, მაგ. ხვედელიძე — ნადირაშვილი, ხვედელიძე — ბაბილუა და სხვ.

საერთოდ აქაურ გლეხებს ესეთი შერქმეული სახელები ან მთელ მოდგმას ან ცალკე პიროვნებას თითქმის ყველას ჰქონდა. მაგ., ჯღერია, ბაჭია, კოტორა და სხვა.

ესეთივე შერქმეული სახელები გამიგონია დასავლეთ საქართველოში, იმერეთსა და სამეგრელოშიც, მაგრამ აქ თავადაზნაურებშიც იყო გავრცელებული ეს ზედმეტი სახელები, თუმცა ზემოიმერეთში, მაგ., იმავ. აბაშიძეებსაც ჰქონდათ ესეთები: ამილაბრიშვილი, ღაბუაშვილი და სხვ.

სახიერი ბაბილუების ბუდის იყო და დიდი ოჯახიცა ჰქონ-

და, პატრიარქალური გლეხის გაუყოფელი ოჯახი. მთელი მოდგმა ამ ხვედელიძეებისა ერთ ჩაფერდებულ კუთხეში ცხოვრობდა ჭიათურის გადასახედსა და სოფ. ნავარძეთს შორის. მთავარ ეზოში, რომელიც ამ მთელი ოჯახის უფროსსა და პაპას, სახიერს ეკუთვნოდა. იდგა ერთი კარგა მოზრდილი ფიცრული, შემდგარი რიყის ქვისაგან აგებულ კედლებზე. მხოლოდ ერთი მხრით ფიცრული შენობა პირდაპირ ეზოში გადიოდა, მეორე მხარეს კი ორსართულიანი ნაგებობის იერი ჰქონდა, რადგანაც ქვის კედლები ამოყვანილი იყო ეზოს ჩაფერდებულ ნაწილში. ამ ქვემო სართულში უფრო ზამთრობით ცხოვრობდნენ, ზაფხულობით კი იყო ოჯახის საწყობი თუ საკუჭნაო. საერთოდ საჭირო საოჯახო ნივთთა შესანახი. პური ბეღელში ჰქონდათ, ამ ფიცრულის ცოტა მოშორებით მდგარ პაწია. კოშკისებურ შენობაში. სიმინდი — სასიმინდეში, რომელსაც საჩხერულს უწოდებდნენ. ეს იყო. როგორც ჩვენში, ისე ყველგან მაღალ ოთხ ბოძზე შემდგარი დიდი ყუთივით ნაგებობა, ყავრით გადახურული. კედლები, კალათივით ვიწრო წნელით ჰქონდა ლამაზად მოწნული და ჰაერის დენაშიგ დიდი იყო. რომ სიმინდის ტაროები არ „ჩახურებულიყო“. მე მგონია თანამედროვე ქართველმა მკითხველმაც იცის, რომ ესეთ სასიმინდეებში სიმინდს ტაროებით ინახავდნენ და არა დაფშვნილ, კაკალ სიმინდს. ისეთი გადარჩეული სიმინდისა და ფქვილისათვის ბეღელი იყო განკუთვნილი, ანუ ხულა, სადაც საერთოდ სურსათ-სანოვაგე ინახებოდა. ამავე ეზოში იყო ბოსელიც, საღორეც და სხვა ასეთი საოჯახო შენობები.

წყალი ახლობელ საუცხოო წყაროებიდან მოჰქონდათ. რგანში ხომ ყოველ კუთხეს თავისი საკუთარი და მშვენიერი წყარო აქვს. არ არის არც ერთი ისეთი მოსახლეობა, უბანი მცხოვრებთა, რომელთაც თავიანთ საცხოვრებლის შუაგულ წყარო არ ჩამოუდიოდეს და ასე იყო ბაბილუებშიაც.

ოთორნე კი უთუოდ გადახურულ რომელიმე ესრეთ-წოდებულ „სამზად“ შენობაში აქვთ მოთავსებული. აქვეა ვარცლი ფქვილის მოსაზელი და ხშირად აქვე კერის შუა ცეცხლი, სადაც ჯაჭვზე ჩამოკიდებული კარდალი ჰკიდია სხვადასხვა რამის მოსახარშად, თიხის ქოთნები, ჩამწკრივებული ცეცხ-

ლის პირად, კვლავ სხვადასხვა საქმლის დასამზადებლად, და პატარ-პატარა კეცები, ეს უკვე ხაჭაპურებისა და ადგილობრივი, განსხვავებული გომიჯების გამოსაცხობად.

გომიჯს ჩვენი ქვეყნის სხვა კუთხეშიაც ეძახიან ერთგვარ პურის ნამცხვარს, მაგრამ რგანულ გომიჯისთანას კი არსად შევხვედრივარ.

ჯერ ერთი, რომ ეს გომიჯი უსაფუაროდ ცხვება მრგვალ, შომცრო კეცზე, გამომცხვარს თითქო ურმის თვლის სახე აქვს და, როგორც ახლად გამომცხვარი, ისე შემდეგშიაც, მეტად გემრიელია და, როგორც რგანში იტყვიან „პოხიერი". მთავარი კი ის არის, რომ კარგა მშრალ ალაგას შენახული ეს გომიჯი თითქმის მთელი კვირა ინახება და საკმელად გამოსადეგია. ხანდაზმული მკვიდრნი ამბობენ: — მათ დროს ესეთი გომიჯები ძალიან გამოსადეგი იყო, ომის ან ხანგრძლივი შოგზაურობის დროს.

მაგრამ მე ძალიან ავცდი სახიერსა და მის პიროვნებას.

ჩემსობას, ეს უკვე როდესაც მე დავაქაცებული ვიყავი, სახიერი ამბობდა, ას წელიწადს გადაცილებული ვარო. ანგარიშობდა 110 თუ 112 წელიწადს. მე ბავშვობიდან მახსოვს შისი მართლა სახიერი, მწყაზარი სახე, ნამდვილი ქართული იერისა; წვერგაპარსული მუდამ სუფთად, თვით ღრმა მოხუცებულობის დროს, ლოყებსავსე, წითური კაცი, ხუჭუჭა თეთრი თმებით და მოგრძო, ხშირი ულვაშებით. არ აკლდა არც თვალს და არც კბილს. მუხლმაგარი კაცი იყო, მაჯაგი ქვეითი, სიარული არ ეზარებოდა; და საერთოდ თავის დროზე თურმე მეტად გამრჯე და შრომისმოყვარე ადამიანიც იყო. ყველაფერი „ხელიდან გამოუდიოდა", მოუწყინარი ყანის შუშა, ვენახის იშვიათი მომვლელი, საჭიროების დროს დურგალიც კი, აჩაჩა ურემს ხომ სიამოვნებით „გამოჩლოგნიდა" ხოლმე და, თუ გაჭირდებოდა, რკინის მჭედელადაც გამოდგებოდა.

საზრიანი კაცი იყო, დაკვირვებული, დინჯი მოსაუბრე, ტკბილ-მოქართულე, მოუფიქრებლად სიტყვას არ იტყოდა, მაგრამ ეს გულჩახურულობის გამო კი არ მოსდიოდა, პირიქით, მეტად თანაზიარი კაცი იყო, ხალისიანი, ერიდებოდა

მსუბუქ ლაყბობას და არც სხვისი მოსწონდა ხოლმე. მოწმე ვარ მისი, რომ თუ ვინმე ესეთ, მისი აზრით, უშინაარსო ლაპარაკს მოჰყვებოდა, თუ შინაური იყო, ლმობიერად შესტუქსავდა და გააჩერებდა, თუ გარეული ან მოსარიდალი, მაშინ დიდის მოხერხებით საუბარს სხვა საგანზე გადაიტანდა.

ძის ოჯახში პურ-მარილი უხვი იყო და საქმელ-სასმელი „თავსაყარი", განსაკუთრებით სტუმრებთან, მაგრამ მეტისმეტი ღვინის დალევა მას არ უყვარდა. რა თქმა უნდა, ეს პურძვირობით არ მოსდიოდა.

ხომ არ იყო ეს იმის მაჩვენებელი, რომ ჩვენს წინაპრებს, უმეტეს დროში, ლოთობა არ ჰყვარებიათ. არც მაღალ ფენებში, წარმოიდგინეთ, და ეს ძველი ჩვეულება კარგა ხანს იყო ჩვენს გლეხობაში შემორჩენილი, განსაკუთრებით ისეთ ადამიანებში, როგორიც სახიერი იყო.

თავიანი კაცი რომ იყო სახიერი, ეს იქიდან სჩანს, რომ დიდ, გაუყრელ ოჯახს სიკვდილამდე თვითონ განაგებდა.

ჰყავდა შვილები, შვილიშვილები, ამათი შვილები, რძლები, სიძეები, მგონი ორმოცდაათ სულამდე იქნებოდნენ ყველანი და ამ პაწია ლაშქარს ყოველ ცისმარე დღეს სახიერი ანაწილებდა სხვადასხვა სამუშაოზე: ყანაში, ვენახში, სამწყესურად, წისქვილში, ტყეში, ბაზარზე, ქალებსაც უჩენდა თავთავიანთ საქნარს: ხორბლის დარეცხვას, გაშრობას, საქსოვი მასალის მიჩენას, სადილ-სამხრის თუ საუზმის დამზადებას და სხვა საოჯახო საქნარს.

ყოველ დილით, ალიონზე, პირდაბანილი, დასუფთავებული, დიდი ყავარჯნით ხელში, თუ ზაფხული იყო, ჩამოჯდებოდა სახლის წინ მდგარ რომელიმე ჩრდილოვან ხის ქვეშ, ეცვა ლურჯი ლაინის გულისპირი და ზედ შინ მოქსოვილი შალის ჩოხა, უფრო რუხი ფერისა, თავზე რაკული იერის, ფრთებჩამოშვებული შალისავე ქუდი. ფეხებზე კვლავ შალის პაპიუები, შინაურივე მოქსოვილი მატყლის წინდები და ტყავის, კიდეებში მოგრეხილი, თასმიანი ქალამანი, წელზე ერტყა ტყავის სადა ღვედი და ცალ გვერდზე, შუათანა ზომის ქარქაშიანი დანა. არავითარი სხვა იარაღი ზედ არ ჰქონდა, არც ხანჯალი, არც დამბაჩა. ლეკურს ხომ საერთოდ გლეხები არ

ატარებდნენ. ეს თითქო თავადაზნაურობის პრივილეგია იყო. ჩოხასაც საქილეები ჰქონდა მოკერებული, მაგრამ შიგ მასრები თითო-ოროლას გარდა არც ჰქონდა გაკეთებული. ამ თითო მასრაში, ქილაში კი უფრო ხშირად იყო სადგისი და ზოგჯერ თოფის წამალიც მოთავსებული.

სახიერი კი იჯდა და ოჯახის მუშა წევრებს განკარგულებას აძლევდა — ვინ სად წასულიყო და რა საქმე გაეკეთებინა.

როგორც ვთქვით, ასე იყო სულ სიკვდილამდე და მისი ავტორიტეტი ოჯახში, როგორც შემდეგში მისი ნაშიერები გადმომცემდნენ, ერთხელაც არ შერყეულა. ისეთი იყო მაშინ ადათი, ჩვეულება.

მისიანები შემდეგშიაც ვაინც სათნოდ იგონებდნენ გარდაცვლილ პაპას.

სიკვდილითაც მეტად უცნაურად მოკვდაო, მეუბნებოდნენ.

— კარგად იყო, ჭარმაგად, ჩვეულებისამებრ იმ დილითაც ყველანი დაგვარიგა და გაგვარიგა საქმეებზე, ისაუზმა და შემდეგ ცოტა „მიირულა". ეს იყო და ეს. შემდეგ აღარ გამოუღვიძნია. თავის სადარაჯოზე დალია სული. არც ერთი კვნესა, არც ერთი ოხვრა არ აღმოხდენია. არავითარი „სულთა ბრძოლა", მომაკვდავებს რომ სჩვევიათ ხოლმე. ნატრობდა კი ბოლო ხანებში, დრო არის მიმიღოს უფალმაო, და თითქო სრულიად არ ეშინოდა სიკვდილისა, თითქო მის შესაგებებლად მზად იყო.

კარგი სიკვდილია, როცა შეურიგდები შეურიგებელს და დასძლევ შენს თავში ცხოველურ შიშს გაჭრობისას. ამას დიდი სულის ძალ-ღონე უნდა და ზოგიერთებს უთუოდ შესდგამთ ესეთი.

— მე მჯერა ესა!

თუმცა მეცნიერებაც ხომ ამას ამბობს. რომ ადამიანი ამქვეშად არ კვდება ნორმალური, ბუნებრივი სიკვდილით. მისი ბუნება. ხუნდა ძლიერ დაავადებულიც იყოს, ჯერ კიდევ არ არის გაცვეთილი, ანუ უკეთ, სრულყოფილი და საზღვარს მისული. სადაც უნდა ბუნებრივი დასასრული მოვიდეს. მეცნიერება უნდა ეცადოს, ამ ბუნებრივ დასასრულამდე ისე შიიყვანოს ადამიანი, რომ მისთვის აღარ იყოს სიკვდილი

ტკივნეული. მეცნიერებაც უთუოდ ცხოვრების დაკვირვებებიდან გამოდის და, ჩემის ფიქრით, სახიერიც ერთ-ერთი საობიექტო მოვლენაა მეცნიერებისათვის.

5

სახიერის გარდა რგანში ჩემთვის გასახსენებელია მეორე პიროვნება. ეს არის სისო შეყრილაძე. ეს სულ სხვა ტიპის, დაღურდანა, ეშმაკი, მაგრამ მაგარი გონების პატრონი. ის კაცი ბავშვობიდანვე მყავს გაცნობილი სწორედ რგანში, მაგრამ მას შემდეგ ჩემს ცხოვრებაში დიდხანს ვიყავ მასთან მეგობრად, რგანის გარდა, საქიროების დროს, ხშირად მეწვეოდა ხოლმე ქუთაისს, სამეგრელოში და ამის გამო ის ეცნობოდა სხვა ჩემს მეგობარსაც. ერთმა მათგანმა კი სისოს გაცნობის შემდეგ მითხრა — მაგას რომ სწავლა-განათლება ჰქონდეს, ბისმარკივით კაცი იქნებოდაო. ბისმარკობისა არ ვიცი, მაგრამ სისო მართლა შეიძლება ერთი მაგარი ქართველი ინტელიგენტი გამოსულიყო თავისი გონებაგამჭრიახობის გამო და ფილოსოფიური აზროვნების მიდრეკილებით. საოცარი ლაპარაკი იცოდა: მკვეთრი, შეუპოვარი, დამცინავი და ზედმიწევნილი. აღებული საგანი თითქოს თავის ფართო, ნიჩაბივით გაშლილ ხელისგულზე ჰქონდა ათამაშებული, ხოლო როდესაც უნდოდა რაიმე თავის სასარგებლოდ „მოეკვარახჭინებინა", მაშინ ისე დაბურდავდა ნათელ საქმეს, რომ თუ კარგა არ ჩაუკვირდებოდით საგანს, ვერც თავს გაუგებდით და ვერც ბოლოს.

თუ ვინმეს ხელის გადაფარება უნდოდა თავის სოფელში, ისე მოგაჩვენებდათ, რომ მასზე უსაწყლესი კაცი არავინ იყო, და თუ ვინმეს მტრობა ჰქონდა გულში ჩადებული, იმაზე უბოროტესი ამ ქვეყნად აბა ვინ იქნებოდა.

ძველი დროის სამინისტრო კაცი იყო!

მე იმას ერთი პატარა ჰერცოგი ვეგონე და ამიტომაც ბინისტრულად მექცეოდა.

მან იცოდა, რომ მე კნიაზი ვიყავ, მემამულე, რგანში შავი ქვა დამრჩა სამემკვიდროდ; ეთოეხვევში — გიშერი, საკანესა და ცხამში — კვლავ სამემკვიდრო, სამეგრელოშიც

ცოტა რამ და აბა როგორ არ უნდა ემლიქვნელა ჩემს წინაშე, როგორ არ უნდა ეხმარა ყოველგვარი ხერხი სასახლის კარის კაცის დიპლომატისა. მხოლოდ ხშირად „პირში ჩალაგამოვლებული“ რჩებოდა, როდესაც შემატყობდა, რომ სხვაგან ჰქროდა ჩემი გონება „ჩემმან თავისა წონამან“ (თეატრი, მწერლობა). ყოველდღიური პრაქტიკული ცხოვრება არ მიტაცებდა. ცუდი მესაკუთრე ვიყავ. ამის შეგნება ცივ წყალს გადაასხამდა მის აფორიაქებულ ოცნებას და... ცხადია, მთვლიდა უღირს მემკვიდრედ ფეოდალ აბაშიძეებისა. და უთუოდ გულდათუთქული იყო, მაგრამ რას იზამდა, უნდა შერიგებოდა ესეთ სუსტსა და თავის ინტერესების შეუგნებელ მებატონეს.

ხშირად გულში მეცინებოდა: სისო არის ჩემი ვიტტე, ეს მოკახრაკებული მინისტრი ნიკოლოზ მეორისა, მე კიდევ ნაგის ხელში ნიკოლოზი ვარ, რომელსაც ეშინიან თავის მინისტრისა.

ვინ იცის, შეიძლება, მინიატურულად ვგავდით კიდეც ამ ხალხს ჩვენს როლში, მე და სისო.

ეს კია — მე არ მეშინოდა სისოსი, მიყვარდა კიდეც. მხოლოდ ძალიან მაინტერესებდა მისი მძლავრი პიროვნება, რომელიც ცხოვრების სიდუხჭირემ მიაბა სოფლის წვრილმანებსა და მურეხ საქმეებში.

მე ის მახსოვს ბავშვობისას ფეხშიშველი, მეტად ღარიბი ოჯახის შვილი, შემდეგ, როდესაც ერთგვარ ხელოსანივით იყო ჩვენს ოჯახში, ქალამანიც ჩაიცვა და ბოლოს, როდესაც ჩემი ჩიჩერონე გახდა ზემოიმერეთის სოფლებში, ეცვა უკვე ბაზარში ნაყიდი ექვსაბაზიანი ჩუსტები.

ბოლო ხანებში კარგადაც დაესახლა და, რაც მთავარია, შვილებს ასწავლა და ფეხზე დააყენა.

ისე კი თვითონ არსად არ უმუშავნია. არც შაექვაში მუშად, არც გადამზიდველად, როდესაც მისი მეზობლები, მიუხედავად მრეწველთა ექსპლოატაციისა, მაინც იძენდნენ ფულებს და ოჯახს რგებდნენ, არც თუ მაინცდამაინც ყანის მუშაობაში იწუხებდა თავს. ის უფრო გამრიგე იყო, შუამავალი გლეხობაში, მედიატორე სადავო საქმეებისა და მებატონეებ-

თანაც საკირო კაცი — მიწის გაყიდვაში. შავი ქვის იჯარით გაცემაში და სხვ. ამეებში კი იღებდა გასამრჯელოს და სხვის პურმარილზე ხომ გადაყლილი იყო.

მართალი უნდა ითქვას: თვითონაც. თავის ოჯახში, ხელგაშლილი კაცი იყო, ბაგოვ როგორც ღარიბსა და ხელმოკლეს; ერჩია სხვისას სტუმრობა.

ჩემი ჩასვლა მისთვის ერთგვარი დღესასწაული იყო. რადგან ზოგი ჩვენი ოჯახისადმი პატივისცემის გამო და ზოკიც ჩემთან რაიმე საქმის გასაკეთებლად — შავი ქვის ნაკვეთის იჯარით ასაღებად ან სულ შესასყიდად. ხშირად მპატიჟობდნენ და ჩემთან განუყრელ სისოს ხომ სწორედ ეს უნდოდა. ის კი არა, სისო ზოგჯერ თვითონ შეთხზავდა ისეთ გარემოებას, რომ ვისმეს უთუოდ უნდა მივეწვიე და ამის პირველი ავან-ჩავანი სისო იყო.

ძალიან უყვარდა ღვინის სმა და მართლაც კარგადა სვამდა. ტყუილი არ იქნება რომ ვთქვა, რომ ერთ კოკა ღვინოს ერთ იჯრაზე თავისუფლად დალევდა და... არაფერი. ამის შემდეგ შეეძლო თავის დინჯი ნაბიჯით რგანიდან საჩხერემდე (კარგა დიდი მანძილია, მგონი 12—15 კილომეტრი იქნება) ფეხშიშველად ევლო და იქაც საქმე გაეკეთებინა.

ეხლა როგორი პატივისცემა იცოდნენ სოფლად. მასპინძელი ხომ გვმასპინძლობდა შეძლებისამებრ და ყოველივე უხვად იყო, მაგრამ ეხლა ახლო მეზობლები მოიტანდნენ თავიანთ წილს. თითოეული მათგანი ცხრა გომიჯს, ცხრა ხაჭაპურს, ერთ მოხარშულ დედალს და ერთ ხელდოქ ღვინოს. ამ ხელდოქში ერთი სამი ლიტრა მაინც ჩადის უთუოდ. ეხლა წარმოიდგინეთ, რა ხორაგი დაგროვდებოდა სუფრაზე და რამდენი ღვინო.

ერთხელ მე ეს ყოველი ზედმეტად მივიჩნიე და ცალკე ვუთხარი სისოს, რომ ამას ნუ სჩადიან. თუ ჩემგან რამის გაკეთება უნდათ, მე შემიძლიან ისედაც გავუკეთო-მეთქი. თორემ ხალხს ხარჯი მოსდის და რატომ უნდა შევაწუხოთ-თქო.

სისოს სახე მოეღრუბლა. არ მოეწონა ჩემი „შეხედულება" და მორიდებით, მაგრამ მაინც შემომიტია:

— აბა რას ბრძანებ, როგორ გეკადრება! შენი რისხვა არა მაქვს, თუ ასე არ მოიქეცი, სულ აგიგდებენ, არაფრად არ ჩაგაგდებენ, იმ მამულსაც ხელში ჩაიგდებენ, შენდანებადაურთველად დაიმუშავებენ და, შენი ამბავი რომ ვიცი, ახლა სუდებში არ წახვალ საჩივლელადო.

ამგვარად სისომ ჩემს სიკაბუკეში პირველად გამაცნო, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს პურმარილს ადამიანთა ცხოვრებაში და ისიც განსაკუთრებით იმერეთში.

მე შემდეგში კარგად გავიგე, რომ პურმარილზე იყო ბევრი რამ დამოკიდებული.

სისოზე კიდევ ბევრი რამ ითქმის, მაგრამ ჩემი ცხოვრების ზოგიერთ ეპიზოდში უთუოდ კიდევ შევხვდებით ამ შესამჩნევ პიროვნებას და ამიტომ კვლავ ვუბრუნდები ჩემი ბავშვობის ამბებს.

6

რგანიდან მახსოვს, ერთ ზაფხულს სოფ. სავანეს გავემგზავრეთ. ცხენებით, რასაკვირველია. ჭიათურისაკენ ფერდობს რომ გადავადექით, მახსოვს, რაღაც უსიამოვნო ქარი ჰქროდა.

საკვირველია! რატომ არის, რომ ზოგჯერ სრულიად უბრალო რამ ასე ძლიერ დაგამახსოვრდება, რომ შემდეგ მთელს შენს სიცოცხლეში გახსოვს. ისეა ეს სიქსიქა ქარიც, თითქო ეხლაც უსიამოვნოდ მივლის მთელ ტანში. ქარი შემოდგომის იყო, რადგანაც სავანეში რო მივედით, იქ უკვე რთველი იყო გაჩაღებული, აქ კი, რგანიდან რომ გადმოვედით, საღამო ხანი იყო და არა სასიამოვნოდ უბერავდა, მაგრამ სავანეში დაგვიამდა და როდესაც მასპინძლის სახლში შევედით, იქ ხომ სულ გამომიკეთდა გუნება. მრავალრიცხოვანი ოჯახი, კარგი შესახედაობის ადამიანები, მხიარული და თავაზიანები, ქალები, განსაკუთრებით ახალგაზრდები, ქალაქურად დარიულები, მაშინდელის ტიურნურებით და წელში გამოჭირებული კორსეტებით. ცეკვა, სიმღერა, გართობა, ეს ყოველივე უცბად დატრიალდა ჩვენს გარშემო და უთუოდ დაღლილიც ვიქნებოდი 5—6 წლის ბალღი კარგა მანძილის გავლით და მგზავრობით, მაგრამ საერთო ხალისიანმა გარემომ მეც მიმიპყრო.

ეს იყო ხახული აბაშიძის ოჯახი, შეძლებულის და დარბაისელი აზნაურისა. გ. წერეთელს ამისთანა ტიპებიც ჰყავს „კუდაბზიკებთან“ ერთად თავის რომანებში, როდესაც ზემოიმერელ აზნაურებს ეხება.

ხახული ბიძად ერგებოდა ჩვენს განთქმულ არტისტს ვასო აბაშიძეს და მე სწორედ ამ სოფელში მაქვს ნახული ვასოს მამის, ალექსი აბაშიძის ორსართულიანი და გრძელაივნიანი სახლი, რომელიც ხახულის ეზოს ზედ ეკრა.

იქვე ვნახე პირველად ყურძნის დაწურვა: ფართო და გრძელ საწნახელში იდგნენ ფეხშიშველა სოფლის ახალგაზრდები და ქარვისებურ მტევნებს ჭყლეტდნენ ფეხით. საწნახელს გამოსადინარში გრძელი ხის ღარი ჰქონდა მიდგმული და იქიდან შორიახლო ჩამარხულ მარნის ქვევრებში მიმდინარეობდა ტკბილი ნაქარი.

ამის ცქერამ ერთხანს დიდად გამართო.

აქვე გავიცან პირველად აქაური გლეხი, მამას მორდუ, ჭაღარა კაცი იყო და თავზე თურქული ფესი ეხურა. სხვას ვერას ვიტყვი მასზე შესანიშნავს, რადგან მეტი არაფერი მახსოვს მისგან. ეს კი ვიცი, რომ მას მორიდებით და პატივისცემით ეპყრობოდა ყველა, რადგან ის მამას მორდუ იყო და მორდუ ხომ ჩვენში საერთოდ მეტად საპატიო კაცი იყო გაზრდილის ოჯახში და გაზრდილის მეგობრებისათვის.

ასეთივე პატივისცემით ეპყრობოდნენ აქაურსავე გლეხს, დათია ამყოლაძეს მამაც და ჩვენი მასპინძლებიც. ის ერთ დროს ხელოსანი ყოფილა ბებიას ოჯახისა და თავისი დარბაისლური გონებითა და გამჭრიახობით დაუმსახურებია, როგორც შემდეგში გავიგე, ადგილობრივი გლეხებისა და მეპატრონეების პატივისცემაც კი. უთუოდ დიდი დიპლომატიური ნიჭი გააჩნდა ამ ღირსეულ კაცს, რომ ასეთი სიყვარული ჰქონდა წაძღვანილი „გზად და ხიდად“ ორ შეურიგებელ ფენას შორის. შემდეგში ეს პატივსაცემი ადამიანი მახსოვს სამეგრელოშიაც, როცა ის იმერეთიდან ჩამოგვიტანდა ჩვენს სამამულოში მოწეულ საპალნეებით ჩალვადარის ცხენებზე პურსა და ღვინოს, ტკბილისკვერს და ჯანჯუხებს და ესეთი თავის მოსვლით დიდად გაგვახარებდა დიდსა და პატარას.

სავანედან წაველით საბაჟოს, აქ ცხოვრობდა ქსნის ერისთავი კონსტანტინე, რომელსაც ცოლად პყავდა ჩვენი ნათესავი. ნიკარაძის ქალი ნატალია, საუცხოო სილამაზის ქალი, ახოვანი და წარმოსადეგი. მისი ქმარი საშხედრო კაცი იყო, მაშინ უკვე სამსახურიდან გამოსული და ეწეოდა სოფლის მეურნეობას. როგორც ამბობდნენ, იყო მეტად ჰუმანიური მებატონე, ლიბერალურად განწყობილი. ძმა ელიზბარ ერისთავისა, რომელიც იყო აქტიური წევრი 1832 წლის შეთქმულებისა. კოტე ერისთავი, უფრო ასე ეძახდნენ კონსტანტინეს, შემდეგში, მოჩიტულზე, მინახავს ქუთაისშიაც, იყო ჩინებული მოსაუბრე, ბევრის მნახველი და ამ ნანახთა უცხო გადმომცემი, ასე რომ მასთან მიყვარდა დარჩენა და მოსმენა მისი ნელის ჰუმორით შეზავებული ნაამბობისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, თავის დროზე არც ერთი ისინი არ ჩამიწერია, მეგონა, ისედაც დავიხსომებდი, რადგან—საკვირველია!—ზოგჯერ გგონია, ამას რა დამავიწყებს, გაიხედავ და ხსოვნიდან კი გამქრალა, რაც გინდოდა რომ გხსომებიყო. კოტე ერისთავის ნაამბობი კი ბევრი უთუოდ საყურადღებო იყო, რადგან შეეხებოდა მისი დროის ბევრ საზოგადოებრივ მოვლენას.

აქ. საბაჟოში კი, დამახსომდა ქათმების ინკუბატორი. წიწილების ხელოვნურად გამომჩეკი აპარატი ჰქონდა და დაათვალიერებინა მამას, მაშასადამე. ჩვენც. ბავშვებს, მე და ჩემს დას. ჩვენ, რასაკვირველია, გვიხაროდა წიწილების ნახვა და მიალერსება.

მაგრამ რაც აქ უფრო გულს ჩააჩნდა, ეს იყო თვით მისი სასახლე. ეხლა რომ ვიგონებ, ეს იყო მართლა სასახლე, გუმბათიანი შუშის სახურავი ჰქონდა, რგვალსვეტებიანი ერდოზე და დიდ დარბაზში. ეს დარბაზი თითქო საპარლამენტო დარბაზად არის განკუთვნილიო, ისე იყო შემორგვალებული და კედელთან სავარძელჩამორიგებული. შუაზე დიდი ბროლის ჭაღი იყო ჩამოკიდებული და მის ბროლისავე შანდლებში ყვითელი, თითქო საეკლესიო სანთლები იყო ჩარჭობილი.

საერთოდ ამ შენობამ ჩემზე დიდი შთაბეჭდილება დასტო-

ვა, რადგან სოფლად ჩვენში მანამდე არსად მენახა ესეთი გრან-დიოზული ნაგებობა და უთუოდ ეს იყო ჩემი პირველი სახუ-როთმოძღვრო განცვიფრება.

ასეთივე განმაცვიფრებელი მოთაბეჭდილება დასტოვა ჩემს პავშვურ გონებაში ერისთავიანთ დიდმა ეკიპაჟმა. ეს იყო კარ-გა სრული ლანდო, რომლითაც გამოგვისტუმრეს თავაზიანმა მასპინძლებმა მამა-შვილნი რკინის გზის სადგურამდე. მაშინ ჰიათურის რკინის გზა არ იყო და ეს შეიძლება ქართლის გომი იყო. ერთს სიტყვით. ეს არ მახსოვს. მხოლოდ ლანდოთი მგზავრობა კი. ეტყობა. ძალიან ჭკუაში დამიჯდა. რადგან თავს ისე ვგრძნობდი რბილ ბალიშებზე. რომ. როგორც ვიგონებ, დიდხანს არ მინდოდა ეკიპაჟიდან გადმოსვლა.

ასეთივე კარგი მოსაგონარია ჩემთვის სოფ. ლაშე, კვლავ ზემოიმერეთში. ხორაგაულსა და ძირულას შორის. დავით ლა-ბუაშვილის ოჯახში. პირდაპირ კლდეზე გადმოკიდებული ძველი, ორსართულიანი ოდა, რომელიც გადაჰყურებს მდინარე ჩხე-რიმელას ლამაზ ხეობას. ეს შენობა ეხლაც მოსჩანს ხორაგაუ-ლის სადგურის შემდეგ.

8

და აგრეთვე ქართლში სოფ. ცხრამუხა. ესეც აბაშიძიანთ მამული, მხოლოდ ქართლელი აბაშიძეებისა. ეს სოფელი თავი-ი მდებარეობით ბევრს ვერას დაჰქადნის, რადგან დაცემულ ვაკეშია, მტკვრის პირად გაშენებული და არც გადასახედი და არც ტყე თავისებური სილამაზისა მას არ მოდგამს, მაგრამ თუ რამ კარგი მახსოვს იქაური, ეს არის თვით ჩვენი მასპინძე-ლი, სალომე აბაშიძისა, დარბაისელი, ძველი ქართველი ქალი, ნეტად კეთილი და სათნო ხასიათისა. იმავ დროს მახსოვს იქაუ-რი გემრიელი, ქართლური ლურჯი პური, მახობელა და... სა-ლომეს მსახური, შავულვაშა რომანოზა.

სახელი დამახსომდა მისი და გარეგნული იერი. „რომანო-ზა!“ ეხლაც მესმის ყურში ეს დაძახილი. ხშირად ეძახოდნენ და ასაქმებდნენ რასმე. ისიც სწრაფად და დაუზარებლად ასრუ-ლებდა.

ცხრამუხაში მახსოვს კიდევ ერთი რამ. ეს ჩემი შერცხვენის ამბავია.

სალომეს სტუმრები ჰყავდა. სხვათა შორის, ერთი მოხუცი თავადი, გრძელ თეთრულვაშებიანი, მუდამ წმინდად გაპარსულ სახე-პირით, ქართულ კაბაში გამოწყობილი. ცოტა მკაცრი სახე ჰქონდა და ვერიდებოდი. ის კი ცდილობდა ჩემს ალერსს. მაგრამ მე გავურბოდი. ერთხელ ნაშუადღევს დამიძახა. რომ მივედი, მკითხა: „შალვაჯან! გშივა პური?"

ვერაფერი ვერ გავიგე და ვერც ვერა ვუპასუხე-რა. თან მერიდება ამ კაცის, თან მრცხვენია, რომ მეკითხება და პასუხი ვერ გამიცია. ვწითლდები, ვყვითლდები, თან „ჰირის ოფლს" მასხამს.

მან კითხვა გამიმეორა. მე ეს ორი სიტყვა შეერთებულად მესმის: „გშივაპური", ფრანგული მგონია. მაშინ ფრანგი დედამძუძე უკვე გვყავდა და ვიფიქრე — ამ ძიას უთუოდ ჰგონია, რომ ფრანგული კარგად ვიცი და იმიტომ მომმართა ფრანგულად-მეთქი.

მამაც მაშინ იქ არ იყო და ამიტომ დასავლეთელმა ქართველმა ვერ გავიგე აღმოსავლურად ნათქვამი სრულიად უბრალო შეკითხვა: „პური გშიანო?"

შევრცხვი „ყაზახი".

მახსოვს, როდესაც ყველაფერი გამოირკვა, როგორი სიცილი დამაყარეს. ამან კიდევ უფრო შელახა ჩემი თავმოყვარეობა და კიდევ უფრო გამაწითლა.

9

ეხლა სამეგრელო. აქაც ცხენები. მთვარიან ღამეებში კიდევ უფრო ზღაპრულად გამომყურე მთები, გორები და ტეხურის მომხიბლავი ხეობა.

სოფელში ყოველთვის ახალსენაკის სადგურიდან მივდიოდით. ეს იმიტომ, რომ ჩვენ უფრო ქალაქის მცხოვრებნი ვიყავით: პირველ ხანად და შემდეგშიაც მამას სამსახურის და აგრეთვე ჩვენი აღზრდის გამო. სოფელში, საერთოდ, ერთიორი ზამთრის გარდა ხილად ჩავდიოდით, ისიც უფრო ზაფხულობით, ანდა რაიმე საოჯახო დალხინებისა თუ დამწუხრების გამო (ტირილი, ქორწილი).

ახალსენაკში ჩვენი სოფლიდან მუდამ შემოგვეგებოდნენ

ხოლმე ჩვენი ოჯახის ერთგულები მოკეთეები და აგრეთვე მოსამსახურეები.

არსებობს ერთი ფოტოგრაფიული სურათი, ანუ უკეთ არსებობდა. მე აღარა მაქვს. ამ სურათზე გადაღებულია ჩვენი ერთ-ერთი ჩამოსვლა ახალსენაკში, სადაც აღბეჭდილნი ვართ როგორც ჩამოსულები, ისე დამხვდურებიც. კარგა დიდი ჯგუფია და ამ ჯგუფში იმყოფებიან მამას და ბებიას დაზრდილები, ნათლულები, მე და ჩემი დის ძიძები და მორდუები და, საერთოდ ჩვენი ოჯახის ერთგული და საყვარელი ხალხი.

ჩამოვთვლი ბარემ. მკითხველისთვის ეს სახელები ბევრის არაფრის მთქმელია, მაგრამ ჩემს გულს კი გაახარებს მათი დასახელება და მათი ვინაობის ახმაურება კი ქაღალდზე, ჩემი ხელით, ჩემთვის ერთ კოხტა პოემის დაწერას უდრის.

აი როგორ ვიყავით სურათზე წარმოდგენილნი: შუაში მამა და ბებიაჩემი მარიამ აბაშიძის ქალი. იქით-აქეთ მამას მამიდა ნინო ფაღავასი და მისი ქალიშვილი ნატალია. ესენი ყველანი სხედან. მათ კი ირგვლივ თავს ადგანან: მღვდლები მაქსიმე გოგინავა თავის მეუღლით დარიათი და თედორე როგავა აგრეთვე თავის მეუღლით. მათ შემდეგ მურზაყან ბარკალაია თავის ლამაზი ცოლით ბურდღათი. ესენი ჩემი დის მაშოს გამზრდელებია, ძიძა და მორდუ. აქვე არიან აგრეთვე არანაკლებ ლამაზი ჩემი ძიძა კატია ადამიას ქალი და გვერდით უდგას ჩემი მორდუ, ნიკოლოზ მზარელუა. ესეც მწყაზარი სახის და მოცინარე თვალების პატრონია. აქავეა თავის დროზე სამეგრელოში კარგა ცნობილი, განსაკუთრებით სენაკის მაშინდელ მაზრაში, სტეფანე ჯინორია. ყირიმის ომის მონაწილე, სარდალ პეტრე ხეციას (მხეიძის) ერთგვარი ადიუტანტი და განთქმულ უტუ მიქავას აჯანყების ერთ-ერთი თანამგრძნობი და ხელის შემწყობი. მას მამაჩემთან აერთებს მისი მწიგნობრობა და ერთგვარი მიდრეკილება სიბრძნისმეტყველებისადმი. მე ვცდილობ ჩემს რომან „ურდუმში" მოვსახო ამ საყურადღებო პიროვნების პორტრეტი.

კიდევ არიან სურათის ჯგუფში ჩვენი ოჯახის ხუროთმოძღვარი, ხელობით ჩინებული დურგალი, სოფ. რგანიდან ჩვენ-

თან შემოკედლებული. ბებიას ნათლული დიმიტრი გველესიანი და მამას უერთგულესნი ტეტუია და ლაზარე რატიანი, ეს შემდეგში მამას მარჯვენა ხელი, მოურავი და პირადი მდივანი.

ყველა ამათ წინ ვდგავართ პაწიები—მე და მაშო.

ჩვენზე წინ კიდევ ფეხმოკეცილი, ფარდაგზე მჯდარი ბებიას ნათლული სოფიო განგიას ქალი.

ეს სურათი გადაღებულია ერთ-ერთ სენაკელ ხეციას (მხეიძის) ეზოში.

ვაჟების უმრავლესობას აცვია ჩოხა-ახალუხი, მხოლოდ იარაღი, გარდა მორდუებისა, არც ერთს არ აკრავს. ეს სტილია მამას ოჯახის. მამა თვითონ არავითარ იარაღს არა ხმარობდა, რადგან მუდამ ევროპულ ტანისამოსში იყო გამოწყობილი, არც ინახავდა სახლში და უთუოდ ამის გამო მისი ერთგული ხალხიც არ ატარებდა. მღვდლები ხომ ანაფორებით იყვნენ და არც ჯვრები ჰქონდათ გულ-მკერდზე ჩამოკიდებული. ჯვარი შემდეგში დაჰკიდა ჩვენებურ მღვდლებსაც რუსეთის მეფემ.

ქალები კი, თითქმის ყველა, მეგრულ ყაიდაზე იყვნენ გამოწყობილი: სრული ქვედა კაბა, პატარა გულისპირიანი ჯუბა, წელზე კიდევ ორი ვიწრო სარტყელი ჩამოფრიალებული და თავზეც აბრეშუმის ბადე-ქსოვილი, რომლის წვეტებიც ყურებს უკან იყო გადაგდებული და იქ კი ორი ნაწნავი საკუთარი თმებისა, წელამდე ჩამოშვებული.

მე პირადად აქ. გადაღების დროს, დიდი მარცხი მომივიდა.

მამამ მე და ჩემს დას ყურძნის დიდი მტევნები მოგვცა ხელში და ისე დაგვაყენა.

აკი სხვაგანაც მაქვს აღნიშნული, რომ მამა განსაკუთრებულის მეთოდებით გვზრდიდა და აქაც უთუოდ უნდოდა, რომ საერთოდ მოთმინებას ბავშვობიდანვე შევჩვეოდით. მაშინ ფოტოგრაფი დიდხანს უნდებოდა ჭვრეტას და ობიექტივის მორგებას, ასე რომ გადაღებამდე შეიძლება რამდენიმე ათეული წუთიც გასულიყო და უთუოდ აქაც ასე მოხდა.

მე კი ვერ გავუძელ ცთუნებას და მტევნის კუმპლებს დავუწყე კენკა. სურათში მეტად შემოძარცული მოსჩანს ჩემი მტევანი.

შემდეგში მითხრეს, რომ როცა მე ყურძენს ჭამა დავუწყე,

მამა მაშინ არ იჯდა თურმე ჩვენთან, ფოტოგრაფთან იყო და იქიდან აწესრიგებდა ჯგუფის განლაგებას. მე კი თურმე ჩემმა ძიძამ — უთუოდ შეეცოდე — წაჰჩურჩულა მეგრულად: „ჭკომი, ჭკომი ქოგალეე!“ (ჭამე, ჭამე, შემოგეევლეო) და თან მეორე მტევანი დამანახვა. ვითომდა შეჭმულის მაგივრად საფოტოგრაფიოდ მეორეს მომაწოდებდა, მაგრამ ეს არც ერთს არ დაგეცალდა. მამა მოვიდა, თავის ალაგას დაჯდა, ძიძამ ვერ მოასწრო ახალი მტევნის მოწოდება და ფოტოგრაფმაც გადაიღო სურათი. მითხრეს, რომ მამამ ძალზე დატუქსაო ჩემი ძიძა.

მაშო კი, ჩემი და, თავის სიმაღლეზე დარჩა და მოთმინების კარანტინი ჩინებულად გაიარა.

10

გული არ მითმენს, რომ აქ ერთ ადამიანზე არ შევჩერდე ცოტა ხანგრძლივად. ეს არის მღვდელი მაქსიმე გოგინავა.

ჩემს მკითხველს გაუკვირდება, შეიძლება, რომ მე ჩემს მოგონებებში ზოგჯერ სრულიად უცნობ და თითქო უმნიშვნელო პიროვნებებზე ვჩერდები, მაგრამ ამისათვის მაქვს გასამართლებელი მიზეზები.

ჯერ ერთი, რომ ცნობილ საზოგადო მოღვაწეებზე, რომელთაც კი შეეხვედრივარ ჩემი ცხოვრების გზაზე, თავის ალაგას მექნება ზოგზე მოკლედ, ზოგზე ვრცლად გამოთქმული ჩემი შეხედულება და მექნება აღნიშნული ფაქტები, მეორე კი, მე თვით მჭირდება საზოგადოებრივად უცნობ და ან ძალზე დავიწყებულ პიროვნებათა ასახვაც, რადგან ეს პიროვნებანი გარკვეულ დროს და ალაგას შეადგენდნენ ჩემს სულიერ არეს და თვითონ იყვნენ ან ბუნებით, ან სწავლით, ან მდგომარეობით საყურადღებონი. ამიტომაც ვერ ველევი მათ.

ამჟამად კი ვიხსენებ მაქსიმე გოგინავას.

ეს იყო უსათუოდ ნიჭიერი, გონებამახვილი და გამჭრიახი ადამიანი. ბავშვობიდანვე მამაჩემთან ერთად იზრდებოდა თურმე ჩვენს ოჯახში და მამასთან ერთად ვითარდებოდა მისი გონებაც და მისი „სჯის კიდე-განიც“. ბოლოს ხ

მ სამეგრელოში ერთ-ერთ თვალსაჩინო პიროვნებად ითვლებოდა კიდეც და მას ძალაუნებურად ანგარიშს უწევდა მთელი ოდიშის სასულიერო

იერარქია. უებარი ლოგიკის პატრონი იყო, მეტად ცხარე მოკამათე და თავისი შეუვალი საბუთებით მოწინააღმდეგეს მუდამ ამარცხებდა. ამიტომ ერიდებოდათ, მაგრამ პატივსცემდნენ. რაც მღვდლად ეკურთხა, მას შემდეგ ჩვენს ოჯახს ჩამოშორდა, რასაკვირველია, რადგან დაცოლშვილდა და თავის სახლში უნდა ეცხოვრა, სოფ. უშაფათში. მრევლი კი იქვე ახლო, მეზობელ სოფელში, ფოცხოში ჰყავდა, ასე რომ ჩვენთვის მოუცლელი იყო, მაგრამ როგორც კი დროს ჩაიგდებდა ხელში, უთუოდ მოაკითხავდა მამას მასთან სასაუბროდ, „სულის მოსაბრუნებლად", საკამათოდ ქვეყნის საშინაბოროტო საკითხებზე და ზოგჯერ რჩევის საკითხავადაც. განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ეს შეეხებოდა სასულიერო სასწავლებლის ბედიღბალს. ამ სასწავლებელს ხომ მაშინ საერთოდ სასულიერო წოდება პატრონობდა, რადგან მათი შვილები უმეტესად აქ სწავლობდნენ. მახსოვს, ერთხელ მთავრობას სენაკის სასულიერო სასწავლებელი ფოთში უნდოდა გადაეტანა და ამაზე საწინააღმდეგოდ დიდად ალესილი იყო მამა მაქსიმე. ან კიდევ, როდესაც მეგრულად ათარგმნინა უწმინდესმა სინოდმა სახარება, ლოცვები და მთელი ტიბიკონი ლიტურგიებისა ვითომდა მეგრელთა გასაგისობისათვის. აქაც მაქსიმე პირველი თაოსანი იყო მოწინააღმდეგე ჯგუფისა და სულ თვალები უბრწყინავდა, როდესაც მამამ თავის ერთ მოხსენებითს ბარათში, რომელიც შემდეგში ეგზარქოსს გადაეგზავნა და მაშინდელ რუსულ გაზეთებშიაც იყო დაბეჭდილი, მეგრულიდან რუსულად თარგმნა სლავურიდან გადამეგრულებული ზოგიერთი ლოცვა და ასეთის მოიარებით დაამტკიცა სრული მიუღებლობა მეგრულად წირვა-ლოცვის წარმოქმისა, რადგანაც მეგრულად ეს ლოცვები პირდაპირ პორნოგრაფიული რამ გამოდიოდა.

აგრეთვე დიდად გახარებული იყო მაქსიმე, როდესაც მამამ პრესაშიაც გაილაშქრა საერთოდ სამეგრელოს სკოლებში მეგრული ენის შემოღების წინააღმდეგ. ასეთ მეგობრებად და თანამოაზრეებად დარჩნენ მთავარ საკითხებში მამა და მაქსიმე სულ სიკვდილის კარამდე.

მაქსიმე ამაყობდა, რომ ის გაბრიელ ეპისკოპოსის ნაკურთხი იყო. ცნობილია — გაბრიელი მღვდლად ისე არავის

აკურთხებდა, რომ არ გამოეცადნა და მისი სათანადო მომზადება არ შეემოწმებინა. მღვდლობა კი მიტომ ჰქონდა მაქსიმეს თურმე არჩეული, რომ ეს ხალხის წმინდა სამსახურად მიაჩნდა და აკი მღვდლის მაღალ მოწოდებაზე ხშირად ჰქონიათ საუბარი მაქსიმესა და მამაჩემს. თან ნაღვლობდნენ, რომ ბოლო ხანებში მღვდლები იქცნენ „ჩინოვნიკებად" და მეფის რუსეთის მთავრობის აგენტებად, რომ უკვე მოწოდების გამო და ხალხის სამსახურისათვის კი არ მიდიოდნენ მღვდლად, არამედ ანგარებისა და კეთილმოწყობის მიზნით, და მღვდლადაც მომზადების შეფარდებით კი აღარ აკურთხებდნენ, არამედ ქრთამის გაღებისა და სხვადასხვა ხასიათის შეძღვნათა გამო.

ასეთი მახსოვს მაქსიმე გოგინავა საზოგადოდ და მამასთან. მაგრამ მივიდეთ ამ კაცთან კიდევ უფრო ახლოს. როგორი იყო ის კერძო ცხოვრებაში? ამის შესახებ ამ საყურადღებო ადამიანის ცხოვრებიდან რამდენიმე შტრიხი გადმომცა მისმა სიძემ, ჩვენს უნივერსიტეტში მომუშავე მეცნიერმა სოკრატ ძიმისტარაშვილმა:

ზაფხულში, სიმინდის ყანის გახურებული თოხნის დროს, მღვდელი მაქსიმე დილის გარიჟრაჟზე ჩადის თავის ყანაში და სანამ მზე ამოწვერავს, პერანგ და ქვედა საცვლის ამარა დილის სიგრილეში თოხნის. ისეთი მარდი მუშაა, რომ მზის ამოსვლამდე უკვე ნახევარი ყანა გათოხნილი აქვს.

შემდეგ მოდის თავის ეზოში და იქ, სადაც მსხლისა და ვაშლის ხეებს, ერთიმეორეზე გადაჯდომილთ, ერთგვარ თადის ქვეშ მშვენიერი ჩრდილი შეუქმნიათ, ეძახის მოსამსახურე გოგოს, გააშლევინებს ხალიჩას და ნებივრად გადაგორდება. თან ეტყვის ავიდეს ხეზე და ხილი ჩამობღერტოს. გოგო ადის, მწიფე ხილი ცვივა, მაქსიმეც სიამოვნებით შეექცევა უბიწო, ცვრით დანამულ ხილს.

ხშირად ეუბნებიან შინაურები: „ბატონო, მიირთვი რამე, სამზარეულოში დამზადებული ნახელოვნები", მაგრამ მაქსიმე იმ აზრისაა, რომ თვით ბუნების მიერ უშუალოდ მიწოდებულ ნაყოფს ვერაფერი ადამიანის მიერ დამზადებული ვერ შეედრება.

შემდეგ, როდესაც ოჯახი დილის საუზმეს მიუჯდება, მაქ-

სიმეც მიდის მათთან, მაგრამ მხოლოდ ბოღლიწოს [1] შეექცევა და სხვა რამეს კი არ ეკარება. ამის შემდეგ იძინებს ცოტა ხნით ჩრდილში. სადილობამდე კი წამოდგება, შედის თავის ოთახში და აქ კი ნუ გაეკარებით: შემოუწყვია წიგნები, სასულიერო თუ ისტორიული ხასიათისა, და შიგ ჩაღრმავებულა.

მაქსიმე დიდი ნაკითხი კაცია, უფრო ქართულში. კითხულობს საერო წიგნებსაც და ძალიან უყვარს ილია ჭავჭავაძე. განსაკუთრებით მისი „გლახის ნაამბობი", სადაც იდეალური მღვდელია გამოყვანილი. ისე უფრო ძლიერია საეკლესიო ლიტერატურაში. მშვენივრად იცის ქრისტიანობის ისტორია, კათოლიკიზმი, გრიგორიანობა, მონოფიზიტობა და სხვა მწვალებლური მოძღვრებანი. ის ამეების კარგი ცოდნით არის აღჭურვილი მაშინ, როდესაც სამეგრელოში სხვა მღვდლებმა, ხარისხით დაწინაურებულებმა (ბლაღოჩინებმა, დეკანოზებმა და სხვ.), თვით სემინარიელებმაც კი, ასეთები ნაკლებ იციან.

იმ დროს, როდესაც მაქსიმე წიგნებშია ჩაფლული, სადილადაც არ გამოდის სხვებთან. იქვე უნდა მიუტანონ ცოტა რამ, ბევრი არა უნდა რა. საღამოთი კი, მზე გადაიხრება თუ არა, მაქსიმე კვლავ გაქრება. ის ისევ ყანაშია და ბინდბუნდისას, როდესაც შინ დაბრუნდება, ყანის მეორე ნახევარიც უკვე გათოხნილია.

და ასე სულ, უბრალო, მომჭირნე გლეხივით თავს დასტრიალებს თავის მეურნეობას ყოველდღიურად და შრომაში ატარებს თავის წუთისოფელს.

ისე კი სრულიად არ არის სხვა მღვდლებივით ანგარი, სულ სვავი და გაუმაძღარი, მარტო მოხვეჭაზე რომ იყვნენ გადაგებულნი. რასაც მისცემენ მრევლში, ითი კმაყოფილდება, ღარიბებს ხომ სრულიად არაფერს ართმევს და ეს იწვევს დიაკვნის საყვედურს, მაგრამ ის ამას არ ეპუება. დავრდომილსა და ავადმყოფს თვითონ ეწევა ხოლმე. ამიტომაც თავის დღეში არ გამდიდრებულა, არც ჩასუქებულა სხვებივით. იყო ასკეტივით ერთი გამხდარი კაცი და საჩოც იმდენი ჰქონდა, ისიც თავის შრომით შეძენილი, რამდენიც მთლად ულუკმაპუროდ არ სტოვებდა ოჯახსა და თვითონ მას.

---

[1] ბოღლიწო—ღვინოში ჩაწებული პური. ავტ.

როგორცა ვთქვი, სამეგრელოში ახალსენაკს (დღეინდელ-ცხაკაია) ჩავდიოდით რკინის გზით. იქ ჩამოვხტებოდით ვინმე ლაბახუას სასტუმროში. ეს ერთი დაბალი ერთსართულიანი სახლი იყო და იმ დროს მგონი ერთადერთიც მთელს დაბაში. მაშინ ახალი სენაკი სამაზრო ცენტრი იყო, მაგრამ დაბად ითვლებოდა, ქალაქად ეხლა მოიწონა თავი, 900-წლებში, თორემ წინათ ნაგებობით და ქუჩებით ბევრს არას წარმოადგენდა. ქუჩაც მხოლოდ ერთი გრძელი ქუჩა იყო, დაბის შუაგულ და პატარა შესახვევები უფრო რკინის გზის სადგურისკენ იყვნენ გაისრესნი. რკინიგზის სადგური მაშინ ქალაქის განაპირად იყო მოთავსებული და მის გადაღმა ქალაქი აღარ იყო, არამედ ცხოვრობდნენ შეძლებული თავადი მხეიძეები თავიანთი მოხდენილი კარ-მიდამოთი განმარტოებულად. მშვენიერი და ფართო ეზოები ჭადრისა თუ ცაცხვის ხის ხეივნით, ხეხილით შემკული და შიგ ლამაზი, იმერულ ყაიდაზე აგებული ოდებით.

მხეიძეები საერთოდ სამეგრელოში ერთი წარჩინებულ გვართაგანი იყო და ერთ დროს ატარებდნენ თავადის ხარისხს. ამ გვარის წევრები სამეგრელოს ორივე მაზრაში — ზუგდიდისა და სენაკის მაზრაში ცხოვრობდნენ და ორივეგან შეძლებულ მებატონეებად ითვლებოდნენ. ზუგდიდის მაზრაში ყველაზე უფრო განთქმული იყო პეტრე მხეიძე, ყირიმის ომის გმირი, რუსეთის არმიის პოლკოვნიკის ხარისხით დაჯილდოებული და გარდა ესეთი წარჩინებული მდგომარეობისა, საერთოდ სამეგრელოში ყველასაგან პატივცემული მისი პირადი ღირსებების გამო. ზრდილი, გონიერი, გამჭრიახი და როგორც მებატონე, თურმე, არც თუ ისეთი სასტიკი, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო.

ის ჩვენი, ბერთემელი დადიანების, მახლობელი ნათესავი იყო. ცოლად ჰყავდა მამიჩემის მამიდა სიდუ (სინდუხტი), თავის დროზე მოწინავე ქალად ცნობილი, თავისი მწიგნობრობით და ხელსაქნარით ცნობილი მთელს იმ არემარეზე და დიდად მიჩნეული პიროვნება. ცნობილი იყო აგრეთვე მისი დიდი მე-

გობრობა ჩემს ბებიასთან, მარიამ აბაშიძის ქალთან, რომლის სულიერი ავლა-დიდება, შეძლებისამებრ, მე აწერილი მაქვს ჩემს „ნიკო დადიანის სილუეტში". ასე რომ საერთოდ პეტრე მხეიძის ოჯახთან ჩვენი ოჯახები უფრო დაახლოებული იყო, ხშირად დადიოდნენ ერთიმეორეში და კარგი ნათესაური დამოკიდებულებაც ჰქონდათ.

სენაკელ მხეიძეებთან კი ნაკლები ურთიერთობა ჰქონდათ ბერთემელ დადიანებს. მართალია, დიმიტრი და ბესარიონ მხეიძეების დედაც დადიანის ქალის შვილები იყვნენ, მაგრამ ის ჯოლეველი დადიანების სახლთა შვილი იყო და ნათესაობითაც შორს იყვნენ ჩვენგან. ასე რომ მე რომ წამოვიჩიტე, შემდეგ ვიცნობდი ხსენებულ ორ პიროვნებას და სხვა მათ ბიძაშვილებთაც, მაგრამ დაახლოება მაინც შემთხვევას არ მოუტანია. ვიცოდი კი, რომ მათი ოჯახი იყო დიდად სტუმართმოყვარე და ხსენებულ ორ ძმას სიკვდილამდე ეჭირათ მაშინდელ დროისთვის თვალსაჩინო თანამდებობა. ერთი, დიმიტრი, ჩემსობას იყო თითქმის უცვლელი წინამძღოლი სენაკის თავადაზნაურებისა და მეორე, ბესარიონი, მომრიგებელი შუამავალი. იმავ დროს ორივ რუსის არმიის ნასწავლი ოფიცრები იყვნენ. საზოგადოებაშიაც დიდი გავლენა ჰქონდათ და უმეტეს წილად საზოგადოებრივი საკითხები სენაკის მაზრაში მათი გავლენით გადაიჭრებოდა ხოლმე.

აქაც უნდა თქვას, რომ მეგრელი მხეიძეებიც, ისე როგორც იმერეთის მხეიძეები, თავის თავს ჩვენს ისტორიაში ცნობილ გმირების, სამშობლოსათვის რომ ეწამნენ მურვან-ყრუს დროს, დავით და კონსტანტინეს ჩამომავლად თვლიდნენ და ამითი თავი მოსწონდათ კიდეც. სენაკში მახსოვს კიდევ გაცნობა ერთი უთუოდ საყურადღებო პიროვნებისა. ეს იყო ნესტორ ახვლედიანი, ერთ დროს სენაკში სასამართლოს ბოქაულად ნამყოფი. მამა ჩავიდოდა სენაკში თუ არა, ის მაშინვე გაჩნდებოდა მასთან და იყო მათი დაუსრულებელი ბაასი და ხშირად კამათიც. ნესტორი განათლებული კაცი იყო და ცოტა ნიღილისტური, მაგრამ მაინც განსაკუთრებული შეხედულება ჰქონდა მაშინდელ ქართულ საქმეებზე: ბანკზე, რომელიც იმ დროს

ჩვენში თითქო „ზემსტვოს“ მაგიერობას ეწეოდა, პრესაზე, თეატრზე და სხვ. უფრო ხშირად მცდარი იყო მისი აზრი ამა თუ იმ საგანზე, მაგრამ ბუნებით ნიჭიერი კაცი იყო, მახვილი ენის პატრონი და ცოტა სუსტი აზროვნების პატრონს ადვილად აიყოლებდა.

ბავშვობისას მე ყოველთვის მიხაროდა მასთან შეხვედრა, რადგან არსებითად ბუნებით კეთილი კაცი იყო, ახალგაზრდობის მოყვარული, და როდესაც მარტო ვრჩებოდით, დიდად მართობდა და შემიქცევდა თავისი საყურადღებო საუბრით. მხოლოდ შემდეგში, ჩემი დავაჟკაცებისას, შევამჩნიე, რომ მე არავითარ მაცთურ აზრს არ მინერგავდა. ბოლოს ის თბილისში გადმოსახლდა, ჩაერია იქაურ ინტელიგენციაში, მაგრამ მათ საქმიანობას სიტყვიერად მუდამ კრიჭაში უდგა და თითქო განზე იყო გამდგარი.

ბოლოს დავრწმუნდი, რომ ბუნებით შემკული კაცი, მომზადებულიც, მაშინდელი დუხჭირი დროის წყალობით გზას იყო აცდენილი და, უთუოდ თავისი რბილი ხასიათის გამო, თავისი თავი ვერ გამოეყენებინა საზოგადო ცხოვრებისათვის, თუმცა ამისი შესაძლებლობა ჰქონდა. არც თუ პრაქტიკულად იყო ძლიერი. ცოლთან არ იყო გაყრილი, მაგრამ მაინც, განსაკუთრებით თბილისში, უოჯახოდ ცხოვრობდა. იყო შეუუქული სადღაც ძალიან იაფფასიან სასტუმროს №-ში და დილით რომ გამოვიდოდა გოლოვინის პროსპექტზე (ეხლანდელი რუსთაველი), გვიან ღამემდე თითქმის შინ არ შედიოდა. არსად არ მსახურებდა. იყო ნამდვილი „ბულვარდიე“ — ბოჰემურის მიდრეკილების პატრონი. თუმცა მოწინავე ინტელიგენციაშიც ხშირად ტრიალებდა და ამ ინტელიგენციას ერთგვარად უყვარდა კიდეც, ოღონდ ნანობდნენ, რომ ამ კაცმა, რომელიც ერთ დროს თავის დარგში კარგ იმედებს იძლეოდა—(აგრონომი იყო უმაღლესი განათლებით) ერთ დროს თბილისის ახლოს, კიკეთში, საუცხოო სანიმუშო ფერმაც კი გაიჩინა და მეყველეობის საქმე სანიმუშოდაც კი დააყენა თურმე — შემდეგში ბოლო ვერ მიაყოლა ამ სამუშაოს და... არჩია ბოჰემობა, თუ უნებლიეთ გახდა ესეთი უსაქმური... თუმცა ბოლოს და ბოლოს რითი ცხოვრობდა ეს ადამიანი, რა სახსარი გააჩნდა

საცხოვრებლად? თბილისში ის ეწეოდა ესრეთწოდებულ კომისიონერობას: თუ ვისმე სახლი ჰქონდა გასაყიდი ქალაქში, რაიმე მამული სოფლად, ან ბანკში დასაგირავებლად, ან რაიმე ძვირფასი ნივთები, ამგვარებში ის მუდამ შუამავალი იყო და ამისათვის, როგორც მაშინ ეძახდნენ, ერთგვარ „კურტაჟს"—გასამრჯელოს ღებულობდა. ერთ დროს სამეგრელოში სიმინდის აღებ-მიცემობის საზოგადოების დაარსებაც მოინდომა. მთავრობას საზოგადოების წესდებაც კი დაამტკიცებინა, მაგრამ საქმემ როგორღაც ვერ იხეირა.

ერთის სიტყვით, საზოგადოდ ხელმოცარული კაცი იყო.

სენაკში კი ჩემი ბავშვობისას სხვა ისე გარკვევით არ მახსოვს, მიუხედავად იმისა, რომ მამა ჩავიდოდა თუ არა სენაკში, „ცა და ქვეყნის" ხალხი ესია.

სენაკიდან მივდიოდით უმეტეს წილად პირდაპირ ბერთემს. პირველ ხანებში ცხენებით და შემდეგში უკვე ეტლებით. მივდიოდით ბერთემს, მაგრამ მამას ჩემი ბავშვობისას საკუთარი სახლი არა ჰქონდა, მის ყმაწვილობისას ცეცხლს გაენადგურებინა მამაპაპეული სახლი და ამიტომ ჩვენც რომელიმე ბიძის სახლს შევეხიზნებოდით ხოლმე მთელის ზაფხულობით. ზამთრობით კი ვიყავით ქალაქებში — ქუთაისში ან თბილისში.

და აი ბერთემი!

მე, როგორც ნათქვამი მაქვს ბევრს ჩემს ნაწერში და როგორც ჩემს ბიოგრაფიებში წერია, ამ სოფელში არა ვარ დაბადებული, არამედ იმერეთში, ქ. ზესტაფონს, მაგრამ ამ სოფლის სიყვარული დღეინდელ დღემდეც მიღვივის გულში.

ცხადია! ბავშვობისა და ყრმობის წლები უმეტეს წილად ამ სოფელში მაქვს გატარებული და, რაც ბავშვობისას „სულს დააჩნდების", ის საბოლოოდ განუყრელია ადამიანისათვის.

სენაკიდან ბერთემს რომ მივდიოდით, ისეთი ბუნებით შემკული არემარე უნდა გაგვეარნა, რომ...

განა ეყოფა ჩემს კალამს პოეტური ძალა, რომ ავწერო ამ ედემის (საერთოდ ჩვენი ქვეყნის და, კერძოდ, სამეგრელოს და მისი ბერთემის) სიმშვენიერე და მომხიბელელობა?

მე ყოველთვის, ჩემს მხატვრულ ნაწარმოებებშიაც, ძალიან ვეფრთხი ხოლმე ბუნების აღწერას. ამაზე ზოგი მისაყვედუ-

რებს კიდეც. მაგრამ თუ მაინცდამაინც ზოგჯერ ბუნების აღწერას ვცდილობ, უფრო მაშინ, როდესაც მინდა რომელიმე ჩემი მოქმედი პირის განცდა გადმოვცე, მისი სულიერი განწყობილება, თუ ის (ჩემი მოქმედი პირი) ამა თუ იმ გუნებით როგორ აღიქვამს ხოლმე მის მიერ ხილულ ბუნებას, ან მის მოვლენებს.

პირადად მე კი ბუნების აღწერას იმიტომ ვერ ვახერხებ, რომ ეტყობა ცუდი პოეტი ვარ. თუმცა... სინამდვილეში ჩემზე ბუნებას დიდი გავლენა აქვს და მისი სიტურფით თუ ლამაზი უცნაურობით დიდად მოხიბლული ვარ ხოლმე. თან მგონია, რომ ძალიან დიდის სინაზითაც ვგრძნობ მის სიმშვენიერეს თუ გრანდიოზულობას, მხოლოდ ამის გადმოცემის უნარი არ შემწევს.

ეტყობა ვგავარ იმ მწყემსს, ალფონს დოდე რომ ამბობს: დიდი მომღერალი იყო, მხოლოდ არავის მისი სიმღერა არასოდეს არ გაუგონიაო.

თუმცა ამ დიდი ფრანგი მწერლის დამოწმება რად გვინდა! განა ქართველებს არა გვაქვს ანდაზა: „ამირან გულში მღეროდა, ყრმანო, ბანი მითხარითო!"

12

ახალსენაკიდან ბერთემამდე სულ აღმოსავლეთისკენ უნდა იაროთ ნოქალაქის (ნაქალაქევი) „გოჭკადილამდე" (გაჭედილი). აქ ხიდია მდ. ტეხურაზე გადებული და ამას ეძახიან გაჭედილს.

აქ ერთი გზა კვლავ პირდაპირ მიდის, ხიდგაღმა მარტვილისაკენ (დღეინდელი გეგეჭკორი), ლებარდემდე, სადაც სამკურნალო წყლები ამოჩუხჩუხებს, და მგონი თვით ასხამდე. ასხი ერთ ჩინებულ მთას ჰქვიან ამ არემარეზე, სადაც ზაფხულობით საძოვარზე ცხენებია და სხვა საქონელს მიერეკებიან ადგილობრივი მეგრელები.

მეორე გზა კი გოჭკადილთან ჩრდილოეთისკენ უხვევს და მიემართება სულ განთქმულ სალხინოსა და კურზუმდე, საერთოდ კვლავ ტყეებით დაბურულ მთიან ადგილებისაკენ. ამ კუთხეს ნაწილობრივ უწოდებენ „ლაკადას" და სალიპარტიანოს. ლაკადა, ეტყობა, მთიულეთს ნიშნავს საერთოდ და სალიპარტიანო კი იმიტომ, რომ ეს არემარე ერთ დროს ეკუთვნოდა

თურმე ლიპარტიანებს, რომლებიც განსაზღვრულ დროში სამეგრელოს მთავრებად ითვლებოდნენ. და რატომღაც აქაურ მოსახლეებს ეხლაც თავი მოსწონთ, რომ ამ კუთხიდან არიან. მართლაც ერჩევიან სხვა, დაბლობში მცხოვრებ მეგრელებიდან ტანადობით, იერით, სიდარბაისლით. აქაური მეგრული ენის სიწმინდე ხომ განთქმულია, როგორც საერთოდ სენაკისა და ზუგდიდის ყოფილ მაზრათა მთიულეთისა: ჩხოროწყუ, მოიდანახე, ხაბუმე და სხვ.

და აი თქვენ გაუხვიეთ გოჭკადილიდან ჩრდილოეთისაკენ, რომ ბერთემს ჩააღწიოთ და შეუდექით დედამოკას გზატკეცილს. მაგრამ მე ჯერ ის არ მითქვამს, თუ ხსენებულ ხიდამდე რა გზა გამოიარეთ.

გზა ასეთია:

სენაკიდან გამოხვალთ თუ არა, მაშინვე მოხვდებით მშვენიერ სანახაობის სოფ. შხეფში. ჩრდილოეთით გორებმოზღუდული, დობილებშეფენილი სოფელი, ქვეით, გზატკეცილის მარჯვენა მხარეს ფართო, დაცემული ჭალა მდ. ტეხურამდე, რომელიც სოფელზე კარგა დიდი მანძილით არის დაშორებული. შხეფის შემდეგ კი ქვაშიხორი თავის კარგა მოზრდილი ძველებური ციხის ნანგრევებით. ამ ციხეს ზოგჯერ შხეფის ციხესაც ეძახიან, მაგრამ სინამდვილეში ის ქვაშიხორია, რადგან „ქუაში ოხორუუ“ მეგრულად ნიშნავს ქვის სამოსახლოს, სადაც ერთ დროს უცხოვრიათ სამეგრელოს მთავრებს და იმ დროს, როდესაც ირგვლივ წნელით მოწნულ ფაცხაში ცხოვრობდნენ მოსახლეები, მთავრებს ქვის სასახლე ჰქონიათ და სასახლესთან ციხეც. ციხე მათი თავდასაცავი სიმაგრეც იყო და იმავ დროს დასასჯელ პირთა საპატიმროც.

არსებობს გადმოცემა, რომ ერთ დროს, როდესაც საქართველო უკვე დაწიწილაკებული იყო რამდენიმე კუთხედ — ქართლი, კახეთი, იმერეთი, გურია, სამეგრელო და სხვ. ყველა ამ ეებს ერთიმეორეში საძმო ომი ჰქონდათ ხშირად გაჩაღებული და ხან ერთი კუთხე მიემძლავრებოდა მეორეს, ხან მეორე. ერთი ასეთი ომის დროს მეგრელებს დაუძლევიათ იმერლები, მათი მეფე ხელში ტყვედ ჩავარდნიათ და სწორედ აქ, ქვაშიხორის ციხეში ჩაუმწყვდევიათ. ეს მეფე მგონი მომკვდარა კიდეც

ტყვეობის დროს ქვაშიხორში. ამ ამბით კი დიდხანს თავს იწონებდნენ ჩემი ბავშვობისა და ყრმობის დროს ხანდაზმული მეგრელი აზნაურები.

ამ ამბის გადმოცემა არსებობდა ჩემ დროს, მხოლოდ თუ ამავე ქვაშიხორის ციხეში რამდენი უსამართლოდ დასჯილი გლეხი, ან მთავრის ურჩი თავადი, ან აზნაური დაღუპულა: თვალები დაუთხრიათ, ან თავი მოუკვეთიათ, ან ხუნდებზე დაუსვამთ და უპმელ-უსმელი, სრულიად უპატრონოთ ციხეში ჩაულპიათ — ამაზე არავინ არაფერს ამბობს და ჩვენი მატიანეები ხომ სრულიად სდუმან ასეთ მოვლენებზე. არც არის გასაკვირი, რადგან მატიანეებს, როგორც ცნობილია, უმეტეს წილ წერდნენ მეფის, მთავრის, ან რომელიმე გავლენიანი მეგბატონის ერთგული და „შეთვღერებული“ ყმები, თუ იმ დროის ერთეული დაყუდებული ბერები, ან „კარიერისტი“ ხუცები.

ქვაშიხორში, სხვებთან ერთად, აგერ ახლამდე კიდევ ცხოვრობდნენ დადიანების შთამომავლები.

ხოლო ქვაშიხორს რომ გაცდებით, თქვენ მოხვდებით პატარა ქალაქის მსგავს ალაგზე. ეს არის ძველი სენაკი. წინათ სენაკი ერთი ყოფილა სამეგრელოში და ეს სენაკი იყო კიდეც ერთ დროს საბაზრო და სავაჭრო ადგილი ამ არემარეზე. აქ მოდიოდნენ იმერლები, მოჰქონდათ ღვინო, ჰყიდდნენ და სამაგიეროდ ყიდულობდნენ ხარებს, ძროხებს, ზოგჯერ ცხენებსაც, ნაპარავს თუ „არგამას“, ე. ი. ლეგალურს; მოდიოდნენ ბერძნებიც და იძენდნენ აბრეშუმს, სიმინდს და სხვ. თვითონ მოსახლეობა აგრეთვე ჰყიდდა შინაურ ფრინველებს, შინ მოქსოვილ საჩოხე შალებს, პაჭიჭებს და სხვ. ერთის სიტყვით, აქ დიდად გაცხოველებული აღებ-მიცემა იყო გაჩაღებული აგვისტოს 1-დან 15-მდე, ე. ი. მარიამობის მარხვაში, როდესაც იმ დროს სოფელს ყანებში საქმე არა ჰქონდა და თავისუფალი დღეებით სარგებლობდნენ.

აქვე ჩემსობას იდგა ახლადგახსნილი ორსართულიანი, ოთხკლასიანი ესრეთწოდებული სათავადაზნაურო სასწავლებელი, რომელიც დიდის ამბით გაიხსნა წერა-კითხვის საზოგადოების მეთაურობით და რომლის გახსნასაც დაესწრო არამც თუ მაშინდელი სამეგრელოს მოწინავე საზოგადოება, არამედ

თბილისიდან ჩამოსული ისეთი თვალსაჩინო საზოგადო მოღვაწეები, როგორებიც იყვნენ დიმიტრი ყიფიანი, ივანე მაჩაბელი, აკაკი წერეთელი და სხვები. ყველა ამათ გარემოების შესაფერი სიტყვები წარმოთქვეს თურმე და უკვე წინასწარ მოკრებილი მოწაფეები ჩააბარეს გამოცდილ პედაგოგებს—აგლაძეს, შარაშიძეს, გოგოლაშვილს და მათ მეთაურს, ცნობილ პედაგოგსა და ჟურნალისტს, სამსონ ყიფიანს.

ასე რომ მაშინ ასეთი სკოლის დაარსება სამეგრელოში დიდ ეროვნულ გამოფხიზლებას უდრიდა და აკი ცოტაოდნად თავმოღერილ მეგრელს, ესმოდა, თუ არ ესმოდა მნიშვნელობა ამ გარემოებისა, თავი მოსწონდა და საზოგადოებაში ტრაბახობდა კიდეც.

მხოლოდ თვითონ ძველი სენაკი იმ დროს მეტად მოუწყობელი რამ იყო, ახლა გაიზარდა, გამშვენიერდა, საავადმყოფოცა აქვთ, აფთიაქიც, კლუბიც და ეწევიან სხვადასხვა კულტურულ საქმიანობას.

ჩემ დროს კი მას ძველი სენაკი ერქვა და ახლაც ასე ჰქვიან. სახელი სენაკი ერთ დროს, როდესაც ფოთისაკენ რკინის გზა იქნა გაყვანილი, წაართვა თეკლათმა, მაგრამ თეკლათი კი არ დაირქვა, არამედ ახალსენაკი და იმიტომ ძველ სენაკს სიტყვა „ძველი“ მაინც შერჩა, თუმცა ახალსენაკმა სულ სხვა დიდი სახელით მოინათლა თავი და ერთი მისი ღირსეული შვილის, მიხა ცხაკაიას სახელი დაირქვა.

ეხლა ყველგან ასე ახსენებენ კიდეც. ერთხელ მოსკოვში ყოფნის დროს დამჭირდა ტელეგრამის გამოგზავნა და მარტო „ცხაკაია“ დავაწერე, მაგრამ ფოსტის თანამშრომელმა გამისწორა და დამაწერინა — „მიხაცხაკაია“ ერთად.

რა იცოდა იმ თანამშრომელმა, რომელსაც მიხა ცხაკაია ერთ სიტყვად აქვს მიჩნეული და ადგილის უბრალო სახელწოდება ჰგონია, რომ მიხა ცნობილი რევოლუციონერი და ბოლშევიკია და მით უფრო ის სულ არ იცის, რომ ეს მიხა ჩემი ყრმობისა და სიკაბუკის მეგობარია, მაგრამ ამაზე შემდეგ. იქ კი, ფოსტის თანამშრომელთან, მეყო იმდენი თავდაჭერა, რომ ტრაბახი არ დამიწყია.

ძველსენაკიდან გახვალთ თუ არა, იწყება სორტა. აქედან იწყება უნაყოფიერესი მიწა-წყალი სულ მარტვილამდე ფართოდ გაშლილი ჭალებისა.

სორტა ისტორიულად იმით არის შესანიშნავი, რომ ერთ დროს აქ დაბანაკდა თავისი ამხანაგებით სამეგრელოს ჯვაკერიას ავტორი უტუ მიქავა. და აქედან იყო, რომ სამმა მეთაურმა — უტუ მიქავამ, უტუ თოდუამ (იგივე „მართალი თოდუა") და კოჩა თოდუამ ხელში ჩაიგდეს ძალაუფლება და, რამდენიმე თვის განმავლობაში, განაგებდნენ მთელ სამეგრელოს ბედ-იღბალს.

აქიდანვე იყო, რომ ქვაშიხორში მყოფ მაშინდელ სამეგრელოს დედოფალ ეკატერინესთან მოლაპარაკება გამართეს წელგამართულებმა. მართალია, ამის შემდეგ დედოფალი რუსეთს გაიქცა და შემდეგ რუსის ჯარის შემწეობით მოაქვრეს აჯანყება და თავადაზნაურობაშიაც შემდეგში გლეხთა ლაშქარს დაცინვით „უტუს ჯარი" უწოდეს, მაგრამ სამეგრელოს ქვედა ფენის გმირულ სულში ამ მოძრაობამ წარუშლელი კვალი დატოვა და ხალხის შეურიგებელ სულს ტირანიის დამხობამდე ქედი არ დაადრეკინა.

სორტას შემდეგ მოსდევს კოტიანეთი და ბოლოს გამოლმა ნაწილი ნოქალაქისა (ნაქალაქევი) „გოჭკადილამდე". აგრეთვე მთაგორიანი და კოხტა სოფლები, მეგრული ოდებით დამშვენებული გზატკეცილის პირზე გადაკოინდრებული ეზოებიანი, ისეთი ფაქიზი და თითქო ისეთი გამოწმენდილი, ენა რომ დააწო იქაურ მიწას, არავითარი ჭუჭყი არ აგყვება.

ეს ხომ განთქმულია, რომ დაბლობ სამეგრელოში, ისე როგორც ქვემო-იმერეთშიც, ეზოები მეტად სანუკვარად გამოიყურებიან ოდის, ან თუნდა ჯარგვალის, ან პიტაფიცრიდან აშენებულ ქოხის წინ. ეზოს შუაგულ საჩრდილობლად რომ ურგიათ რომელიმე დიდი ხე — მუხა, ცაცხვი, ლეღვი, ან წიფელა; თუნდა თხმელაც. და მათთან შინ რომ შებრძანდები და ღამესაც გაათევ, ისეთი წმინდა ქვეშაგები, აბრეშუმის პირით შეკერილი საბნით, თავის გაქათქათებული ზეწრებით და საურებით მოგერთმევათ, რომ, როგორც იტყვიან, „თვალი ზედ დაგრჩე-

ბათ". რაც უნდა ღარიბი იყოს მეგრელი, ქვეშაგებს მეტად ფაქიზად ინახავს.

და აი მივედით „გოქკადილთან".

როგორც ზემოთაც ვთქვი, აქ გზატკეცილი ორად იყოფა. მდინარე ტეხურის პირას, სადაც ხიდია გადებული, ჩემსობას, ხიდამდე ერთი ორიოდე სამიკიტნო იყო ჩამოდგმული და ხიდს გაღმა კი მოსჩანდა ძველი, მგონი მეცხრე, თუ მეათე საუკუნეში აგებული კარგა მოზრდილი, შესამჩნევი გეგმით აგებული ეკლესია. მას ორმოცის ეკლესიას ეძახიან, რადგან მტრისგან განაწამები, ეკლესიის მიერ წმიდანებად ჩარიცხული ორმოცი გმირია შიგ დამარხული. მათ საფლავს ეკლესიის ქვედა სართულში ეხლაც უჩვენებენ. ამ მოწამეებს არაბების შემოსევის, მურვან-ყრუს დროს მიაწერენ.

ამ ეკლესიიდან იწყება დიდი ციხის გალავანი, რომელიც გარს ევლება იქვე ამართულ კარგა მაღალ მთას, რომლის წვეროკანაზეც კარგა მოზრდილი ციხეა წამოდგმული. აი, ამ ადგილს ჰქვიან ნაქალაქევი, ანუ მეგრულად ნოქალაქი, და შემდეგ ეს სახელი გადაედვა მთელ ეხლანდელ სოფელსაც და ამ მთის ძირს მდებარე სამკურნალო წყლებს. ეტყობა აქ ოდესღაც ძველებური ყაიდის ქალაქი იყო გაშენებული, რადგან იმ დროს ქალაქები თვითონ წარმოადგენდნენ ერთგვარ ციხე-სიმაგრეს და ბურჯადაც ერთი დიდი, ჯარის მეომართა შესანახი და მოსახლეობის თავშესაფარი ნაგებობა ჰქონდათ, როგორც აქ მთის წვერზე წამოდგმული ციხე-ბურჯი, რომელიც ირგვლივ, ოთხივე მხრივ გადაჰყურებს სამეგრელოს აქაურ კარგა დიდ ნაწილს და თვალი მიუწვდება იმერეთისა და გურიის საზღვრებამდე. კარგ ამინდში კი, ფოთისაკენ, შავი ზღვაც ადვილი დასანახია. ამბობენ, ამ მთის პირდაპირ კლდეზე ახლაც ინახება საჯომალდო რკინის ღუზაო. მაგრამ ეს ღუზა, რასაკვირველია, არ ეკუთვნის არც ამ ორმოცის ეკლესიის და არც ციხის აგების დროს. ის უფრო სხვა დროისაა, თუნდაც წარმოვიდგინოთ პირველი საუცხოო სილამაზის და ხასიათის ქალის მედეასი, რომლის მამას ბერძნული გამოთქმით ოეტესს და ჩვენებურად ოტიას ოქროს მატყლოვანი ვერძი ჰქონდა თავის სასახლის კარზე ჩამოკიდებული და რომლის მოსატაცებლად

ბერძენი არგონავტებიც კი ჩამოვიდნენ ჩვენს ქვეყანაში და, მაშინდელ კოლხიდას მარტო ოქრო კი არ წაართვეს, არამედ მათმა ერთმა საუცხოო ჭაბუკმა — იაზონმა — მედეაც კი გაიტაცა. აი ამ დროს ზღვით იყო მოფენილი აქაური არემარე და ღუზაც იმ დროინდელი უნდა იყოსო, ამბობდნენ ჩემს დროს აქაური ხნიერი ადამიანები.

თვითონ ციხეს კი, ჩვენს მატიანეებს თუ დავუჯერებთ, ჰქვიან გოჯის ციხე, ანუ ქუჯისა. ეს ქუჯი ხომ ლეგენდარული ვინმეა და იხსენიებენ როგორც საქართველოს არა ნაკლებ ლეგენდარული პირველი მეფის, ფარნაოზის სიძეს. ასე რომ პირველი მეგრელის სახელი ჩვენს ისტორიაში ქუჯიმ მიიკუთვნა და მეც ჩემს სიჭაბუკეში, ამით გაბრიყვებულმა, პირველად ჩემს საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოსვლისას ფსევდონიმად ქუჯი ავირჩიე. მით უფრო, რომ ქუჯის ციხე ნაქალაქევის მთის მეორე მხარეზე, ზედ ჩემს სოფელს, ბერთემს დაჰყურებს. მხოლოდ შემდეგ შევატყვე, რომ არც „შალვა დადიანი" იყო მაინცდამაინც შემარცხვენელი და ამ „მარკით" დაედივარ ეხლაც.

დიდი გალავნის შიგნით, ეკლესიის ეზოში, კიდევ არის ერთი უფრო მომცრო გალავანი, რომლის თავიც ზევით, მთაზე, პირდაპირ ციხე-ბურჯს ებჯინება და ბოლო კი ხიდის ქვემოთ, პირდაპირ მდ. ტეხურზე გადის. ეს თურმე გვირაბია, საიდუმლო გასასვლელ-ასასვლელი ციხისა, რომ მტრის შეუმჩნევლად, საჭიროების დროს, ხალხით და წყლითა თუ სხვა რამ საკვები მასალით მოემარაგებინათ დასაცავი ადგილი. გარეშე მტერი, ეტყობა, უფრო სამხრეთიდან ადგებოდა ციხეს, ეს გვირაბი კი მათგან მოფარებული დასავლეთისკენ მდებარეობდა. იმავ დროს ამ გვირაბის პირად მდ. ტეხური დიდად ღრმაა და მორეკვად არის ქცეული, გვირაბის პირიც კლდოვან ადგილებშია გაყვანილი. ასე რომ გვირაბის შემჩნევა უცნობისთვის არც თუ ისე ადვილია ეხლაც-კი, და ძველ დროს ხომ კიდევ უფრო შენიღბული იქნებოდა.

ამ ციხის ძირს ომი ხშირად ყოფილა თურმე კოლხიდის არემარეზე. ერთ დროს ბიზანტიელები და სხვა დროს არაბები აქეთ მოისწრაფოდნენ, ეხლანდებურად რომ ვთქვათ, თავიან-

თი აგრესიული მიზნების განსახორციელებლად, განსაკუთრებით არაბები, მურვან-ყრუს ჯარების შემოსევის დროს. მურვან-ყრუს სახელი, როგორც სასტიკი და განუკითხავი მტრისა, დღემდე ხალხშიაც იყო შემორჩენილი და ჩვენი მატიანეები ხომ დიდ ხანს ჩერდებიან ქვეყნისთვის ამ დიდი შეპირვების ამბებზე. ამბობენ, რომ იმერეთში ხსენებული არაბების შემოსევის დროს არიან გმირულად დაღუპულები დავით და კონსტანტინე მხეიძეები და, ვინ იცის, კიდევ რამდენი დღეს უხსენებელი ვაჟკაცი, ვინ იცის რამდენი მათგანი ემსხვერპლა არაბებთან უსწორო ბრძოლას! ასე იყო იმერეთში, ასე მოხდა სამეგრელოშიაც. ჩვენი მატიანე იხსენებს ნაქალაქევთან ომის დროს არაბების ერთ რომელიღაც მძვინვარე სარდალ მერმეროეს, რომელიც რამდენჯერმე შემოესია თავისი ჯარით ქუჯის ციხეს, დიდი ზიანიც მიაყენა ჩვენს ლაშქარსა და მოსახლეობას, მაგრამ საბოლოოდ მაინც ვერ დაიმორჩილა ხალხი. ცნობილია, რომ არაბებმა თითქმის მთელი საქართველო დაიპყრეს ერთ დროს და კარგა ხანსაც ბატონობდნენ, მაგრამ კოლხიდის ამ კუთხეში მაინც ვერ იბოგინეს.

ჰმ! მერმეროე! არაბების სარდალი! ჯერ თქვენ სახელი გასინჯეთ!

ჩემს ყურში დღესაც ზღაპრულად ხმაურობს ეს მრავალბგერიანი სახელი.

და აი ამ ადგილებიდან იწყება გზა ბერთემისაკენ. ეს ის ადგილია, სადაც ლამაზი ტეხური თავისი ლურჯი, ანკარა ზვირთებით გამოსულა კლდოვანი მთების ვიწროებიდან, ორმოცის ეკლესიის ძირას თავისუფლად შლის თავის მჩქროლავ ნაკადულებს და ეშვება ფართო ჭალებში და მერე ლაღად მიექანება შავი ზღვისაკენ.

„გოჭკადილთან“ ბერთემს გამგზავრებული სწორედ ამ ტეხურის ნაპირს უნდა გაჰყვეს და შეუდგეს აღმართს, რაიც ამჟამად კარგა ფართო გზატკეცილად არის გაყვანილი „ლაკადისაკენ“, სალიპარტიანოსაკენ.

გზატკეცილი მიუყვება მდინარის პირს, მაგრამ თვითონ კარგა მაღლაა აწეული სანაპიროდან და კლდოვან მთის ფერდობებს უვლის გარშემო. მთელი გზა ძალიან მოგაგონებთ

განთქმულ დარიალის ხეობას. მხოლოდ მინიატურულად, რა თქმა უნდა, რადგან ამ გზის მანძილი ერთ რაღაც 4—5 კილომეტრით თუ განისაზღვრება, მხოლოდ თავისი იერით მოგაგონებთ აღმოსავლეთ საქართველოს ხსენებულ სამხედრო გზას: იქით-აქეთ კარგა მაღლა ამართული მთები, ერთი მხრით უფრო კლდოვანი და მომცრო ხეებითა და ჯაგებით შემოსილი, მეორე მხრივ კი წიწვოვანი ნაძვნარით და ფიქვნარით თავმოწონებული. ხეობა კი თავისთავად ვიწროა, მაგრამ მაინც თვალს ხიბლავს აქაური ბუნება და ფილტვებით ხომ ატყობთ, რომ როგორღაც თავისუფლად სუნთქავთ. ასე, კარგა ხანს, მიდიხართ ესეთ გარემოში, მაგრამ უეცრად ხეობა კიდევ უფრო ვიწროვდება და მაღლობებზე მიმავალი გზატკეცილიდან უეცრად დაინახავთ რომ ის ტეხური, რომელიც აქამდე კარგა ფართო კალაპოტში იყო გაშლილი, უეცრად ისე დავიწროებულა, რომ აქედან ისე მოსჩანს — ადამიანმა ერთი კიდიდან ფეხი რომ გადააბიჯოს, მეორეზე დაადგამსო. გეუცნაურებათ მოზრდილი მდინარის უეცრად ასე პატარა ღელედ ქცევა.

ამ ადგილს ჰქვიან „დედა-მოკა" და ამის გამო მთელს ამ გზას „გოჭკადილიდან" სოფ. ბერთემამდე იგივე სახელი ეწოდება: „დედა-მოკა".

„მოკა" ანუ უკეთ „მონკა" მეგრულად მძიმეს ნიშნავს. სიტყვა დედის დამატებით კი, აქ უკვე, ფეხმძიმე ქალის გამომსახველია. ქართულში ფეხმძიმეს ორსულ ქალს ვუწოდებთ ხომ? მეგრულში „ფეხმძიმეს" სიტყვა „ფეხი" მოშორებული აქვს, მხოლოდ „მძიმეს" მეგრელი უმატებს „დედასა" და ამით ორსულ ქალს წარმოიდგენს. საკვირველი კია, ქორწილის დროს ფეხის შესახებ მეგრელი კიდეც მღერის: „კუჩხი ბედნიერი" თუ „კუჩხი ბედნიერი". აქ კი კუჩხზე, ფეხზე სრულებით არ არის ლაპარაკი. ორსულს კიდევ თავის სახელი აქვს მეგრულში: „უსენო", მაგრამ ამის გარკვევა შორს წაგვიყვანს!

„დედა-მოკას" სახელწოდების გარშემო კი არსებობს ასეთი ლეგენდა:

მურვან-ყრუს დროს, როდესაც მერმეროე გარს ადგა ქუჯის ციხეს და აღებული არა ჰქონდა, ციხესთან ჩრდილოეთის მხრიდან მცხოვრებლებს, ეტყობა, მსვლელობა შეწყვეტილი არა

ჰქონიათ. და აი ერთ დღეს სწორედ ჩრდილოეთის მხრიდან, რომელიღაც სოფლიდან, შეიძლება ბერთემიდანაც, ციხისაკენ მიდიოდა ერთი ორსული ქალი. ეს დაინახეს თურმე იმ არემარეზე მოთარეშე არაბმა ჯარისკაცებმა და ქალს დაედევნენ. ქალმაც შეამჩნია მდევრები და ფეხს გაუჩქარა, მაგრამ აქ კი მდ. ტეხურს მიადგა. ახლა რა ქნას? „წინ წყალი, უკან მეწყერიო", რომ იტყვიან, ესეთ მდგომარეობაში ჩავარდა და უკვე სასოწარკვეთილმა ქუჯის ციხეს მიაპყრო თვალი. ციხეში წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაც იყო თურმე და სწორედ ამ წმიდა გიორგის შეთხოვა შეშველებაო.

ლეგენდა ამბობს, რომ სწორედ ამ ქალის ვედრების დროს ზოისმა საშინელი ჭექა-ქუხილი, შეირყა დედამიწა და ტეხურის ორივე მხრიდან გადმოცვივდა კლდეების უზარმაზარი ქვები. ამ ქვებმა კი ისე დაავიწროვა ტეხურის კალაპოტი, რომ ქალმა თავისუფლად გაადგა ფეხი და მეორე მხარეზე გადავიდა, მხოლოდ როდესაც მდევრებმაც მიაღწიეს ამ ალაგს, დავიწროებულმა მდინარის კალაპოტმა კვლავ იმდენზე გაიწია, რომ ადამიანი იქ ვეღარ გადააბიჯებდაო.

ამ ამბის შემდეგ დაერქვა ამ ადგილს—„დედა-მოკა" და შემდეგ მთელ კლდოვან გზატკეცილსაც.

მამაჩემს უნდოდა ამ ლეგენდის შინაარსზე დაეწერა პოემა. დაიწყო კიდეც, მაგრამ, როგორც სხვა ბევრი საგულისხმო ნამუშევარი, ესეც დაუწერელი დარჩა.

მკითხველს ცოტა გაუკვირდება უთუოდ — რას გვიამბობს ეს შალვა? რა დროს ისტორიული ეპიზოდები და ლეგენდებია, ის გვიამბოს, რაც მას თვითონ გადახდა, როგორ წარიმართა მისი ცხოვრების გზაკვალიო.

მაგრამ ჯერ ერთი იმ ადგილს, სადაც მიცხოვრია კი არა, გზად გამივლია, მისი მდებარეობისა და ავლა-დიდების ამბები გულს ჩამრჩენია, ამასაც მგონი, მნიშვნელობა აქვს ჩემი „თავგადასავლისათვის", და მეორე კიდევ ის, რომ თქვენ მთელს ამ ჩემს ნაწერში შეამჩნევთ, რომ სამეგრელოს სიყვარული ჩემთან მოფრინდება ხოლმე „მსუბუქ ფრთითა" და... ვერ ველევი. ამას გარდა ვიღაცამ თქვა: მოხუცებს უყვართ მონოლოგებიო.

და... იყოს ესრეთ!

მაშასადამე, „დედა-მოკას" გზაზე ჩვენ წავაწყდით ერთგან მდ. ტეხურის ძალზე შევიწროებულ კალაპოტს, რომლის გარშემოც ოდესღაც უფეთქია ხალხის ლეგენდას, შემდეგ რამდენჯერმე მოუხვევთ მარცხნით და მაშინ, როდესაც ერთის მხრით ისეთი კლდოვანი ფერდობია, გგონიათ თითქო უფსკრულს გადაცქერისო, გეშინიათ, რომ რითაც თქვენ მიემგზავრებით— ცხენით, ეტლით თუ ავტოთი — გზის კიდეზე არ მოსხლტეს და უფსკრულში არ გადაიჩეხოსო, უეცრად, ერთერთი ფერდობის შემდეგ, კარგა ფართოდ ჩავაკვებულზე, გამოჩნდება მდინარის პირას დიდი და ლამაზი მინდორი, ლამაზი და ხალისიანი, თითქო გიწვევთ თავისთან: აქ ჩამობრძანდით, საამური ადგილია და დრო გავატაროთო, მაგრამ, ეტყობა, მარტო დროს სატარებლად არ ჰქონდა ამ მინდორს თავი განკუთვნილი. მის ფართო გულ-მკერდზე ხშირად იყო მშვენიერი სიმინდის ყანები აბიბინებული და ეგეც აძლევდა მშრომელებს საზრდოს, თან, როგორც ამბობდნენ, მეტად უხვსა და კარგ ხარისხისას. ამ მინდორსაც თავისი სახელი ჰქონდა და უთუოდ აქვს დღესაც: „ჯავახეთი". ეს კი ვერაფრით ვერ გავარკვიე, თუ საიდან მოვიდა ოდიშში ეს მესხური სახელი. ასე მაკვირვებს მე გურიაშიაც სოფლის სახელი „საჯავახო". სამეგრელოს ზემოხსენებულ მინდორზე კი გამიგონია, რომ ერთ დროს აქ გვარად „ჯავახიებს" ედვათ ყანებიო. შეიძლება ეს ასეც იყოს.

14

ამ მინდვრის შემდეგ გამოჩნდება კოხტა ბერთემი.

ერთი 15—20 კილომეტრის მანძილზე თვალი წვდება აღმოსავლეთ-სამხრეთის მხრივ მდ. ტეხურის ნაპირის გაშლილ ფართობს, მეორე მხრივ კი ჩრდილოეთისაკენ კვლავ მთებსა და გორაკებზე შეფენილ სამოსახლოებს.

ლამაზი სანახავია და ვიწროებიდან გამოსულს გიხარიათ, რომ ასეთ შნოიან ბუნების წიაღში მოხვედით.

„დედა-მოკას" გზიდან ბერთემში შესვლისას, უწინარეს ყოვლისა, თქვენ თვალში გეცემათ პატარა აგარაკზე წამოსკუპებული ციხე-კოშკი. ეს ადგილი ყოფილა ბერთემელი დადიანების მამამთავრის, გიორგის სამოსახლო თავისი მაშინ აუცილებელი

ციხე-კოშკით, რადგანაც, როგორც ცნობილია, ესეთი კოშკები იმ დროის ფეოდალს უთუოდ უნდა ჰქონოდა. ეს იყო მისი ღირსების მაჩვენებელი და იმავ დროს ერთგვარად დამცველი უფრო შინაური მომხვდურებისაგან. ეს მომხვდურები იყვნენ უფრო ხშირად ადგილობრივი, დრო-დროთი აჯანყებული გლეხები, ყმები ფეოდალისა, ან სხვა თავადები, რაიმე მიზეზის გამო გადამტერებულები, ზოგჯერ თვით მკვიდრი ძმები. და აი ასეთი საგვარეულო ციხე-კოშკი ჩემსობასაც შემორჩენილი იყო ს. ბერთემს მეცხრამეტე საუკუნეშიაც.

ხსენებულ გიორგის ჰყოლია ორი ვაჟი—ალექსი და კოსტა და აი მხოლოდ ამ ორის შთამომავლები ვცხოვრობდით ამ სოფელში. ჩემსობას ბერთემში სულ ვიყავით ხუთი მოსახლე: ალექსის შვილებში—ბესა (ბესარიონ), დუტუ (დიმიტრი) და მამაჩემი ნიკო, ბესა და დუტუს ძმისწული, ტაიას (ტარიელის) შვილი, კოსტას შვილებში კი— სამსონი და დავითი. კოსტას შვილებს შვილები არა ჰყავდათ, უძეოდ გადავიდნენ. ალექსის შვილებში კი შვილებიანი იყვნენ ბესა, დუტუ და მამაჩემი. მაგრამ რაკი დუტუს მხოლოდ ერთი ქალიშვილი ჰყავდა—პარტყუნია (ნათლობით ივლიტა), ვაჟებიანი მხოლოდ ბესა და მამა დარჩა. ბესას ჰყავდა ვაჟი პეტრე, სამხედრო სამსახურში მყოფი, პოლკოვნიკის ხარისხისა და დარჩა მასაც ორი ვაჟი: გულიკო (კონსტანტინე), ინჟინერი, და კოტიკო (ნიკო), მუსიკოსი. მამას კი ვაჟთაგან მხოლოდ მე ვყავარ. ამჟამად კი ბერთემელ დადიანებთაგან ამ სოფელში აღარავინ ცხოვრობს. ჯერ კიდევ რევოლუციამდე ამოვიდგით იქიდან ფეხი და გაეიფანტენით.

მეც ჩემი ბავშვობა ნაწილობრივ ზემოხსენებული ხუთი დადიანის ოჯახებში გამიტარებია. ერთი კია, ჩემი ტოლი და ჩემი ხნის ყმაწვილები მათ შორის არა ყოფილან. პეტრე იყო და, ჯერ ერთი ის ჩემზე ხნით უფროსი გახლდათ, მერმე კიდევ ჯერ სამხედრო სასწავლებელში სწავლობდა, შემდეგ კი პოლონეთში მსახურებდა და ჩვენი დაახლოება და მეგობრობა იწყება უკვე მონაქცევზე, როდესაც ის სამსახურიდან გამოვიდა და მეც ცხოვრების დიდ ასპარეზზე ვიყავ გამოსული. ასე რომ, ვიმეორებ, ბერთემში, ჩემს ნათესავებში, არავინ „მფსონი" არა მყო-

ლია. სამაგიეროდ კარგა ძალი ამხანაგები მყავდა იქაურ გლეხებში, მაგრამ სანამ მათ მოვიხსენიებდე, საჭიროა, ჩემი ფიქრით, დავახასიათო ჩემი ბიცოლა-ბიძაჩემი, რადგან მათი ხასიათი და ცხოვრება აქამდე გამოჰყვა ჩემს მახსოვრობას.

აქ მოსახსენებელი ის არის, რომ არც ერთი ბერთემელი დადიანი არ იყო ყოყლოჩინა და კუდაბზიკა. თავიანთი იმ დროს მიჩნეული ღირსება იცოდნენ და საზოგადოებაში ამით შეიძლება თავმომწონეობდნენ კიდეც, მაგრამ ამას მაინცდამაინც არ იმჩნევდნენ, თვალში არავის არ ეჩხირებოდნენ და მათი ხასიათი უფრო ლმობიერებისა და სათნოებისაკენ იხრებოდა.

მე შემდეგში დიდად გამაკვირვა ქართველი ბელეტრისტებისგან აღწერილმა მებატონეებისა და გლეხების აღმაშფოთებელმა დამოკიდებულებამ. ბერთემში მიღებული შთაბეჭდილება სრულიად ეწინააღმდეგებოდა მწერლების მიერ აღწერილ სურათებს.

ეგზეკუცია! ეს საშინელი რამ, ნამდვილი „ღვთისრისხვა“ გლეხებისათვის, ჩვენს არემარეზე ხომ არამც თუ არ განუცდიათ იქაურ მშრომელ მოსახლეობას, არც კი მოჩვენებიათ, მაშინ როდესაც სხვა შორეული სოფლებისთვის თავადებისაგან გამოთხოვილი ჯარი, ბოლო ხანებში მაინც 1905 წ. მოახლოებით და შემდეგაც, არც თუ ისეთი იშვიათი მოვლენა იყო.

რა იყო ამის მიზეზი, რომ ბერთემელი დადიანები არ მისდევდნენ თავის ყმებში მაინცდამაინც დიდ სისასტიკეს?

ჩემის ფიქრით, მეტად კეთილი გავლენა ჯერ ბებიაჩემის, მარიამ აბაშიძის, მისი ჯანსაღი შეხედულება საერთოდ ადამიანზე, რომ მას გლეხიც ადამიანად მიაჩნდა—ბებიას კი უჯერებდნენ, რადგან თავის უმწიკვლო ზნეობით დიდი ავტორიტეტი ჰქონდა ირგვლივ მოპოებული; შემდეგ კი თვით მამაჩემი, რომელმაც, სხვა რომ არა ვთქვათ რა, ყველა მისი ყმა, სადაც კი იყვნენ, სრულიად უსასყიდლოდ გაანთავისუფლა და საერთოდ ხშირად გლეხების ინტერესების დამცველად გამოსულა თავის სიცოცხლეში როგორც საზოგადო შეკრებულებაში, ისე შინაობაშიაც. მამაჩემი კი ესახელებოდათ საერთოდ სამეგრელოში

და მისიანებში ხომ კიდევ უფრო, ასე რომ ძალიან ძნელი იყო ესეთი კაცის საქციელის წინააღმდეგის რისამე ჩადენა.

საერთოდ თითქმის ყველა ესენი გულკეთილი ხალხი იყო და მათგან მიმძლავრებული გლეხი, ან ვინმე თავადთან, თუ აზნაურთან არავითარი მათი ფიზიკური შეტაკება მე არ გამიგონია და არც მახსოვს.

ეს არც იმით აიხსნება, რომ ისინი სხეულებრივ დაჩაგრულები ყოფილიყვნენ ან სულით გლახაკები, რომ არ შეძლებოდათ ვისიმე გამკლავება, განსაკუთრებით ალექსის შვილებში. ბესა არაფერ იარაღს არ ატარებდა, მაგრამ სამაგიეროდ კარგად ჩამკვრივებული სხეულის პატრონი და მეტად მწყაზარი სახის მქონე, ლამაზიც კი, ისეთი ღონიერი იყო, რომ ამბობდნენ, რვა ფუთიან სიმძიმის აწევას ადვილად ახერხებდაო. დუტუ კიდევ მშვენიერად მოყვანილი ვაჟკაცი, ტანადი, ახოვანი, იერიანი. მისი მცნობნი ამბობდნენ, დუტუ რა შეკრებილებაშიაც უნდა ნახო, უთუოდ იკითხავ—ეს კაცი ვინ არისო. თავის დროზე მთავარ დადიანის კარზე მსახურობდა დედოფლის საგარეო მხლებლად, სროლასა და ხმლის ხმარებაში განთქმული იყო.

არც თუ ღვინოს ეტანებოდა ეს ორი ძმა—მხოლოდ მაშინ, როდესაც სახლში სტუმრები ჰყავდათ, ან თვითონ იყვნენ სადმე წვეულნი ქორწილში ან დღეობაზე.

კოსტას შვილებში უმცროსი, დავითი, მეტად კეთილი კაცი იყო. სულ თავს დატრიალებდა თავის პატარა, მაგრამ შემოსავლიან მამულს ბერთემსა და უშაფათში. ამ ორ სოფელში ჰქონდათ სამემკვიდრო ბერთემელებს. ამიტომ ყოველდღე დავითი, თავის განუყრელ მაჯაგ ჯორზე შემჯდარი, ჩამოუვლიდა თავის მიწა-წყალს და ცხადია, შეივლიდა ხოლმე თავის ნაყმევების ხან ერთ ოჯახსა და ხან მეორეში. იქ კი უთუოდ მოართმევდნენ თავის ნაბატონარს ან იზაბელას (ადესას) ღვინოს, ან კიდევ უკეთესს, განთქმულ ოჯალეშის ტოლს გუდაათურონს. და დავითიც შეეკიკეებული თავის საყვარელ „იჯოუყუზეიტ"-ს შემოსძახებდა. ეს იყო მისგან ხუმრობით გამოგონილი ვითომდა აფხაზური სიტყვა.

მისი უფროსი ძმა სამსონი სულ სხვა ხასიათის იყო. ტანით ერთი ჩია, გამხდარი და არც თუ ძალიან სახიერი, როგორიღაც

გულჩახურული კაცი იყო. ესეც თავს დატრიალებდა თავის მიწა-წყალს, მაგრამ უფრო ხშირად კი ახალსენაკში იყო სასამართლოში, სადაც მუდამ განუწყვეტელი დავა ჰქონდა გაბმული ან თავის ნაყმევებთან, ან ხიზნებთან, ან მეზობელ აფაქიძეებთან, ფაღავებთან და სხვ. ეტყობა, ესეთი საქმიანობა თუ არ ახარებდა, ართობდა მაინც და თითქოს ამაზე იყო გადაგებული. ბესა და დუტუ კი დასცინოდნენ, ახალსენაკის სუდია ბერიძე რუსულად „კნიაზ-სუტიაგა"-ს გეძახისო. სამსონმა გაიგო „სუტიაგის" მნიშვნელობა, მაგრამ არა წყინდა, ამ დაცინვაზე ერთს ჩუმად ჩაიცინებდა წვერ-ულვაშში.

„სუდია ბერიძე"!

თავის დროზე მთელი მაშინდელი სენაკის მაზრა უმეტეს წილ ემადლიერებოდა თურმე: მეტად სამართლიანი კაცი იყო. საქმეს მუდამ საფუძვლიანად გაარჩევდა და უმეტეს შემთხვევაში მხარეების მორიგებას ცდილობდა. თან საქმეების გარჩევის დროს დინჯად ხუმრობდა კიდეც და ამ ხუმრობაში სიმართლეს არკვევდა.

ეს კაცი ერთ დროს გაბედულად შემოვიდა ქართულ ლიტერატურაში. ილია ჭავჭავაძის პირველ ჟურნალ „საქართველოს მოამბე"-ში კარგა მოზრდილი ესრეთწოდებული სათავგადასავლო რომანი მოათავსა: „უცნაური ნიშნობა თფილისის მესაიდუმლეთაგან".

მამაჩემს წყინდა: ამ კაცს ცხოვრების ცოდნა ჰქონდა, კარგი მხატვრული თვალი, კარგი ენაც, და ბოლოს თავისი თავი მარტო მართლმსაჯულებას გადააგო.

აი ამ კაცმა დაარქვა ერთ ბიძაჩემს „სუტიაგა".

ბიძა-მეთქი, რომ ვამბობ, ასე ვიყავ დაჩვეული ბავშვობიდან და ასე ვეძახდი ყველა ბერთემელ დადიანს, თორემ ალექსის შვილები ბაბუაჩემის, ტაიას ძმები იყვნენ, კოსტას შვილები კიდევ მათი ბიძაშვილები, მამას კი ძმა არა ჰყოლია, ერთადერთი ვაჟი იყო ოჯახისა, ასე რომ მამით მკვიდრი ბიძა არასოდეს არა მყოლია.

არც მამიდები. თუმცა მათ ყველას ბაბუდებს, მამიდას ვეძახდი ბავშვობიდან. ერთი მათგანი ხომ, ნინო ფაღავა, სულ თითქმის განუყრელად ჩვენთან იყო, ხან ჩვენსა სოფლად და ქალა-

ქად, ხან ჩვენ მასთან, მის ოჯახში, სოფ. ბანძაში. ეს უფრო იმიტომ, რომ ნინო და მამაჩემი ხნით ტოლები იყვნენ, ბავშვობიდანვე ერთიმეორეს შეჩვეულნი და მამა სხვა მამიდებზე უფრო ამასთან იყო დაახლოებული.

ახლა ბიცოლები. ყველა ეგენი თავადის ქალები იყვნენ, რადგან იმ დროს სამეგრელოშიაც თავადისაგან თუ არ თავადის ქალის თხოვნა, სხვა წოდებიდან „არ ეგებოდა", მით უფრო დადიანებისაგან. და აი ბესას ჰყავდა ანჩაბაძის ქალი, ერთ დროს ლამაზი და ეშხიანი, მაგრამ მე ის მუდამ, ზამთარ-ზაფხულ, ყოველ ცისმარე დღეს, მწოლიარე მახსოვს. იშვიათად თუ წამოდგებოდა თავის სახლში და გარეთაც რაიმე დიდ დღესასწაულზე თუ წავიდოდა ეკლესიაზე, რძლებთან ხომ თითქმის არ დადიოდა. არც ჩვენსას მახსოვს მისი ამოსელა, იმიტომ კი არა, რომ სამდურავი ჰქონოდეს რძლებთან ან ვინმესთან, ისე, რატომღაც განდეგილივით უყვარდა ცხოვრება და ჩემსობას შინაც თავისი შვილები არა ჰყავდა, გარდა ერთი უფროსი ქალისა, პასიკოსი, რომელიც მხოლოდ დედის გარდაცვალებიდან კარგა ხნის შემდეგ გათხოვდა და ისიც ცოტა ხანში შესული, წაიყვანა გურულმა შალიკაშვილმა და ბედნიერად დალია თავისი დღენი. ბუნებით კი მეტად მხიარული, მეჩანგურე და მომღერალი ქალი იყო და თავის კეთილი ხასიათის გამო მთელ სოფელს უყვარდა, მეც მისგან ძალიან განებივრებული ვიყავი. სხვა შვილები, ვაჟი, მაგალითად, პეტრე, როგორცა ვთქვი, მეტწილად ჯერ გიმნაზიაში იყო, შემდეგ სამხედრო სასწავლებელში და, დაბოლოს, სამხედრო სამსახურში, ასე რომ შინ იშვიათად ბრუნდებოდა. დანარჩენი ორი ქალიშვილი კი ადრე დათხოვდნენ.

და აი ერთხელ, მონაქცევზე, მუდამ მწოლარე ჩემს ბიცოლას, ბესას მეუღლეს, ანჩაბაძის ქალს, მოესურვებინა სამურზაყანოს წასვლა თავის ქალ დესისთან. წასულა კიდეც, ცოტა ხანი მოუთევია კიდეც თავის შვილთან, მაგრამ გამხდარა ავად და გარდაცვლილა კიდეც. აქ მოხდა ერთი კურიოზი: სიძემ, როგორც იტყვიან, „არც აცივა, არც აცხელა", არავის ჭირისუფალს არ შეატყობინა ადამიანის გარდაცვალება, თავის სახლშიაც, სოფლის ჩვეულებისამებრ, არ მოუწყო შეცხადება და

შეტირილი, კუბოში უჩუმრად მოათავსა მიცვალებული და პირდაპირ გამოუდგა გზას სოფ. ბელიიდან ბერთემისაკენ. ამათ შორის კი დიდი მანძილია და ადამიანი ცხენითაც ერთ დღეს ვერ ჩააღწევს, ამიტომ სიძემ ზუგდიდს მიაღწია თუ არა, გაახსენდა რომ სოფ. ყულისკარში ცხოვრობდა ბესას სიძე—პეტრე მხეიძე და ღამის ბინდბუნდში პირდაპირ მიაყენა მის სახლს მიცვალებული. მხეიძის სახლში მამაკაცთაგანი არავინ იყო, შინ იყვნენ მხოლოდ მოხუცი დადიანის ქალი სიდუ, ბესას და, თავის მოხუცივე მოახლით. კუბოს დანახვაზე თურმე ორთავენი კინაღამ ჭკუიდან შეიშალნენ. მაგრამ სიდუ გონიერი ადამიანი იყო და როდესაც გაიგო სინამდვილე, შარვაშიძეს არ აგრძნობინა მისი უხეშობა და ჩვეულებრივი ჰირისუფლობა გამოიჩინა. მკვდარი აღარ დაანება სიძეს ბერთემს წასაღებად, თვითონ გაგზავნა კაცი ძმასთან უბედურების შესატყობინებლად და ტირილის დღეც თვითონ დანიშნა თავის სახლში. დანიშნულ დროს ბერთემიდან ჩამოვიდა ბესა თავისიანებით, სხვა ხალხიც შემოკრბა სატირალში და შემდეგ პატივისცემითა და სამგლოვიარო „ზარის" გალობით წასვენებული იქნა მიცვალებული სოფელ ბერთემს თავის სამარხში.

სიძეს უძრახავდნენ მის უცნაურ საქციელს, მაგრამ გამოცდილები ამბობდნენ „რა მოეთხოვება კვაჯი შარაშიას, ერთი სოფელში აღზრდილი აფხაზი „შიშტიბუქა" თავადიაო".

მეორე ბიცოლა, ეს უკვე ბესას უმცროსი ძმის, დუტუს ცოლი იყო, მინადორა, ფაღავას ქალი. საერთოდ კი შინაურებიც და გარეშენიც გრძელი სახელის მაგივრად შემოკლებით მინას ეძახდნენ.

ლამაზი ქალი იყო, კოპწია. უყვარდა კოხტა ჩაცმა-დახურვა. თან მეტად ზრდილობიანი და მომხიბვლელი ქალი იყო, მაგრამ რატომღაც თავის ოთახიდან იშვიათად გამოდიოდა. თუ ძალიან საპატიო სტუმრები არ მოუვიდოდათ ოჯახში, ისე თავის ოთახიდან ფეხს არ გამოდგამდა და ამის გამო ხშირად უსიამოვნებაც შემთხვევია ქმრისაგან. სადმე წასვლაც ან ნათესავებში, ფაღავებში, მაგალითად, ან რაიმე დღესასწაულზე, თუ არ დიდის გამოჩინებით, არ უყვარდა: უთუოდ საუკეთესო კაბა

უნდა ცმოდა, საუკეთესო ცხენი და საქალო უნაგირი, ევროპული სედლო, ძვირფასად მოქარგულის ასალით (თოქალთოს ზემოთ ცხენის გავაზე გადასაფარებელი ქსოვილი) ჰქონდა, თან კარგა ძალი ამალაც უნდა ხლებოდა თავის ქმრის წინამძღოლობით, ადგილობრივი აზნაურები: ბარკალაიები, შავდიები, და ასე გამომზეურდებოდა. არც თუ დიდი მეოჯახე იყო, მაგრამ მუდამ ჰყავდა მეოჯახეობაში დახელოვნებული ვინმე ხანში შესული დედაკაცი და ის იყო ღერძი ოჯახისა. თვითონ მხოლოდ განკარგულებას იძლეოდა.

შვილი ერთი ჰყავდათ, ულამაზესი გოგონა, სახელად პარტყუნია. ეს დედის მიერ საალერსოდ შერქმეული სახელი იყო, მეგრული სიტყვიერებიდან გამომდინარე. აი ამ შვილის დიდი სიყვარული ჰქონდა, თავიდან არ იშორებდა, სულ თავზე დატრიალებდა და ამის გამო, როგორც ყველა დედის კაბასთან მიკედლებული ბავშვი, ისიც დედის ერთა, საბოლოოდ გამოვიდა სახით მშვენიერი, მაგრამ მეტად განებივრებული და საკუთარ ნებისყოფას მოკლებული ადამიანი. მაინცდამაინც მინამ პარტყუნიას იმ დროის სათავადაზნაურო პირობების მიხედვით ბრწყინვალე გათხოვება მოუწყო. მიათხოვა ისევ დადიანს, ზუგდიდის მაზრის, წალენჯიხელ დიდად შეძლებულ დიმიტრი დადიანის ვაქს—ბაძუს.

მე მახსოვს მათი ჯვარისწერა და დიდი ქორწილი იმ დროისდა ძიხედვით. პირველად ვნახე ჩვენებური მაშინდელი დროის ნადიმი. სამ დღეს გაგრძელდა. შვენოდა დუტუს დიდი ოდის ფართო დარბაზს უცხო სტუმრები, ჩამოსული იმერეთიდან, აფხაზეთიდან, გურიიდან. იყო საუცხოო სიმღერები, ცეკვა და ქართული ჰუმორშეზავებული სიტყვათა თამაში.

პარტყუნიას ქმარიც ბაძუ ჩამოესახლა ბერთემს, თუმცა თავისი მშვენიერი მამული წალენჯიხაში არ მიუტოვებია და მთელი ოჯახი მორიგისით ხან ბერთემს ცხოვრობდა და ხან წალენჯიხას. ასე რომ ამ ოჯახის ცხოვრება მშვიდად და უღრუბლოდ მიმდინარეობდა. საწყენად ის ჰქონდათ, რომ პარტყუნიას შვილი არ გაუჩნდა და დიდძალი შეძლება ბიძაშვილებზე გადადიოდა საბოლოოდ, მაგრამ ცხოვრება მაინც აუმღვრეველად

მიმდინარეობდა, სანამ თვითონ დუტუ, შედარებით ახალგაზრდა, ფილტვების ანთებით არ გარდაიცვალა.

მას შემდეგ მინაც ლოგინად ჩავარდა და ცუდმა ავადმყოფობამ, წყალმანკმა, ბოლო მოუღო.

დუტუს დამარხვაზეც დიდი ტირილი იყო მოწყობილი, მრავალი სტუმრებით, მოზარეებით და ქალების მეგრული მოთქმით აკვნესებული.

ყველა ეს ამბავი „ტაბულა რაზასავით" გულს მაჩნდებოდა უკვე ყრმობაში შესულს და მაცნობდა ადგილობრივ ზნე-ჩვეულებებს.

მესამე ბიცოლა იყო მიქელაძის ქალი, ნასა. ეს სულ სხვა ტიპის ადამიანი იყო. უდრეკი ხასიათის, დიდი ნებისყოფის პატრონი და უყვარდა მბრძანებლობა. ყველანი ერიდებოდნენ და ანგარიშს უწევდნენ. დიდი პატივმოყვარე ქალი იყო და სამაზრო ქალაქიდან ბერთემისაკენ ისე არ დაიძვრებოდნენ მაზრის უფროსი, მომრიგებელი მოსამართლე ან პოლიციის ბოქაული, რომ ნასასთან არ გამოეცალოთ და იქ სტუმართმოყვარე მასპინძლის გულუხვობა არ განეცადათ.

თვითონ ნასა კარგი ახოვანი მოყვანილობის და მწყაზარი, მაგრამ ცოტა მკაცრი სახის პატრონი იყო და მისი ქმარი სამსონი, აი ის, რომელსაც მომრიგებელი მოსამართლე ბერიძე „სუტიაგას" ეძახდა, ერთი ჩია კაცი იყო და თავის ცოლთან ისე გამოიყურებოდა, როგორც ერთი ვინმე მისი შინაური მხლებელ-თაგანი.

ნასამ აკი არ დაუფასა ქმრობა და მთელი მისი მამული და შეძლება ოფიციალურად თავის თავზე დაამტკიცებინა. ასე რომ ბერთემში ეხლა საძმო მამულში ნასა გამოდიოდა ერთ-ერთ მემკვიდრედ.

ნასამ დიდხანს იცოცხლა. მოესწრო 905 წლის რევოლუციამ და თავის სახლ-კარიდან გაძევებული, თავის ქმრის სიკვდილის შემდეგ, რომელიღაც მისი ერთგული გლეხის სახლში გარდაიცვალა თითქმის სრულიად გაღარიბებული და უპატრონო.

შვილი არა ჰყავდა. შვილობილად აყვანილი ჰყავდა თავისი ძმისწული კიტუ მიქელაძე, მშვენიერი და სახიერი ვაჟკაცი,

მაგრამ ჯერ კიდევ ნასას და სამსონის სიცოცხლეში რომელიღაც თემობაზე ცხენმა გადმოაგდო და მოკვდა.

ახლა კიდევ ერთი ბიცოლა, სოფიო,მიქაძის ქალი, სამსონის ძმის დავითის მეუღლე. ესეც ლამაზი და ცოცხალი ადამიანი. ჩემი ნათლია იყო და მისგან, როცა ბერთემს ჩავიდოდი, დიდად ვიყავ განებივრებული.

მხოლოდ საქმე ის არის, რომ მე ჩემი ნათლობაც მახსოვს, რადგან 4 წლის ვიყავი, როცა მომნათლეს.

ძველ დროს მშობლები საერთოდ იპარავდნენ თავიანთი შვილების წლოვანებას და დაბადების თარიღს ყოველთვის მოგვიანოდ აღანიშვნინებდნენ ადგილობრივ მღვდლებს. ეს იმისათვის, რომ სასწავლებელში მიღების დროს ასაკს არ დაებრკოლებინა მოსწავლე. მაგრამ მამაჩემს ამისთანა სიცრუე არ დაჭირვებია და ამიტომ მეტრიკაში დაბადების თარიღად მიწერია 1874 წ. და ნათლობისა კიდევ 1878 წ.

ნათლობა ასე მახსოვს: საღამო ხანი იყო. ბიძია დუტუს კარის ეკლესიაზე ხალხი შეკრებილიყო. მეც წამიყვანეს და სანთლებით გაჩაღებულ ტაძარში მოვხვდი. ამბიონთან ემბაზი იდგა, ის დიდი ჭურჭელი, სადაც მოსანათლავი ბავშვი უნდა ჩაუშვან. მახსოვს, ჩემმა მორდუმ, ნიკოლოზა ზარელუამ შემოიტანა კოკით წყალი და ემბაზში ჩაუშვა. ეტყობა ცივი წყალი იყო, რადგანაც შემდეგ დიდი თუნგით აორთქლებული ცხელი წყალი ჩაასხა და ამითი შეაზავა ადამიანის სხეულისათვის ადვილად ასატანი სითხე.

მომკიდეს ხელი ბიცოლა სოფიომ და გიორგი წულუკიძეს, დედიჩემის ძმამ, ესეც თურმე ჩემი ნათლია იყო, მიმიყვანეს ემბაზთან და ძიძამ ტანისამოსი გამხადა. მღვდელმა რაღაც წაილოცა, მგონი ჯვარიც გადმომსახა და შემდეგ წყალში ჩამიშვა. ნელთბილი წყალი მიამა და ჭყუმპალაობა დავიწყე, მაგრამ მამამ შემაჩერა და მიბრძანა, რომ მღვდლისათვის ყური დამეგდო და რასაც ის მეტყოდა, შემესრულებინა. მეც ასე მოვიქეცი. მღვდელმა კიდევ რაღაც ლოცვები აღავლინა. შემდეგ სახეზე და ხელზე ჯვარის სახედ წამცხო ნელსაცხებლად წოდებული ზეთი—მირონი, შემდეგ ამომიყვანა ემბაზიდან და ნათლიებს

გადამცა. იმათ ტანთ ჩამაცვეს და მღვდლის წინამძღოლობით სამჯერ შემომატარეს ემბაზის გარშემო.

ყველაფერი ეს ძალიან მართობდა, მაგრამ უეცრად მღვდელმა ხელი დამავლო და ეკლესიის საკურთხეველში შემიყვანა. იქ ძალზე ბნელოდა, მღვდელმა ხელი გამიშვა და მარტო დამტოვა. აი აქ კი ვეღარ შევიქენი კარგ გუნებაზე და თითქო მორიდებით, მაგრამ მაინც ზლუქუნი მოვრთე. ამ მდგომარეობიდან ისევ მღვდელმა გამომიყვანა, კვლავ სინათლიან ტაძარში მომახვედრა და მეც... ავდარმა გადაიღო და საქციელწამხდარმა, ხალხის დანახვაზე თითქო ღიმილი მოვინდომე, მხოლოდ ლოყებზე მსხვილი კურცხლები მაინც მცვივოდა. ამის დანახვაზე მომვარდა ძიძა და „უი, უი, შენ გენაცვალოს!“ ძახილით ცრემლები მომხოცა. ირგვლივ კი ყველანი ხარხარებდნენ, ხელში ავყავდით და განსაკუთრებით ქალები პირდაპირ ტუჩებში მკოცნიდნენ.

ოო, რა შემეზარა მაშინ ეს ტუჩებში კოცნა და დიდხანს ვარიდებდი ტუჩებს, როდესაც შემდეგში ვინმე ქალი მოინდომებდა ჩემს მოალერსებას და კოცნას.

ეს მანამ... სანამ მე თვითონ კარგა არ წამოვიჩიტე. მაგრამ წამკითხველს რად სჭირდება ამის ახსნა-განმარტება.

ბიცოლა სოფიომ დიდხანს იცოცხლა ბედნიერად თავის ყოფილ ქმართან დავითთან, მაგრამ შვილი არც იმას ჰყოლია. მანაც შვილად ერთი მისი მონათესავე ქალი, სახელად შუშუ აიყვანა. ესეც რომ დაქალდა, გათხოვდა, მაგრამ არც ამას ჰყოლია შვილი, ისე გარდაიცვალა.

ამგვარად, ბერთემელი დადიანების, როგორც იტყვიან, „ნატისუსალი“ აღარ არსებობს.

ამჟამად იქ არცერთი ბერთემელი დადიანი არ ცხოვრობს. თუმცა გამოვტეხილვარ, ძალიან მიზიდავს ბერთემს ჩაბრუნება. კარგი იყო ჩემი უკანასკნელი დღეები იქ გამეტარებინა, იქ. მამაჩემის საფლავის ახლოს და მეც იქ დავმარხულიყავ, მაგრამ ეს, ვატყობ, რომ განუხორციელებელი ოცნებაა... „მიზეზთა გამო სხვისა და სხვისა“.

აქ არ შემიძლიან არ გავიხსენო ერთი ჩემი ჩანაწერი

ჩემს დღიურში. თითქო ჩემი ცხოვრების ერთგვარი შეჯამება გამიკეთებია (ნაუცბათევად)...

15

მომყავს დღიურიდან ამონაწერი:

„ერთხელ თაგუნას ვუთხარი... ეს იყო მაშინ, როდესაც მე რესპუბლიკის თეატრების გამგედ ვმსახურებდი განათლების კომისარიატში და ჩემი „უბედური რუსიც“ ახალი გამოსული იყო.

ვუთხარი: ბედნიერი კაცი ვარ-მეთქი!

ერთი ალმაცერად შემომხედა. ჩემთვის არ უთქვამს, მაგრამ უთუოდ გაიფიქრა: რა გულუბრყვილო კაცი ყოფილა ეს შალვა, როგორ პრიმიტიულად აზროვნებსო. მე კი ხუმრობით ასე მომმართა: „მართალი ხარ, შალვა, შენც შენი ბედნიერება სხვის „უბედურებაზე“ ააშენეო. მივხვდი, რომ ჩემს რომანზე ლაპარაკობდა“.

მე მაინც მის შემდეგაც ჩემი თავი ბედნიერ კაცად მიმაჩნია. რა არის ბედნიერება?

უთუოდ ის, რომ დარწმუნდე—ტყუილა არ გიცხოვრია ამ ქვეყანაზე, ბევრს არა, მაგრამ ცოტა რასმე მაინც შენც აკეთებდი ხალხის სასარგებლოდ და ეს დაგიფასდა.

თან... პირადად შენ დიდხანს გაძელ და ფიზიკურად ჯანმრთელი კაცი იყავ. ნუ დავმალავთ ამ მონაქცევზე მაინც: ჩემი საერთოდ მოკრძალებული ცხოვრებიდანაც კი ბევრი სიამოვნება მიმიღია.

ამგვარად, როგორც ამ მინაწერის გადაკითხვის შემდეგ დაინახავთ, არ ვიყავ მთლად უბედური კაცი. მაგრამ სჯობია, რომ ვთქვა „უბედო“-მეთქი.

„ბედი“ თითქო მწყალობდა და... გამიტანა, ტკბილ სიბერეს მიმაღწევინა.

რაღა თქმა უნდა, დიდ ბრწყინვალე ვარსკვლავად არ ვანათებ, მაგრამ პატარა ლამპიონად მაინც შევიმჩნევი.

ჩვენი პარტიისა და მთავრობისაგან მოალერსებული ვარ და ხალხი ხომ—არც ამას ვტრაბახობ—სადაც კი გამოვჩნდები შეკრებილებაში და სიტყვით გამოვდივარ, დამსწრეებს პირზე ღიმილი დაკრთისთ...

ეს ჩემი ბედნიერებაა!

ეტყობა ვუყვარვარ.

თუმცა ჩვენი ხალხის სიყვარულს კარგა ხანია ვგრძნობ. განა რა გავაკეთე ისეთი? შეგნებული მაქვს, რომ მეტის და უკეთესის გაკეთება შემეძლო, მაგრამ ესეც ვიცი, რომ ეს „ჩემდამი სიყვარული“ ჩვენ ხალხს მისი მაღალი, ნიჭიერი შუბლის და მისი მეტად ფართო გულის მეოხებით მოსდის და... მეც ამ ვჩუმდები.

მხოლოდ აი, როდესაც პირადად მე ფიზიკურად სრულიად დავჩუმდები, ესეც ვიცი, რომ ჩვენს ქვეყანაში ერთხელ კიდევ შევიტან აფორიაქებას:—„სად დავმარხოთ?..“

„ბერთემში, ბერთემში!“ გაიძახის ჩემი მკვდარი გული. მაგრამ ამას მკვდარს კი არა, ცოცხალსაც არ დამიჯერებენ.

ამხანაგები კი განაგრძობენ: „როგორ დავმარხოთ, პირველი გამოსათხოვარი სიტყვა ვინა თქვას?“ და სხვ.

მაშინ ვინმე გაიხსენებს და იტყვის:—რა დასანანია, რომ შალვა აღარა გვყავს, თორემ ჩვენი (მწერლების) პრეზიდიუმის დაჟინებით მუდამ შალვა იყო ჩვენ მიცვალებულთა დასაფლავებაზე სიტყვის წარმომთქმელად განკუთვნილი...

ჰა, ჰა! (ეს მე ვიცინი!)

ვიცი, რომ კარგად იტყოდაო!

არა, ყმაწვილებო, არა! არ გამადლით ჩემს სიტყვებს, ზოგჯერ ესეთ შემთხვევებში თქვენი დაძალებითაც წარმოთქმულს.

თქვენ მუდამ გეზარებოდათ მიცვალებულზე სიტყვის წარმოთქმა.

გასაგებია!

მე კი... სიტყვები არ მინდა, მაგრამ რაკი ვიცი, რომ ილაპარაკებთ...

ილაპარაკეთ!“

16

ახლა ერთი სათაკილო ჩვეულება მინდა გავიხსენო, რომელსაც სამეგრელოში ჩემი ყრმობისას შევესწარი, მხოლოდ ახლა—„მადლობა ღმერთს!“—ეს ჩვეულება ძირიან-ფესვიანად აღმოფხვრილია ჩემს მშობლიურ კუთხეში.

ეს არის გასული საუკუნის 80-90-ან წლებში კარგა გავრ-

ცელებული ცხენის ქურდობა. ბევრი მისდევდა ამ „ხელობას“, დიდი, პატარა. განსაკუთრებით თავად-აზნაურობის წრიდან და მისი ამყოლი გლეხობაც. ზოგი დიდი თავადი მფარველობდა კიდეც ქურდებს და მთელ თავის გავლენას ხმარობდა, რომ ჩავარდნილი დამნაშავე დაეხსნა სასჯელისაგან. ეს კიდევ უფრო იმიტომ, რომ ცხენის ქურდობა შემოსავლიანი იყო. აფხაზეთში მოპარული ცხენი ქ. ხონში „არმაგად“ იყიდებოდა. და ზოგჯერ უფრო შორსაც, მაგ., ზემო იმერეთში, ზესტაფონში. „არმაგი“ ამ შემთხვევაში უდრის „არალეგალურს“, თუმცა ესეთ არმაგებს ზოგჯერ ყალბი მოწმობებიც თანა ჰქონდა დაყოლილი.

როგორც ვთქვით, იმ დროს ცხენის ქურდობა ძალიან გავრცელებული იყო სამეგრელოში და ამ ლეგალურად მოჩვენებულ „ხელობასაც“ ჰქონდა თავისი წესები. მაგ., ქურდი ცხენს თავის სოფელში, ან მის ახლომახლო არ მოიპარავდა, არც თუ ვინმე გამოჩენილ პიროვნების ცხენებს გაეკარებოდა. ეს სირცხვილი იყო, რადგან ცხენის მოპარვა ქურდ-ბაცაცობად კი არ მიაჩნდათ, ეს მათის წარმოდგენით ვაჟკაცური საქმე იყო და ყოველი ესეთი საქციელი თითქოს გმირული ქმედობისა პოეტურ სიმოსელში იყო გახვეული. ცნობილ მწერალს უიარაღოს (თათარიშვილს), „მამელუკის“ განთქმულ ავტორს, აქვს სამეგრელოს ცხოვრებიდან ცხენის ქურდობისადმი მიძღვნილი დიდი რომანი და... ერთ დროს სამეგრელოში ბევრი ემდუროდა უიარაღოს, საჯაროდ „გამოგვაჭენაო“, მაგრამ იმას კი არ უკვირდებოდნენ, რომ ეს მახინჯი მოვლენა მეგრელების სახასიათო თვისება კი არ იყო, არამედ გამომდინარეობდა სამეგრელოში არსებულ იმ დროის პოლიტიკურ, სოციალური და ეკონომიური მდგომარეობიდან.

მე კი ერთხელ, ჩემი სიჭაბუკის დროს, დავესწარი დიდ ეზოში მშვენიერი ცაცხვის ძირას (ზაფხულში, რასაკვირველია), დარბაისელ აზნაურთა საუბარს, სადაც, სხვათა შორის, ცხენის ქურდობაზე ჩამოვარდა ლაპარაკი. მართალია, იმ დროს უკვე გადავარდნილი იყო ეს ჩვეულება, მაგრამ უნდა მოგესმინათ, როგორის აღფრთოვანებით და შთაგონებით ლაპარაკობდნენ იმ მოვლენაზე... განსაკუთრებით ერთი ზორბა, კარგა ჩასუქებული აზნაური, სახელად კვიტინია. ამ კაცს ნათლობის სახელიც

ჰქონდა: ალექსი, მაგრამ საზოგადოდ საქართველოში, და განსაკუთრებით სამეგრელოში, ხომ აგერ ახლამდე უფრო ამ შერქმეული სახელით იცნობენ ერთიმეორეს.

მან, ამ კეიტინიამ, ბევრი საოცარი შემთხვევა გაიხსენა ცხენიპარია ადამიანების ცხოვრებიდან, ბევრი სასაცილოც, ბევრი ჩავარდნის ამბებიც, მაგრამ მთავარი ის იყო, რომ ყველა ამ ამბებში ის მეტ ყურადღებას საქმის ვაჟკაცურ მხარეს აქცევდა, სახიფათო მდგომარეობიდან მათ მიერ თავის დაღწევას და სხვ.

ვწუხვარ, რომ გაგონილი ეპიზოდები მაშინვე არ ჩავიწერე ჩემ „საკუჭნაოში". ახლა უკვე გამომქარდა ხსოვნიდან. საგულისხმო კი იყო.

რაღა თქმა უნდა, ცხენიპარიებს სდევნიდა მაშინდელი პოლიცია, მაგრამ სოფლის მოსახლეობა ყოველთვის ცდილობდა, რომ შემჩნეული პიროვნებები არასოდეს არ გამოემქღავნებია და თუ სოფელში საიდანმე მოპარული ცხენი აღმოჩნდებოდა, მას პატრონი ვეღარ ცნობდა, რადგან პირველი დაღი (ტავრო) ყოველთვის ახლად იყო მეორე დაღის დაკვრით შეცვლილი და გადასწორებული. ასე რომ ნამდვილ პატრონს ხშირად უჭირდა იმის დამტკიცება, რომ ცხენი მისი საკუთრება იყო და მისი ოჯახიდან მოპარული. ცხენიპარიები კი, ზოგი განსაკუთრებით, ისე იყვნენ დახელოვნებულები, რომ ნაცნობების კი არა, უფრო შორეულ მეპატრონეთა ცხენების ნაკვალევსაც კი არჩევდნენ და გამოიცნობდნენ—ეს ამა და ამ კაცის ცხენის ნაკვალევიაო.

ასე რომ ცხენის ქურდობა და ამ ნაქურდალის „აღებ-მიცემობა", თუ შეიძლება ესე ითქვას, ძალიან გავრცელებული იყო, მაგრამ ქურდ-ბაცაცობა კი მოსახლეთაგან ძალზე იდევნებოდა, ქათმის თუ ყველის ქურდი, თუნდა თხილისაც... „თხაპარია მეგრელი"—ეს უფრო დაცინვითი და დამამცირებელი სახელწოდებაა მეზობლების მიერ შერქმეული. ჰოდა, ესეთ მეწვრიმალე ქურდს სოფელში არ გააჭაჭანებდნენ. ასეთი ქურდობა მეტად საძრახისი იყო და ესეთ „სულწასულებს" სოფელი (მშობლები და სხვა მახლობლები) თვითონა სჯიდნენ. ასე რომ, როდესაც სამეგრელოში დრომოჭმულ ქურდობაზე გვაქვს ლაპარაკი,

მხოლოდ და მხოლოდ ცხენიპარიობა უნდა ვიგულისხმოთ, რადგანაც, როგორც ზევით მოვიხსენიე, ეს ვაჟკაცურ საქმედ მიაჩნდათ.

უბედურება კიდევ ის იყო იმ დროს სამეგრელოსათვის, რომ ხალხი სწავლას არ ეტანებოდა. უმეცრებისა და ცრუმორწმუნეობის სიბნელით იყო ხალხი მოცული. არც თუ სკოლები იყო სოფლებში, თუ არ ვიანგარიშებთ სამრევლო სკოლებს, ისიც მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნის ოთხმოციან წლებში შემოღებულს. მაგრამ ეს სკოლებიც თავის სიმაღლეზე ვერ იდგა და ბავშვები ქართულ წერა-კითხვას თუ ითვისებდნენ, ისიც გაჭირვებით, უფრო საეკლესიო ლოცვებს ზეპირობდნენ, და სკოლიდან გამოსვლის შემდეგ აქა-იქ „მამაო ჩვენო" თუ ახსოვდათ.

არც თავად-აზნაურთა წრე მისდევდა სწავლა-განათლებას. იშვიათად. უფრო სამღვდელოების ვაჟები სწავლობდნენ ჯერ სასულიერო სასწავლებლებში (მარტვილსა თუ ახალსენაკში) და შემდეგ თბილისის სემინარიაში, ისიც აქა-იქ. მხოლოდ ეს კია: ამათგან შემდეგში უმეტეს ნაწილად რევოლუციონერებისა და პოლიტიკურ მოღვაწეთა კადრები იქმნებოდა.

მარტო ერთი მიხა ცხაკაიას დასახელება რად ღირს.

მე კი, როდესაც ბერთემში ვცხოვრობდი, ყმაწვილობიდან უფრო გლეხების ბავშვებში გავერიე და მათგან შევიძინე ტოლ-ამხანაგები. სამწუხაროდ, მათი უმეტესობა ცოცხალი აღარ არის. ჩემ ხანამდე თითქმის ვერც ერთმა ვეღარ მოაღწია, მაგრამ ჩემს ხსოვნაში ისინი მაინც დაუვიწყრებად დარჩნენ, განსაკუთრებით ივანე კვატიძე, ერი ბაღათურია, ჯოტი ხუბუნაია, ერმილე გვაძაბია, ერთი-ორი კიდევ როგავათა ოჯახებიდან და მღვდლის შვილები ევტროპი და თეოფინე როგავები.

ამათთან მითამაშნია, მიბურთავნია, მიჭიდავნია, სირბილის შეჯიბრში მიმიღია მონაწილეობა. უხუმრიათ და მიხუმრნია, აგრეთვე ზოგჯერ მათ უამბნიათ ჩემთვის რაიმე უცნაური ზღაპარი ან მათ მიერ შეთხზული სათავგადასავლო რამ და ჩემთვისაც უთხოვნიათ, რომ მათთვის რაიმე მეამბნა ან წამეკითხა „დედა-ენიდან" თუ „ბუნების კარიდან".

ასე რომ ერთიმეორეში მჭიდრო მეგობრობა გაგვიჩაღებია და ეს დრო ჩემთვის ერთგვარ მითოლოგიურ მოვლენას წარ-

მოადგენს. თითქო მიბნედილს, დაუჯერებელს, მაგრამ რეალურ საფუძველზე კი დამყარებულს.

ზემოდასახელებულთაგანს ზოგიერთს მე ვასწავლე ქართული წერა-კითხვა. ეს მას შემდეგ, რაც მე ცოტა უფრო წამოვიზარდე და მათი ერთგვარი მადლობაც დავიმსახურე. ამისათვის ჩვენს ოჯახში მოსული სტუმრები მაქებდნენ და მამხნევებდნენ; ეს გულს უხაროდა, მაგრამ გარკვევით მახსოვს, ამისათვის თავი არ მომიწონებია და ჩემი პიროვნება თითქოს კულტურტრეგერად არასოდეს არ წარმომიდგენია.

ისე კი ზოგჯერ დავდიოდი მახლობელი გლეხების ქოხებსა თუ უფრო მოხდენილად აშენებულ „პიტაფიცარა" სახლებში და საერთოდ თითქო უნებლიეთ ვეცნობოდი მათ კარ-მიდამოს.

ერთ დროს, სიყმაწვილისას, ერთი უხეირო ლექსიც კი ვუძღვენი ასეთ მოსახლეობას. მახსოვს, ასე იწყებოდა:

ხრჩოლავს კვამლი, ბეუტავს ცეცხლი
მიქელიას დაბალ სახლში..."

ცხადია, ეს „ნაწარმი" უფრო რაფ. ერისთავის ჰანგებით იყო მონაბერი.

ძალიან ღარიბულად ცხოვრობდნენ. ხარ-კამეჩი იშვიათად თუ ჰყავდა რომელიმე მათგანს, ყანებს ერთიმეორეში ნათხოვარი ხარებითა და სახნისით თუ ხნავდნენ. ძროხებიც არ გააჩნდათ. ყველსა და რძის ნაწარმს: ყველს, მაწონს, ნადუღს და სხვ. ძალიან ეტანებოდნენ, მაგრამ ამისათვის თითქმის უმეტესობას თხები ჰყავდა და ამითი გადიოდნენ იოლას, მათი სადილი თუ ვახშამი კი უფრო მოხარშულ ლობიოსა და სქელ კეცის მჭადისაგან შედგებოდა, ან „ლეკერისაგან"—ეს იყო კანაფჯალი მწნილად ჩადებული, დაძმარული, და ამითი ამოიყორავდნენ კუჭს. რძე და ფაფა კი უფრო ბავშვებისათვის იყო განკუთვნილი. ღვინოს არ ეწყობოდნენ, რადგან იმქამად ვენახები არა ჰქონდათ, ობმა და ფილოქსერამ გაანადგურა თურმე. აქა-იქ მაღლარი იზაბელასა ან ადესის ვაზი ხეირობდა, როგორც უფრო მაჯაგი ჯიში და მისი ღვინო ჰქონდათ, მაგრამ ყველას მაინც არ მოეპოებოდა.

სამაგიეროდ ს. ბერთემს ორი მდინარე ჩამოუდის, ერთი კარგა მოზრდილი, ლაქვარდოვანი ტეხური და მეორე უფრო

ომკრო, გურძემია. ეს უკანასკნელი უფრო ხშირად მღვრიე იყო, რადგანაც მის სათავეში უფრო ხშირად წვიმდა ხოლმე და ამის გამო დიდი მომატებაც იცოდა. ზოგჯერ დაბლობში ყანებს გადუვლიდა და ნათესს წალეკდა, სამაგიეროდ მისი ნალექი დიდად ანაყოფიერებდა საყანეებს.

და აი ამ ორ მდინარეში კარგა ძალ თევზს იჭერდნენ. იყვნენ ისეთი გლეხები, რომლებიც ამ თევზაობაზე იყვნენ გადაყოლილნი და თავიანთი კვების საქმეს ამით იმსუბუქებდნენ, მაგრამ ყანის მუშაობაშიაც ყოჩაღები იყვნენ. სააღდგომოდ, მარტში, აპრილში, ბევრს თავიანთი ყანები სიმინდით დათესილი ჰქონდათ. სათესურად ჩემსობას ბერთემში სიმინდის გარდა სხვა არაფერს არ ხმარობდნენ, აღარც ღომს, აღარც ფეტვს. ღომი იშოვნებოდა, მაგრამ იშვიათად, ისიც თავადების ოჯახში. სხვაგან ღომისღომის მაგივრად სიმინდის ფქვილის ღომს შეექცეოდნენ. ფეტვის ნამცხვარს „ქუმუს" მე ბავშვობაში გხლეგბივართ, მაგრამ ეს უფრო ჩემი ძიძის სახლში და მამიდასას ბანაკში.

ოო, ძიძასთან სულ სხვა ამბავი იყო. უთუოდ ჩემი და ჩემიანების წვევის გამო. ჩემი ძიძა და მორდუ სხვა სოფელში ესახლნენ, მაშინდელს უფალიკარში და ჩვენი სტუმრობა იყო ზეიმობა და ზადიკობა, დიდი სტუმრიანობა. ჩვენ გარდა იკრიბებოდნენ ყველა მეზობლები ჩემი მორდუსი, განსაკუთრებით მისი მოგვარეები. სიმღერა, ცეკვა, მხიარულება იყო გაჩაღებული. სუფრა ხომ სავსე იყო ნაირ-ნაირი სანოვაგეებით. აი ფეტვის ნამცხვარი პირველად იქ მახსოვს. თაფლში მოზელილი ფეტვის ნაფქვავი, მგონი მოხარშული და არა გამოცხობილი, მეტად გემრიელი იყო და ბავშვს ტკბილეულის ჭამა მახარებდა.

ამგვარად, მე ბავშვობაში თითქო კარგა შევეჩვიე სოფლურ, პრიმიტიულ ცხოვრებას და ერთ დროს მე თვითონ მიწის დამუშავებასაც მოვკიდე ხელი. ჩვენს ეზოში საბოსტნე და საყვავილე ადგილი მივიჩინე, მე თვითონ დავბარე და თოხით გავაფხვიერე კვლებად ამოყვანილი დასათესი თუ დასარგავი ადგილები.

ასეთს ჩემს მუშაობას გლეხები ალმაცერად უყურებდნენ: ნებივრობს ბატონიშვილი, თორემ მაგისგან მიწის მუშა აბა სა-

იდან გამოვეთ! თავად-აზნაურები კი პირში დამცინოდნენ, განსაკუთრებით სტუმრად მოსულები და მიძრახავდნენ ჩემს ვებოსტნეობას. მამასაც უძრახავდნენ ჩემს ასეთ საქმიანობას. მე არ ვიცი ამაზე რას ეუბნებოდა, მაგრამ მე კი არ მიშლიდა, პირიქით, მამხნევებდა და ერთ დროს „იმერ და კომპანიის“ ორგანიზაციიდან საუკეთესო თესლებიც, შემოწმებული და გამომდგარი, გამომიწერა მოსკოვიდან. თან თვითონ მასწავლიდა, რა როგორ დამეთესა, შემდეგ როგორ უნდა გადამერგო და სხვ. ასე რომ, როდესაც „ჭირნახული“ (უთუოდ ჭირნახული; საქმის შესაფერი სიტყვაა!) მოვიწიე, ისეთი კომბოსტოები გამოვიდა, თითო თითქმის ერთ ფუთს მაინც აიწონიდა და ნესვები ხომ... ისე ჩაყუდებულიყო ბოსტანში, როგორც რომელიმე კარგა მოზრდილი ლოდი ან საშენი ქვა, და დამწიფებული თავისი ფერით და სურნელებით მნახველებს იზიდავდა. ასეთი ჩემი „მოსავლიანობა“ მეზობელ გლეხებსაც მოეწონათ და თუმცა ჩემი „მოხანდეობისა“ (მუშური უნარისა) არც თუ ისე სჯეროდათ, მაგრამ თესლი და ნერგები კი წაიღეს და თვითონაც შემდეგში მოიყვანეს მაღალხარისხოვანი ნიმუშები მცენარეულობისა.

11—12 წლის ვიქნებოდი, როდესაც ამ მებოსტნეობას შევუდექი, მაგრამ მარტო მე რას გავაწყობდი და აი ჩემი ზემოთ დასახელებული ძმა-ბიჭები მეხმარებოდნენ, განსაკუთრებით უფრო მურუხ საქმის კეთებაში: ნაკელის მოტანა ურიკებით, სარწყავი წყლის მოზიდვა სარწყულებით და სხვ. ისე რომ „ბატონკაცობა“ სრულიად გულუბრყვილოდ, მაგრამ მაინც შემინარჩუნეს ჩემმა გულწრფელმა და ძვირფასმა ამხანაგებმა.

მე კი დიდად მოხიბლული ვიყავ მათი ყანების დამუშავებით და განსაკუთრებით მიყვარდა სიმინდის თოხნის დროს მათი ნადური სიმღერები, ყველაზე უფრო მათი „ოდოია“. ოდოია ხომ ჩვენის მითოლოგიით მიწის ღმერთი ყოფილა და ეს გუნდური სიმღერა თუ გალობა, უფრო გალობა ჩემის ფიქრით, ამ ღმერთის ჰიმნი უნდა იყოს.

რა სამწუხაროა, რომ ჯერჯერობით არც ერთს ჩვენს ნიჭიერ კომპოზიტორს არ გამოუყენებია ეს მძლავრი ჰანგი თავის ნაწარმოებში, როგორც ლეიტმოტივი რომელიმე შრომის პროცესისა.

და აი 12 წლის მოზრდილი ყმაწვილი (ჩასკვნილი და ჩამკვრივებული არ ვიყავ, მაგრამ კარგა მაღალი ვიყავ, „გაგინგილებული“) ვეწეოდი მხოლოდ მიწის მუშაობას და სხვა ყოველივეს თითქო ჩამოშორებული ვიყავ: გონებრივი სამუშაო, წიგნი, სწავლა!

სწავლაზე აქაც უნდა ვთქვა ის, რაც რამდენჯერმე მიღიარებია საჯაროდ:

სრულიად უსწავლელი კაცი ვარ!

ე. ი. არ მიმიღია არავითარი სისტემატური სწავლა-განათლება და არც არასოდეს არავითარ სკოლაში არ ვყოფილვარ...

ჰა, ჰა!

აქ მახსენდება ჩვენი ნიჭიერი პოეტის კარლო კალაძის ნაშახვილევი. ის ხომ ცოტა კვიმატიანია და გახსენების დროს ყოველთვის გვიამბობს ხოლმე შემდეგ ეპიზოდს:

„ერთხელ რომელიღაც საღამოზე მწერლები ვიყავით მიწვეული და ჩვენ შორის გვერივნენ—გრიშაშვილი, ქუჩიშვილი და დადიანი. გამოვიდა შალვა და სხვა თავის ნაწერების წაკითხვის დროს ესეც მოიხსენია, „მე სრულიად უსწავლელი კაცი ვარო“. შემდეგ გამოვიდა ქუჩიშვილი და ამანაც თავისი მქუხარე ლექსების წაკითხვის შემდეგ განაცხადა, რომ უსწავლელი კაცია. ბოლოს გამოვიდა გრიშაშვილი და ამანაც არ გაურია თავის ნაზ ლექსებში სიტყვა, უსწავლელი ვარო? დანარჩენი მწერლები შევწუხდით: რას ჩადიან ეს ყაზილარები, ხალხს სწავლით აღსავსე ადამიანებად მივაჩნივართ, ბრძენთა უბრძენესებად, ფილოსოფოსებად და ესენი კი თითქო ტრაბახობენ: არ მისწავლია, არ მისწავლია, სრულიად უსწავლელები ვართო. რას იტყვის ხალხი? კაცო, ეს ადამიანები ჩვენ მწერლებად მიგვაჩნია, ზოგიერთი მათგანი თვალსაჩინოდაც, ესენი კი რას ამბობენ, ან როგორია ამის მოსმენა ახალგაზრდობისათვის? ხომ იფიქრებს ახალგაზრდობა, რომ სწავლა არაფერი საჭირო არ ყოფილაო“ და სხვ.

მე პირადად 4 წლის ვიყავ, რომ წიგნიერი გავხდი და ისიც შინაობაში. თუ როგორ მოხდა ჩემი პირველი გაცნობა ქართული ანბანისა, ეს მე მრავალჯერ მაქვს ნათქვამიც და დაწერილიც, ისე რომ ამაზე აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებ.

არითმეტიკა კი გამაცნო ს.ბერთემში ათონის ქართულ მო-

ნასტრიდან ჩამოსულმა ახალგაზრდა ბერმა ჭანტურიამ. ის ბიძაჩემს ბესოს შვილს უნათლავდა და ჩვენს ოჯახთან დაახლოებული იყო. რომ შემატყო, არითმეტიკასთან მწყრალად ვიყავი, გამაცნო მისი ოთხივე მოქმედება, მაგრამ უნდა გამოვტყდე, რომ შემდეგში ვერ გავამართლე მისი იმედები და დღესაც ნაწევრების დაყოფა-გამრავლება ძალიან მიძნელდება.

ინგლისელი მწერალი ჯერომ-ჯერომი ამბობს, ბავშვობისას ჩვენ დიდად გვაწუხებს ზოგიერთი საგნის შეთვისება თუ ათვისება, განსაკუთრებით გრამატიკისა და არითმეტიკისაო, მაგრამ რომ წამოვიზრდებით, დიდები გავხდებით, მაშინ ვიგრძნობთ მათ სარგებლობასო.

ეს მართალია, მაგრამ მე, განსაკუთრებით არითმეტიკა, არასოდეს არ გამომდგომია ისე, რომ უმისოდ საძრაობა არა მქონოდა.

ეს უთუოდ იმიტომ, რომ დიდი პრაქტიკის კაცი არ ვიყავი. ჰა, ჰა! ბოლოსდაბოლოს მთელი ჩემი დღენი ჩიტივით ვცხოვრობდი და მოგეხსენებათ, რომ ბეღურებს, მაგალითად, არითმეტიკისა ძალიან ცოტა რამ უნდა ესმოდეთ...

მხოლოდ უ ს წ ა ვ ლ ე ლ ო ბ ა კი არაფერი სატრაბახოა და თუ ამაზე კარლო კალაძე დაიცინება, მართებულიც არის და ჩვენ, მისგან დასახელებული სამი მწერალი თუ ვაღიარებდით ჩვენს უსწავლელობას, იმიტომ კი არა, რომ ეს „გვეტრაბახნა", არა! ეს ჩვენ მოვიყვანეთ მხოლოდ როგორც ფაქტი ჩვენის ბიოგრაფიისა.

რატომ დავრჩი უსწავლელი ანუ უკეთ რატომ დამტოვა მამაჩემმა უსწავლელად? მამა ზოგჯერ თავის ხარჯითაც კი საშუალო და უმაღლეს სასწავლებლებში აგზავნიდა სხვა ყმაწვილებს, შორეულებს თუ ახლობლებს, მეგობრები უძრახავდნენ—შენს შვილს რად არ ასწავლიო. მამა კი იმას იმიზეზებდა, რომ დღეინდელი ჩვენი სკოლა (ცარიზმის დროისა) ტვინს ულაყებს ბავშვებს განსაკუთრებით ბერძნულისა და ლათინურის ენის გაკვეთილებით და საერთოდაც ეს სკოლები დღეს უფრო რუსიფიკატორულია, რათა ახალგაზრდობისაგან კარგი მოხელეები, „ჩინოვნიკები" გამოიყვანონო.

რაც თავი მახსოვს, მამა სულ ევროპისაკენ მიისწრაფოდა.

უნდოდა ემოგზაურა ევროპაში და ჩვენც, თავისი შვილები, და-ძმანი თან წავეყვანეთ, რომ გავცნობოდით იქაური კულტურის დონეს და შემდეგ, სამშობლოში დაბრუნებულებს, ჩვენი მოწოდებისამებრ აგვერჩია რომელიმე დარგი სამუშაოდ და ხალხის საკეთილდღეოდ.

17

ოო, ხალხი! ხალხის სამსახური! ეს იყო უდიდესი დედააზრი ცხოვრებისა ჩვენს ოჯახში, მამას მიერ დადგენილი და განმტკიცებული.

ოღონდ ამის შეგნება გვიან მოვიდა ჩემამდე.

ეს უფრო უნდა მივაწერო იმ დროს, როდესაც უკვე სცენაზე მუშაობა დავიწყე, როგორც პროფესიონალმა მსახიობმა და სალიტერატურო ასპარეზზე გამოვედი.

მართალია, ამ შეგნების პირველ გაღვივებას ხელს უწყობდა ჩემი საკუთარი, ხელნაწერი ჟურნალის „მოზარდის" გამოცემაც, მაგრამ მაშინდელი ჩემი ყმაწვილური მწერლობაც და სცენით გატაცებაც უფრო, ჩემის ფიქრით, წაბაძულობით იყო უმთავრესად გამოწვეული. პროგრამული იდეა ხალხის სამსახურისა კი უფრო შეგვიანებით არის შეძენილი და ეს უთუოდ უფრო რელიეფურად მაშინ გამოჩნდება, როდესაც ჩემს მწერლობასა და თეატრალურ მუშაკობას ცალკე გავიხსენებ.

მანამ კი ვიყავ ისე „ტლუ ბიჭი".

მართალია, მალე შევიყვარე კითხვა, ისიც მხოლოდ ქართულ ენაზე, რადგან რუსულს გვიან დავეუფლე, მაგრამ ეს კიდევ არ იყო ის დვრიტა, რომლის მეოხებით შემდეგ ჩემი საზოგადოებრივი მუშაობა უნდა წარმემართა.

ამიტომ თითქო მხოლოდ სოფელში ვიყავ ჩატრიალებული.

სოფელში კი ბერთემის გარდა სხვაგანაც ბევრგან მიცხოვრია, თვეობით, მთელი ზაფხულობით. მხოლოდ განსხვავება ის იყო, რომ სხვა სოფლებში შემთხვევას არ მოუტანია, რომ ტოლამხანაგები გამეჩინა, განსაკუთრებით ისეთები, როგორიც ბერთემში მყავდა: უბიწონი, გულწრფელები, უეშმაკონი და საკვირველად დინჯი ხასიათისა. მე არ მახსოვს, რომ ოდესმე მათ რაიმე აყალმაყალი აეტეხათ, ან ერთიმეორეს წაჰკიდებოდნენ,

ხელით შეჰხებოდნენ. ყოვლად წესიერი და გულღია ხალხის შვილები იყვნენ.

ერთხელ, ჩვენთან, ბერთემში სტუმრად იყო მწერალი დუტუ მეგრელი და მე და ჩემს ამხანაგებს რომ დაგვაკვირდა. იხუმრა თურმე: საიდან შეურჩევია შალვას ასეთი ბიჭები? ყველანი ფილოსოფოსებად გამოიყურებიანო.

აქ ჩემი დაცინვაც იყო, რადგან მე ბავშვობაში, როგორც ზემოთაც მაქვს ნახსენები, ბავშვისათვის უჩვეულო, მეტად სერიოზული სახე მქონდა.

ახლა ვიგონებ: რა გაურყვნელები იყვნენ ეს ჩემი ამხანაგები. შემდეგშიაც, როდესაც მე მათ, სხვაგან გამგზავრების გამო, დროებით ჩამოვშორდებოდი, როცა ყველა ჩვენ წამოვიზარდენით, სქესობრივად რა სპეტაკები იყვნენ—არავითარი გახუმრება გოგოებთან, არავითარი ლაზღანდარული სიტყვა და საქციელი მათ არა ჰქონდათ. თუ კი ვინმე ჩვენი ხელზე მოსამსახურე ვაჟი, ან რომელიმე სტუმარი მათ ამ საგანზე ჩამოუგდებდა „საკიბიმაჭიკო“ საუბარს, ერთბაშად წითლდებოდნენ, ყვითლდებოდნენ, ან უეცრად გაიქცეოდნენ და მიიმალებოდნენ.

მე კი ჩვენს სტუმრებში, უფრო თავადაზნაურთა წრისაგან ან შინამოსამსახურეთაგან ხშირად შეეუგულიანებივართ და წავუქეზებივართ სქესობრივ აღტკინებისათვის, მაგრამ დახეთ ჩემი ამხანაგების გავლენას (მე იმათ ვაწერ ამას), არაფერი არ გამეგებოდა და მათი უხეირო ღრეჭა და გამასხრება სულ სხვა, საწინააღმდეგო შთაბეჭდილებას ტოვებდა ჩემზე.

აკი ვამბობ „ტლუ ბიჭი“ ვიყავი-მეთქი.

სხვა სოფლებში—ბანძას, საწულუკიძეოს, ჯიხაიშში უფრო მარტო ვიყავ ჩემთვის. ამ ადგილებში უფრო სხვა წრე მეხვია გარს: თავადაზნაურობის წარმომადგენლები. ბანძაში—ფაღავები, საწულუკიძეოში—წულუკიძეები, ჯიხაიშში—ღოღობერიძეები, ლორთქიფანიძეები. ყველა ესენი ჩემზე უხნესი ადამიანები იყვნენ და მე, შედარებით ბალღს, თავს არ მიყადრებდნენ.

მე კი მათი მომწონდა მშვენიერი თვალტანადობა, გამოწკიპული ჩოხა-ახალუხი, უფრო ხშირად იმ დროს მოსირმული წუღა-მესტი და კოხტა იარაღი. თან საკვირველი ზრდილობიანი საქციელი, განსაკუთრებით უფროსებთან და ქალებთან. მათი

მხიარულება, ცეკვა-თამაში, ფაღავებში ხომ მათი მომხიბლველი და გულში ჩამწვდომი მეგრული სიმღერები, განსაკუთრებით ნელი ღიღინი სხვადასხვა მუსიკალური ნიუანსით აღსავსე.

ამ სიმღერებმა მეც გამიტაცა და, მართალია, ეტყობა, რომ ბუნებით მუსიკალობა შემდგამდა, მაგრამ საამისო ხმა არა ჰქონდა და მეც უფრო ბანის პარტიას შეეეკედლე. ეს რომ შემამჩნიეს, თვითონ დამიწყეს გავარჯიშება. მეც და ჩემს დას მაშოსაც, რომელსაც მშვენიერი ძლიერი კონტრალტო აღმოაჩნდა და ძალიან მალე გურულ „ხელხვავს“ საუცხოოდ ასრულებდა. ასე რომ ამის შემდეგ ფაღავებში არ იყო ისეთი წვეულება, რომ უფროსებთან ერთად ორივ და-ძმანი არ მივეწვიეთ და განსაკუთრებით მაშოსთვის არ ემღერებინათ ახლად შეთვისებული სიმღერები.

სიმღერის ჩვენი მასწავლებლები იყვნენ: დათა ფაღავა, ქიშვარდი ფაღავა და მათთან ხან გუჯუ და ხან კოწი ფაღავა.

მეტად საამური მოსასმენი იყო მათი ჰანგები. ხან გულმოწყლული ქვეყნის დარდით „შავო დილა, შავდილა!“, ხან „გულო, შავ-გულო, გამოაცხადე ვინ შემოგავლო სეედისა ბადე“, ხან საკისკისო „პატარა საყვარელი“ და ხან გამყივანი „ხელხვავი“ თუ „კუჩხი ბედნიერი“ და სხვ.

ყველა ამათ დიდი მუსიკალობაც შედგამდათ და კარგი ხმებიც ჰქონდათ, მაგრამ მათ შორის მეტად უზადო და ძლიერი ტენორის პატრონი იყო ქიშვარდი.

რა დასანანია, რომ იმ დროს ამ კაცს არ შეეძლო მუსიკალური განათლება მიეღო და ღირსეული და დიდი ადგილი დაეჭირა ჩვენს ვოკალისტებში.

ეეჰ, დუხჭირო დრო! რამდენი ნიჭი დაღუპულა გაუფურჩქნავად!

განა მარტო მუსიკაში, მწერლობაში, გნებავთ ფილოსოფიაში და სხვ.

ერთხელ, მონაქცევზე, სულწასულობამ დამძლია და განსვენებულ აკადემიკოსს ჩვენს გამოჩენილ ისტორიკოსს ივანე ჯავახიშვილს ვკითხე: მეგრელი სტუდენტობა რაიმეში იჩენს თავის უნარს თუ არა-მეთქი?

მან თავისებურის ზრდილობიანობით მიპასუხა: ბატონო შალვა, მეგრელ სტუდენტებს აქვთ მიდრეკილება სიბრძნისმეტყველებისადმიო.

როგორც ვიცით, ძვირფასი ივანე ქართულად ფილოსოფიას სიბრძნისმეტყველებას უწოდებდა.

ამგვარად ჩემთვის ბანძა იყო ის კუთხე, რომელმაც პირველად ჩვენებური ხალხური სიმღერების სიყვარული ჩამინერგა. თუმცა მამაჩემს თვითონ უყვარდა მუსიკა, სახლში მუდამ გვქონდა მუსიკალური ინსტრუმენტები: პიანინო, ფისგარმონია. ეს უკანასკნელი უფრო იმისათვის, რომ ხალხური სიმღერების შესრულება ამ საკრაეზე უფრო მოხერხებული იყო და მამაც პიანინოსა და ფისგარმონიაზე კარგის ოსტატობით უკრავდა ხოლმე ჩვენებურსა თუ უცხოურ ჰანგებს. სიმღერით არა მღეროდა, მაგრამ დიდი მუსიკალური გემოვნება რომ შედგამდა, ეს კი ცხადია. თვითონაც თხზავდა მუსიკალურ ნომრებს და ზოგიერთ მათგანს მე და ჩემი და ვმღეროდით კიდეც: „ოჰ, საზიერო!“, „მინდორ-მინდორ მივდიოდით“ და სხვ. მაგრამ აქ აღსანიშნავი ის არის, რომ ჩვენ, მამა-შვილები, ორკესტრანტულ მუშაობასაც ვეწეოდით. აქ უკვე გამოყენებული იყო ჩვენებური ჩანგური, ჩანგი და გიტარა. მამა საუცხოოდ ფლობდა ჩანგურს და შემიძლია ვთქვა, რომ პირდაპირ ვირტუოზობით ასრულებდა განსაკუთრებით ქართულ ჰანგებს, ჩემი და უკრავდა ჩანგს, მე კი გიტარით აქაც ბანის პარტიებს ვასრულებდი.

საკვირველი ის არის, რომ მე თითქო შემდეგშიაც ცხოვრებაში მუდამ დამხმარე ელემენტად ვიყავ გამოვლინებული. არც სიმღერაში—დაწყება ან მოძახილი მე არ შემეძლო, მხოლოდ ვეხმარებოდი ბანით და თამამად ვიტყვი, რომ ცოტა სამკაული არ შემქონდა გუნდის სიმღერაში.

მაგრამ ბანზე ერთ დროს მაქვს დაწერილი პატარა მინიატიურა. ეს თითქო გამართლებაა ბანის როლისა და... თავის დროზე ეს შეიძლება საამაყოდაც მიმაჩნდა.

აქ ვერ ვითმენ, რომ ჩემი მინიატურა სრულიად არ მოვიყვანო:

„ცა-ფირუზ. ხმელეთ ზურმუხტში“ მყოფმა ლაღად დაიწყო თავისი საგალობელი.

„მისი კრიალა ხმა ისარივით გასრიალდა ცის კამარაში და იქ ათას ბგერად განიბნა.

„მაგრამ აგერ მოძახილმა შემოუკრიმანჭულა, გაუწვა და ჩაეგრიხა პირველ ხმაში.

„დახატა და მორთო-მოკაზმა.

„ეს იყო შეყვარებულთა მთრთოლვარე გულ-მკერდი, ერთიმეორეზე გადაწნული.

„მათი სულთქმა-ოხვრა, მათი სიხარულით შეკივლება იყო უცხო ჰარმონია გულისა და სულის დამატყვევებელი.

„მაგრამ აგერ ბანმა წამოუღღღუნა.

„თითქო გვირგვინი დაადგაო შეყვარებულთ.

„თითქო ამ უცხო და საკვირველ შენობას, შექმნილს ორის ხმისაგან, გუმბათად მოევლინაო.

„და წარიზიდნენ ეს ხმები.

„პირველი წკრიალებდა, სრიალებდა დაურიდებლად. მეორე თან მისდევდა, მისი მომრთველი, მხატვარი. მესამე კი, ბანი, თითქო ამ ორის სადავე ხელთ უპირავსო, ცოტა აკავებდა გალაღებულ ხმებს, ცოტა აცლიდა მათ სიმკვეთრეს, გამყივანობას. უგურგურებდა, უყვავებდა კუთხე-ძგიდეებს, აჩუქურთმებდა ხელოვნურად.

„დიაღ, ბანი ცოტა კონსერვატორი იყო და უფლების მოყვარულიც. თვით კი მაინც მათი შემამკობელი იყო.

„სადავეს ხშირად წევდა უკან, მაგრამ ბრძოლის სულს მაინც არ ახშობდა. სიმამაცის თვით იყო გამომხატველი.

„თვითონ თავისით კი არას წარმოადგენდა, როგორც მეფე, რომელსაც სამეფო აღარა აქვს, როგორც სარდალი, რომელსაც ჯარი არა ჰყავს.

„მაგრამ მათთან მაინც მეფე იყო, მაინც სარდალი, სამკაული და მშვენება გალობისა — ბანი.

„და ბგერდნენ სამივენი ხმაშეწყობილად. ახლა კი ზოგჯერ სპარსული ბაიათი ესმის ყურს.

ილია ჭავჭავაძე.

„გულსაკლავია მისი კილოვნება, ბევრი მოთქმა-კვნესაა შიგ.

„მაგრამ მაინც განმარტოებით ბგერს თავისთვის, როგორც თვითონ მისი გამომთქმელი სპარსი, ქვისმტვრეველი მუშა.

„ან კიდევ ზოგჯერ იტალიური რომანსერო შეეხება სასმენელს.

„წარმტაცია, ვნებათაღმძვრელი.

„მაგრამ ჩემთვის მაინც სულ სხვაა გადაშლილს სივრცეში ლაღად მოკრიალე ხმა, მოძახილით შეკრიმანჭულება და ტკბილი ღუღუნი დინჯის, მამაცის ბანისა".

ამგვარად სიმღერაში ბანი ვიყავ, მსახიობობაში უფრო რეზონიორი, რომელიც პიესაში თითქმის უმეტესად დამხმარე ელემენტად გვევლინება, ერთის სიტყვით, მთავარი როლი მას არ ეკუთვნება. და მწერლობაშიაც, მაგ., დრამატურგიაში, ჩემსობას ქართული რეპერტუარის სიმცირემ მის დასახმარებლად ჩემი უნარის გამოყენება მიმაჩნევინა საჭიროდ, შემდეგ ბელეტრისტიკაშიაც...

მაგრამ ამეების შესახებ ხომ ცალკე მექნება უთუოდ საუბარი ამ ნაწერში.

ერთის სიტყვით დამხმარე ადამიანად ვიყავ თითქო გაჩენილი... თავს მაინც სასარგებლო კაცად ვგრძნობდი.

ილია ჭავჭავაძე ჩემს ხსოვნაში

სოფ. ბანძაში ჩემი ბავშვობისას მომიხდა ერთი თითქო უცნაური შემთხვევის განცდა.

ეს ის იყო, რომ ილია ჭავჭავაძე, ეს ბუმბერაზი კაცი იმ დროისა, მთელ საქართველოს მიერ პატივცემული და დაფასებული მისი საზოგადო მოღვაწეობისა და მწერლობის გამო, პირველად ვნახე... სამეგრელოში, სოფ. ბანძაში მამიდა ნინოს სახლში.

მე კი ბავშვობიდანვე ვიცნობდი მის სახელს. მარტო ნაწერებით კი არა.

ჩვენს ოჯახში, დიდ აკაკისთან ერთად, დიდებულ ილიას კულტი იყო გამეფებული.

მამაჩემი პირადი მეგობარი იყო ილიასი და ხშირად გვიამბობდა მის ნათქვამს, მის ნამოქმედარს.

აკი მამა თავის „საამდროო გამოცანებში" (ზმაკიდურებში) ასეთი აღტაცებული სტრიქონები უძღვნა მას:

„იმას ვერა ჰგავს ვერავინ გრძნობის მცოცხლები მწერალი:
ლომია, ოდეს განრისხდეს, მუდამ ძმობისა მღერალი.
იტყვის მართალს და გზიანსა, უპყრია მართლის მწვერვალი,
არის ზნე-ქველი, მხნე-მსრბოლი, მედგარი, მოუფერალი".

მახსოვს, როგორი აღფრთოვანებით ვკითხულობდით 1888 წ. გაზეთ „ივერია"-ში ფელეტონებად ჩამომწკრივებულ „ოთარაანთ ქვრივს", და მამა როგორ ქება-დიდებას ასხამდა ამ საუცხოო ნაწარმოებს.

და სულ ასე. ილიას მოწინავე, ილიას პოლემიკური წერილები, განსაკუთრებით „აი ისტორია" და „ქვათა ღაღადი" იყო ჩვენს ოჯახში აღტაცებისა და ქება-დიდების საგანი.

აქედან ჩამენერგა სიყვარული და მოწიწება ამ რჩეულ კაცისადმი.

და აი, ილია პირველად ვნახე... სამეგრელოში...

თბილისიდან კომისია იყო ჩამოსული მინგრელსკის ბიბლიოთეკის ჩასაბარებლად.

ცნობილია, რომ თავისი მდიდარი ქართული ბიბლიოთეკა, აღსავსე ძველის მანუსკრიპტებით, მინგრელსკიმ შესწირა მაშინდელ „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას", რომლის თავმჯდომარედაც იყო ილია და რომლის კომისიასაც მეთაურობდა იგი იმჟამად.

ბანძაში ვიყავით სტუმრად ნათესავებში. გაზაფხულის ერთ მშვენიერ დღეს ფართო ეზოში ცხენი შემოაჭენა ერთმა წერწეტა მეგრელმა და მამას გადასცა, „ჭანჭანიძე" მოდის შენთაწო.

ჩვენ ვერ გავიგეთ ვინ იყო ეს „ჭანჭანიძე", მაგრამ მამას სცოდნოდა, რომ ილია უნდა ჩამოსულიყო, დიდად გაიხარა და ჩვენც გვახარა ეს ამბავი.

მართლაც ცოტა ხნის შემდეგ ეზოში შემოვიდა ასე 20—25 ცხენოსანი, რომელთა შორის, სხვებზე ცოტა წინ, იონა მეუნარგიას თანხლებით, გამოჩნდა კარგ ბედაურზე მჯდომი პირბუდაღი და თვალებმცინარე აღამიანი.

მამა რომ მიეგება, ვიცანით, ეს ილია იყო.

გავიგე აქ ყოფილხარ, ნიკო, და გულმა არ მომითმინა არ მენახეო, დაახლოებით ასეთი იყო ილიას პირველი სიტყვები.

და გაჩაღდა საუბარი, რამდენადაც მახსოვს, ჩასაბარებელ ბიბლიოთეკაზე, საერთოდ ძველ მწერლობაზე და განსაკუთრებით ერთ ძველს შესამჩნევ წიგნზე „ნებროთიანზე", რომელსაც მამა დიდად აქებდა; ბავშვობისას ჰქონდა თურმე წანაკითხი და მოელოდა, რომ მინგრელსკის ბიბლიოთეკაში აღმოჩნდებოდა.

ზოგს ეხლანდელს მკვლევარს ზღაპრად მიაჩნია „ნებროთიანის" არსებობა, შეიძლება იმიტომაც, რომ დღეს აქამომდე არ აღმოჩენილა, ზოგი მას „ადამის წიგნსაც" უწოდებს, მაგრამ მამა ამბობდა, რომ ეს იყო რაღაც შესანიშნავი კრებული, მგონი უფრო აპოკრიფული ხასიათისა და ზოგჯერ იგონებდა კიდეც იქიდან სხვადასხვა მხატვრულ ნათქვამს და შაირს.

მამას თვით ჰქონია ეს წიგნი, მაგრამ როდესაც მისი ბიბ-ლიოთეკა ცეცხლს უმსხვერპლია, „ნებროთიანიც“ იქ დაღუპ-ულა.

შემდეგში ისტორიკოსმა თედო ჟორდანიამ მამას სიტყვით აღწერა ეს წიგნი თავის „ქრონიკებში“, მაგრამ თვით ხელნა-წერი, როგორც ვთქვი, დღემდე მაინც დაკარგულია, თუმცა უკუვაგდოთ ეს „სიტყვის მოტანილი“ ამბავი.

ამ წიგნის გარდა, მახსოვს, საუბარი გადავიდა თანამედრო-ვე საკითხებზე: ბანკი, თეატრი, გაზეთი, ქართული ენა; უმთავ-რესად კი თვით სამეგრელო, მისი წარსული, აწმყო და მომა-ვალი.

და აი აქ იყო, რომ პირველ დაირხა ილიას შესამჩნევი ფრა-ზა: სამეგრელოში ვარ და საქართველოს ვხედავო.

* * *

მეორეჯერ ვნახე ილია უკვე თბილისში, მის სახლში, მაშინ-დელ ნიკოლოზის ქუჩაზე, № 21, საცა „ივერიას“ რედაქციაც იყო მოთავსებული.

რაღაც დღესასწაული იყო, მამა უქეიფოდ იყო და მე გამ-გზავნა თავის მაგიერ მისალოცად.

უნდა გენახათ ჩემი გახარებაც და ჩემი შეწუხებაც.

შეწუხება იმიტომ, რომ, გამოვტეხილვარ, ჭაბუკობისას მე-ტისმეტი მორცხვი და უკანდახეული ვიყავი. აბა ილიასთან რო-გორ უნდა მომება თავი სიტყვებისათვის!

შეველ დიდ დარბაზში. რასაკვირველია, ევროპულად, მაგ-რამ სადად იყო მორთული, არაფერი გადამჭიჭული, არაფერი ბრჭყვიალა, გარდა იმ მძივებისა, თაღთან რომ იყო სალუქ ფარ-დასავით ჩამოკიდებული და დარბაზს ორად ჰყოფდა.

ძალზე ცხელოდა და მეც ორმაგ ოფლში ვიწურებოდი: ცალ-კე სიცხისა და ცალკე მოკრძალებისაგან, თან დიდი უბედუ-რება:

ცხვირსახოცი დამვიწყებოდა.

ამან ის სითამამეც კი წამართვა, რაც გზაში მოვიმარაგე, მაგრამ საქმეს რას უშველიდა.

დარბაზში ილიას მეუღლე დამიხვდა და ერთი შუახნის წარ-

მოსადეგი კაცი; როგორც შემდეგში გამოირკვა, კონსტანტინე ჩიკვაიძე იყო, მგონი, უნივერსიტეტით ილიას ნაამხანაგარი.

ილიას მეუღლემ ჩვეულებრივის თავაზიანობით მიმიღო და, წარმოიდგინეთ, მაშინვე ილიას მოსაყვანად წავიდა. მამიჩემის პატივისცემისათვის თუ!..

მართლაც არ გასულა დიდი ხანი, რომ მძივებმა გაიწკრიალეს და ილიას ჩასკვნილი და ბრგე ფიგურა გამოჩნდა.

გამომკითხა მამის ამბავი, დაინანა, რომ უქეიფოდ იყო, ბოლოს ერთი-ორი სიტყვა ჩიკვაიძეს გაუზიარა და შემდეგ ისევ მე ამხედ-დამხედა.

ოფლმა იწყო წკურწკური. უთუოდ ვწითლდებოდი, ეყვითლდებოდი, ავიწურე, საქციელი წამიხდა. ოფლსაც ვერ ვიხოცავ.

ილია მეკითხება:

— სად სწავლობ, ყმაწვილო?

მოგეხსენებათ, რომ მე არსად სკოლაში არასოდეს არ ვყოფილვარ და ესეც მოვახსენე, თან გულს მომეშვა, მივხვდი, იმიტომ ამხედ-დამხედა, რომ ეგონა რაიმე მაშინდლური სასწავლებლის ფორმაში ვიქნებოდი გამოწყობილი. მე კი, 14—15 წლის ვაჟს, ცივილური ტანისამოსი მეცვა.

როცა გაიგო ჩემი ვითარება, შემდეგი წარმოსთქვა:

— მამათქვენი ჩვეულებრივი ბილიკით მავალი კაცი არ არის.

ეს იყო და ეს. ეს იყო პირველი და უკანასკნელი საუბარი ილიასი ჩემთან.

ნახვით კი კიდევ ვნახე ორჯერ.

* * *

ერთხელ თბილისის ბანკის კრებაზე, როცა პირველად დაიწყო მაჩაბლის და ილიას შეტაკება.

ქართული თეატრის დარბაზში ხდებოდა სხდომები, იქ, საცა ახლა გრიბოედოვის სახელობის რუსული დრამაა. არწრუნისეული შენობა, თვით ილიას ინიციატივით, ახლად იყო შეკეთებული, ჭერზე მსოფლიო გიგანტი მწერლები იყო მოხატული.

პარტერში ისხდნენ ბანკის წევრები და სხდომაზე ხმის მქო-

ნენი, ლოჟებსა, აივანსა და ქანდარაზე კი დანარჩენი საზოგადოება.

გულის ფანცქალით ვუგდებდი ყურს ორატორებს, ვუკვირდებოდი, ვეცნობოდი ხალხს, ზოგი ძალიან მშვენიერმეტყველი იყო, მაგრამ უფრო რუსულად. მიკვირდა ეს ამბავი, რადგან იმაზე წინ ქუთაისშიც დავსწრებივარ საბანკო კრებებს და იქ თითქმის ყველა ქართულად იყო მოსაუბრე. ჩვენთვის დაუვიწყარია ქუთაისში: კირილე ლორთქიფანიძე ცოტა გრძლად, მაგრამ დასაბუთებით და მშვენიერის ქართულით მოლაპარაკე, მიხეილ დარახველიძე, ცხარე და ნიჭიერი ორატორი, ან დარბაისელი მოქართულე ლეჩხუმელი იასონ გელოვანი და ბევრი სხვა.

აქ კი ასე არ იყო! მხოლოდ როგორც კი გამოჩნდებოდა ტრიბუნაზე ან ილია, ან მაჩაბელი, მაშინვე მთელი დარბაზი ახრიალდებოდა: ქართულად, ქართულადაო. და ისინიც იწყებდნენ იშვიათი ორატორული ნიჭის ქართულად გადმოშლას.

მაჩაბელი ფიცხი ორატორი იყო, ტემპერამენტიანი, სწრაფი მოლაპარაკე. გამიგონია: ფრანგი საზოგადო მოღვაწე გამბეტა. ერთ წუთში რამდენიმე ასეულ სიტყვას წარმოსთქვამდა, მაგრამ ისე მკაფიოდ, რომ ყველასათვის გასაგები იყოო. მე მგონი ასეთი იყო მაჩაბელიც.

ილია კი პირიქით: აუჩქარებელი, დინჯი, ტემპერამენტი თითქოს სულ არ ეტყობოდა, თუმცა შინაგან აუცილებლად ბობოქარი, თითქო მტკვარივით მდორედ, მაგრამ მძლავრად, წამლეკავად მიმდინარე.

დაუვიწყარია ჩემთვის მაჩაბლის მაშინდელი პირველი გამოსელა ილიას წინააღმდეგ: სახე—გაფითრებული, მღელვარე ხმით იწყებს იგი, რომ იძულებულია გამოვიდეს იმ კაცის წინააღმდეგ, რომელსაც მთელი საქართველო აფასებს და რომელსაც, როგორც უებრო მწერალს, თვით იგი თაყვანს სცემს, შემდეგ კი გადადის ბანკის საქმეებზე და მოჰყავს საბუთები ილიას თითქოს სიზარმაცისა, დაუდევრობისა, განსაკუთრებით „კონვერსიის“ საქმეში. მე ამ „კონვერსიის“, საბანკო ოპერაციებისა და ბალანსისა ვერა გავიგე რა, მაგრამ ჩემი ჰაბუკური გული

კი დაატყვევა მაჩაბელმა. ეს დამმართა უფრო მისმა წინასიტყ-ვაობამ, რადგან ვიწამე მისი გულწრფელობა.

მაგრამ აგერ გამობრძანდა ილია.

საოცარია!

ხუმრობს. თითქოს არაფერი საბუთი. ხალხი ხარხარებს, მაგ-რამ თანდათან გრძნობთ, რა გამანადგურებელია ეს ხუმრობა.

სხვათა შორის, ილია ამბობს: ჩვენ ასეთი დამფასებელი-ცა გვყავდა, რომელიც მამულის შესაფასებლად ასეთ ცნობებს გვაძლევდა: ამა და ამ ალაგას ერთი შენობა დგას, რომელსაც ოთხი კედელი აქვს და ოთხივე ერთიმეორეს შეპყურებსო.

ხარხარი.

თურმე ეს დამფასებელი ერთ დროს ვანო მაჩაბელი ყოფი-ლა, ილიას თქმით; თუმცა, ცხადია, ეფექტისათვის იყო ეს დახასიათება ილიას მიერ მოყვანილი.

ანდა თავის სიზარმაცეზე, სამსახურში გვიან მოდისო, რომ ამტყუნებდნენ:

— ზოგი კაცი შეიძლება გვიანაც მოვიდეს და მხოლოდ ერ-თი საათი დაჰყოს სამსახურში, სამაგიეროდ იმდენი შეიძლება გააკეთოს, რასაც მეორე მთელი ერთი კვირის განმავლობაში ვერ გააკეთებს, რაგინდ ადრეც მოდიოდეს სამსახურში და სულ შიგაც ტრიალებდესო.

დაახლოებით ასე.

ახლა ილიამ მომხიბლა საერთოდ მთელი თავისი ნათქვამე-ბით ამ კრებაზე, თავისი შეუვალი ლოგიკით და გამანადგურე-ბელი ჰუმორით.

და ასე მერყეობდა ჩემი სიმპატია ამ ორ კაცს შუა, და გინა მარტო ჩემი, გამოუცდელის, ახლადშეღერებული ჭაბუკისა, არამედ ბევრად ჩემზე გამოცდილებისა, თან დიდად სწყინდათ, რომ ილიასა და მაჩაბლის შორის ესეთი დავა ატყდა და თანდა-თან მწვავე ხასიათს იღებდა.

დანაღვლიანებულებში ერია მამაჩემიც და მისი ნაღვლია-ნობა მის შვილებს, მე და ჩემს დასაც, გვასევდიანებდა.

* * *

კიდევ შევხვდი დიდ ილიას ქუთაისში. გაბრიელ ეპისკო-პოსს მარხავდნენ.

მე უკვე 22 წლის ახალგაზრდა ვიყავ და სხვა ბევრთა შორის მეც მინდობილი მქონდა მოწესრიგედ ვყოფილიყავ. და უნდა გენახათ, როგორ ვამაყობდი, რომ მკლავზე საამრსო ნიშანი მქონდა და სადაც გავიელიდი, ხალხი ჩემს განკარგულებას ემორჩილებოდა.

ჰე, რა ხარ, ახალგაზრდობავ! რა პატარა რამ გართობს დიდ თავბრუს გახვევს!

ეკლესიაში ვართ, გელათში. უკვე მოთავდა სიტყვები საუფლიერო პირებისა: რუსი ეგზარქოსისა, ეპისკოპოსებისა და სხვ. ხალხში გაისმა: „ილია, ილია სად არის?". შამამაც მანიშნა, წადი, მოძებნეო; ხალხი გაირღვა და ილია მოვძებნე ეზოში, ვთხოვე, წამობრძანებულიყო, ვიცოდით, რომ სიტყვა უნდა ეთქვა; ჯგუფში საუბრობდა ხალისიანად და მე რომ მივადექი ბოქაულივით, უეცრად ეს კაცი შეიცვალა, სახე კუშტი გაუხდა, თითქო წარბებიც შემოუქურუხანდა, მაგრამ სიტყვაშეშოუბრუნებლივ მორჩილად წამომყვა.

ახლა რომ მოვდივარ, როგორ ვამაყობ! იცით, ვინ მომყავს?

გაიწით, მოგვეცალენით!

რასაკვირველია, ამას ხმამაღლა არ ვამბობ, მაგრამ ან განა საჭიროა გაფრთხილება? უბირმაც კი იცის, ვინ მოდის—ახლა ირგვლივ ისმის: „ილია ჭავჭავაძე!" თუ არც გაუგონია, მაინც გრძნობს, რომ ვიღაც დიდი კაცია, რადგან ისეთი მოკრძალებით და სიყვარულით არის ნახსენები.

აი შევედით ტაძარში. გზა გავუჭერ და მივაყენე ამბიონთან, მეც გვერდით ამოვუდექ.

განა ახლა წავალ სადმე? ასე ახლოს და ისიც ვისთან?

ვინა სთქვა, ილია ტემპერამენტიანი არ არისო?

ჯერ არ იწყებს სიტყვას, მესმის მისი გულის ბაგაბუგი. მკერდი ადის და ჩადის. ეს რა არის? შეკრთა? რა სათქმელია!

ეს ის არის, რომ შინაგან მოზღვავებული სათქმელი ბობოქრობს და ეძებს თავის მხატვრულ გამოსავალსა.

დაიწყო, გარეგან თითქო დამშვიდდა. მაგრამ მკერდი მაინც ადის და ჩადის. ისე ახლოს ვდგავარ, რომ თვალნათლივ ვხედავ, მესმის მისი გულისძგერა, ამ მკერდიდან აღმომხდარი ხმები.

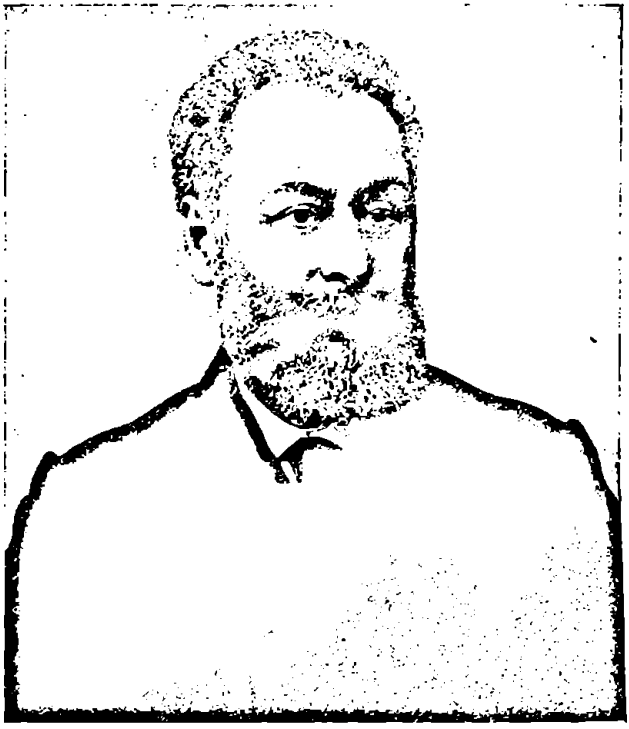

აკაკი წერეთელი.

რა ბედნიერი ვარ ამ წუთას!

და დაუვიწყარია ჩემთვის ეს წუთი. მეცხრამეტე საუკუნის საქართველოს ბუმბერაზის გულისძგერა მომისმენია ესე ახლოს და თითქოს შევჭრილვარ მის ლაბორატორიაში, სადაც ითხზვებოდა ჩემი თანდასწრებით ილიას ნაშედი სიტყვები.

მან დაახლოებით ასე დაიწყო: „დიდბუნებოვანი კაცი იმითაც არის შესამჩნევი, რომ რომელი მხრიდანაც არ უნდა მოუარო, ლამაზი სანახავია“.

მეც ამით გავათავებ, მხოლოდ ამჟამად მისი სიტყვები დეეთვით მასვე მიუდგეს.

ᲘᲡᲔᲕ ᲡᲝᲤᲚᲔᲑᲨᲘ

გარდა ბერთემისა სხვა სოფლებში ცხოვრებამ ვერავინ ამ-ხანაგი ან დაახლოებული მეგობარი ვერ გამაჩენინა, განსაკუთ-რებით ჩემი ტოლი, ჩემი ხნის ყმაწვილი და ვიყავ განმარტოე-ბული, თავისთავის ამარა.

და...

ასე დავ-ჩი სულ ჩემი ცხოვრების ბოლომდე, თითქო „სუ-ლით ობოლი“. რაღა თქმა უნდა, შემდეგში მეგობრები თითქო გამიჩნდა. მათ ჩემდამი დამოკიდებულებას, რასაკვირველია, ზოგიერთებისას, დიდად ვაფასებ, მათი გულთბილი მოპყრობა ბევრჯერ განმიცდია, მათი გამოცდილებითაც ბევრი შემიძენია, მაგრამ მაინც ვიგონებ ხშირად პუშკინის ამ მუნასიბს:

Всегда так было и бывало
Таков издревне белый свет:
Ученых много, умных мало,
Знакомых тьма, а друга нет.

და ეს თითქო უმეგობრობა იმიტომ კი არა მქირდა, რომ მე ჩემი თავი რაღაც განსხვავებულ კაცად მყავდა მიჩნეული და თითქო სხვებს ვვუკადრისობდი—ღმერთმა დამიფაროს!—ან იმიტომ, რომ მე პირადად ძალიან გულჩახვეული კაცი ვიყავ, მი-უკარებელი. პირუკუ! ვინც კი მიცნობდა, იმან იცის, რომ მე მუ-დამ დიდი თანაზიარი ვიყავ ადამიანებისა, გულახდილი და... ამყოლ-დამყოლი, მაგრამ როდესაც საკუთარ თავთან მარტო ვრჩებოდი და ჩემს ცხოვრებას თვალს გადავავლებდი, მწვავედ ვგრძნობდი სულიერ მარტოხელობას.

სოფ. ბერთემის გარდა, სხვა სოფლებში უფრო თავადაზნა-ურთა წრის ხალხი ტრიალებდა ჩემ გარშემო. მათ შორის, რა-საკვირველია, მე, ჯერ ბავშვსაც და შემდეგ უფრო მოჩიტულ-

საც, მეტწილად ახალგაზრდობა მიზიდავდა. უწინარეს მათი გარეგნობა. მწყაზარი სახე, ტანადობა და შემდეგ ჩაცმულობა— წელში გამონაკეთული ჩოხა-ახალუხი, წუღა-მესტი, ქამარ-ხანჯალი, ლეკური, მათარა, მათრახი და სხვ. ყოველივე ეს ჩემ-თვის ისეთი მაცთური რამ საგნები იყო, რომ ბავშვობიდანვე მისი ტრფიალი შევიქენ და დიდხანს ვნატრობდი, რომ მეც მათებრ მოვრთულიყავ; ეს კი მხოლოდ ჩემს სიშაბუკეში მო-მიხერხდა და ამაზე იყო, რომ თავის დროზე დიდებული აკაკი წერეთლისაგან ლმობიერი საყვედურიც მივიღე.

დიდებულ აკაკიზე ჩემს „რაც გამახსენდა"-ში ცალკე თავი მაქვს განკუთვნილი, მაგრამ აქ გული არ მითმენს, რომ ეს პატა-რა ეპიზოდი არ მოვიყვანო:

ქუთაისში ვარ, ახალ ცოლშერთული, და უფრო ხშირად ჩოხა-ახალუხს ვატარებ. შუადღეა. ზაფხული. თეატრში წარ-მოდგენები არ არის და მეც გამოვდივარ ბულვარში, რომელ-საც გიორგი წერეთელმა თავის „ედიშერ ქველბაქიანში" რომის ფორუმი უწოდა. რომის ფორუმისა რა მოგახსენოთ და, თავის დროზე ეს ბულვარი მართლაც იყო შესაკრებელი მთელი ქუთა-ისის მოწინავე საზოგადოებისა.

კოხტად „გამოკანკლულ" ახალგაზრდა ქალ-ვაჟების გარ-და, რომლებიც, ცხადია, უფრო საარშიყოდ და სალაღობოდ იკრიბებოდნენ, აქ იყრიდა თავს ქუთაისის მაშინდელი ინ-ტელიგენცია, რომელთაც ჰქონდათ მსჯელობა პოლიტიკურ სა-კითხებზე, ადგილობრივ „საჭირბოროტო" საგნებზე — ქალა-ქის თვითმმართველობის საქმეზე, საადგილმამულო ბანკის ვითარებაზე, ქუთაისში გაზეთის გამოცემაზე და სხვა ამგვარ-ზე. აქვე მოისმენდით ჩვენს მწერლობაშიც თავის დროზე კარგა ცნობილი, ერთ-ერთი თერგდალეულთაგანის, კირილე ლორთ-ქიფანიძის დამჯდარს, ჭკვიანურს და შეუვალის ლოღიკით სავ-სე საუბარს, ცნობილი ადვოკატის მოსე ქიქოძის „გამყივან კამათს", კოტე მესხის სხარტულ გამოთქმებს და სხვა.

აქვე იყვნენ საზაფხულოდ ჩამოსული სტუდენტები, რო-მელთაც დინჯ საუბარში შემოჰქონდათ თავიანთი მღელვარე პროტესტის ჰანგები, რაიც იქცა რევოლუციონურად მომარ-თული ახალგაზრდების უფრო მძლავრ იერიშებად და ქალაქის

ბალი ბოლოს გადაიქცა ამ რევოლუციონერთა ერთ მთავარ, ვითომ-და ლეგალურ თავმოსაყრელად, სადაც ჩემსობას ცნობილი მიხა ცხაკაია თავისებური დინამიტური საჟურვლით აიარაღებდა მის მიმყოლ ჯგუფებს.

ყოველივე ამის გამო ქუთაისის ბულვარი იზიდავდა სულ სხვადასხვა აღზრდისა, მსოფლმხედველობისა და მდგომარეობის ხალხს.

მეც ამ „მიზიდულებში“ ვერიე.

მოვდივარ ჩერქესკიანი და იარაღში ჩამჯდარი. ლეკური, ხანჯალი ზედ მარტყია. ახალგაზრდა ვარ და უთუოდ ნაბიჯიც მტკიცე მაქვს და შესახედაობაც „დამოუკიდებელი“.

დავინახე აკაკი ჩემს პირდაპირ, მარტო მობრძანდება.

მიეგებე. ღიმილით ხელი ჩამომართვა, ამხედ-დამხედა, ჩაიქირქილა:

— როგორ ცოტნე დადიანივით გამოწყობილხარ?

ვიგრძენ საყვედურის კილო და ცოტა შევწითლდი. ვან უფრო მტკიცედ განაგრძო:

— სულ მიატოვე საზოგადოებრივი საქმიანობა? თეატრი? მწერლობა?

გულმა რეჩხი მიყო: ვაიმე! აკაკიც ტანისამოსს აქცევს ყურადღებას... ღმერთი-რჯული, შეძლებისდაგვარად არც ერთი არ ნამიტოვებია, მაგრამ ჩემმა ჩოხა-ახალუხმა, უთუოდ, ლეკურ-ხანჯალმა მიყო ეს „საჯაყი საქმე“ რომ აკაკის აღარ მოვეწონე.

ეს მისთვის არ მითქვამს. თავი ვიმართლე, არც ერთი არ მიმიტოვებია-მეთქი, მაგრამ არ ვიცი დარწმუნდა, თუ არ დარწმუნდა!

მახსოვს, თითქმის მთელი დღე მოწამლული მქონდა. ვიცოდი, რომ „ჩერქესკიანობა“ თავადაზნაურული მუქთახორობის, „ლოთობისა და სკანდალისტობის“ სინონიმი იყო უმრავლესობის თვალში. მაგრამ უმრავლესობა ხომ სხვა იყო და აკაკი სხვა, რად უყურებდა ისიც ჩოხოსანს ასეთი „ავი თვალით?“ განა ტანისამოსს ასეთი მნიშვნელობა აქვს? შინაარსი უნდა იყოს საქმე და არა გარეგნობა.

ასე ვფიქრობდი მაშინ.

რატომ აკაკიმ ვერ გამიგო-მეთქი და... ვწუხდი.

* * *

იმავ დროს მხიბლავდა აგრეთვე ამ ჩოხოსნების მოხდენილი ცეკვა — ქართულიც და ევროპიულიც. მაგ. ს. საწულუკიძეოში იყვნენ ახალგაზრდა ანტონ წულუკიძე, რუსხელმწიფის კარზე „კონვოის ოფიცრად“ ნამყოფი, კარგი მოყვანილი ვაჟკაცი, რომელიც საუცხოოდ ცეკვავდა განსაკუთრებით მაზურკას; შემდეგში იმერეთში განთქმული მოცეკვავე ლეკურისა ნიკო ფალავა. მეც ამიყოლია მათმა ხელოვნებამ, ვბაძავდი, ზოგჯერ კიდეც კინაღამ ფეხები დავიმტვრიე, მაგრამ ხეირიანი მოცეკვავე ვერასოდეს გამოვედი. მიუხედავად იმისა, რომ შამამ თვითონ შეადგინა მუსიკა კადრილის ყველა ფიგურისათვის, თვითონ უკრავდა და შინაობაში გვაცეკვებდა ყველას, შემდეგშიაც, როცა ქუთაისში რეჟისორობა დავიწყე და კარგად მქონდა შეგნებული, რომ მსახიობს თავისი ტანის მოქნილობა უნდა შედგამდეს და, მაშასადამე, ყოველგვარ ადამიანურ ცეკვა-როკვასაც დაუფლებული უნდა იყოს, დასისათვის მოვიწვიე სპეციალისტი, ცეკვის მასწავლებელი ალელოვი და ვამაცადინებდი დასს, მეც ვღებულობდი ვარჯიშში მონაწილეობას. ბევრმა დასის წევრმა კარგად შეითვისა ეს ხელოვნება, მე კი, როგორც ზემოთაც ვთქვი, რიგიანი მოცეკვავე მაინც ვერ გამოვედი. ეტყობა ამაში უნიჭო ვიყავ და ვერც თუ ისე მიმიზიდა.

ამ შემთხვევაში მაინც „ტლუბიჭად“ დავრჩი და სერიოზულ ნაადრევ „ფილოსოფოსად“. ჰა, ჰა, ჰა!

* * *

უფრო ხნიერებაში კი ჩემთვის ხსოვნიდან წარუშლელია დედით ბიძაჩემი, დედიჩემის ძმა, გიორგი წულუკიძე. ის სახლობდა სოფ. საწულუკიძეოში, ჰქონდა მშვენიერი სახლ-კარი და საკუთარი ჩარხის წისქვილი თავისი ფართო ეზოს გვერდით, სადაც არაერთხელ ვმჯდარვარ ბიძაჩემთან ერთად და ვისმენდი მის ტკბილ სასმინარ საუბარს; ხანაც მარტოკა, ღარებში მოჩუხჩუხე წყალის მაცქერალი ან თვით წისქვილის ბორბლების ტრიალსა და სარეკელას მიჩერებული, მიეცემივარ „ფიქრთა გვირიობას“.

ბიძაჩემი გიორგი, როგორც სხვა იმდროინდელ სოფლებში მცხოვრები თაეადი, ჩოხოსანი იყო. ისეთი ფაქიზი მატარებელი ტანსაცვლისა და მთელი სხეულისაც იშვიათად მინახავს. კარგა დიდი წვერი ჰქონდა მოშვებული, ჩემსობას სრულიად გათეთრებული, მაგრამ ისეთი სპეტაკი, რომ დიდხანს თვალს ვერ მოაშორებდით. ასეთივე კარგი მომვლელი იყო თავისი ოჯახის ავეჯეულობისა, საწოლისა, პირსაბანი ტაშტისა, თუნგეულობისა და სანოვაგისათვის განკუთვნილი ჭურჭლეულობისა. ამას ყველას თვითონ კი არ უვლიდა, არამედ მის მეუღლეს და ოჯახის შინამოსამსახურეებს ჰქონდათ დავალებული, რომ არც ერთ საოჯახო საგანს არასოდეს არავითარი ლაქა არა ჰქონოდათ და არც დამტვერიანებული გამოეტანათ. ასევე უვლიდა თავის იარაღს. ატარებდა უფრო „სმიტ და ვესონის“ სისტემის გრძელ რევოლვერს, რომელიც ჩოხის ჩერქეზულ ქამარზე ჰქონდა დაკიდებული თავისი მეშის ბუდით, იმავე ქამარზე ჰქონდა დაკიდებული საშუალო მოყვანილობის ხანჯალი. უბრალო მეშის ქარქაშში ჩადებული, მხოლოდ საბელური ჰქონდა სპილოს ძვლისგან გაკეთებული. სხვა იარაღს, მაგ. ლეკურს, არ ატარებდა, მაგრამ რასაც ატარებდა, ის იარაღიც არასოდეს არც ჩემსობას და თურმე არც სიყმაწვილეში არ უხმარია და ბუდიდან არ ამოუღია.

ასეთივე დაკვირვებით უვლიდა თავის ცხენ-უნაგირს. და ცხენები ხომ, რომ იტყვიან, „თავს ურჩევნოდა“ და მუდამ ისე გავარვარებული ჰყავდა, რომ საამური იყო. მე თვით მინახავს, რომ მეჯინიბესაგან სამურველით და ძაგრისით გაწმენდილი ცხენი მას კიდევ გაუსინჯავს თავისი ხელსახოცით და შეუმოწმებია, ცხენის გავა-ტანი ჭუჭყიანი ხომ არ არისო. ცხენების სადგომი თაელაც სუფთა, დაგვილი, მოწმენდილი იყო.

იცოდა ცხენების შერჩევაც და მუდამ საუკეთესო ჯიშის, მოყვანილი და ცქვიტი ცხენები ჰყავდა.

ამიტომ ამბობდნენ ირგვლივ, გიორგი საუკეთესო „ბზინდარი“ არისო — ეს იყო ძველებური სახელი ცხენების კარგი შემნახველის და მომვლელისა.

თვითონ კი, მგონი ქუთაისის გარდა, ეტლში არასოდეს არსად არა მჯდარა, თუმცა მისობას ეტლები უკვე ჰყავდათ ხონ-

სა, სოფ. საწულუკიძეოსა და ახლომახლო სოფლებშიც კერძო მეპატრონეებს. ის, სულ ბოლომდე, უფრო ხშირად, ცხენით დაიარებოდა.

საერთოდ კი დიდი მოგზაური კაცი არ იყო, არც თუ ნადირობას ეტანებოდა.

მხოლოდ ერთხელ წამიყვანა საკურდღლოდ, ისიც იმისთვის, რომ ჩემთვის გაეცნო სპორტის ეს სახეობა. უფრო კი თავის სახლში იჯდა სოფ. საწულუკიძეოში, თავს დასტრიალებდა თავის კარ-მიდამოს, განსაკუთრებით მის ჩარხის წისქვილს. სტუმართმოყვარე იყო, პურმარილიანი, მაგრამ ღვინოს დასათრობად არც თავის სახლში და არც სხვისას არ ეტანებოდა. რესტორანში თუ სადმე სოფლის დუქანსა თუ სამიკიტნოში შესვლა არ უყვარდა, მიუხედავად იმისა, რომ მისი ბიძაშვილები, ადგილობრივი თავადაზნაურობა გადაყოლილი იყო ღვინის სმასა და ქეიფს.

სახლში კი სტუმრები მუდამ ბლომად ჰყავდა და იმათ უხვად უმასპინძლდებოდა, მაგრამ რაკი იცოდნენ მისი ხასიათი, მაინცდამაინც დასათრობად ღვინოს არც სტუმრები ეძალებოდნენ.

ჩვენ, მისი ნათესავები, უფრო პატარები — მისი დისწულები — ზაფხულობით მასთან ხშირად ვიყავით და ისიც ხშირად გვეხუმრებოდა. მაგ., სადილობისას, სანამ მთავარ კერძს შემოიტანდნენ, შევექცეოდით ყველსა და პურს ან რამე ფხალეულს, ერთ-ორ ლუკმას პირში ჩაიდებდა თუ არა, ვითომდა ძალიან კმაყოფილი წამოიძახებდა:

— უჰ, მეც გავძეხი და ჩემი სტუმრებიც!

რაზედაც ჩვენ ყველანი ავხუვლდებოდით:

— არა, ბიძია, არა! რა დროს გაძღომაა... — და სხვა.

სამაგიეროდ ჩვენც გავუგეთ, რომ ხუმრობა უყვარდა და დილ-დილაობით უმღერდით ხოლმე:

წვიმს, თოვლს, ხოშკაკლავს,
მასპინძელი ხბოს დაკლავს! —

რაზედაც ის გაცინებული წამოიწევდა სკამიდან, ვითომდა ჩვენ საცემრად და შემოგვიტევდა:

— დიახ. თქვენმა მზემ! ხბო კი არა ის არ გინდათ?! ღა-მეკარგეთ, თქვე ცინგლიანებო, თქვენა!

და აგვიტყდებოდა ხარხარი და ვეძლეოდით მხიარულებას.

დიდხანს გაძლო. მგონი ოთხმოც წელს მიაღწია და ისე ჩავიდა საფლავში, რომ მეზობლებისა და მისი მცნობი ადამიანების პატივისცემა არ მოჰკლებია, როგორც ცხოვრებაში ყოვლად პატიოსანს და უმწიკვლო ზნეობის კაცს.

თავის სიცოცხლეში არავითარ საუკეთესოდ მართო საქმეში არ გარეულა, მაგ., ცხენის ქურდების მფარველობაში, ყაჩაღების გადამალვაში თუ სხვა რამ ამისთანებში, მაშინ, როდესაც ირგვლივ მისი რანგის ხალხი, განსაკუთრებით თავად-აზნაურები, ასეთ „საქმიანობას“ არ ერიდებოდნენ.

არც თუ მისი რომანებისა გაუგონია ვისმე. ის იყო დიდი ერთგული ოჯახისა და მეტად მოყვარული თავისი მეუღლის, ფატმან წულუკიძის ქალისა. მეუღლე მაზედ ხნით უფროსი იყო და არც თუ ძალიან სახიერი, მაგრამ მათს დამოკიდებულებაში შავ კატას არასოდეს არ გაურბენია და ორთავენი, ერთიმეორის ერთგულნი, შეჰხაროდნენ თავის ერთადერთ ქალიშვილს ლუბას. საწყენად მხოლოდ ის ჰქონდათ, რომ ეს მშვენიერი, ახოვანი და პირმწყაზარი ქალიშვილი გაუთხოვარი შემოაბერდათ. ლუბა არც მათი გარდაცვალების შემდეგ გათხოვილა. ამის მიზეზი, ჩემის ფიქრით, უწინარეს ყოვლისა ის იყო, რომ თვითონ ლუბას, მიუხედავად იმისა, რომ მთხოვნელები კარგა ბლომად ჰყავდა ახალგაზრდობისას, თვალში არავინ არ მოსდიოდა და მისი გული მათ არ ეკარებოდა; მხოლოდ რომ შებერდა, შემდეგ, რა თქმა უნდა, მთხოვნელებმაც იკლო, თუმცა მას საქმრო უთუოდ აღმოუჩნდებოდა, რადგანაც კარგი სახლ-კარისა და გვარიანი მამულის მემკვიდრე იყო: გარდა საწულუკიძოსი, რაჭაშიც ჰქონდა მამული და, ანგარების გამო მაინც შეირთავდნენ, მაგრამ თვითონ ლუბა იყო უცნაური ხასიათის: მამაკაცური საქციელი ჰქონდა და ქალური სინაზის მიმზიდველობა სრულიად არ გააჩნდა. პირუკუ! ის მუდამ ვაჟებს ეჯიბრებოდა ცხენოსნობაში, ბურთაობაში, ნადირობაში და სხვ. ასე რომ მასთან მყოფ ვაჟს ასეთ ვაჟურ ადამიანთან არშიყობა არ შეეძლო დაეწყო და

თვითონ ლუბა სრულიად ვერ გრძნობდა ასეთ მოთხოვნილებას. მისი ასეთი ხასიათი უფრთხობდა საქმროებს და ისინიც ერიდებოდნენ.

ბიძია გიორგისას მე ვყოფილვარ პატარაობისას, შემდეგ სიქაბუკეში და ბოლოს მოწიფულობის დროს, უფრო ზაფხულობით და ხშირად თვეობითაც, მაგრამ ამ საყვარელ კაცს თავისი ცხოვრების ნირი არასოდეს არ შეუცვლია.

ზოგჯერ, როდესაც დავაქაცებული ვიყავი და მას შევხვდებოდი ან მისას, ან ჩვენსა ქუთაისში თუ სოფელ ბერთემში, ჩამომიგდებდა ხოლმე რევოლუციურ მოძრაობაზე ლაპარაკს და ბევრ რასმე მეკითხებოდა. ეგონა, რომ მე დიდი მცოდნე ვიყავი ამ ისტორიული ამბებისა და მისი მიმდინარეობისა. შემდეგ წამოიტყოდა:

— არა, რაღაც კარგს კი აკეთებენ ეს ახალგაზრდები, მაგრამ მე მაინც ბევრი რამ არ მესმის. აი თუნდა გიგოს შვილი საშა (შემდეგში ცნობილ რევოლუციონერ საშა წულუკიძეზე ამბობდა) — რაღაცა კარგი განზრახვები კი აქვს ვატყობ... ჰა, ჰა, შენც იმისთანა ხარ, ბიჭო... — და სიყვარულით აღსავსე თვალებს შემომანათებდა.

— არა, ბიძია, არა, მე მხოლოდ სცენაზე ვჩხიკინობ რაცხას...

„რაცხა!“

თუ ეს სიტყვა წამომცდებოდა, მაშინვე გამახსენდებოდა ჩვენი სასიქადულო არტისტი ლადო მესხიშვილი, იმერლებს რომ დასცინოდა ასეთ ქართულს:

„ვინცხა, რაცხა, საცხა!“

ბიძია კი მეუბნებოდა:

— ჰო, ვიცი, ვიცი! არც შენ ხარ პატიოსანი კაცი! სულ ჩვენ, თავადაზნაურობას რომ დაგვცინი სცენიდან! თუმცა რა? ვრთხელ მეც მათამაშეს სცენაზე. წულუკიძეებმა დაედგით ხონში გიორგი ერისთავის „გაყრა“ და მე სულ „ვაი არა აქ შენ პავლესა, ჰოო!“ მაყვირეს...

— ბიძია, ეგ ხომ გროტესკული როლია... შენისთანა დარბაისელი კაცი და მაგისთანა სათევარი?

— რაო? სათევარიო? ეგ რაღა არის?

— სათევარი, ბიძია, ქართულად როლს ჰქვიან და ჩემის ფიქრით. „თევა“ ღამის თევისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ჯერ როლის შესწავლისათვის რომ ათევ ღამეს და შემდეგ თვითონ წარმოდგენის დროს...

— ჰო, ჰო, რას არ იტყვის ეს ბიჭი!

კიდევ უნდოდა რაღაც ეთქვა, მაგრამ მე აღარ ვაცალე...

— აა, ახლა კი მივხვდი... სასცენოდ შენი ნიჭი გამომ-ყოლია, ბიძია!

— ოჰ, დაიკარგე იქით! — ვითომ გაჯავრებულმა შემოვი-ტია. შემდეგ ისევ მოძრაობის ამბებზე გადავიდა და ბოლოს მაინც მდაბიური შეხედულება გამოთქვა: — მხოლოდ თავი არ წააგოთ, ბიჭებო, თავი! ხომ იცი კულაშელი ურიები რას ეუბნებიან შენისთანა ახალგაზრდებს: „რას შობით, ბოშო, თქვენ? თქვენ მეერევით რუს-ხენმწიფეს?“

და ხშირად ასეთ სახუმარო დიალოგად იქცეოდა ჩვენი საუბარი.

სოფ. საწულუკიძეოში ცხოვრობდნენ სხვა წულუკიძეე-ბიც და რაკი მე უფრო მათ შორის ვტრიალებდი, ბარემ იმათ-ზედაც ვიტყვი ერთ-ორ სიტყვას.

იყო კიდევ სხვა გიორგი წულუკიძე. ესეც ამ სოფელში ესახლა, მაგრამ ბიძაჩემ გიორგისაგან რომ განესხვავებინათ, „მაღალს“ ეძახდნენ. მართალია, არც ბიძია გიორგი იყო ტან-დაბალი კაცი, მაგრამ ეს მეორე გიორგი მართლა რაღაც არა-ჩვეულებრივად მაღალი იყო და შეეფერებოდა კიდეც ეს შერქმეული სახელი. ისე კი, ეს მაღალი გიორგი, მეტისმეტად თავმდაბალი და დემოკრატი კაცი იყო. არ თაკილობდა ფიზი-კურ მუშაობას ყანაში, ტყეში. თვითონ ხნავდა, თვითონ თეს-და და მოჰყავდა ჭირნახული, თვითონ ჭრიდა ტყეში საგენახე მარგილებს, შეშას და სხვ. გლეხობაში მეტად პოპულარული იყო. ბედნიერად და მშვიდად ცხოვრობდა თავის კეთილ ცოლ-თან ერთად. მათი ერთადერთი საწუხარი ის იყო, რომ შვილი არა ჰყავდათ.

ამის მიღმა ცხოვრობდა დათა წულუკიძე, ოდესღაც მგონი მაზრის თავადაზნაურთა წინამძღოლად თუ იმავ წოდების დეპუტატთა საკრებულოს დეპუტატად ნამყოფი. ჰყავდა ორი

ვაჟი — ალექსანდრე და ივანე, ესენიც ცოლშვილიანები — და ეწეოდნენ ჩვეულებრივ იმ დროს მიღებულ თავადაზნაურულ ცხოვრებას: სტუმრიანობა მათ ოჯახებში და სხვაგანაც მათ მიერ წასვლა ნათესაობაში კულაშს, ჯიხაიშს თუ სხვაგან, რა-საკვირველია, საქეიფოდ და დროს გასატარებლად. იმავ დროს არც ერთი მათგანი არ იყო ნასწავლი. საშუალო სკოლის კურ-სიც კი არ ჰქონდათ დამთავრებული, როგორც საერთოდ უმე-ტეს ნაწილს თავადაზნაურობისას, — თითქმის ყველანი გიმნა-ზიის თუ სხვა სკოლის მეოთხე კლასიდან იყვნენ გამომხტარნი, ან პირდაპირ გამორიცხულები.

ეს მეოთხე კლასი თავად-აზნაურთა ახალგაზრდობისათვის თითქმის გადაულახავი რაღაც ჯებირი იყო და ამაზე ხშირად ერთიმეორეში დაიცინებოდნენ კიდეც. დათას ერთ ვაჟს კი 70-იან წლების რუს-თათართა ომში ჰქონდა მონაწილეობა მიღებული და წმიდა გიორგის ჯვრით იყო დაჯილდოებული. ეს ჯილდო კი ძალიან სასახელოდ იყო მიჩნეული, რადგანაც მას ომში მამაცობისა და გმირობის გამოჩენისათვის აძლევდნენ.

დათა წულუკიძის მიღმა, სოფლის პატარა მოედნის მეორე მხარეზე, ესახლა სამსონ წულუკიძე.

არსებითად არც სამსონის ოჯახი განსხვავდებოდა სხვა იმერელი თავადებისა და მისი მოგვარეების — წულუკიძეების ოჯახებისგან: იგივე სტუმართმოყვარეობა, ქეიფი, მხოლოდ უფრო თავშეკავებით, ვიდრე სხვა ოჯახები, სადაც მამაკაცები თვრებოდნენ უგრძნობელობამდე და ხშირად ერთიმეორეზე ხანჯლებიც დაუტრიალებიათ.

ასე არ იყო ამ ოჯახში. მას უფრო სხვანაირი, თუ შეიძ-ლება ესე ითქვას, „წესიერი“ ელფერი ედვა და ამის მთავარი მიზეზი იყო სამსონის მეუღლე ეფროსინე, ლორთქიფანიძის ქალი — ცნობილი საზოგადო მოღვაწის, ილია ჭავჭავაძის თა-ნამოსაქმის, ძველი „თერგდალეულის“, კირილე ლორთქიფანი-ძის და.

ძალიან მინდა მოვხაზო ამ საუცხოო ქალის სურათი, თუშ-ცა გამიჭირდება კი, რადგანაც ის არა ჰგავდა არც იმ ლოცვა-ვედრებასა და ოჯახის მურეხ საქმეებზე გადაყოლილ მანდი-ლოსნებს, რომელთაც ამის გარდა თითქმის სხვა არა ახსოვთ-რა

ცხოვრებაში. ასეთები კიდევ იყვნენ ეფროსინეს დროს, თუნ-
დაც ჩემი ბიცოლა. ბიძია გიორგის მეუღლე ფატმან, წულუ-
კიძის ქალი: მეტად გულკეთილი და ადამიანთა თანაზიარი,
მაგრამ დილით, სისხამ დილაზე რომ წამოდგებოდა და რაღაც
საშინაო ფრიალა კაბას გადაიცვამდა (როგორც შემდეგში და-
ვაკვირდი, ევროპული „პენიუარის“ მაგგვარ რაღასაც წარ-
მოადგენდა), თავსაც რომ წაიკრავდა თეთრი მანდილით, და-
უტრიალდებოდა შინამოსამსახურეებს და ყველას თავის საქ-
მეს მიუჩენდა, განსაკუთრებით ქალებს. ერთი მუნჯია ჰყავდა,
ქალი, და მისი საქმე იყო ბამბის პენტა და საბან-ლეიბის ბამ-
ბის ამოდება. კერვით ამ საბან-ლეიბებს შემდეგ სხვა ქალები
ჰკერავდნენ. მეორე ჯუჯა-ძატუ, ეგეც ქალი, განაგებდა სამ-
ზარეულოს, იყო მისი შეფი. ჩემთვის აქამდე დაუვიწყარია
პატარა, წკირებივით წვრილ შამფურებზე მის მიერ წამოცმუ-
ლი და შემწვარი ქათმის კუჭმაჭი, რაიც ქონის უცნაურ ბადე-
ში იყო გახვეული. ხაჭაპურები ხომ... „თითებს რომ ჩაატან-
დი“, იმისთანა. კიდევ ბევრ სხვა სანუგბაროებსაც აკეთებდა
ძატუ განსაკუთრებით პატარა თიხის ქოთნებში, „კვაწიებში“,
მხოლოდ ხორცეულის დიდი ნაჭრების კეთება, ძატუსავე მეთ-
ვალყურეობით, დათმობილი ჰქონდათ მამაკაც მზარეულებს,
ისე, როგორც პურის — გომიჯების და ლავაშების ცხობა —
ხაბაზებს. ყველა ამგვარებს რომ მოისაქმებდა ბიცოლა ფატმა-
ნი, შემდეგ პირს დაიბანდა, ანუ უკეთ — მოსამსახურეები დაა-
ბანინებდნენ. ისიც თმებს გადაივარცხნიდა, პატარა ნაწ-
ნავებს ყურებზე ამოიკლებდა კავებივით, ზედ დოლბანდს და
ხელმანდილს გადაიხურავდა, ტანზედაც კაბას გამოიცვლიდა,
უფრო საგარეო იერისას, ფოსტლებსაც გაიხდიდა, დაბალ-
ქუსლიან ფეხსამოსს ჩაიცვამდა და უსმელ-უკმელი, უზმოზე,
გაემართებოდა მისი ოთახის აღმოსავლეთით მაღლა კედელ-
ზე მოთავსებულ ღვთისმშობლის ხატისკენ.

აი აქ იწყებოდა... „ლიტურგია“.

ფატმანი იდგა ხატის წინ, ხშირ-ხშირ პირჯვარს იწერდა, ჯერ
რაღაც გრძელ ლოცვებს ზეპირად „აღავლენდა“, შემდეგ კი სა-
სულიერო წიგნებიდან „ყამნი“-დან თუ „კურთხევანი“-დან
კითხულობდა გაუთავებელ, გაჭიმულ „მონოლოგებს“. თან

მეტანიასაც აქა-იქ ერთგულად ატანდა. ასე რომ ეს ფატმანის ლოცვა ზოგჯერ ისე გრძელდებოდა, რომ ბიძია გიორგი იძულებული იყო სასადილო ოთახიდან დაეძახნა: „ფატმან, ბეჩა! ნუ მომკალი შიმშილით". წესად იყო შემოღებული, რომ უფატმანოდ „პურად ღება" არ შეიძლებოდა.

ზოგჯერ ლოცვის დროს, პატარაობისას, მე შევიპარებოდი ფატმანის „სამლოცველოში" და თვალყურს ვადევნებდი მის საქციელს. ის კი დამინახავდა თუ არა, მაშინვე ასე მიმართავდა ღვთისმშობელს: „დედაო ღვთისავ, შეიწყალენ პატარა მონა შენი შალვა, შალვა დადიანი, საცოდავ ლიდიას (ეს დედაჩემის სახელია) ერთადერთი ვაჟი. მიეცი ჯანმრთელობა და გაზარდე სასახელო კაცი"... და კიდევ რაღაც ამგვარი.

ასეთი ჩვეულებისა და საქციელისა იყო ბიცოლა ფატმანი და აქა-იქ საქართველოს ყველა კუთხეში კიდევ იყვნენ ასეთი გადამეჩეებული მლოცველები და ღვთისმოსავები, მხოლოდ ეფროსინე არ იყო ამისთანა.

არც იმისთანა იყო, როგორიც სულ სხვაგვარი ხასიათისა და საქციელის ქნეინები იყვნენ: კოპწიები, პრანჭიები, სულ უმარილით თუ სხვა ემულსიებით რომ ცდილობდნენ გალამაზებას, უკანასკნელი მოდის კაბებით და „შლიაპებით" რომ ირთვებოდნენ და თან.. მამაკაცებთან არშიყობას არ ერიდებოდნენ... უფრო ხშირად ესრეთ წოდებულ „ფლირტზე" რომ იყვნენ გადაგებულნი.

არა, არც ესეთი იყო ეფროსინე!

სახემწყაზარი ქალი იყო და არც არავითარ საღებავს არა ხმარობდა. მშვენიერი ტანადიც. იცვამდა ქართულ კაბას თავის გულისპირით და წელზე ჩამოშვებული ფართო, მოქარგული სარტყელებით. თავზეც თავსაკრავს ხმარობდა თავის ჩიხტიკოპიანა და თავიდან წელამდე საუკეთესო ხარისხის ლეჩაქი ჰქონდა გადმოფარებული.

სიტყვა-პასუხი ზრდილი ჰქონდა და ხმის ტემბრიც არც გამყივანი, ზოგჯერ კაპასობის იქით რომ იმალება, და არც მოდუდუნე, გაუბედაობისა და დარცხვენის მაუწყებელი რომ არის.

საამური იყო მისი დინჯი საუბარი, ის უფრო ქართულად

ლაპარაკობდა და არც კი ვიცი, რუსული იცოდა თუ არა. მე ისიც კი არ ვიცი, სადმე სასწავლებელში ნასწავლი იყო თუ არა. მაგრამ დაკვირვებული კაცი შეატყობდა, რომ საკმაოდ განათლებული, გონებაგახსნილი ქალი იყო. ეს ეტყობოდა მის პაწია ბიბლიოთეკას, სადაც ჩვენი ქართველი მწერლების ძაშინდელი დროის პატარ-პატარა წიგნაკები იყო დალაგებული: გრიგოლ და ვახტანგ ორბელიანები, მგონი ცნობილი მწიგნობარის ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ გამოცემული; აკაკი, უფრო სოსიკო მერკვილაძის საფასურით დაბეჭდილი მომცრო ბროშურები. ილიას პროზა: „გლახის ნაამბობი“, „კაცია-ადამიანი?!“ სხვა რამ იმჟამად ცალკე წიგნად ილიასი არა იყო-ია; გიორგი წერეთლის „პირველი ნაბიჯი“ და ალ. ყაზბეგის რამდენიმე მოთხრობა.

ოო, მე თვითონ შევსწრებივარ, ეფროსინე თავის ფართო და გრძელ აივანზე რომელიმე კუთხეში მიმჯდარი, სახეზე სხივგადაფენილი რომ კითხულობდა ყაზბეგს. ვინ იცის მერამდენჯერ!

მგონი რომ ეფროსინე ბუნებით რომანტიკოსი იყო.

ამას გარდა გამიგონია, რომ ეფროსინემ მშვენიერი მოსაკითხი ბარათების წერა იცოდა თურმე. დეიდაჩემის თეოლინასაგან გამიგონია. ესეც თავისებურად განვითარებული ქალი იყო და მხატვრული ლიტერატურა ძალზე უყვარდა. ამან რუსულიც კარგად იცოდა და აი ამას უამბნია ჩემთვის, ეფროსინე რომ მოსაკითხ ბარათს დასწერს, ეს მარტო მოსაკითხი კი არ არის, პატარ-პატარა ამბებია შიგ მოთხრობილი, ნამდვილი ნოველებიაო.

საუბარში კი არ ეტანებოდა ამბების მოყოლას და ჭორიკანობა ხომ მისთვის ისე მიუღებელი იყო, რომ აკი მეზობლები, კნეინები თუ სხვა დედაკაცები, მასთან ჭორიკნობას ვერ ბედავდნენ.

როგორ შეძლო მან ამის მიღწევა, ჩემთვის გამოუცნობია. აგრეთვე ჩემთვის გაურკვეველია თუ საიდან ჰქონდა ოჯახში დამყარებული საოცარი დისციპლინა და წესიერება მოსამსახურეებში, თვით სტუმრებშიაც კი. ყველამ იცოდა, რომ ის არასოდეს არ უნახავთ მყვირალი და „გაკაპასებული“. მიუხე-

დავად ამისა, ყოველივე თავის რიგზე იყო მის ოჯახში. ყველაფერი თავის განსაზღვრულ საათებში: დილის ტუალეტი, ჩაი და საუზმე, სადილი, საღამოს ჩაი და ზოგჯერ, თუ სტუმრებიც იყვნენ, ვახშამიც. თან ყოველივე თავის დროზე მოკვირვებული — სურსათ-სანოვაგე, შესაკერავი ქსოვილები თუ სხვა რამ. მის სახლში მყოფთ ყველას რაიმე საქმე ჰქონდა მიჩენილი და ისინიც უყვირლად, შეუშფოთებლად ასრულებდნენ თავიანთ მოვალეობას.

არც ბევრი მოსამსახურე ჰყავდა: მოურავი, ან უფრო სამნეო ნაწილის გამგე, მზარეული და ერთი-ორი გოგო, მრეცხავი და ხელზე მოსამსახურე, მაშინ, როდესაც სხვა თავადების ოჯახებში ბუზებივით ირეოდნენ შინაური და გარეული „დამხმარეები“ და ხშირად იყო ერთი აურზაური ერთმანეთში, შური, ჭორი და ხშირად დიდი უსიამოვნება, რაც ხშირად მთელი მეზობლების „საკბილო“ ხდებოდა, მათი დაცინვისა თუ განსჯის საგნად. ბატონყმობა დიდი ხნის გადავარდნილი იყო, მაგრამ სოფლის ჩამორჩენილი ელემენტები — ზარმაცები, მუქთახორები — მაინც ეტანებოდნენ მებატონის ოჯახებს, სადაც ასე იყო თუ ისე, ცოტა რამ გამოსარჩენს მაინც მოელოდნენ.

ეფროსინესას, როგორც ვთქვით, ასე არ იყო.

და დიდის სიამოვნებით ეტანებოდა მის ოჯახს უფრო ინტელიგენცია, ადგილობრივი თუ სტუმრად ჩამოსული, მეტწილად ხონის პედაგოგები. იმ დროს ხონში არსებობდა ესრეთ წოდებული საოსტატო სემინარია და იქაური მასწავლებლები საღამოობით ხშირად მოდიოდნენ ეფროსინე და სამსონისას. ამათში იყვნენ რუსებიც, და მათ შორის, ერთი თურმე მეტად საყურადღებო კაცი, დიდად განათლებული და ნათელი პიროვნება. ვინც იცნობდა, ყველა ემადლიერებოდა. ის იყო ხსენებულ საოსტატო სემინარიის უფროსი, ხელმძღვანელი, და ისე ჰქონდა საქმე დაყენებული, რომ მასწავლებლებიც კარგა მომზადებულნი და შერჩეული ჰყავდა და მოწაფეებსაც ღირსეულად ამზადებდნენ. ამ სასწავლებელმა შემდეგში ბევრი მისცა საზოგადოებას ერთგული მუშაკი საზოგადოებრივ ასპარეზზე. ზოგი შესანიშნავი პედაგოგი გამოვიდა, ზოგი მეტად საყურადღებო ლიტერატორი და სხვა.

მე კი სემინარიის ამ ხელმძღვანელის ნახვამ (სამწუხაროდ, გვარი აღარ მახსოვს) პირველ ხანად ძალიან გამაკვირვა. შედარებით ახალგაზრდა კაცი იყო, სახიერი, კარგად ჩაცმული, ზრდილობიანი, მაგრამ ავადმყოფი. ესეთ ახალგაზრდას თავი უძიგძიგებდა... განუწყვეტლივ... და სანამ არ მიეჩვეოდით, მანამ ძნელი იყო ყურება. მიეჩვეოდით მხოლოდ მაშინ, როდესაც დაილაპარაკებდა. მისი აზრიანი და შინაარსიანი ლაპარაკი გავიწყებდათ მის თავის ძიგძიგს.

და აი ამ კაცმა ერთი ხონელი ულამაზესი, ახალგაზრდა ქალი შეირთო ცოლად. ყველა გააკვირვა ამ ამბავმა და ბოროტი ენები ამბობდნენ, ქალმა კარიერისთვის, ე. ი. საზოგადოებრივი მდგომარეობისათვის გაჰყიდა თავი და მალე ნახავთ, იმ თავმოძიგძიგეს ოჯახს ლომებივით „კავალრები" როგორ შეესევიანო. მაგრამ... ამ მშვენიერი ახალგაზრდა ქალის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ის ქმრის ნამდვილი და ერთგული მეუღლე გამოდგა.

ცუღლუტ ახალგაზრდა ვაჟებს მხოლოდ ის ჰქონდათ დარჩენილი, რომ დაიცინებოდნენ: „როგორ კოცნის ეს ლამაზი გოგონა ამ თავძიგძიგას? რას უშვრება, თავს გაუჩერებს თუ როგორ?" ზოგი ამტკიცებდა — ვერ გაუჩერებს, ტუჩებს აიცდენსო, და იყო ამაზე ერთი სიცილ-ხარხარი.

ამათ გარდა, როგორცა ვთქვი, ადგილობრივი სხვა ინტელიგენტებიც იყრიდნენ თავს სამსონისა და ეფროსინეს ოჯახში. ეს უფრო საღამოობით და იყო საუბარი მიმდინარე პოლიტიკისა თუ საზოგადოებრივ საკითხების გარშემო.

ეფროსინე თვითონ ესეთ საუბარში აქტიურ მონაწილეობას არ ღებულობდა, მაგრამ, თითქო შეკრებილთა იდუმალი შეთანხმებით, იქ მყოფთა თავმჯდომარედ ითვლებოდა და ამის გამო საუბარი ცხარე კამათში თითქმის არასოდეს არ გადადიოდა.

ქმარი ეფროსინესი იყო ერთი უწყინარი, ბუნჩულა კაცი, ოჯახში მისი ყოფნა თითქმის არ იგრძნობოდა. არც ყვირილი, არც გაჯავრება ვისმეზე, არც კი ერეოდა ოჯახის მართვა-გამგეობაში. ის მსახურობდა ქუთაისის საადგილმამულო ბანკში დამფასებლად და ჯამაგირი, რასაკვირველია, სახლში მოჰქონდა,

თან ყოველდღე მიდიმოდიოდა ქუთაისსა და ხონს შუა. ამ ორ ადგილს შუა მხოლოდ 25 კილომეტრია და სამსონი ასწრებდა დილით სამსახურში მისვლას ქუთაისში და სადილობისას შინ დაბრუნებას.

ასე რომ ოჯახის საქმე ეფროსინეს ეკითხებოდა და ჩვენ უკვე ვიცით ისიც, თუ როგორ უყვარდათ ის და რა სათნოებით უძღვოდა ამ საპასუხისმგებლო საქმეს ეფროსინე. სამსონს კი, სტუმრებთან საუბრისას ცოტა ხნის შემდეგ, უყვარდა ქაღალდის თამაში და მსურველთ ეთამაშებოდა ნაკლებ აზარტულ სათამაშოს: პრეფერანსს, რამსს და სხვ., ამას მოჰყვებოდა ვახშმობა უფრო შეზავებული ხუმრობით და მახვილსიტყვაობით და ნაკლები ღვინის სმით.

ზოგჯერ ქუთაისიდანაც ეწვეოდნენ სამსონის ოჯახს მოწინავე ადამიანები, მათ შორის კირილე ლორთქიფანიძე, ძმა ეფროსინესი, დავით წულუკიძე, ევროპაში განსწავლული ინტელიგენტი, ზოგჯერ ნიკო ნიკოლაძეც სოფ. ჯიხაიშიდან, სადაც მაშინ მას სოფლებისათვის გაჰყავდა მდინარე ცხენისწყლიდან სარწყავი არხი და საწულუკიძეოც მის რჩევა-დარიგებას მიჰყვებოდა; ზოგჯერ თვითონ აკაკი ეწვეოდა... და მაშინ ხომ „გაბედნიერებული“ იყო ეფროსინე, მთელი მისი ოჯახი და მეზობელი წულუკიძეებიც.

აკაკის, რაღა თქმა უნდა, შეჰქონდა დიდი სხივი ყოველგვარ დიდსა თუ პატარა შეკრებილებაში, თავისი მაღალი აზროვნებისა, მახვილგონიერებისა თუ მახვილსიტყვაობისა, ზოგჯერ კი კვიმატიანი მოსწრებულ სიტყვებისაც. ამიტომ უყვარდათ ყველგან, ამიტომ ვერ ელეოდნენ, ამიტომ ესიენ გარშემო.

გარდა ყველა ამეებისა, ეფროსინეს ძალიან უყვარდა საერთოდ ამბების მოსმენა, თუ კი ვინმე კარგი მომთხრობელი იყო ამბებისა, და აკაკის აბა ვინ დაეტოლებოდა...

ის კი არა, როცა მე უკვე დავვაჟკაცდი, შეხვედრისას, ყოველთვის რასმე მაამბობინებდა ეფროსინე. მაგრამ აქ საყურადღებო ის არის, თუ როგორი უშუალო მსმენელი იყო ეს დარბაისელი ქალი. ამბის ყოველ ნიუანსს მასზე დიდი გავლენა ჰქონდა და პატარა სამწუხარო დიდად დაამწუხრებდა, სამ-

ხიარულო ხომ ზოგჯერ თითქმის თავშეუკავებელ სიცილ-ხარ-ხარს იწვევდა.

ერთხელ ვუამბე რომელიღაც რუსულ ლიტერატურულ ჟურნალში ამოკითხული ანეგდოტური ამბავი. მოთხრობას რუსულად „господин скромник" ეწოდებოდა და შიგ გამოყვანილი იყო ერთი მეტისმეტად მორიდებული ყმაწვილი კაცი. მის უფროსს და მის თანატოლ ამხანაგებს ყველას უყვარდა ეს ყმაწვილი, რადგან ის იყო უმწიკვლო ზნეობის ადამიანი, დაკისრებულ მოვალეობათა ზუსტი შემსრულებელი და სხვ. თავის მორიდებული ხასიათის გამო ხშირად უხერხულ მდგომარეობაშიც ვარდებოდა, მაგრამ მისდამი სიყვარულსა და პატივისცემას ეს არას აკლებდა. სამსახურში მის უფროსსაც ძალიან მოსწონდა და ხშირად ეპატიჟებოდა თავისთან, მაგრამ ეს მაინც ვერ ბედავდა მისვლას, მხოლოდ ერთხელ კი, როგორც იყო, გაბედა და ეწვია. ზაფხული იყო, ახალი ნასადილევი. და უფროსიც თავის აივანზე გრილოში იყო წამოწოლილი. ყმაწვილი რომ ეწვია, დიდად გაიხარა და საუბარი გაუბა. „სკრომნიკიც" აძლევს ლაკონიურ პასუხს, „ჰო, არა", თან ოფლი წკურწკურით ჩამოდის სახეზე და ხშირ-ხშირად ცხვირსახოცით იმშრალებს. უფროსმა შეამჩნია, რომ ყმაწვილ კაცს ძალზე ცხელოდა, შორიახლო ჭიქით წყალი იდგა და მიუთითა: გასაგრილებლად დალიეო. „სკრომნიკმა" ბევრი იუარა, ბოდიშიც მოიხადა შეწუხებისათვის, მაგრამ უფროსი ისე ჩააცივდა, რომ ძალისძალით დაალევინა. სმის დროს „სკრომნიკს" კინაღამ გული აერია, მაგრამ მეტი ჩარა არ იყო. მოითმინა და ისევ თავის სკამზე დაჯდა. ამ დროს ოთახიდან გამოვიდა ოჯახის დიასახლისი და მაგიდას მიაშურა. დაცლილი ჭიქა რომ დაინახა, თითქმის შეჰკივლა: „ვინ დაცალა ეს ჭიქაო?" საქმის ვითარება რომ გაიგო, ერთი საოცრად გადაიკისკისა: „ეს რა გიქნიათ, ჭიქაში ხომ სასაქმებელი ზეთი იყოო". უფროსი ძალიან შეწუხდა: „ჩემი ბრალია, მე დავაძალე, მეგონა, თუ გაციებული ლიმონადი იდგა ჭიქაშიო" და... შეწუხდა, თუმცა „სკრომნიკს" დიდხანს აღარ დაუცდია და შინისაკენ მოკურცხლა.

მეორეჯერ კიდევ ეს „სკრომნიკი" ეწვია თავის ტოლს, ახალ-

გაზრდა თანამოსამსახურეს საღამო ხანს. მასპინძელ ცოლ-ქმარს გაეხარდათ მისი მისვლა და არ იცოდნენ, რითი ეცათ პატივი. ჩაი დაალევინეს, ტკბილი ნამცხვრები და მურაბებიც მიართვეს. მსუბუქმა საუბარმა და ხუმრობამ კარგა ხანს გასტანა. მაგრამ მოთავდა ყველაფერი. სასაუბროც შემოელიათ, დაღამდა კიდეც, აგერ უკვე 9 საათია. „სკრომნიკი" კი ზის თავის სკამზე გაუნძრევლად. შესრულდა ათიც. მასპინძლები შეშფოთდნენ: სტუმარს ხომ ვერ გააგდებენ, არა-და სტუმარი არ ინძრევა. ამაზე მასპინძელთაგან ქმარი ხმამაღლა ამბობს:

— უჰ, უკვე ათი საათია. მეთერთმეტე იწყება, გესმით? ტრამვაის ხმა ნაკლებ ისმის...

ცხადია, ეს ნიშანია იმისი, რომ სტუმარს დაგავიწყდა შინ წასვლა, დრო არის უკვეო. ეს კარგად ესმის სტუმარს, მაგრამ არ ინძრევა.

ცოტა ხნის შემდეგ მასპინძლის ცოლი ეკითხება „სკრომნიკს":

— როდესაც თქვენ სახლში გაგვიანდებათ, როგორ შედიხართ თქვენ ბინაში? მეზობლებს აღვიძებთ თუ თვითონა გაქვთ ცალკე გასაღები?

სტუმარი ამაზე დიდის მორიდებით და ზრდილობით უპასუხებს: „ცალკე მაქვს გასაღებიო" და თან სკამიდან წამოიწევა.

მასპინძლებს ჰგონიათ, ახლა კი გვეშველა და წავაო, მაგრამ თქვენც არ მომიკვდეთ! — სტუმარი ისევ ჯდება და თითქო უფრო საფუძვლიანად.

გადის კიდევ ცოტა ხანი და უკვე შეშფოთებული დიასახლისი წამოდგება და ამბობს:

— უკვე ძალზე გვიანია. ახლა საღამა წახვალთ. მართალია, ჩვენ ძალიან ვიწროდ ვცხოვრობთ, მაგრამ აგერ ტახტზე დაგიგებთ და მოისვენეთ...

ამის საპასუხოდ „სკრომნიკიც" მარდად წამოდგება თავის სკამიდან და დიასახლისს მოახსენებს:

— მე დიდი ხანია მინდოდა წასვლა, მაგრამ თქვენ ჩემ ქუდზე იჯექით და ვერ შეგაწუხეთ!..

ამაზე ეფროსინეს აუტყდა სიცილი, მაგრამ როგორი სიცილი? უშუალო, ბავშვური და მოურევნელი.

ამ სიცილში მე დავინახე ეფროსინეს სრული უზადო და სპეტაკი პიროვნება.

ამ ჩემი „სკრომნიკის“ ამბავს ეფროსინესთან ერთად ისმენდნენ მისი ქმარი სამსონი და ერთიც მისი ბიძაშვილთაგანი, ოხუნჯი იასონ წულუკიძე.

მე ამბავი დავასრულე, ეფროსინე კიდევ იცინოდა. ამ დროს იასონი დემონსტრატიულად წამოდგა თავისი სკამიდან და ვითომ სერიოზულად ხმამაღლა წარმოთქვა:

— კაცო. ვიღაცის ქუდზე ვზივარ. მგონია შალვას ქუდია... არ დაგაგვიანდეს. ბიძია, წადი სახლში...

მაგრამ ვერ გამაბრიყვა.

— არა, ბიძია, არსადაც არ მივდივარ და ჩემი ქუდი კი აი აგერ ჰკიდია.

ვუჩვენე სადაც ეკიდა და... ატყდა ხელახალი სიცილ-ხარხარი და იმ ღამეს ვახშმადაც კი დამტოვეს.

ასე რომ სოფ. საწულუკიძეოში და მის არემარეზე ეფროსინე წულუკიძე ერჩეოდა სხვა ქალბატონებში თავისი თითქო უბრალოებით, მაგრამ იმავ დროს შესანიშნავი სულიერი სიმაღლით, და საღამოობით მის ოჯახში სტუმრების თავმოყრას რიგითი და ჩვეულებრივი ქეიფის ხასიათი კი არა ჰქონდა, არამედ უფრო როგორიღაც მაღალი დონის იერი ეძლეოდა. აქ შეკრებილებში, როგორც ზემოთაც ვთქვი, უფრო ინტელიგენტები სქარბობდნენ და მათი საუბარი მეტწილად მიმდინარე საზოგადოებრივ საკითხებს ეხებოდა. ასე რომ, მე რომ მკითხოთ, ეფროსინეს „საღამოები“ უფრო სალონურ ხასიათს ატარებდნენ და თვით ისიც შეიძლება მინიატიურულად, მაგრამ არსებითად მაინც საფრანგეთის განთქმულ ქალს მადამ რეკამიეს მივამსგავსოთ.

მთავარი საზრუნავი კი მაინც ეფროსინესა და სამსონისათვის მათი ერთადერთი ქალიშვილი — ცუცუნია იყო. შინ ასწავლიდნენ და ამისთვის ჰყავდათ დაქირავებული დედამძუძეები თუ ისე, პირდაპირ მასწავლებლები. როგორც დედისერთა, მეტად განებივრებულად იზრდებოდა. აქ ეფროსინეს

დასძლია დედობრივმა სანტიმენტალობამ და ქალიშვილი სა-
თანადოდ ვერ აღზარდა. ნებისყოფას მოკლებული, მერყეევი
ხასიათის ქალი დადგა შემდეგში.

ერთხელ ამ გოგონას მასწავლებლად ჰყავდა მეტად მოხდე-
ნილი ქალი, თამარ მესხი. ადგილობრივი ახალგაზრდობა თავს
დატრიალებდა და ისიც, უთუოდ, თავმომწონეობდა, მაგრამ
თავის გულის კარი მაინც არავის გაუღო, რადგან მას ჰყავდა
საქმრო, საუცხოო, განათლებული ყმაწვილი კაცი და მისი
ერთგული იყო.

აქ გული არ მითმენს, რომ ჩემი „გატაცებაც" არ მოვიხ-
სენიო. მე უკვე სცენაზე გამოსული ჭაბუკი ვიყავი და, რა-
საკვირველია, მეც მოვიხიბლე „თამარით" და ერთ დროს ვი-
თომ ლექსად ასეთი ზმა ვუძღვენი:

ვითა მარადის ცაზე მზე
მე სხივითა ვარ მოსილი.

არ გაჭრა, მხოლოდ ზრდილობიანი ღიმილი გამოიწვია.

ქალაქად

გასული საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებიდან, სოფლებში ხანგრძლივ ცხოვრებას თითქმის სულ ჩამოვშორდი. ხანდახან ზაფხულობით თუ მომიხდებოდა იქ ყოფნა. და აი 1892 წლიდან ქუთაისში დავიწყე ცხოვრება. ქალაქებში მანამდისაც მიცხოვრია. მაგალითად: თბილისში, ქუთაისში ისიც ზამთრობით, ბავშვობისას. 1881 წ. მამამ თბილისში ირჩია ცხოვრება და აქტიურად ჩაება საზოგადო მუშაობაში: გაზ. „დროების“ რედაქციაში და „ვეფხის ტყაოსნის“ პირველ სარედაქციო კომისიაში, რომელსაც ხელმძღვანელობდა მხცოვანი გრ. ორბელიანი და წევრებად იყვნენ: ილია და აკაკი, ივ. მაჩაბელი. პ. უმიკაშვილი, ს. მესხი, დ. ერისთავი, ი. მეუნარგია და სხ. ყველა ამათთან დაახლოვებამ გამოიწვია ჩვენს ოჯახში ამ ხალხის ხშირი სტუმრობა და მეც, ჯერ კიდევ ბავშვი, გავეცანი ამ სასახელო ხალხს, რასაკვირველია მე მაშინ არ გამეგებოდა თუ ვინ იყვნენ ისინი, მაგრამ მამაჩემის მათთან დარბაისლური საუბარი და ერთი მეორესთან განკრძალვითი დამოკიდებულება მეც თითქო მანიშნებდა, რომ განსხვავებულ ხალხთან გვქონდა საქმე. ხშირად საუბარში ისინიც იცინოდნენ, კარგადაც ხარხარებდნენ, განსაკუთრებით აკაკის ან მეუნარგიას ლაპარაკის შემდეგ. მხოლოდ მე ერთს არ მეცინებოდა, რადგანაც (გახსოვთ?) „ტლუ ბიჭის“ ფილოსოფიური განწყობილება ჯერ კიდევ თან მახლდა. თუმცა ყველა ისინი რიგრიგობით მეფერებოდნენ, გამომესაუბრებოდნენ კიდეც, მაგრამ ყველაზე მეტი დაახლოვებული მაინც იონა მეუნარგიასთან ვიყავი. ილიას მოფერება მხოლოდ ერთხელ მახსოვს. საყელოში თითი ჩამიყო და თითქო მომიღიტინა. მე ეს დიდათ არ მსიამოვნებია. მაგრამ ის მხიარულად იღიმებოდა და მეც თავი შე-

ვიკავე. ზოგჯერ ნატო გაბუნიაც ერია ამ კრებულში და როდესაც თხოვდნენ დაირაზე დაკვრის, ისიც ამღერდებოდა და დიდის ხელოვნებით ასრულებდა სხვადასხვა ქართულ ჰანგებს. მე მათი მუსიკალობის ძალიან ცოტა მესმოდა, მაგრამ სინარნარე ნატოს მიერ შესრულებულ ჰანგებისა, მეც მხიბლავდა.

ამ სტუმრებში ხშირად ერია ერთი რუსი, ვინმე სიმბორსკი. ძალიან კარგი ჟურნალისტი და იუმორისტი იყო თურმე და ყველა ამ წრის ხალხს უყვარდათ. განსაკუთრებით მეგობრობდა იონა და სტუმრებში, თითქმის მუდამ, ერთი მეორის გვერდით ისხდნენ და ჩუმათ ერთი მეორეს რაღაცას ეოხუნჯებოდნენ. იონა ჩვენსას ძალიან ხშირი სტუმარი იყო, მე ვუყვარდი და ძალიან მანებივრებდა. ისე არ მოვიდოდა რომ რაიმე სათამაშო არ მოეტანა ჩემთვის და ამ კრებებზედაც, როდესაც ვინმე ორატორობდა, ხშირათ დამიძახებდა, მუხლებ შუა დამიყენებდა და რაღაცას მეხუმრებოდა. იქვე მჯდომი სიმბორსკი ამის გამო დამიახლოვდა და მეც ეს კაცი როგორღაც შემიყვარდა.

ოო რამდენი ვიტირე, როდესაც ჩვენთან ამბავი მოიტანეს — სიმბორსკიმ თავი მოიკლაო. არა მგონია, რომ ჩემზე დიდი ჭირისუფალი მას ყოლოდეს ვინმე. არც ეხლა ვიცი მიზეზი მისი თვითმკვლელობისა, მაგრამ მაშინ კი ბალღს, როგორც მახსოვს, დიდად გული დამწყვიტა.

ამ საღამოების გარდა მამაჩემთან ხშირად მოდიოდნენ ცალკეული პიროვნებანიც, რადგან თბილისელები პირველად გაეცვნენ მამაჩემს ამ ხანებში. ეტყობათ მოეწონათ, მიტომ, რომ მამას ერუდიტის დიდი სახელი გაუვარდა, განსაკუთრებით ქართული ენის მეცნიერული მცოდნისა. ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ მამას დიდი ბიბლიოთეკა დარჩენია მემკვიდრეობით ძველი მანუსკრიპტების თუ წიგნებისა და რა კი საოცარი მეხსიერების კაცი იყო, თითქმის ზეპირათ ახსოვდა ზოგიერთი ძველი შესანიშნავი წიგნის შინაარსი და ცალკეული ადგილებიც. მაგალითად ზეპირად იცოდა ადგილები „ნებროთიანიდან". სამწუხაროდ ეს „ნებროთიანი", — სხვა მის მდიდარ ბიბლიოთეკასთან ერთად, ცეცხლს ემსხვერპლა, როდესაც მამაპაპეული სახლი დაეწვა. მამას, როგორც ვთქვი, სა-

ხელი გაუვარდა ძველი ქართულის დიდი მცოდნისა და მის სიცოცხლეში არ გამოსულა ძველი ლიტერატურიდან ქართული წიგნი ისე, რომ მისთვის რჩევა არ ეკითხათ. საერთოდ კი ენის შესახებ ხშირად უხდებოდა ბაასი ჩვენს მოწინავე მწერლებთან და ის არ იყო მომხრე არქაისტული სიტყვების აღდგენისა, მაგრამ ზოგიერთი, თითქო მოძველებული სიტყვის ხმარებას, მაინც იცავდა, რადგანაც ეს სიტყვები ნამდვილი ქართული წარმოშობისაა და აღებულ საგანს სწორ-უტყუვარად გამოსახავსო.

აქვე უნდა მოვიხსენიო, რომ თბილისის ზოგიერთ ოჯახებს მე და ჩემი დაც პატარაობისას გავეცანით. ამ ოჯახებში უფრო ხშირად დავყავდით ჩვენს მფარველს და მოსიყვარულეს იონა მეუნარგიას, მისი წყალობით ჩვენ ვესტუმრეთ სამეგრელოს უკანასკნელ მთავრის დას ნინოს, მუხრან-ბატონის მეუღლეს, და აგრეთვე ჩვენს სასიქადულო პოეტს გრ. ორბელიანს. მახსოვს მისი ჭარმაგი მოყვანილობა გენერლის საშინაო ფორმაში; მხიარულად მიგვიღო ბავშვები. რაღაცეები გაგვეხუმრა კიდეც, მხოლოდ როდესაც მე მის პატარა „ეტაჟერკას“ ჩაკეკებით დაუწყე ცქერა, გაიღიმა და მითხრა: „ოჰ ყმაწვილო! ეგ ნაწერები ჩემსავით ბებერი და დამტვერიანებული არისო“.

ამ წელიწადს თბილისში პირველად ვიყავი და ქუთაისის გარდა ასეთი დიდი ქალაქი, რასაკვირველია, მანამდე არ მენახა. ღამე იყო, როდესაც ჩვენი მატარებელი თბილისში ჩამოდგა. ჩვენ უნდა წავსულიყავით მაშინდელ სასტუმრო „კავკაზ“-ში. სასტუმროს გამგემ მამას ლანდო გამოუგზავნა. მე ამის დანახვაზე დიდათ გავიხარე, რადგანაც მკითხველს ახსოვს, რომ ლანდოს იმერეთში, სოფელ სავანეში კოტე ერისთავის ოჯახში გავეცანი.

მკითხველს უთუოდ გაუკვირდება, ვინ არის ეს შალვა დადიანი, რომ თავის პატარაობისას სულ ლანდოთი „დაგულობდაო“. უთუოდ თავის ალაგას მკითხველს გავაგებინებ თუ ვინ ვარ მე და რა წრიდან წარმოშობილი.

თბილისში ჩამოსვლისას დიდათ გამაკვირვა ქალაქის სანახაობამ: მეტად გაბრწყვიალებული იყო. ჯერ ერთი: მაშინ თბილისს აირის (გაზის) ლამპიონებით ანათებდნენ, თანაც იმ

მაშო დადიანი-ანჩაბაძისა და შალვა დადიანი.

დღეს თურმე ხელმწიფის კარის რაღაც დღესასწაული იყო და ამიტომ წითელ-ყვითელი ქაღალდის ფანრებით არემარე იყო მოჭიკჭიკებული, ამისთანა მე არაფერი მენახა და ამიტომ ეს დიდხანს ჩამრჩა გულში.

მეორე: მკითხველს მოეხსენება, რომ 1881 წ. მოკლეს რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე მეორე. იმის გამო, სწორედ ჩვენი სასტუმროს პირდაპირ, მაშინდელ ერევნის მოედანზე, გამართული იყო პარადი. ჯარებით ივსებოდა მოედანი და ეტლებით მოქრიალებდნენ ნაირ-ნაირი გენერლები. ბე სასტუმროს ნომრის აივნიდან გადავყურებდი მთელ მოედანს. გამოჩნდა თუ არა, მაშინვე შევიცანი ჩემთან უკვე „დამეგობრებული" გრ. ორბელიანი. ამანაც ძალიან გამახარა, მხოლოდ გამაკვირვა, რომ სპილენძისებური ქვაბი თავზე ეხურა და ზედ რაღაც დიდი ფოჩები ჰქონდა გადმოფენილი.

ამას გარდა კიდევ მახსოვს ქ. თბილისში დიდი მეგობრობა მამიჩემის და სერგეი მესხისა. ეტყობა ძალიან უყვარდათ ერთი მეორე, რადგან ხშირად შემოდიოდა სერგეი და მხიარულ ბაასში იყვნენ გართული.

მახსოვს: სოფ. ბერთემს მამა შეუძლოთ იყო და იწვა. ფოსტიდან მოგვივიდა გაზეთები. ლაზარე რატიანმა მამას წაუკითხა ცნობა, რომ აბასთუმანში გარდაცვლილა სერგეი მესხი. ავადმყოფი მამა წამოჯდა ლოგინზე. და დიდხანს იჯდა ხმა ამოუღებლივ. ცრემლი არ შემინიშნავს. იმავე დღესვე მამამ დასწერა ლექსი მიძღვნილი სერგეი მესხის ხსოვნისადმი და გაგზავნა კიდეც რედაქციაში. მაგრამ, რამდენაც მახსოვს, ლექსი არ დაუბეჭდავთ, ვითომ იმის გამო, რომ სერგეი მესხის სიკვდილს ძალიან ბევრი გამოეხმაურა, მამას ლექსიც ცოტა გვიან იყო მისული და ამდენი „გახმაურება" საჭიროდ არა სცნეს. ეს ჩვენ შემდეგში გავიგეთ. მამა კი დიდათ შეწუხებული იყო.

პირველი გაცნობის შემდეგ, მე ხშირად ჩამოვდიოდი ამ ქალაქში, ბოლო ხანებში კი გამუდმებით ჩვენს დედაქალაქში ვცხოვრობ. მაგრამ თბილისზე მე ამ ნაწერშიაც უთუოდ ბევრჯერ მექნება ლაპარაკი.

სოფლის დატოვების შემდეგ, როცა 16—17 წლის ვიყავი

(ეს იყო 1892 წ.) გადავსახლდი ქუთაისს, მაშინ მამა ცოცხალი იყო და პირველ ხანებში მე და მამა სასტუმროში ვცხოვრობდით. შემდეგ მამამ დაიქირავა თეთრ ხიდთან ახლოს მშვენიერი ორსართულიანი სახლი, საუცხოვო ბაღით და ეზოთი — დები ნიკოლაძეებისა. და მეც მთელი სიჯაბუკე ამ ბინაში გავატარე. ამ სახლში ერთხელ მოეწყო საქველმოქმედო საღამო, რომელსაც დიდი საზოგადოება დაესწრო. აქ, ამ საღამოზე მომივიდა ერთი „კონფუზი". რაღაც ბარათებს ყიდდენ ქალიშვილები. ერთ-ერთი მათგანი მომადგა მეც და მითხრა — ერთ-ერთი ბარათი შეიძინეთ თქვენცო. მამა შვილების აღზრდის საქმეშიაც თავისებურ პედაგოგიურ აზრს ადგა და ასეთ მოწიფულ ვაჟკაცსაც, როგორც მაშინ მე ვიყავი, ჯიბის ფულს სახარჯად არასოდეს არ მაძლევდა, — ყმაწვილს ფულის სიყვარული არ გაუჯდესო. მე კი ქალიშვილის მომართვაზე გავწითლდი, გავყვითლდი. რა მიმეცა, როდესაც ჯიბეზე არაფერი მქონდა, მაგრამ ისევ ქალიშვილმა გამომიყვანა უხერხულ მდგომარეობიდან: „თქვენ უთუოდ წვრილი ფული არ გაქვთო" და თვითონ გასრიალდა. მე კი შევრცხვი „ყაზახი"!

ამგვარად თავისუფლად ითქმის, რომ ჩემი სიჭაბუკე ქუთაისში გავატარე. ნიკოლაძის სახლი, სადაც ჩვენ დავსახლდით, მოცულობით დიდი იყო: მამას ჰქონდა საკუთარი კაბინეტი — სამეცადინო ოთახი თავის დიდი ბიბლიოთეკით და აქვე ღებულობდა თავის სტუმრებს, საზოგადო მოღვაწეებს და ავადმყოფებს. უნდა ვიცოდეთ, რომ მამა მრავალმხრივ განათლებული კაცი იყო და, სხვათა შორის, შესწავლილი ჰქონდა სამედიცინო მეცნიერებაც. ამიტომ მას დიდი სახელი ჰქონდა განთქმული მოსახლეობაში და დიდძალი ხალხი ესეოდა, როგორც სოფლად მყოფობის დროს ისე ქუთაისშიდაც. მათ მამა, რასაკვირველია, სრულიად უფასოდ ღებულობდა და უწერდა რეცეპტებს აფთიაქიდან წამლების მისაღებად. მამას ჰქონდა მრავალი სამედიცინო წიგნი, და სხვათა შორის, რამდენიმე კრებული რეცეპტებისა, აქიდან მამა ამოიწერდა ყოველ ცალკეულ ავადმყოფისთვის საჭირო წამლებს და რეცეპტს ზედ წააწერდა ლათინურად „Copia". ეს იმისთვის, რომ მამას ოფიციალური ნებართვა არა ჰქონდა ექიმებისა, თუმცა ჩვენი აფთია-

ქები თანდათან მიეჩვიენ მამას მიერ დაწერილ რეცეპტებს, შეეკითხნენ კიდეც გუბერნიის ექიმთა მთავარ სამმართველოს, მან განკარგულება გასცა. დადიანის რეცეპტები არ დაებრკოლებინათ, რადგან დარწმუნდნენ, რომ დადიანის დიაგნოზი შეუმცდარი იყო. ცნობილი ექიმი სამსონ თოფურია აღტაცებული იყო მამიჩემის ასეთი სპეციალური ცოდნით და ხშირად თვითონ უგზავნიდა საეპვო და მძიმე ავადმყოფებს გასასინჯად. რომ წამოვიჩიტეთ მამა ხშირად მე და ჩემს დას გვესაუბრებოდა მეცნიერების სხვადასხვა დარგებზე, ანატომიაზედაც დაგვიწყო ცნობების მოწოდება, — მაგრამ მე და ჩემმა დამ ანატომიას გული ვერ დაუდევით. ჩემი და მუსიკით იყო გატაცებული, მე კი ჩემთვის ვლიტერატორობდი და განვაგრძობდი ჩემი ხელნაწერი ჟურნალის გამოცემას.

ამ დიდ სახლში იყო სხვა ოთახებიც. ერთი დიდი დარბაზი საერთო სტუმრების მისაღები, მეორე კარგა მოზრდილი დარბაზი სასადილოთ განკუთვნილი და სხვა ოთახებიც ჩვენი ოჯახის წევრთათვის. ერთი მათგანი მამამ მეც მომიჩინა, სადაც მე ვატარებდი ჩემს ლიტერატურულ მუშაობას, მაგრამ მე ასეთი ჩაკეტილი მუშაობით არ დავკმაყოფილდი, გავეცანი ქუთათურ გიმნაზიელებს, ვისაც მწერლობა და ლიტერატურა აინტერესებდა დავიახლოვე და თითქმის კვირაში ერთი დღე დავადგინე შესაკრებად. ამაში იყვნენ უფროსი კლასების მოწაფეები: პართენ გოთუა, სიმონ ჯაფარიძე, გიორგი ავალიანი, სილოვან გაბუნია და საშა წულუკიძე და კიდეე სხვები, რომლებსაც ამჟამად ვერ ვიხსენებ. გარდა ნიკო ლორთქიფანიძისა, რომელიც, როგორც ხნით უმცროსი, შემოგვიერთდა შედარებით უფრო მოგვიანებით.

გიმნაზიელებს ჰქონდათ თავიანთი ხელნაწერი ორგანო. არ მახსოვს რა ერქვა და წამოიჭრა აზრი, რომ ჩემი „მოზარდი" და მათი ორგანო გაგვეერთებინა. ამ საკითხს რამდენიმე სხდომა მოვანდომეთ, მაგრამ ორგანოს სახელი ვერ გამოუძებნეთ, დასახელებული იყო სიტყვა „უყი", ამ სიტყვას უფრო დასავლეთ საქართველოში ხმარობენ და ნიშნავს ხელუხლებელ და დასამუშავებელ მიწას, ანუ ყამირს. ამ სიტყვას კი ჩვენ ისე არ მივეტანეთ და საერთოდ ამ ორგანოს გამოცემა არ განხორ-

ცელდა. რადგან ზაფხულმა მოაღწია და გიმნაზიელები დაიქ-საქსნენ. მე კიდევ სცენამ გამიტაცა და უფრო აქტიურ მუშაობას იქ შეუდექი.

ზემოხსენებულ ამხანაგებში: პართენ გოთუა შემდეგში ცნობილი ჟურნალისტი და რედაქტორი რუსული გაზეთებისა. ჩემ დროს კი ის წერდა პიესებს. ერთერთი პიესა — „ქენჭის ყრა" მგონი ცალკე წიგნათ გამოსცა კიდეც. თავის მემკვიდრეთ კი დაგვიტოვა საუცხოო ახალგაზრდა, ნიჭიერი დრამატურგი და რომანისტი ლევან გოთუა.

სიმონიკა ჯაფარიძე იყო ცნობილი ექიმი და საზოგადო მოღვაწე ქიათურაში.

გიორგი ავალიანი. იყო სცენისმოყვარე და კარგი სასცენო მომავალიც ჰქონდა, მაგრამ ეს არ ინება და გახდა თვალსაჩინო ფარმაცევტი.

სილოვან გაბუნია — სტუდენტობის დროს მოსკოვში გამა-ამხანაგდა და სტუდენტების წრეში მიიღებინა ჩემი თავი. თვითონ იყო ამ წრის დიდი ავან ჩავანი. შემდეგში, როდესაც მთავრობამ ეს წრე დაშალა, სილოვანიც დაატუსაღეს, მაგრამ მერმე მაინც აღიდგინა თავი და იურიდიული ფაკულტეტი დაასრულა და თბილისში ადვოკატობას შეუდგა. მხოლოდ დიდხანს არ დაცლია და მალე გარდაიცვალა.

საშა წულუკიძე.—მე ის გავიცანი მაშინ, როდესაც ორივენი ბავშვები ვიყავით. ის იყო ვაჟი ხონში ცნობილი მებატონის თავად გიგო წულუკიძისა. მე კიდევ ზაფხულობით საწულუკიძეოში ბიძაჩემ გიორგი წულუკიძესთან ჩამიყვანდნენ ხოლმე. ამ ორ ოჯახს ერთი მეორეში მსვლელობა ჰქონდა. საშა და მე თითქმის ტოლები ვიყავით და ბავშვურ თამაშობაში ერთი მეორეს შევეჩვიენით, ასე რომ, ამის შემდეგ, ჩვენი მეგობრობა თანდათან უფრო მტკიცდებოდა. ის ძალიან მალე წავიდა მოსკოვს და დაბრუნდა უმაღლეს ცოდნით აღჭურვილი, რევოლუციონერი მარქსისტი. ამის შემდეგ მისი რევოლუციური მოღვაწეობა საერთოდ ცნობილია ჩვენს ლიტერატურაში და ამის აღნუსხვას მე აქ არ შევუდგები, მხოლოდ ვიტყვი, რომ ცოტა ვულდაწყვეტილი ვარ: მე მისი ცხოვრებიდან დავწერე პიესა „იდეა გაიმარჯვებს" (ეს მისი სიტყვებია, რომელიც სიკვდილის

დროს წარმოსთქვა) პიესა ეხება, რასაკვირველია, მის რევოლუციურ მოღვაწეობას, მწერალთა კავშირი და ჩვენი თეატრები იცნობენ ამ პიესას, თითქოს მოსწონთ კიდეც, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ეს პიესა არც არსად დადგმულა და არც დაბეჭდილა...

ზემოხსენებულთა გარდა, შემდეგ, როგორც ზემოთაც მოვიხსენიე, ჩვენ წრეს შემოემატა, ჯერ გიმნაზისტობის დროს, შემდეგ ხარკოვის უნივერსიტეტში ნამყოფი და ავსტრიის ლიობენში უმაღლეს სწავლამიღებული ნიკო ლორთქიფანიძე, რომელმაც თავი ისახელა თავის საუცხოვო ბელეტრისტიკით და ჩადგა მოწინავე ქართველ მწერალთა რიგებში; მე მასთან ნათესაური კავშირიც მაახლოვებდა. ის იყო ჩემი დეიდაშვილი, და როდესაც ჩვენი ოჯახი ქუთაისში ცხოვრობდა მამას შეთაურობით, მაშინ ნიკოს ოჯახთან კიდე უფრო დაახლოებული ვიყავით. საერთოდ ეს ოჯახი ითვლებოდა ერთ მოწინავე ოჯახათ, ნიკოს მამა მერაბ ლორთქიფანიძე მსახურობდა მომრიგებელ შუამავლად და მრავალრიცხოვან შვილებს მიაღებინა სათანადო სწავლა, ვაჟები ხომ სუყველა მშვენიერი საზოგადო მოღვაწენი გახდნენ, ალექსანდრე, იასონი და ბოლოს თვითონ ეს ნიკო. ნიკო ჩემზე უმცროსი იყო ხნით, მაგრამ თავიდანვე მე უფრო დაახლოებული ვიყავი მასთან, ვიდრე სხვა ძმებთან. ამას უთუოდ უწყობდა ხელს ჩვენი პროფესია. უფროსი ძმები კი, თავის დროზე თვალსაჩინო მოღვაწეები იყვნენ საზოგადოებრივ ასპარეზზე; ამგვარად მე იმ ხანებში დავუახლოვდი ქუთაისის მოწინავე ახალგაზრდობას და განსაკუთრებით საშა წულუკიძის მეოხებით ვესწრებოდი სხვადასხვა რეფერატებს და დისკუსიებსაც კი, რომელიც ეწყობოდა მოწინავე ოჯახებში. რეფერატი უფრო განკუთვნილი იყო ლიტერატურულ თემებზე, იმ დროის მწერალთა — დავით კლდიაშვილის, შიო არაგვისპირელის და სხვათა ნაწერების გარჩევაზე; საერთოდ მაშინდელი ქუთათური ინტელიგენცია წარმოადგენდა მეტად საყურადღებო ჯგუფს, რომელიც თავდადებულად მუშაობდა ქართული კულტურის ამაღლებისათვის. ისინი ბევრნი იყვნენ, მაგრამ მე აქ ჩამოვთვლი ზოგიერთ მათგანს: გიორგი ზდანოვიჩი, ძველი რევოლუციონერი და ნაკატორღალი, შემდეგში

ჩვენს ლიტერატურაში ცნობილი მაიაშვილის ფსევდონიმით და აგრეთვე როგორც თვალსაჩინო საზოგადო მოღვაწე; დავით ბიქელაძე, ლიტერატურაში „მეკვლეთ“ ცნობილი, ის ილია ჭავჭავაძემ მიიწვია თავის „ივერია“-ში და ერთ დროს ფაქტიური რედაქტორობაც კი დაუთმო ამ გაზეთისა; გრიშა აბაშიძე. მეტად ნიჭიერი პოეტი და ძალიან მახვილი სიტყვის კაცი. ამის დასასურათებლად უნდა მოვიყვანო ერთი ეპიზოდი: ქუთაისში იყო აგრეთვე ერთი მშვენიერი ახალგაზრდა ინტელიგენტი — სიმონ ქვარიანი, ის საზღვარგარეთ იყო ნასწავლი და ქუთაისის საზოგადო მოღვაწეობაში აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა, მწერლობდა კიდეც, წერდა ლექსებს, მოთხრობებს; პუბლიცისტურ წერილებს და სხვა. ერთხელ ჩვეულებრივი დისკუსია ეწყობოდა ხსენებულ წრეში ქართული ლიტერატურული ენის სიწმინდის შესახებ და სხვათა შორის ერთმა წინადადებაც კი შემოიტანა—ქართული ანბანისათვის ჩამოეშორებინათ ძნელად ასაბგერებელი ანბანები — „ძ“, „წ“, „ყ“, ამან დიდი აურზაური გამოიწვია. გრიშა აბაშიძემ ხმა აიმაღლა და ბიმართა სხვებზე უფრო შეხუმრებულ სიმონ ქვარიანს. „საყვარელო სიმონ, ქართულ ანბანს „ძ“ რომ გამოვაკლოთ, როგორ იქნება? ვთქვათ მინდა მოგწერო წერილი: „ძვირფასო სიმონ! როდესაც „ძ“ არ მექნება, მოგწერ—ვირფასო სიმონ!“ და შეიქნა ხალხში ხარხარი. გრიშა აბაშიძე დიდი მეხსიერების კაცი იყო, ის ხშირად ღებულობდა კოტე მესხის წარმოდგენებში მონაწილეობას ქუთაისში და საკმარისი იყო გადაეთვალიერებინა როლი, რომ ზეპირად ცოდნოდა. ერთხელ კოტე მესხმა თეატრში მოიტანა ზუდერმანის პიესა „მშობლიურ ბერ ქვეშ“. ეფემია მესხს გადასცა როლი არტისტი ქალის, რომელსაც ერთ ალაგას საუცხოო, მაგრამ მოცულობით ძალიან დიდი მონოლოგი აქვს განკუთვნილი, ეფემია მესხი დაეჭვდა—ამხელა მონოლოგს რა დამასწავლისო, მაგრამ გრიშა შეეშველა: მოყვა და მოყვა და ეს უზარმაზარი მონოლოგი ხელად ჩააბულბულა...

რასაკვირველია, მე შემეძლო სხვა ქუთათურ ინტელიგენტების დასახელება, მაგრამ ეს ძალიან შორს წამიყვანს, და თუ ბათგან ზოგიერთი დავასახელე ეს იმიტომ, რომ მათ ჩემზე

ერთგვარი გავლენა ჰქონდათ თავის დროზე. უთუოდ მეც აქამომდე იმათი რაღაცა მაცხია.

მკითხველო, რა მენაღვლება, ვიტრაბახებ მეც. ჩემი ხნის ამჟამად ქვაც აღარ გორავს. ასე რომ ზორბა ტყუილებიც რომ ვთქვა ვინ გამისწორებს, ვინ არის მომსწრე?

თუმცა ვეცდები ნაკლები ვიცრუო.

ამიტომაც აქედანვე გადავეშვები იმ სამყაროში, რომელმაც იმ დროს ასე მოურევნელად გამიტაცა.

ეს არის ქართული თეატრი.

თეატრის გარშემო

თეატრს კი გავეცანი ჩემი ბავშვობიდან. მამაჩემი უცნაური კაცი იყო: 3—4 წლის შვილები დავყავდით დიდ თეატრში. მაგალითად: თბილისში ოპერაში და რუსულ დრამატიულ თეატრშიდაც. 14—15 წლის ვიყავი მამამ ქართულ წარმოდგენაზე რომ წაგვიყვანა, ეს მოხდა ასე: რაღაც ეკლესიის დღესასწაული იყო მეორე დღეს და წინადღით მამამ ეკლესიაში მწუხრზე წაგვიყვანა. აკი ვამბობ—მამა უცნაური კაცი იყო მეთქი: რას გაუგებ მის პედაგოგიურ მოსაზრებებს! წაგვიყვანა ეკლესიაში და მთელი მწუხრი მოგვასმენინა. მერე ფეხით მოგვიყვანა ქართულ თეატრში. ეს იყო ეხლანდელი გრიბოედოვის თეატრის შენობა. მე სიონის ეკლესიის შთაბეჭდილებით ვიყავი აღსავსე: ეფისკოფოსის ჩაცმულობით, რომელსაც რამდენიმე მღვდელი ემსახურებოდა. მთავარი დიაკვნები თავიანთ კვერექსებს, როგორც თეატრში აქტიორები თავის გრძელ მონოლოგებს, ხმამაღლა წარმოიტყოდნენ და საეკლესიერით ხალხს გუნდრუკს აკმევდნენ. იმავე დროს საქართველოს ეგზარქოსის საუცხოო მგალობელთა გუნდი, განთქმულ ლოტბარ აუშეფის ხელმძღვანელობით რუსულ დიდებულ საეკლესიო საგალობლებს ასრულებდა. მე დიდხანს ვიყავი საეკლესიო რიტუალის ცერემონიებით მოხიბლული და ხშირად, როდესაც მარტო დავრჩებოდი ჩემს ოთახში ბავშვობისას, ჩემებურად მთელ წირვას ჩავატარებდი. იმ საღამოს, როდესაც მამამ ფეხით მოგვიყვანა სიონიდან თეატრში, მე ჯერ კიდევ საეკლესიო რიტუალებით ვიყავ მთვრალი და გზაში მარტო იმას ვნატრობდი—ამდენი ცარიელი ფაიტონები მორიხინობს და რა იქნება ჩაგვსვას მეთქი. მაგრამ ამ ფიქრში ჩვენ უკვე მიველით თეატრში. იქ თურმე წარმოდგენის დაწყებამდე კარგა ხანი რჩებოდა, ამიტომ მამამ შეგვიყვანა ბუფეტში და ჩაი დაგვალევინა, ესეც

შ. დადიანი — „ინეგეპკორი". სპექტაკლის მონაწილენი ავტორთან ერთად.
ზუგდიდი, 1917 წ.

ჩემთვის ახალი ამბავი იყო. საერთოდ, ოჯახების გარდა ჩაი არ-
სად მქონდა დალეული. აქ კი ყველაფერმა გამაკვირვა, ცალკე მა-
გიდებმა, ლაქიების თეთრმა ფუსტმალებმა და ჩაიზე მიტანილმა
სხვანაირმა ბისკვიტებმა. ამასობაში, ეტყობა, წარმოდგენის
დრომაც მოაღწია და მამამ შეგვიყვანა ლოჟაში, როგორც შემ-
დეგში გავიგე, თურმე თბილისში ახლად ჩამოსულ სიმონ სვიმო-
ნიძის სადებიუტოდ იდგმებოდა დავით მესხის ისტორიული პი-
ესა „ბაგრატ მეორე". აქ მე მომეწონა ვასო აბაშიძე, რომელიც
ასრულებდა ტუსაღის როლს. საპატიმროში ჯაჭვით მიბმულს
ეტყობა ძალზე შიოდა და ხმა მაღლა ნატრობდა სხვადასხვა
ქართულ გემრიელ საჭმელებს, მხოლოდ ამ ნატვრას ისე გად-
მოსცემდა, რომ მე ლოჟაში მჯდომი სიცილით ხმამაღლა
ვჭყლოპინებდი, რამაც ხალხში გამოიწვია მეტი ხარხარი.
თვითონ დებიუტანტი სიმონ სვიმონიძე, მშვენიერი შესახე-
დაობის ვაჟკაცი, ქართულ ქულაჯაში გამოწყობილი, რაღაც
იგრიხებოდა და ერთ ჩიხტაკოპიან ქალს ეხვეოდა და კოცნიდა.
ეს თურმე საქართველოს დედოფალი ყოფილა, და ეს მე სულ
არ მომეწონა, რადგან ჩვენს ოჯახში თამარ მეფე ქეთევანი და
შუშანიკი სულ სხვანაირად მქონდა წარმოდგენილი. აგრეთვე
აქ მომეწონა სცენა—ქართველ დარბაისლების მიერ დარბაის-
ლური სალამის მიცემა. ეს ერთი რაღაც გაჭიმული ცერემონია
ყოფილა და მეც ბევრი ვიცინე და ვაცინე ხალხიც. მაგრამ
თეატრში იმ ჟამად ისე არაფერი მომწონებია, როგორც ოპერა
დემონში აფოთეოზის სცენა, როდესაც თეთრ ღრუბლებზე
დაწოლილი თამარი ზეცაში მიჰყავთ ანგელოზებს.

ქუთაისშიც წაგვიყვანა მამამ რომელიღაც ქართულ წარ-
მოდგენაზე და თუმცა პიესის შინაარსისა არაფერი გამიგია,
გულიანად ვიცინოდი, რადგანაც ცხოვრებაში ჩემი საყვარელი
კაცი სიმონიკა მიქელაძე, სცენაზედაც კომიკურ როლს ასრუ-
ლებდა. სიმონიკა მამასთან ხშირად დადიოდა და ბუნებით ხუ-
მარი კაცი იყო და მე მიჩვეული ვიყავ მის ოხუნჯობას. მხო-
ლოდ აქ, ქუთაისში გამაკვირვა ფარდის წინ რაღაც მორგვა-
ლებული საბუდარივით რომ იდგა. ფარდის ახდის შემდეგ, ამ
ბურულიდან მოისმოდა კაცის ხმა, და ჩვენ გვესმოდა ის სიტყ-
ვები, რომელსაც სცენაზე მდგომი ადამიანები ლაპარაკობდნენ.

ამავე სიმონიკა მიქელაძემ სცენიდან ბევრი მაცინა სოფელ კულაშში, სადაც თავის დროზე კარგათ ცნობილ ალექსანდრე მიქელაძის ოჯახში მამაჩემი შვილებით სტუმრად იყო მიწვეული,—აი ამ ალექსანდრემ, ერთ საღამოს, უთუოდ მამაჩემის გასართობად, თავის დარბაზის სცენაზე, გაითამაშა რაღაც ვოდევილი. უნდა ვიცოდეთ, რომ ალექსანდრე დიდებულად ესახლა. ჰქონდა ერთ ეზოში ორი სასახლე. ერთი იყო განკუთვნილი მისი ოჯახისათვის, მეორე კი მომსვლელ სტუმრებისათვის, სადაც ოთახები დაყოფილი იყო სასტუმროების მსგავსად, იმავ დროს ერთ სახლში ჰქონდა დიდი დარბაზი სცენის ბაქანით, და მეორეში კი პატარა კარის საყდარი, რომელსაც კარის ეკლესიას უწოდებდნენ. როგორც ზემოთ ვთქვი, ალექსანდრეს გაითამაშა ვოდევილი, აქტიორებათ მხოლოდ ორნი იყვნენ: თვითონ ალექსანდრე და ზემოთ მოხსენებული სიმონიკა. ალექსანდრე ასრულებდა სადალაქოში შემოსულ მუშტრის როლს, სიმონიკა კი თვითონ დალაქს. ორივემ თავიანთი მანქვაგრეხით სიცილით დახოცა ხალხი. მე ხომ ჩვეულებრივისამებრ ხმამაღლა ვხარხარებდი.

ყველა ამეებმა, უთუოდ, უნებლიეთ შთამინერგა მსახიობის სიყვარული და შემდეგ მოჩიტულზე 14—15 წ. ვაკი, როცა შემთხვევა მომეცემოდა, ქართულ წარმოდგენას უთუოდ ვესწრებოდი. აქ კი შემიყვარდა ზოგიერთი მსახიობი, უწინარეს ყოვლისა მაკო საფაროვი.—შეუდარებელი ნიკის პატრონი. არანაკლებ ტალანტის მქონე ნატო გაბუნია, სწორუპოვარი კომიკი ვასო აბაშიძე და ვალერიან გუნია, — მაშინ სრულიად ახალგაზრდა, მშვენიერი შესახედი, მომხიბლავი ბარიტონალური ხმის პატრონი და ძალიან მომინდა მეც მეთამაშნა და გუნიასთანა მსახიობი მეც გავმხდარიყავი.

იმავ დროს თბილისში ჩამოვიდა მთელ მსოფლიოში განთქმული ტრაგიკოსი ერნესტო როსი. მას თითქმის მთელი მისი რეპერტუარი შექსპირის პიესებისაგან ჰქონდა შედგენილი. მამაჩემი რას გაუშვებდა რომ, როგორც შექსპირის დიდ თაყვანისმცემელს და ზოგიერთი მისი პიესების მთარგმნელს, ეს წარმოდგენები უნახავი გაეშვა. შვილებიც თან დავყავდით. ვე

თან დამქონდა რუსული თარგმანი შექსპირის პიესებისა და რაკი იტალიური არ ვიცოდი, წარმოდგენის სცენებს მორიგისით მივყვებოდი და ხან როსის ვუსმენდი და ხან ტექსტს ვკითხულობდი.

როსი უკვე ხანში იყო შესული და ყველას გაუკვირდა, როდესაც გამოაცხადა, რომ „რომეო და ჯულიეტაში“ შეასრულებდა რომეოს როლს, მე დიდათ გაოცებული დავრჩი ერთ სცენაში როსიმ ჯულიეტას რომ აკოცა. ეს კოცნა ხანგრძლივი იყო, და როდესაც ტუჩი მოაშორა ჯულიეტას, რომეოს თითქოს რაღაც სიხარულის ოხვრა აღმოხდა. ეს დიდათ მოუწონეს გაზეთების რეცენზენტებმა, უქეს „რეალიზმი“ და თეატრში ხომ ოვაციით დააჯილდოვეს.

აქ უნდა დავიტრაბახო, რომ ერნესტო როსი პირადად გავიცანი. ეს ასე მოხდა. ანტრაქტებში როსისთან შედიოდნენ საერთოდ საზოგადო მოღვაწეები და მისი თაყვანისმცემლები, ულოცავდნენ, ქებას ასხამდნენ. ისიც სამაგიერო პასუხს აძლევდა. ერთხელ მამასთან ლოჟაში შემოვიდა, თავის დროზე კარგათ ცნობილი ჟურნალისტი, ალექსანდრე ამფითიატროვი და თხოვა მამას, რომ წაჰყოლოდა და როსის გასცნობოდა, მამა დაეთანხმა და თან მეც წამიყვანა, გაეცნო, ცოტახანს ისაუბრეს და შექსპირზედაც ილაპარაკეს. თარჯიმნობა ამფითიატროვმა იკისრა, ბოლოს როსიმ მე ამხედ-დამხედა და იკითხა ვინ არისო, სცენა ხომ არ აინტერესებსო, მამამ უპასუხა—მგონი ასე უნდა იყოსო. მაშინ ერთი კიდო ამხედ-დამხედა მუშტრის თვალით და, მე რომ მკითხოთ, მკინც და მაინც ვერაფერი შვილი სანახავი ვიყავი, ერთი რაღაცა გაგინგილებული გამხდარი ჭაბუკი ვიყავ. მან მხარზე ხელი დამადო და თქვა—შეიძლება აქიდან აქტიორი გამოვიდესო—„აქტიორ ტრიბუნ“! ეს ასეც გამოვიდა, როდესაც შემდეგში სცენაზე დავიწყე მუშაობა—რეზონიორების ამპლუაში ვიყავ უფრო მარჯვე. „აქტიორ ტრიბუნიც“ ამასვე ნიშნავს.

ჩემი დიდ სცენაზე გამოსვლა ქუთაისში მოხდა. მე ხომ მწერლობით ვიყავ გატაცებული და გარდა საკუთარ ნაცოდვილარებისა, ზოგ ზოგ რამეს ვთარგმნიდი. ერთხელ გადავთარგმნე კი არა. გადავაკეთე, როგორც მაშინ იყო მიღებული, უცხო

სახელები ქართულ სახელებით შეკცვალე და დავარქვი „სიო გმირი“ (ალფონს დოდეს „ლილია“).

მაშინ ქუთაისში კოტე მესხმა ჩამოაყალიბა პროფესიონალური დასი და ყველა მონაწილეს დაუნიშნა გასამრჯელო. საქმეს კარგი პირი უჩანდა; ცნობილი მსახიობი ფეფიკო მესხი მაშინ დაწინაურდა, „მარგარიტა გოტიე“ და სხვა ასეთი საპასუხისმგებლო როლები მან ამ სეზონში დიდის ნიჭიერებით განახორციელა, შემდეგ თბილისის გასტროლებზე თავი დიდათ ისახელა. დასში სხვებიც იყვნენ ნიჭიერები. დესპინე ივანიძე, შემდეგში ცნობილი შემსრულებელი დრამატიული და კომიკური როლებისა; ევგენია ჩხეიძე, დედა ჩვენი სახალხო არტისტის ნინო ჩხეიძისა, ადრე გარდაცვლილი მაშო ჩხეიძე (უფროსი და ნინო ჩხეიძისა). კაცთაგან: ვასო ბალანჩივაძე, მეტათ ნიჭიერი, სახასიათო როლებიკ ჩინებული შემსრულებელი. მისი ფილიპე ბარბაქაძე კლდიაშვილის პიესაში, დღესაც დაუვიწყარია. დათიკო ჩარკვიანი—„ლუბოვნიკების“ შემსრულებელი. ვასო გორგაძე, მაგარი რეზონიორი,დათიკო მესხი უფრო იმერულ როლების გამსახიერებელი და საერთოდ დიდათ ნიჭიერი კაცი თეატრში, დეკორატორი, რეკვიზიტორი, ბუტაფორი, მთარგმნელი, ავტორი პიესების, ლექსების და სხვადასხვა საესტრადო ნომრებისა. იმავ დროს იგი იყო მშვენიერი ჟურნალისტი. კიდევ იყვნენ სხვებიც: მინდელი, ქურციკიძე, გაბაშვილი, მაღრაძე, გაბიჩვაძე და შემთხვევიდან შემთხვევამდე პოეტი გრიშა აბაშიძე და სხვანი. თვითონ კოტე მესხი ხომ იყო პრემიერი, რეჟისორი და ხელმძღვანელი თეატრისა; დგამდა კარგ პიესებს და საერთოდ ანსამბლს აქცევდა დიდ ყურადღებას. აი ამისთანა თეატრში მივიტანე ჩემ მიერ „გადმოკეთებული“ „სიო გმირი“. გავიდა ხანი და ერთ საღამოს ბულვარში კოტე მესხმა დამიძახა და მითხრა — „ქუჯი“, შენ კარგი პიესა გადგიკეთებია, მაგრამ სიო გმირის შემსრულებელი 15 წლის ვაჟი არა მყავს და შეიძლება შენ მოკიდო ხელიო. მე, როგორც ყველა ახალგაზრდამ, ასეთ შემთხვევაში დავირცხვინე, დავფრთხი, უკან დავიხიე, მაგრამ კოტემ გამამხნევა: აი ხვალ მოდი ჩემთან დილის რეპეტიციაზე და მაშინ ვნახოთო. მეც მივედი დანიშნულ დროზე და მაშინ კი მითხრა — სიო გმირს ჯერ

დავეთხოვოთ და ეს როლი მახამდე აიღე, რომ სცენას გაეჩეიო, თან „მარგარიტა გოტიეში“ ერთი ეპიზოდური როლი გრაფ დეეირეისა გადმომცა. უნდა გენახათ რა სისწრაფით შევისწავლე ეს როლი, რომელიც რაღაც ფურცელნახევრისაგან შესდგებოდა და მორიგ რეპეტიციაზე ისე ჩავატარე, რომ ერთხელაც არ წავბორძიკებულვარ. როდესაც ჩემი სათევარი გავათავე, შევატყვე, რომ მხიარულად შემომცქეროდენ და განსაკუთრებით დათიკო მესხი გამამხნევებელი გამომეტყველებით და თითქო დაცინვით მიყურებდა, შემდეგში მონაქცევზე ვეკითხებოდი დათიკოს და ისიც მიხსნიდა, რომ მას აგონდებოდა ქართული ანდაზა — ახალი ცოცხი კარგად გვისო; ეჰ, ჩემო შალვა, ჯერ რა იცი შენ სიცოცხლეში რამდენი ტექსტის შესწავლა დაგჭირდება, განსაკუთრებით თუ ოდესმე შექსპირს ეზიარეო...

ამგვარად, გრაფის როლით შევდგი ფეხი ქართულ სცენაზე და პლებეები თითქმის აღარ შეკადრებია. მთელ ჩემ სიცოცხლეში სცენაზე არც ქართული თეატრის ცნობილ მსახიობ ვასო ბალანჩივაძესავით იმერული წამისევია და არც ქართლელ მსახიობებივით „შენმა მზემა“ მითქვამს, არ გამომდიოდა და უფრო დიდმა ტრაგიკოსმა რომ დამარქვა „აქტიორ ტრიბუნ“ ასეთი დავრჩი ბოლომდე. მეც თითონ არ ვცდილვარ მოტრფიალე ვაჟთა როლების შესრულებას... ერთხელ ქართული თეატრის ულამაზესმა, „ჟენპრემიერშამ“ ბაბო ავალიშვილისამ დიდათ გაიკვირვა, როდესაც „ურიელ აკოსტაში“ მოხუცი ფილოსოფოსის დე-სილვას როლი გადმომცეს, როგორ ესეთი ახალგაზრდა შეასრულებს მოხუცსაო. მაგრამ სცენაზე ისე წავიდა ჩემი საქმე, რომ ერთ დროს „მეფე ლირამდე“ ავმაღლდი.

და აი ამ დებიუტიდან „მარგარიტა გოტიეში“, ეს იყო 1893 წლის 3 მარტს, ფეფიკო მესხის ბენეფისზე, ქართულ სცენას არ ჩამოვშორებივარ თითქმის მთელი 30 წლის მანძილზე.

ეს პირველი გამოსვლა სცენაზე მაშინდელმა რეცენზენტმა გაზეთ ივერიაში დიდათ დააფასა და მომავალი სასცენო მუშაობა ქებით დამილოცა. ასე რომ მკითხველებო, იცოდეთ — ქართულ სცენაზე მე ქებით ვარ შემოსული, მხოლოდ უნდა გამოვტყდე — ვერაფერი შვილი აქტიორი ვიყავი, მაგრამ

ერთგვარი ხრიკი ვიხმარე, და სცენას თუ არ ჩამოვშორდი, იმისათვის, რომ უფრო რეჟისორობას მივყავი ხელი, სეზონების ხელმძღვანელობას და დასების ჩამოყალიბებას. ეს ეშმაკობა ვერ გამიგო თეატრმა და თავისთან დამარჩინა. არ ითქმის, რომ მისი საქციელი გამართლებული არ იყოს, რადგან მე მასთან მყოფმა პიესების წერასაც მივყავ ხელი, ამბობენ ზოგიერთი მათგანი ისე კარგია, რომ დღესაც კი იდგმება ქართულ სცენაზე. აი მაგალითად, როდესაც მე ამ ფრაზას ვწერ (1958 წ. 27/VI), მარჯანიშვილის თეატრში საყვარელ ვერიკოს და ვასო გოძიაშვილის მეოხებით ჩემი „კაკალ გულში" კვლავ აპირებს მოვავალ სეზონისათვის „გაჩხრიალებას".

საერთოდ, მე სცენაზე მუშაობა დამაწყებინა, ჩემი შეგნებით, სასცენო ძალთა სიმცირემ. რეპერტუარი მეტათ ღარიბი ჰქონდა ჩემსობას თეატრს. ქართულ ორიგინალურ პიესას თითებზე ჩამოითვლიდა კაცი, ასევე იყო სცენის მუშაკებითაც: გარდა ჩვენი ბუმბერაზებისა, საერთო შემადგენლობა დასში ყველგან მეტათ მდარე ხარისხის იყო. ვაჟებთაგან მცირე ცოდნის და სასცენო უნარმოკლებულნი ეტანებოდნენ, უფრო ხშირათ სასწავლებლის მეოთხე კლასიდან გამოსულნი, ისინი, რომელნიც ვერსად სამსახურში ვერ მოეწყვნენ.. ქალაქებშიდაც ასევე—ბეღურებივით შემთხვევით მოფრენილი ჩიტუნები; უფრო ამან გამაბედვინა სცენაზე დარჩენა, თუმცა როგორც ვთქვი, არაფერი დიდი აქტიორი ვიყავ, მაგრამ ცოდნით და განვითარებით ბევრ სხვებს ვჯობდი. ამისათვის დავრჩი კიდეც თეატრში. სხვა რა მოგითხროთ ჩემი სასცენო „მოღვაწეობისა?" მთელი საქართველო მაქვს შემოვლილი თეატრალური გასტროლებით. სეზონობით ვმსახურობდი თბილისში, ქუთაისში. ბაქოში, ბათუმში, ჭიათურაში. ეს ზამთრობით, მხოლოდ როგორც კი გამოზაფხულდებოდა მე და ჩემი ამხანაგები მოვედებოდით მთელ საქართველოს და ხან ქართლის რომელიმე სოფელში ამოვყოფდით თავს, ხან კახეთში, ხან სამეგრელოში, გურიაში, იმერეთში, აფხაზეთში, თვით სვანეთის მისადგომებშიაც კი. ერთხელ კავკავსაც კი მივაღწიეთ (ახლანდ. ორჯონიკიძე). ჩემთვის დაუვიწყარია ჩვენი დასის იქ ყოფნა. ერთი რომ იმ ჟამად კავკავში დიდძალი ქართველობა ცხოვრობდა. მთელი

ქოლონია ჰქონდათ შექმნილი და ჰქონდათ თავიანთი ეკლესია, სკოლა, დრამატიული წრე, ბიბლიოთეკა და სხვა. ჩვენი ჩასვლისთანავე კავკავის მოწინავე ინტელიგენციამ თავისი გულის კარი ფართოდ გაგვიღო, მათში ერია ერთი ფრიად განათლებული სასულიერო პირი — მღვდელი ნათიძე, ის დიდათ გვეხმარებოდა სცენის მოწყობაში, მაგრამ ერთხელ მეტად გამაკვირვა იმ მდგომარეობამ, რომ კვირა დღეს, წირვის დროს, ამბიონზე გამოვიდა სამოსელით შემოსილი მღვდელი ნათიძე და ხალხს გამოუცხადა: „ყმაწვილებო, არ დაგავიწყდეთ, რომ დღეს ჩვენი სკოლის სცენაზე წარმოდგენას გამართავენ ქართული თეატრის მსახიობები შალვა დადიანის მეთაურობით“ და ამის შემდეგ ხალხს მოუყვა—რა პიესა იდგმებოდა, ვინ რა როლს ასრულებდა და საერთოდ ქართულ თეატრს რა მნიშვნელობა ჰქონდა. ერთი სიტყვით ქართულ დასს საოცარი რეკლამა გაუკეთა ეკლესიის კათედრიდან სასულიერო პირმა და თან კოხტა ლექციაც ჩაუტარა. და სანამ კავკავში ვიყავით ჩვენს სპექტაკლებს ასე მოყვრულად ეკიდებოდა ქართული ეკლესია.

კავკავში მგზავრობიდან კიდევ უნდა აღვნიშნო ერთი ეპიზოდი. მატარებელში ჩვენთან ისხდნენ ჩოხოსანი ლეკები. ჩვენ, ვაჟი მსახიობები, ულვაშგაპარსულნი ვიყავით. ეტყობოდა ეს არ მოსწონდათ ლეკებს და შეგვეკითხენ—რა ხელობის ვიყავით. როდესაც აუხსენით, დიდხანს ვერ მიგვიხვდნენ თუ რა პროფესია იყო ჩვენი პროფესია. ბოლოს სხვებზე უფრო ხანდაზმულმა თავის ამხანაგებს თითქო ცირკი დაუხატა და ჩვენ ტაკიმასხარებად გამოგვიყვანა... ეს ჩვენებმა იწყინეს და ჩვენი შეთანხმება არაფრით არ მოხერხდა. დიდათ გვიძრახავდენ ულვაშგაპარსულობას. ბოლოს კიდევ, რომ გაიგეს, რომ მე კნიაზი კაცი ვიყავი, სულ მუხლებზე ირტყეს ხელები და ერთი მათგანი კიდეც ძალიან შემომეხვეწა; თუ კაცობა გწამს და, თუ ძმობა იცი, ამიერიდან ჩემი ხათრით ულვაშები მოუშვიო. მეც შევპირდი და სიტყვა არ გამიტეხია: ზაფხული დგებოდა, სეზონი არსად მოგველოდა და მეც ულვაშების გაპარსვა დიდხანს არ დამჭირდებოდა.

ულვაშის გაპარსვა კი არამც თუ სოფლელ ლეკებში, არაშედ თვით ქუთაისის ინტელიგენციაშიც კი საძრახ საქმეთ ითვლებოდა; ასე, რომ თვით ჩვენი მსახიობებიც კი, გარდა ლადო მესხიშვილისა, თბილქმის 905-დე არავინ ულვაშს არ იპარსავდა. ის კი არა, ზოგიერთ მსახიობთაგანს ისეთი წვერები ჰქონდათ მოშვებული რომ თვით კათალიკოსს ეკადრებოდა. უნდა გენახათ ქართველი მსახიობის გაჭირვება მაშინ, როდესაც როშაელთა ცხოვრებიდან პიესა იყო წარმოსადგენი, ზოგიერთ მსახიობს თავის სქელ ულვაშებზე ჯერ სქელი წებო უნდა წაესვა და შემდეგ ზედ ტილოს ნაჭერი დაეკრა, რომ უულვაშო გამოჩენილიყო, მაგრამ ეს არაფერი, სიმწარე მაშინ ადგებოდა, როდესაც ეს ტილო უნდა მოეხსნა და ულვაშების ნაწილი ძალაუნებურად მოეწიწკნა, უნდა მოგესმინათ ასეთი მსახიობის ლანძღვა და თავბედის წყეველა! ამის შემხედვარე ლადო მესხიშვილი გულიანად ხარხარებდა —„რა არის ყმაწვილებო, გაიპარსეთ ეგ ულვაშები, რას გიკეთებთ?" მაგრამ ვასო ბალანჩივაძე როგორ გაიპარსავდა მის სქელ ულვაშებს და პატარა პლანჟეს, როდესაც ის, გარდა აქტიორობისა, გიმნაზიაში პედაგოგობდა და მხატვრობას ასწავლიდა, ამასთან მთელი ქუთაისიც თავიდანვე იცნობდა მის წვერულვაშით გამწყაზრულ სახეს! ასე იყვნენ სხვებიც, მაგალითად ულამაზესი ყმაწვილკაცი, სცენის მოყვარეთ შემოსული კოწია ქურციკიძე. რომელსაც ისეთი წაბლის ფერი წვერები ჰქონდა ორ მტკაველზე ჩამოშვებული, რომ ავ თვალს არ დაენახვებოდა. მას ამითი მოსწონდა თავი საზოგადოებაში, ქალებსაც ამ წვერებით აწონებდა თავს და განა ამისთანა სამკაულს შეელეოდა?! მეტნაკლებათ ასე იყვნენ სხვებიც, და მეც ამ წვეროსანთა შორის გავერიე, მეც დიდხანს ვატარებდი ჩემს პატარა გაწკეპილ ულვაშებს, ახალგაზრდა ვიყავ და ვიცოდი, რომ ხალხში ჩემ ულვაშებსაც ჰქონდა გასავალი.

და ეს კიდევ არაფერი, რომ სხვა მხრივ მაინც ხელშეწყობილი ყოფილიყო ქართულ სცენაზე სპეციალურად მომუშავე. კოტე მესხს უფრო სცენის მოყვარეები ჰყავდა, მან მათ მხოლოდ 1892—93 წ-ში დაუნიშნა ჯამაგირი. თორემ პროფესიონალი არც ერთი არ იყო და ეს ასე იყო ქუთაისში კი არა, თვი-

თონ თბილისშიაც, მიუხედავათ იმისა, რომ თბილისში 70-ან წლებში დაარსდა პროფესიონალური დასი და მას შემდეგ არსებობა არ შეუწყვეტია; დასის ხარჯებს ძირითადში ჰფარავდა წარმოდგენების შემოსავალი, მაგრამ, როდესაც ეს შემოსავალი ვერ გასწვდა ხარჯს, ილია ჭავჭავაძემ, დიმიტრი ყიფიანმა და სხვებმა დააარსეს ესრეთ წოდებული „დრამატიული საზოგადოება", ეს საზოგადოება კრებდა საწევროს თავის საზოგადოებაში, და რაც მთავარია, აწყობდა საქველმოქმედო საღამოებს, სეირნობებს და ამ შემოსავლით უძღვებოდა სეზონის საქმეებს. სეზონები მაშინ რამდენიმე თვე გრძელდებოდა. იწყებოდა სექტემბერ-ოქტომბერში, ხან უფრო გვიან და წყდებოდა აუცილებლად ან თებერვალში, ან მარტში, რადგან ამ თვეებში დიდი მარხვა იწყებოდა და მაშინდელი მთავრობისგან დიდ მარხვაში სათეატრო წარმოდგენები და სანახაობები სასტიკად აკრძალული იყო; მაშასადამე მაშინდელ ქართველ მსახიობს 5—6 თვის განმავლობაში ჰქონდა სახსარი არსებობისა და ისიც მეტათ შეკვეცილი. ჩემსობას მე არ მახსოვს რომ დასის უპირველეს წევრს, რომელიმე დიდ მსახიობს, ან რეჟისორს ჰქონოდეს 100 მან. მეტი. საერთოდ ჯამაგირები იწყებოდა 10—15 მან. და ძლივს ძლივობით მიაღწევდა 50—60 მან. იყო ერთი შემოსავლის წყარო—ეს მაშინ, თუ მსახიობი თავის ნიჭით, სასცენო ოსტატობით დაიმსახურებდა საზოგადოების ყურადღებას, მას უმართავდნენ ბენეფისს. მსახიობს ეძლეოდა ერთი საღამო სხვადასხვა პირობებში, უმთავრესი კი ის იყო, რომ ამ საბენეფისო შემოსავლიდან უმეტესი წილი მობენეფისეს ეძლეოდა.

ეს იყო და ეს. თბილისშიაც, ჩვენს დედაქალაქში ასე იყო, რაღა თქმა უნდა, ქუთაისშიაც ასე იყო. ქართული წარმოდგენები საზოგადოების უმეტეს ნაწილს სამადლო საქმედ მიაჩნდა და საზოგადოდ მსახიობები უყვარდა, მაგრამ მათი ხელობა მაინც სათაკილოდ მიაჩნდა; ჩემსობასაც განსაკუთრებით ქალებს, უძრახავდნენ სცენაზე შესვლას.

ამგვარად იყო მსახიობებში ფრაზა — ერთი ორი თვე თორემ მერე თვითონ არ ვიცით რითი ვცხოვრობთო, ცისა და მიწის შუა ვართ ჩამოკიდებულიო. ამიტომ იყო, რომ კარგი, ნი-

ჰიერი, განსაკუთრებით ნასწავლი ახალგაზრდა თეატრში სამუშაოთ არ მოდიოდა.

მსახიობთა შორის უთუოდ უნდა დავასახელოთ ყოვლად ღირსეული, მაღალი ნიჭის პატრონი ეფემია (ფეფიკო) მესხი. გარეგნობით ეს იყო საშუალო სიმაღლის და სიხქის ადამიანი. სახე ფართო ჰქონდა და როდესაც გრიმს გაიკეთებდა, სცენიდან ლამაზიც მოსჩანდა. ამას, რასაკვირველია, ხელს უწყობდა მისი მწყაზარი, ლამაზი, გრძნობიერი გამომეტყველების თვალები. საქციელი და მიხვრამოხვრა ქართულად ზრდილი ქალისა, ხმა ჰქონდა მშვენიერი—არც ძალიან წვრილი და არც მაინცდამაინც ბოხი. თითქო უფრო კონტრალტო, მაგრამ ისე მსუბუქი, გეგონებოდათ მეტათ სალუქ ქსოვილში ვეხვევიო. ნასწავლი იყო, ქალთა გიმნაზიის საშუალო სკოლა დამთავრებული ჰქონდა და მხატვრულ ლიტერატურას როგორც კლასიკურს, ისე თანამედროვეს, კარგათ იცნობდა. ამისათვის მისთვის ადვილი იყო ტიპების გარჩევა და მუდამ სწორუტყუვრად იძლეოდა რეალისტურ სახეებს. მრავალმხრივი უნარი ჰქონდა მოქმედ პირთა გამოსახვისა, და არასოდეს არ ემსგავსებოდა მისი ერთი როლი მეორეს. ის სულ სხვა იყო მედეაში და სულ სხვა იყო „მარგარიტა გოტიეში", ასევე ზეინაბში სხვა და „ჭირვეულის მორჯულებაში" — კატარინას როლში — სხვა.

პირად ცხოვრებაში იყო მეტად სამეგობრო, კარგი მრჩეველი და მაღალი გემოვნების ადამიანი, თუმცა თვითონ, მიუხედავად მისი დიდი არტისტობისა, მუდამ ჩრდილში იდგა და თუ პირადათ მას არ მიმართავდით არასოდეს არ იჩემებდა საზოგადოებრივ საკითხების გადაჭრას. იმავ დროს, როგორც მთელი ოჯახი მესხებისა, ეწეოდა ლიტერატურულ მუშაობას, თარგმნიდა პიესებს, მოთხრობებს და სხ.

მეორე მსახიობი ქალი სწორედ იმავე ხანებში მყავს გაცნობილი, როდესაც გავეცანი ფეფიკოს. ეს იყო ბაბო ავალიშვილი — პირველი პროფესიონალი ქართველი მსახიობი ქალი, იგი პირველი შევიდა მუდმივ მსახიობად ქართულ სცენაზე. გარეგნობით იყო ერთი ულამაზესი ქალი, მაღალი, წერწეტა, გულშვერად სავსე და საერთოდ ახოვანი ადამიანი. განათლებული ქალი იყო, კარგათ ერკვეოდა როლების ახსნა-განმარ-

ტებაში, და თითქო არაფერი აკლდა მის სასცენო ოსტატობას, მაგრამ ერთი მთავარი კი აკლდა: ეს იყო მადლი ნიჭიერი მსახიობისა! ის ყველა როლებში ერთნაირი იყო. გარეგნობით მუდამ ლამაზი და კაბით თუ შეიცნობდით რომ სხვადასხვა როლს ასრულებდა. როგორც ადამიანი, პირდაპირ სანიმუშო იყო. კარგი სამეგობრო. უანგარო, გაჭირვების ამტანი და სხვა. დიდხანს ემსახურა ქართულ თეატრს და სანამ სხვა ნიჭიერი ქალები შემოვიდოდნენ თეატრში, მანამ პირველი და წამყვანი როლების შემსრულებელი იყო. განსაკუთრებით ლადო მესხიშვილს დიდხანს ბაბო ავალიშვილისთანა პარტნიორი არა ჰყოლია.

ბოლოს მძიმედ გახდა ავად. ახლობელმა ამხანაგებმა და განსაკუთრებით ცნობილმა ექიმმა სიმონ თოფურიამ დიდათ მოუარეს, მაგრამ ავადმყოფობამ თავისი გაიტანა.

მესამე ჩემი საამაყო ცნობილი ქალი ქართულ თეატრში, ხნით ჩემზე უმცროსი, ჩვენი სასახელო და სასიქადულო ნუცა ჩხეიძეა. მე არ ვიყავი თეატრში, სეზონ გარეშე გამოსულიყო ერთ საქველმოქმედო წარმოდგენაში და თავი ესახელებინა.

მაგრამ სანამდი საყვარელ ნუცაზე ვიტყოდე ერთ ორ სიტყვას, მინდა გავიხსენო დედა მისი ევგენია ჩხეიძისა და ნუცას უფროსი და მაშო. ევგენია არ იყო მუდმივი წევრი პროფესიონალური დასისა, მაგრამ სხვადასხვა სახასიათო როლებს კოხტად ასრულებდა.

სულ სხვა იყო ნუცას უფროსი და მაშო. ეს იყო პირდაპირ შექმნილი ახალგაზრდა როლების შემსრულებლად, რომ ეცოცხლა ნუცას არც ის ჩამოუვარდებოდა თავის ნიჭით. მაგრამ აი ერთ საღამოს მე და განსვენებულ მაშოს მოგვიხდა კოტე მესხის საბენეფისოდ პიესა „რუსთაველში" კარგა საპასუხისმგებლო როლების შესრულება, მე ვთამაშობდი ლიპარიტ ორბელიანს, ის კი ახალგაზრდა ქალის როლს, რომელიც ვაჟურად იყო გადაცმული და სახელად მალხაზს ეძახდნენ.

ის თეატრი, სადაც კოტე მესხი სეზონს ატარებდა, ხის იყო, სპეციალურად იმპერატორ ალექსანდრე მესამის ჩამოსვლისათვის შიგ ქალაქის ბაღის შუაგულში აშენებული. ძალიან ლამაზი

ნაკეთები იყო. მშვენიერი ჩუქურთმებით შემკული, მაგრამ ეს იყო საზაფხულო პავილიონი და ზამთრობით არ თბებოდა. ორთავენი—მე და მაშო ჩხეიძე—იმ ღამეს გავცივდით თეატრში და ორივეს ფილტვების ანთება მოგვივიდა. საბედნიეროდ მაშო ერთი კვირის შემდეგ გარდაიცვალა, მე კი „გამოვძვერი“ და აი ხომ ხედავთ, რამდენი ხნის შემდეგ, რამდენი ხნის კაცი რამდენს გელაპარაკებით.

თუმცა საჯარო ლაპარაკსაც სწორედ იმ ხანებში დავეჩვიე. სწორედ საცოდავ მაშოს დამარხვაზე წარმოთქვი ჩემი პირველი საჯარო სიტყვა. და მერე ისეთი სახელი გამიკარდა მიცვალებულებისათვის სიტყვის თქმისა, რომ ახლაც კი მწერალთა კავშირი მუდამ მე მაგზავნის სამგლოვიარო სიტყვების სათქმელად, სხვა ოქროპირი ორატორები კი ჩუმად არიან...

ახლა ჩემსობას გამოსული დიდი სასახელო არტისტი ქალი ნუცა ჩხეიძე... ის პირველად გამოვიდა ქუთაისის სცენაზე ზაფხულში, როდესაც სეზონი დასრულებული იყო. უთუოდ ამიტომ მეც ვერ მივიღე მონაწილეობა ამ წარმოდგენაში. ჰა, ჰა! უჩემოდ ისკუპა და გაანათა ქართული სცენა, რაღაც საქველმოქმედო წარმოდგენა უნდა ყოფილიყო, იდგმებოდა ჯიაკომედის პიესა „დამნაშავის ოჯახი“ (კორადო), სადაც ნუცა ასრულებდა კატორღელის ქალიშვილის როლს. იმ დღევანდელი მოწონება თან დაჰყვა მის არტისტულ ნიჭს და დღემდე ეს შარავანდედი მას არ ჩამოსცილებია; მართალია ის ამჟამად ხანდაზმულობის გამო სეზონებში აღარ ირიცხება, მაგრამ ყოველი მისი გამოჩენა საზეიმო საღამოებზე დიდ აღტაცებას იწვევს. ახსენდებათ მისი ზეინაბი, მედეა, მარგარიტა გოტიე. ლევანი, სამეგრელოს მთავარი და სხვა მრავალი, დრამატიულ-ტრაგიკული როლები; პატარა, მაგრამ მშვენიერი აგებულების მქონე, მომხიბვლელი თვალების, გულში ჩამწვდომი ხმის პატრონი, მართლა დედოფლობდა ქართულ სცენაზე და უცხოეთიდან ჩამოსულ მნახველებსაც კი აკვირვებდა მისი გულწრფელი განცდა განსაჯერებულ ადამიანებისა, მისი ხერხი რეალისტურ ხელოვნებისა. ასე რომ დღესაც მისი არტისტული სახელი მომაჯადოებლად დარჩა ქართულ თეატრის ისტორიაში.

ნუცა ჩხეიძეს გარდა სცენისა, ფეხი უდგია ქართულ მწერ-

ლობაშიაც და ამას წინად გამოსცა ძვირფასი მოგონებანი თავისი ცხოვრებისა.

ჩემთვისაც დაუვიწყარია მაშინდელი ქართული წარმოდგენები ქუთაისის თეატრში. კოტე მესხის, და შემდეგ ლადო მესხიშვილის მეთაურობით.

კოტე მესხს არ დასცალდა დიდხანს ჩვენთან მუშაობა, რადგანაც ის ლამაზი ხის პავილიონი, სადაც ჩვენ წარმოდგენებს ვმართავდით, დაიწვა და კოტე მესხიც თბილისში გადასახლდა. ასე რომ ჩვენ, ქუთაისის სცენის სხვა მოყვარულები, უხელმძღვანელოდ დავრჩით, მაგრამ რადგან დიდი სურვილი გექონდა თეატრში მუშაობისა, ამიტომ დარჩენილებმა შევადგინეთ ამხანაგობა და ხარაზოვისეულ მინგრეულ თეატრში დავიწყეთ წარმოდგენების მართვა.

საქმეს სათავეში ჩაუდგნენ ზემოხსენებული ვასო ბალანჩივაძე (კომპოზიტორ მელიტონ ბალანჩივაძის ძმა) და მალაქია ბოლქვაძე, შემდეგში რუსეთში ცნობილი ჟურნალისტი, მაშინდელი სახელმწიფოს სათათბიროს ბეჭდვითი ორგანოების ხელმძღვანელი. სხვებიც იყვნენ ჩვენთან წევრებათ, მაგრამ მათი უმრავლესობა ჩვენ არ შეგვრჩა, რადგან უსახსრობამ მათ სხვა სამსახური მოაძებნინა. რევოლუციამდე ჩვენთან იყვნენ და საქმეს უანგაროთ ემსახურებოდნენ მიხეილ ჯანოევი (ნემო). გიორგი თუთბერიძე, კოწია ქურციკიძე. ვასო აბულაძე, ბოპორიშვილი და სხვანი.

ყველა ამათ ერთი მეორეში ძალიან კარგი ამხანაგობა გექონდა და ჩვენი საქმისათვის ნამდვილად თავდადებულები ვიყავით. ქუთაისში გავმართეთ ერთი-ორი წარმოდგენა ყაჩირო თანხის შესაგროვებლად და გავსწიეთ სამოგზაუროდ შავი ზღვის სანაპირო ქალაქებში. რეპერტუარში გექონდა ერთი რაღაც ძველი პიესა ჯორჯაძისა „ჰაეროსტატი“ და ვალერიან გუნიას „ვაის გავეყარე, უის შევეყარე“. ეს პიესები იმიტომ იყო არჩეული, რომ ორივე პიესაში ორ-ორი ქალის მეტი არ არის და ჩვენ გვყავდა ივანიძის ქალი, უკვე კარგათ გამოცდილი ბსახიობი და ერთიც ახალგაზრდა ცომაიას ქალი.

აქ უნდა მოვიხსენიო ერთი ჩემი სამარცხვინო საქციელიც: ბაბა ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო და ჩემს აქტიორობას არ უყუ-

რებდა მაინცდამაინც კარგი თვალით. ყოველთვის მეუბნებო-და—შალვა აქტიორობა კარგია, მაგრამ ხალხი შენიდან მეტს მოელისო, ამიტომაც ჩვენი არტისტიული მოგზაურობის შესახებ არაფერი მითქვამს მამისთვის. სამოგზაუროდ ფულების სესხება დაგვჭირდა, ერთმა ჩემმა გიმნაზიელმა მეგობარმა, რომელიც თანაუგრძნობდა ჩემს თეატრალურ მუშაობას (პატარა რუსული ბროშურაც კი მათხოვა, სადაც ინგლისის განთქმული არტისტის გალიკის ცხოვრება იყო: აღწერილი) მომცა მამამისის ვერცხლის პორსიგარი, რათა დამეგირავებინა და ფული შემეტანა სამოგზაურო ფონდში. მეც ასე მოვიქეცი, მაგრამ ვინც ფული მომცა, იმან გამგზავრებამდე შემიყვანა სადღაც დუქანში, ვითომ და გზის დასალოცად არაყი დამალევინა. მე მაქვს ნათქვამი, რომ ღვინოს უკვე ვსვამდი, მხოლოდ არაყი არ მქონდა გასინჯული. და აქ კი ერთ კვანჩხს (რიუმკას) მეორეც მოყვა. უჩვევს მიამა და რამდენიმე ერთად გადავკარი, ამან კი ისე შემათრო თურმე, რომ მეგობარი მიხვდა — სახლში მარტო ვერ წავიდოდი, ჩამყვა ფაიტონში, მომიჯდა თვითონ და შინ მიმიყვანა. მე ჩვენ ბინაზე ცალკე ოთახი მქონდა განკუთვნილი, ამ ოთახს შესავალიც ცალკე ჰქონდა. როდესაც მსახურმა ასეთ დღეში მყოფი დამინახა ჩუმად შემიყვანა ოთახში და ოთახის ქუჩაზე გამავალი ფანჯარა გააღო. ამასობაში დასის წევრებმა ვაგზალში დამიწყეს თურმე ძებნა — სად არის რატომ არ მოდისო, რომ კარგა შევიგვიანე კოწია ქურციკიძე და მეორე ამხანაგი გამოგზავნეს ჩემს სახლში, იმათ იცოდენ ჩემი ოთახი საითაც იყო და გაღებული ფანჯრიდან მე რომ მწოლიარე მნახეს, ამიყვანეს და ფანჯარაში გადამაძვრინეს, მერე არ ვიცი როგორ, მგონი ეტლით, ვაგზალში მიმიყვანეს. აქ მეც გამოვფხიზლდი და შევუდექით მოგზაურობას. მხიარულად ვიმოგზაურეთ, რადგან ვასო ბალანჩივაძე და მიხეილ ჯანოევი ძალიან ხალისიანი ადამიანები იყვნენ.

ერთხელ ფოთიდან სუფსაში დაგვჭირდა გასვლა, აქ ეტლით მოგზაურობა გვჭირდებოდა და რადგან ღამე იყო, ჩვენც გათენებამდე გზის პირად მდებარე დუქანში დავბინავდით. ზოგი მიწვა-მოწვა, ზოგიც საუბარში გაერთო, ზოგმა კერძი მოითხოვა. მე არაფერი მინდოდა და ტახტზე წამოვწექი, ზედ ვიღაცის

ნაბადი წამოვიხურე. ცოტა ხნის შემდეგ ვიგრძენი რომ ჩემს ნაბადში ვიღაც შემოძვრა, იმანაც თავი მიდვა ძილად, ამასობაში ვიღაც ხნიერი კაცი შემოსულიყო დუქანში და ვასო ბალანჩივაძეს და მის ამხანაგებს სუფრაზე მიჯდომოდა და განკარგულებებს იძლეოდა როგორც მასპინძელი; ეს მოიტანეთ, ეს მოართვით „ვეი, პლეჩ!" ჩვენიანებს ეს კაცი გაუმასპინძლდა. როდესაც გათენებამ მოაწია და სინათლე შემოვიდა დუქანში, გაიხედეს და ეს მასპინძელი სადღაც გამქრალიყო, რაღას იზამდნენ, მთელი დანახარჯი მოგზაურმა დასმა გადაიხადა.

უკვე წასვლის დრო იყო. მე დამიწყეს გაღვიძება, დაუწყეს ძებნა ცომაიას ქალს — სად დაგვეკარგაო, ამ დროს მე წამოვდექი, ნაბადი გადავიხადე და ცომაიას ქალიც ჩემთან დაწოლილი აღმოჩნდა.

არა მკითხველებო, არა, ორთავენი ისეთი უბიწოები ვიყავით, როგორც ანგელოზები. თუმცა ხარხარი გამოიწვია ჩვენმა ერთად წოლამ.

მოვიარეთ ბათუმი, ფოთი, სოხუმი, სადაც არც თუ განებივრებული იყვნენ იმ დროს ქართული წარმოდგენებით ეს ქალაქები, და ჩვენს დასშიდაც არ გვერია ისეთი სახელოვანი მსახიობი, რომ მის სახელს მიეზიდა საზოგადოება.

დიდებული აკაკის არ იყოს „ჩვენ უჩინონი" ჩავდიოდით საგასტროლოდ და აფიშების გარდა ჩვენ წარმოდგენებს სხვა რეკლამა წინ არ უძღოდა, მაგრამ თვითეულ ამ ქალაქში გამოგვიჩნდებოდა თითო გულშემატკივარი, და ის დარბოდა ოჯახებში, ხალხს აგულიანებდა წარმოდგენაზე წასასვლელად და ბილეთებსაც ასაღებდა. ასეთები იყვნენ: სოხუმში ანტონ ქარცივაძე, მაშინ სრულიად ახალგაზრდა ყმაწვილკაცი, ჩოხოსანი, თითქო მარტო კარტის მოთამაშე და მოქეიფე, მაგრამ თეატრალური საქმის მართლა მოყვარული კაცი, შემდეგ ბათუმში ნატარიუსად ნამყოფი და ერთი კარგი ინტელიგენტთაგანი; ფოთში კოწია მიქაბერიძე, იმ დროისათვის უკვე კარგად ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და სამხედრო ექიმი, და ბათუმში — ადგილობრივ სცენისმოყვარეთა მეთაური სტიოპა ხარაზოვი, და ჩვენი სასახელო მწერალი დავით კლდიაშვილი.

ყველა ამათი მეოხებით თითქმის უზარალოთ თავდებოდა ჩვენი გასტროლები, მაგრამ ფოთში ერთი მანდილოსანი ჩაგვაცივდა, მის რომელიღაც ღარიბ სტუდენტის სასარგებლოდ. ერთ-ერთი ჩვენი წარმოდგენა გაგვემეორებინა, ბილეთებიც წაიღო გასასაღებლათ, მაგრამ იმედი არ გაუმართლდა და წარმოდგენის მთელი ხარჯები ჩვენს ამხანაგობას დააწვა კისერზე. ამის შემდეგ ჩვენ სოხუმში უნდა წავსულიყავით და სამოგზაურო ბილეთების ფული ძლივს მოვხიკეთ ერთიმეორეში. თვითონ სოხუმში კი, ზემოხსენებულ ქარცივაძის მეოხებით, ადგილობრივ ბანკში გაგვიხსნეს კრედიტი. ჩემის ხათრით, როგორც დადიანს, ალექსანდრე შარვაშიძემ მოგვიწერა ხელი ვექსილზე და როგორც მაშინ ვასო ბალანჩივაძე ამბობდა „ვალებიდან ამოვტყაპუნდით“.

ქუთაისში დაბრუნების შემდეგ ჩვენი ამხანაგობა შეუდგა მომავალ სეზონზე ზრუნვას, მაგრამ რა კი ვიცოდით, რომ ჩვენ, ახალგაზრდებს, როგორც არტისტებს, ისეთი ნდობა საზოგადოებაში არა გვქონდა, ამიტომ გადავწყვიტეთ დასის მეთაურად თბილისიდან ლადო მესხიშვილი მოგვეყვანა.

ის მაშინ უკვე დაავადებული იყო, თავისი საუცხოო ხმა დაკარგული ჰქონდა. თბილისში უანგაჟემენტოდ ცხოვრობდა, არავინ არ იწვევდა. ჩვენ კი ვირისკეთ და ერთხელ რომელიღაც წარმოდგენაზე საგასტროლოთ მივიწვიეთ, მაგრამ ძალიან შევწუხდით რომ ის ამ დროს მართლა ჩიფჩიფებდა და ხალხს ნაკლებად ესმოდა მისი სიტყვები, მაგრამ ისეთი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი ჯადოქარი არტისტისა, რომ ამ წარმოდგენაზე ხალხი თეატრში არ ეტეოდა.

შევადგინეთ ამხანაგობა, ჩაეუმატეთ ახლებიც და ლადოს ხელმძღვანელობით გავხსენით სეზონი, ეს იყო და ეს; ლადო მართლა მონდომებით ჩაუდგა სათავეში სეზონის წაყვანას. თითონაც ხმა თანდათან გამოუკეთდა და ხალხს უკვე უხაროდა მისი სცენაზე გამოსვლა, იმავ დროს თან შემოიზარდა შემდეგში სახელმოხვეჭილი არტისტები: ნუცა ჩხეიძე, საშა იმედაშვილი, იუზა ზარდალიშვილი და სხვები და ამ გვარად რაღაც ათი წლის განმავლობაში ქალაქ ქუთაისში ისეთი ბრწყინვალე სეზონები ჩაატარა, რომ თვითონ თბილისის თეატრსაც კი შურდა.

თვითონ იყო საუცხოვო სილამაზის პატრონი, მისი დიდ-
რონი და აზროვანი თვალები საკვიროების დროს სცენაზე იყვ-
ნენ გამომეტყველნი სიყვარულისა და სათნოებისა, სიძულვი-
ლისა და ბოროტებისა, მრისხანებისა და სასოწარკვეთილებისა
და ყველაფერი ეს დიდის ძლიერებით მიდიოდა მაყურებლამ-
დე და მაყურებლის გულს ატოკებდა, ამშვიდებდა, მრისხანე-
ბას გვრიდა... შუა ტანის კაცი იყო, მაგრამ მკვრივად ჩასხმუ-
ლი, კარგი ტანადი და უთუოდ ამიტომ ყოველგვარი ტანისა-
მოსი, კლასიკური და თანამედროვე, ერთნაირის სიკოხტავით
აჯდა მის სხეულს. აგერ კლასიკური პეტრონიუსი — რომაულ
მანტიებში გამოხვეული, გაიოზ ფაღავა — ჩვენებურ ჩოხ-
ახალუხში გამოკოხტავებული, ლეონ ხიმშიაშვილი — ქართუ-
ლი ქულაჯით დამშვენებული, მელანქოლიური ჰამლეტი, სა-
შუალო საუკუნეთა ჯუბასა და მოსასხამში. ხან სამხედრო ჯაე-
შან-აბჯარში გამოწყობილი და ხან თანამედროვე პიჯაკსა და
ჰალსტუკში,—ყველა ამეებში მუდამ საუცხოვო სანახავი იყო.

მაგრამ, ეს შეეხება მხოლოდ გარეგნობას, შინაგანი განც-
ლების გადმოცემა ხომ საოცარი იცოდა. მისი უსიტყვო პაუზე-
ბი ხომ განთქმული იყო. მეცა მაქვს ეგ აწერილი მისთვის გან-
კუთვნილ წერილში.

ისე ცხოვრებაში იყო მეტად სასიყვარულო კაცი, ნაზი სუ-
ლისა და გულჩვილი, მეტად თანაზიარი ადამიანებისადმი და
მუდამ მზადმყოფი შეკვრეებულთა დასახმარებლად. არც იყო
ყოყლოჩინა და გაამპარტავნებული ხალხის მოწონებით. თუმ-
ცა იმავ დროს ის იყო ამაყი სულიერად და იცოდა თავისი
ფასი და არც არასოდეს ის არ უნახავთ უფლებამოსილი დიდი
კაცის წინაშე მოკუნტული და დაკნინებული. იმავ დროს ის
იყო ფრიად განათლებული. ის იყო უნივერსიტეტის სამედი-
ცინო ფაკულტეტის მეორე კურსიდან გამოსული, და გარდა
ამისა, იყო საერთოდ საზოგადოებრივ საკითხებში გარკვეული
და განვითარებული ადამიანი, ასე რომ, ის არ იყო შემოზღუ-
დული მარტო სააქტიორო ჭირ-ვარამით. მას შეეძლო თამამად
დასწრებოდა როგორი დონისაც გინდათ შეკრებილებას, და
თავის ცოდნით და შეგნებით ღირსეული ადგილი დაეჭირა.

მის დროს არამც თუ ჩვენში, საქართველოში, არამედ რუ-

სეთში და ევროპაშიდაც კი, ნიჭზე არ ვამბობ, ეს ხომ თავისთავად იგულისხმება, ინტელექტუალურად ამისთანა მომზადებული არტისტის მოძებნა ძნელი იყო. ყოველივე ამისათვის ძლიერად უყვარდა ჩვენს ხალხს. სადაც კი წარმოითქმებოდა ლადო მესხიშვილის სახელი, ხალხს თითქო რაღაც ბედნიერება მიანიჭესო, სიხარულის იერი გადაეფინებოდა სახეზე.

ეს იყო, მართლაც რომ საქართველოსათვის ერთი უშესანიშნავესი ფიგურა.

ქუთაისში ჩემი თეატრში ყოფნის დროს კიდევ იყვნენ სხვა საყურადღებო მსახიობები: მიხაკო (მიხეილ) ჯანოევი („ნემო") და გიორგი თუთბერიძე; მიხაკო ჯანოევი უნივერსიტეტის რომელიღაც კურსიდან ავადმყოფობის გამო იყო გამოსული. გონებამახვილი, ფრიად განათლებული კაცი. ავადმყოფობამ შეუშალა ხელი, თორემ ცხოვრების რომელიმე დიდ დარგში იქნებოდა უსათუოდ შესამჩნევი პიროვნება, მაგრამ სტუდენტობის დროს გამხდარა მგონი ტიფით ავად, ძლივს მოურჩენიათ. შემდეგში დიდათ განერვიანებულა, ისე რომ უბრალო გაფაჩუნებაც კი მასზე გავლენას ახდენდა და შეაწრიალებდა; როდესაც მას გარდაეცვალა მისი უნცროს დათაგანი, მეტის მეტი ნერვიული გახდა, თუმცა უაქიმეს, გამოაბრუნეს, მაგრამ ხელების ძიგძიგი მაინც შერჩა, ბუნებით კი მაინც ხალისიანი და ცოცხალი კაცი იყო, ვერ გაძლო უსაქმოთ და სცენას მოაშურა. ის, შთამომავლობით სომეხი, იყო ქუთაისში დაბადებული და აღზრდილი, მესაკუთრეც კი, ასე, რომ ვინ არ იცნობდა მას ქუთაისში. გადახჩუებულ ბებერ დედაკაცებიდან პატარა გოგონებამდე. სახლიდან გამოსული ყოველ დილით ჩამოუვლიდა ამ ხალხს და შეჰქონდა მათში დიდი ორომტრიალი, იყო დამცინავი და ჰქონდა დიდი ნიჭი წაბაძვისა. ესახლა ქალაქის ცენტრიდან მცირე მოშორებით, პატარა შეღმართის ქუჩაზე, ყოველ დილით უნდა გაევლო მთავარი ქუჩა თავის ბულვარით და მიეღწია თავის თეატრამდე, გზაში შეხვედრილებს გააცინებდა, გააჯავრებდა, წაბაძავდა, ებრაულ სცენებს წაუკითხავდა, აქა იქ განგებ ჭორსაც ჩაურთავდა და თითქმის მთელი ქალაქი აფორიაქებული ჰყავდა. განსაკუთრებით ეხერხებოდა ებრაელების ცხოვრებიდან სცენების გადმოცემა და ისე შე-

ზავებული ჰქონდა ეს სცენები, რომ ებრაელებში არავითარ შეურაცყოფას არ იწვევდა და იმავე დროს მათი ყოფაცხოვრების გამომხატველი კი იყო. უნივერსიტეტიდან დაბრუნების შემდეგ, ის ჯერ სცენისმოყვარეებში ღებულობდა მონაწილეობას, შემდეგ კოტე მესხის დასში, ბოლოს ჩვენ შემოგვიერთდა და თითქმის სიკვდილამდე ქუთაისის თეატრს არ ჩამოშორებია. ყველასათვის საყვარელი კაცი იყო, დასის ყველა წევრთან შეხუმრებული იყო, მაგრამ იგრძნობდით, რომ ყველას მისი დიდი პატივისცემა ჰქონდა. მე ხომ თავიდანვე დამიმეგობრდა და უნდოდა, როგორც გამოუცდელი ახალგაზრდა, სწორ გზას არ ავცდენილიყავ, ამისათვის ქადაგებას კი არ დამიწყებდა ხოლმე, როგორც უფროსებმა იციან, არამედ ამხანაგურად სახუმარო ამბების მოყოლით თან მაცინებდა, თან ჩამაფიქრებდა ხოლმე. მეც მას ვეტანებოდი და ხშირად დამყავდა მამაჩემთან, რომ ამ ორი სხვადასხვა კაცის ნაფიქრი და ნაცადი სიტყვები მომესმინა.

ჩვენთან დასში იყო სასულიერო სემინარია-დამთავრებული გიორგი თუთბერიძე. ეს იყო მეტათ დინჯი ახალგაზრდა, მუდამ წიგნებში ჩაღრმავებული და მიღებული როლებით გატაცებული. უყვარდა უფრო მარტოობა, მაგრამ საზოგადოებაში, ნადიმებზე მშვენიერი მომღერალიც იყო, ძალიან კარგი ტენორი ჰქონდა. საერთოდ ჩვენს დასში იყვნენ კარგი ხმის მქონენი და როდესაც საერთო სუფრას მიუსხდებოდით, ჩვენს სიმღერას სიამოვნებით ისმენდნენ სხვა სუფრაზე მსხდომნიც.

უთუოდ მოგეხსენებათ, რომ ქუთაისი, დიდებული აკაკის თქმისა არ იყოს „სავარდო და სამაისო“ იყო ჩემსობასაც, თანაც მეტათ ხალისიანი და მომღერალი ხალხით სავსე. ასეთ მომღერლებისაგან შესდგებოდა ერთი წრე ახალგაზრდა მოქეიფე თავადებისა, რომელთა შორის განთქმულნი იყვნენ ბონდო მიქელაძე, კოკინა მიქელაძე, კოტატი შუბლაძე, მინა ბოლქვაძე და სხვა. ამ წრეს ჩვენი დასის მომღერლები არ ჩამოუვარდებოდნენ, და ამ მხრივაც, მსახიობობის გარდა, ხალხში ცნობილნი ვიყავით.

ერთი მეორეში გვქონდა კარგი და მჯიდრო მეგობრობა, თითქმის ყველა ჩვენგანი ღარიბი იყო და ხშირად ჯიბეცარიე-

ლი, მაგრამ გულს არ ვიტეხდით, საზოგადოებაში მაინც ამა-ყად გვეჭირა თავი და იმ დროის პოლიტიკურ და სხვა საჭირ-ბოროტო საკითხებზე ჩვენც დიდი კამათი გვქონდა ხოლმე. ვასო ბალანჩივაძის გარდა თითქმის უცოლოები ვიყავით, თი-თონ მიხაკოც კი, მაგრამ მათ სასახელოთ უნდა ითქვას, რომ ყველანი სპეტაკი საქციელისანი იყვნენ, ერთი რამ უზნეო და უხეში რამ ჩადენილი მე არ გამიგონია მართლაც; გულუბრყვი-ლო და სულიერად წმინდა ადამიანები იყვნენ, მარტო თეატრს შეჰხაროდნენ, ხელოვნებას შეტრფოდნენ, ლადო მესხიშვი-ლისთანა არტისტული ხელოვნება უნდოდათ შეესწავლათ და საერთოდ ქართულ თეატრს თავიანთი შრომით გამოდგომოდ-ნენ.

მე პირადად, მამა რომ გარდაიცვალა და ჩვენი ოჯახი დაი-შალა ქუთაისში, გიორგი თუთბერიძესთან ერთად დავიქირავე ოთახი და პირველად დავიწყე დამოუკიდებელი ცხოვრება. სრულიად გამოუცდელი ვიყავი, მაგრამ გიორგისთან ყოფნამ ბევრი რამ სასიკეთო შემძინა: დისციპლინიანობა ჩემს საოჯახო ცხოვრებაში, წესრიგი, დროს განაწილება კვებისა და მუშაო-ბისათვის, არავითარი ზედმეტი, არავითარი ხელზე გადაყოლა არ არსებობდა გიორგის კოდექსში და მეც ამან ამიყოლია. საკვირველია კიდევ ერთი რამ, მე ხომ მსახიობი ვიყავ და ისიც ახალგაზრდა, ეტყობა მეც მოვწონდი ახალგაზრდა გოგოებს და მომდიოდა მათგან სატრფიალო „უსტარები", მაგრამ მე მათ არ გამოვხმაურებივარ, როდესაც ქალთა გიმნაზიის კართან ჩა-მოვიარდი მარტოხელა, გიმნაზიის სხვადასხვა ფანჯრებიდან გადმოყოფდნენ თავს გიმნაზიელი გოგოები და ცალცალკე გაიძახოდნენ—„დადიანი დუშკა", „დუშკა დადიანი". მე ამეებს არ ვიმჩნევდი და, როგორც მოაზროვნე ფილოსოფოსი თავის აზროვნებაში ჩაღრმავებული, ამაყად ჩავიარდი მათ წინ.

ეჰ, რა კარგი დრო ყოფილა თურმე.

აი ასეთ ხალხში ვერიე და ასეთ ცხოვრებას ვეწეოდი ჩემს სიჭაბუკისას ქუთაისის თეატრში.

მაგრამ მთლად უმანკოები არ ვიყავით ქუთათური ყმაწვი-ლები, ღვინოს ხშირად ვსვამდით, ვთვრებოდით კიდეც, მხო-ლოდ საღამოობით რეპეტიციების ან წარმოდგენების შემდეგ. ხარჯს კი უსწორდებოდით, ან ჩვენს შორის მოკრებილ ფულე-

ბით, ან უფრო ხშირად, ჩვენი პატივისმცემელი ხალხის გამაკ-პინძლების წყალობით.

ჯერ-ჯერობით მე არ მომიხსენებია ჩემი პირველი გზის გამ-კაფავი და მასწავლებელი თეატრის ანაბანაში, უთუოდ შესა-ნიშნავი ფიგურა ჩვენი თეატრისა, კოტე მესხი.

ეს იყო ტანმოკრძალი, კარგა ჩამკვრივებული სხეულის პატრონი. ბოლო ხანებში ცოტა მუცელი წამოეზარდა, თორემ ისე ყველაფერი გამოზომილი და სიმეტრიული ჰქონდა. სახე გაბადრული, წვერ-ულვაშ გაპარსული ჩემ ღროს და მშვენიე-რი მოყვანილობის თვალების პატრონი. ეს თვალები თითქოს საგვარეულო თვალები იყო მესხების ოჯახებისათვის! კოტე, ივანე, სერგო, ნესტორი—ეს ვაჟებში, ქალებში— ფეფიკო და ნუცა ასეთი საუცხოვო და შესამჩნევი თვალების პატრონები იყვნენ. უფრო ცისფერი იერი დაჰკრავდათ, ჩხია და უცნაური სითხით სავსე, რომელსაც ცვალებადობის დიდი უნარი შესდ-გომოდა, განსაკუთრებით მათ შორის უნცროსი დის ნუცას თვალებს.

აქვე უნდა მოვიხსენიო ერთი უცნაური ამბავი: ხსენებული ნუცა მეტად მოხდენილი ტანადი და იერიანი ქალი იყო. ვაუ-თხოვარი იყო და ქუთაითური კავალრები თავს დასტრიალებდ-ნენ. მთელ ქალაქს უყვარდა მისი სახის და ხასიათის გამო. ერთ ზამთარში ქუთაისისათვის უჩვეულოდ დიდი თოვლი მოვიდა, კარგა ბლომად სახურავებზე დასდო თოვლი და სახურავებიდან საწვეთებზე ჩამოეშვა ყინულის ლოლუები, ერთ-ერთ სახლის წინ, საქმეზე მიმავალ ნუცას სახურავიდან მოწყვეტილი ერ-თი გრძელი ლოლუა შლიაპაზე დაეცა, თავი გაუხვრიტა და იქვე სული ერაცხობინა...

დაუბრუნდეთ ისევ კოტეს.

კოტე გიმნაზიადამთავრებული და სცენით გატაცებული პა-რიზსს წავიდა იქაური თეატრების და ფრანგული სასცენო ოსტატობის შესასწავლად; საქართველოში დაბრუნებულმა თან ჩამოიტანა დიდი სიყვარული ფრანგული რეპერტუარისა, უნა-რი სამსახიობო ხელოვნების გამოვლინებისა; მეგობრები პირ-შიაც დასცინოდნენ, რომ მას ქართული მეტყველების აქცენ-ტიც კი ფრანგულთან ჰქონდა შეფარდებული. მხოლოდ ამას

კოტესთვის ხელი არ შეუშლია, რომ ქართულ სცენაზე გამოესახა უდიდესი ტიპები ევროპელ კლასიკოსებისა. უმთავრესად კი ის იყო სახასიათო როლების შემსრულებელი. ვისაც კი ის უნახავს, მისთვის დაუვიწყარია მის მიერ შესრულებული ნერონის როლი, პაატა წულუკიძე, პეტრუჩიო, აზნაურის როლი ჩეხოვის „ალუბლის ბაღში", ნაპოლეონი და სხვა.

კოტე იყო საერთოდ მეტად განვითარებული კაცი. აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა მისი ძმის—სერგეი მესხის გაზეთ „დროებაში" და მის მომდევნო პრესაშიაც, იმავე დროს ის თარგმნიდა და თვითონაც წერდა ორიგინალურ პიესებს, ხშირად ხელმძღვანელობდა თბილისსა და ქუთაისში დრამატიულ სეზონებს, ხან მარტო და ხან ვასო აბაშიძესთან, ან ვალერიან გუნიასთან ერთად. რეჟისორობით ხომ ყოველთვის დასში ერთ-ერთ მორიგე წამყვან რეჟისორად ითვლებოდა. ამასთან იყო ძალიან მახვილი ენის პატრონი და მშვენიერი მოლაპარაკე. მის მომსწრეებს ძალიან კარგათ ახსოვთ მისი ნამახვილევი და მოსკოვში მის მიერ ნათქვამი სიტყვა მცირე თეატრის იუბილეიზე დღესაც დაუვიწყარია. მან უთხრა განთქმულ არტისტს ერმოლოვას ქალს: „როცა მე გნახეთ ზეინაბის როლში ნათლად განვიცადე თუ საქართველოს ბედზე როგორ სტიროდა რუსის ქალი ქართული ცრემლებით", იუჟინს კიდევ ასე შეეხუმრა: „შენ უღალატე საქართველოს, მაგრამ ეს ღალატი შენი „ღალატით" გამოისყიდეო".

ერთია შესამჩნევი:

ქუთაისის ქართული თეატრი, გარდა თავისი პირდაპირი დანიშნულებისა, ერთგვარად ემსახურებოდა ქართული ინტელიგენციის აზროვნების გაღრმავებას და სიფაქიზეს. მაშინ ქუთაისი, მეტწილად, წარმოადგენდა მოვაჭრე ხალხის და დაწესებულების მოსამსახურეთა ლიანგს, მათში ერია აგრეთვე მოქეიფე თავადაზნაურთა წრე და ძალიან მცირე ნაწილი ინტელიგენციისა. ასე რომ ქუთაისის თეატრის შემადგენლობა თავის აზროვნებით მაინც ოაზისს წარმოადგენდა, მხოლოდ მათ შორის, მათ შეკრებილებაში, თუმცა ლეგალურს, მაგრამ ძალიან გაბედულს სიტყვებს და იდეათა აღიარებას მოისმენდით.

მართალია, მაშინ ქუთაისში მუშაობდა საშა წულუკიძის

მეთაურობით არალეგალური „იმერეთის კომიტეტი“, მაგრამ ქუთაისის დასს მაინცდამაინც დიდი დამოკიდებულება არ ჰქონდა მასთან. არც თუ რევოლუციურ მოძრაობაში ღებულობდა მონაწილეობას, მხოლოდ აქა იქ, თითოოროლა დასის ახალგაზრდა წევრი ღებულობდა სხვადასხვა მარქსისტულ წრეებში საიდუმლო მონაწილეობას.

ასე მაგალითად: ჩვენთან მუშაობდა აქტიორად მეტად ცოცხალი, ნიჭიერი ახალგაზრდა ნესტორ კალანდარიშვილი. ის დაკისრებულ როლებსაც საუცხოოდ ასრულებდა ხოლმე და ღვინის სმაში და ქეიფშიაც მონაწილეობდა. მხოლოდ ჩვენ ის გვაკვირვებდა, რომ რეპეტიციების დროსაც ნესტორი სადღაც დიდი ხნით დაიკარგებოდა, და როდესაც მას რეჟისორი უსაყვედურებდა, ის რაღაც ისე სახუმარო მიზეზებს დაასახელებდა, რომ მისი დასჯა აღარავის აღარ უნდოდა, მით უფრო, რომ მის დროს დასი ამხანაგობას ეკუთვნოდა და ჩვენ ჯარიმებს და სასჯელებს აღარ მივდევდით. ბოლოს მაინც გამოვარკვიეთ, რომ ის თურმე რომელიღაც რევოლუციონურ წრეში საიდუმლოთ ღებულობდა მონაწილეობას. და ჩვენც მეტი პატივისცემით გავიმსჭვალენით მისდამი. შემდეგში ხომ მან დიდათ თავი ისახელა ციმბირში რევოლუციონურ ბრძოლებში და კოლჩაკის დამარცხებაში, ასე რომ მას რომელიღაც ციმბირის ქალაქში, სახელი არ მახსოვს, ძეგლი აქვს აღმართული. ისე კი პირადად ცხოვრებაში მეტად საყვარელი კაცი იყო, კარგი სამეგობრო, ხუმარა და ცოტა ფოციანიც. სხვათა შორის ნარდს თამაშობდა მშვენიერად, მაგრამ როდესაც საჭირო კამათელი არ გამოუვიდოდა, ახტებოდა-დახტებოდა, კამათლებს გინებას დაუწყებდა, თავბედს იწყევლიდა, ხოლო როდესაც ცოტათი დამშვიდდებოდა თვითონვე აუტყდებოდა ხარხარი.

ამგვარად ქუთაისის დასიდან, თითო-ოროლა ამხანაგი, ჩვენც არ ვიცოდით ისე მუშაობდა არალეგალურ რევოლუციონურ წრეებში. ის კი არა საბრძოლო იარაღები, ხელყუმბარები და სხვა ამგვარი დიდი საიდუმლოებით მზადდებოდა ჩვენი თეატრის საბუტაფორიო და სარეკვიზიტო განყოფილებაში. ყოველივე ამას მეთაურობდა ჩვენი სცენის ე. წ. მაშინისტი აწ განსვენებული სერგო ჭელიძე. რასაკვირველია, პოლიცია ამას

სუყველაფერს თვალ-ყურს ადევნებდა. მაგრამ მაინც, როდესაც თეატრში, ანტრაქტების დროს, პარტერი დაბნელდებოდა, მთელი თეატრი არალეგალურ პროკლამაციებით მოიფინებოდა და შემდეგ, როდესაც გაანათებდნენ თვითონ ლადო მესხიშვილი გამოდიოდა (ხანდახან გრიმში მოქმედ პირის ტანისამოსში) და ხალხს მიმართავდა მგზნებარე სიტყვებით. ამის შემდეგ იყო რომ პოლიცია ერეკებოდა ხალხს თეატრიდან და ატუსაღებდა კიდეც. მაგრამ ხალხი მაინც „მარსელიოზას" სიმღერით იშლებოდა. დატუსაღებულებში ხშირად ერია სცენის მუშები, თვითონ ჭელიძეც. მაგრამ რადგან მათ გასამტყუნებელ, ხელისჩასავლელ საბუთს ვერ უპოვნიდნენ, ხშირად ათავისუფლებდნენ თუ იმ ღამეს არა, მეორე დილით მაინც. თუმცა პოლიციის ჟანდარმერიის სისასტიკეს ვერ გადაურჩა ერთი მშვენიერი ახალგაზრდა, საუცხოო ინტელიგენტი, რომელიც ჩვენს დასში მოკარნახედ მსახურობდა — თეოფილე მშველიძე; როდესაც ის კაზაკებს მიჰყავდათ დატუსაღებული, ეითომ გაქცევა დააპირაო და გზაშივე მოჰკლეს.

ისე-კი მკითხველს მოეხსენება, რომ ქუთაისში ქართული დასი მესხიშვილის მეთაურობით, კაზაკების საწინააღმდეგოთ თეატრის წინ ბარიკადებს უდგა სათავეში, მაგრამ რასაკვირველია, ასეთ ზომების მიღებაზე ყველას უარი უნდა ეთქვა, რადგანაც ცარიზმის მთავრობამ ქუთაისს და მის გუბერნიას ალიხანოვის დამსჯელი რაზმი შემოუსია.

ამგვარად ჩემი განვითარება სიჭაბუკის დროს მიმდინარეობდა უფრო ქუთაისის თეატრის კულუარებში; აქ, ცხადია, მთავარი ჩემი განმანათლებელი უფრო რეპერტუარი იყო, დრამატურგია. მსახიობებში და თეატრის გარეთაც კამათი შექსპირზე, იბსენზე, ჰაუპტმანსა და მირბოზე, რომელთა პიესებს ხშირად ვდგამდით, იყო ჩვენი შეხლა-შემოხლის საგანი. აქ, რაღა თქმა უნდა, ჩამოგვერეოდა ცოტა სუსტად მოაზროვნე რევოლუციონერი და შემოჰქონდა თავისი ამაღელვებელი ნაკადი, მაგრამ ერთ გარკვეულ აზრს მაინც ვერ ვადგებოდით. მე სწორედ ამ დროს გამიტაცა ანარქისტების მიერ გამოცემულმა პატარ-პატარა ბროშურებმა. მაშინ საქართველოში მუშაობდნენ განთქმული ძმები გოგულიები კომანდო და სხვ. და რაღა თქმა

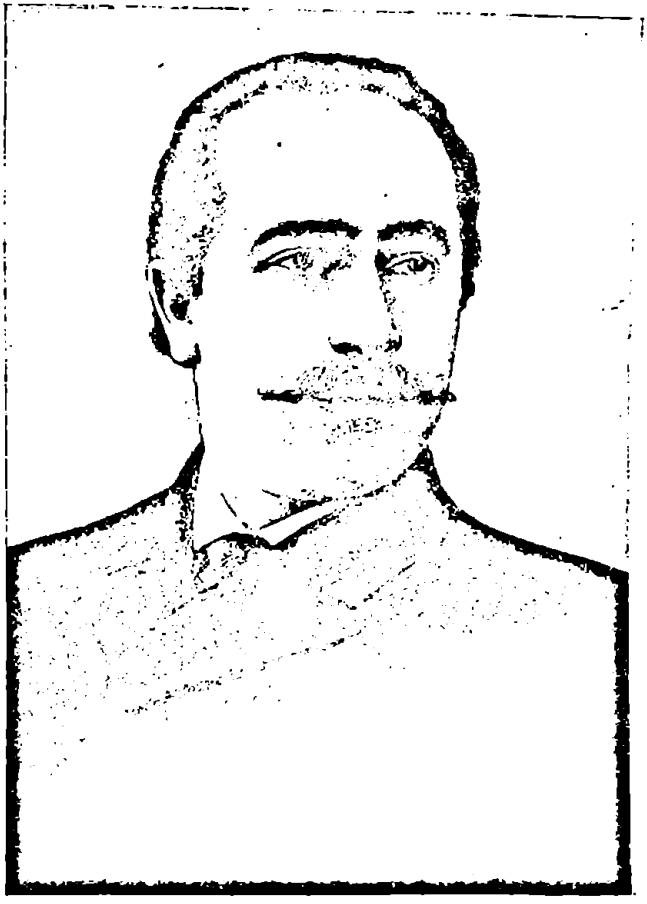

კოტე მესხი.

უნდა განსაკუთრებულად კომანდო დიდად მომზადებული კაცი იყო, ძალიან გამჭრიახად წერდა... იმ ხანებში მე წავიკითხე კარგა მოზრდილი წიგნი რუსი მხატვრის სერგეი მაკოვსკისა „მშვენიერებაზე", ეს წიგნი ისეთ გუნებაზე დააყენებდა კაცს, რომ რევოლუციონური ბრძოლა კი არაა საჭირო ადამიანთა განთავისუფლებისათვის, არამედ ხელოვნება იხსნის კაცობრიობას სიდუხჭირისაგან, მხოლოდ ამას დრო უნდა, ხალხის შემზადება; ევოლუცია და არა რევოლუცია! რადგან რევოლუცია არის ძალადობა, მიძალება და არა თვითშეგნების ნაყოფი. ასეთ გუნებაზე დამაყენა მაკოვსკიმ, მაგრამ როდესაც ანარქისტებში გავეცანი უფრო დიდ მოაზროვნეებს, როგორც კროპატკინს, ელიზე რეკლიუსს, სულ სხვაგვარ მოვინათლე, მხოლოდ როდესაც მაკს შკილნერი გადავიკითხე, ჩემს აზროვნებაში ავხტი და დავხტი, ძალიან მომეწონა მის მიერ უარყოფა სახელმწიფოს მართვა გამგეობისა, რომ არ უნდა არსებობდეს საერთოდ სახელმწიფო ერთეული, არ უნდა იყოს სახელმწიფოს სათავეში არც ხელმწიფე, არც პრეზიდენტი, არც პარლამენტი. ხალხი უნდა იყოს თავისუფალი და ამ ხალხს უნდა შეადგენდეს დიდად მომზადებული, განათლებული, თავისუფალი, დამოუკიდებელი პიროვნებანი. ანარქისტებს არც პოლიცია, არც მეომარი ჯარი ჰყავდათ გათვალისწინებული. რაღაი სახელმწიფოები არ იქნებიან, ვიღა ეომება ერთი მეორეს და რაკი ინდივიდები, ცალკეული პიროვნებანი იქნებიან დიდათ მომზადებულნი, მაშასადამე, არავითარი დანაშაულის ჩადენას არ ექნება ადგილი და არც პოლიცია და არც სასამართლო საჭირო აღარ იქნებაო. ჩემისთანა გრძნობიერ ჭაბუკისათვის მაშინ ეს პრიმიტიული შეხედულება საზოგადოების წესწყობილებაზე მეტად მომხიბლელი იყო და კარგა დიდხანს ვიყავ ტყვედ ამ ორი დებულებისა, რომ ერთეული სახელმწიფო არ უნდა არსებობდეს და ქვეყანას იხსნის ხელოვნება. ესეც მანამ, სანამ მიმდინარე რევოლუციურმა ცხოვრებამ სულ სხვა რამ არ დამიმტკიცა და რეალურ გზაზე არ მატარა. კარგი ის იყო, რომ მანამდე ჩემ შემუშავებულ დებულებას არსად არ ვქადაგებდი და ამხანაგებშიაც კი ძლივ ვიტყოდი რამეს ამის შესახებ. ეს უთუოდ მისთვის, რომ ჩემთვის ნამდვილი დომინანტი „ხალ-

ხის სამსახური" იყო. ზემოთაც მაქვს ნათქვამი, რომ მამას ადამიანის უდიდეს მოვალეობად ხალხის სამსახური მიაჩნდა. როგორც ხედავთ მეც ამ გზას გავყევ და ამ გზაზე რაც ვნახე და განვიცადე იმაზე ვლაპარაკობ.

ასე რომ მე უფრო ვტრიალებდი მსახიობთა წრეში და თითქმის ყოველ დღე დილიდან საღამომდე მათთან ვიყავი რეპეტიციაზე თუ სპექტაკლებზე. ისე, რასაკვირველია, ქუთაისში ვიცნობდი ზოგიერთ ოჯახებს, მაგრამ მე მათთან არ დავდიოდი, მიუხედავად იმისა, რომ ხშირად მისაყვედურებდნენ, რატომ ჩვენთან არ დაბრძანდებითო. დავდიოდი, ისიც იშვიათად, მხოლოდ ერთ ოჯახში. ეს იყო დეიდაჩემის ელპიტის, შერაბ ლორთქიფანიძის ოჯახი. ეს იყო ერთი მოწინავე ოჯახი, სადაც საღამოობით ხშირად იკრიბებოდნენ ქუთათური ინტელიგენტები და ჰქონდათ სუბაასი და კამათი იმ დროის საქართველოს საჭირბოროტო საკითხებზე. თვითონ ოჯახიც მრავალ რიცხოვანი იყო—ხუთი ქალი და სამი ვაჟი ამშვენებდა ამ ოჯახს. ჯერ თვითონ დეიდა ელპიტი განსახიერება იყო ნამდვილი ძველებური ქართველი ქალის ტიპისა, შემდეგ თვითონ მერაბ ლორთქიფანიძე, რომელიც არ იყო დიდი ნასწავლი, მაგრამ ბუნებრივი გონება და ნიჭი იმდენად ეხმარებოდა, რომ საზოგადოებრივ საქმიანობაში აქტიურად მონაწილეობდა. მისი ორი უფროსი ვაჟი — ალექსანდრე და იასონი ამშვენებდნენ ქართველ ინტელიგენტთა წრეს სხვადასხვა საზოგადოებრივ სამსახურით და მათი სულ უნცროსი ძმა ნიკო ლორთქიფანიძე ხომ ერთ-ერთ დიდ პროზაიკოსად გვევლინება მეოცე საუკუნის პირველ ნახევარში.

ალექსანდრე და იასონი მათი სტუდენტობიდან მახსოვს, როდესაც მათ ქუთაისის გიმნაზია დაასრულეს თავიანთ ამხანაგებთან ერთად თითქმის ყოველ საღამოს მოდიოდნენ მამაჩემთან, მათ შორის ერივნენ შემდეგში ცნობილი ნიკო მარი, მწერალი პეტრე მირიანაშვილი, რომლის კალამსაც ეკუთვნის „აბესალომ და ეთერის" ლიბრეტო და სხვ. მათ მამასთან უფრო ძველ ქართულ ლიტერატურაზე და ძველ ქართულ სიტყვებზე ჰქონდათ საუბარი. ზოგ უცხო სიტყვებსაც აქართულებდნენ, თარგმნიდნენ და ერთი მეორეში ისე ხმარობდნენ.

მე ასე ათი-თერთმეტი წლის ბავშვი ვიქნებოდი, მაგრამ მეც იმათში ვერიე და ვისმენდი მათ ლაპარაკს და ოხუნჯობას. ასე მაგალითად, აქამდე მახსოვს სიტყვა „ენდალმა", რაც ქართულად ნიშნავდა დიპლომს. ამაზე მახსოვს ერთი მათგან შეთხზული სახუმარო ლექსი:

„შენი ენდალმა
წაიღო წყალმა,
გონს ვერ მოგაგო
სამშობლოს ვალმა".

ჩემი აქტიორობისას მე, აგრეთვე, ასე თუ ისე, ემეგობრობდი ქუთაისის თავადაზნაურთა ახალგაზრდობის წრეს. ჩოხა-ახალუხში გამოწყობილნი მშვენიერი შესახედაობის ყმაწვილები ქეიფის და არშიყობის მეტს არაფერს აკეთებდნენ, მაგრამ მათ შორის ყოფნა მაინც სასიამოვნო იყო, რადგანაც თითქმის ყველანი მოსწრებული სიტყვის პატრონები იყვნენ, განსაკუთრებით პიპინია მიქელაძე და სერგია ერისთავი. ისინი მთელ ამ წრეს თითქო მეთაურობდნენ. დათიკო მიქელაძე, ბონდო მიქელაძე, ნიკო ფაღავა და კიდევ სხვა ფაღავები და მიქელაძეები... მათი ქეიფი ხომ განთქმული იყო. საუცხოო სიმღერები, მოსწრებული სიტყვები და ზრდილობიანი საქციელი ერთმეორეში. არავის არასოდეს არ ახსოვს, რომ მათ რაიმე სამარცხვინო საქციელი ჩაედინოთ საზოგადოებაში. მიუხედავათ იმისა, რომ ყველა მათგანი უსაქმური იყო, ზოგიერთის გარდა. სხვა მხრიდანაც ჩამოსულ სტუმრებს აოცებდა და ხიბლავდა მათი ასეთი კეთილშობილური საქციელი, ზოგი მათგანი თანაუგრძნობდა კიდეც რევოლუციონერებს ქუთაისში.

მეც კინაღამ ჩამითრია ამ წრემ თავის მიმართულებაში. სწორედ იმ დროს ცოლიც შევირთე, მაგრამ ძალიან ჩამაფიქრა ჩემმა პირადულმა მომზადებამ: რას წარმოვადგენდი? ერთი უვიცი ჩოხა-ახალუხში გამოწყობილი ისეთივე „ტლუ ბიჭი", როგორიც ვიყავ ბერთემში. ამიტომ გადავწყვიტე წავსულიყავ რუსეთს და უმაღლესი სწავლა მიმეღო. მხოლოდ წასასვლელად მოსკოვი ავირჩიე, რადგან მქონდა წაკითხული, რომ მოსკოვი გულია რუსეთისა, პეტერბურგი ტვინიო... და აი ჩავედი მოსკოვს.

მოსკოვს მარტო მივდიოდი და ამ ქალაქს სრულიად ვერ ვიცნობდი, მაგრამ გზაში აღმომჩნდა ერთი კეთილშობილი პიროვნება. ვინმე რუხაძე, სამწუხაროდ სახელი არ მახსოვს. ნოქარი დიდი ქუთათური ვაჭრების ელიგულაშვილებისა და ის შეიქნა ჩემი ჩიჩერონე. თუმცა გზაშიდაც არ მაკლებდა ყურადღებას, ერთად ვსაუზმობდით, ერთად ვსადილობდით და ერთად ვსაუბრობდით. ჩვენი მატარებლით პეტერბურგს მიდიოდა, აწ გარდაცვლილი, მეტად ნიჭიერი ახალგაზრდა სტუდენტი კუჭიკო მიქელაძე. ძალიან ცოცხალი კაცი იყო, ხუმარაც და თან მამის სახლში დაჩვეული იყო კარტის თამაშს. მამამისი იყო ერთ დროს დიდი მემამულე, მოქეიფე და სტუმართმოყვარე კაცი. ამ მგზავრობისას კუჭიკო ჩვენს კუპეში ჩამოჯდა და სასაუბრო რომ შემოგვეღია, წინადადება მოგვცა— კარტი ვითამაშოთო, ჩვენც დავეთანხმეთ და კარგა ხანს ვთამაშობდით. ძილის დრომ მოაწია და მე კარგა წაგებული ვიყავი და ჩემი მეგობარი რუხაძეც. მაგრამ თამაშის გაგრძელებას ძილი ვარჩიეთ. გათენდა თუ არა, საუზმის შემდეგ, ისევ შევუდექით თამაშს. თამაშის დროს შემოგვემატა პეტერბურგს მიმავალი ქორქია. შემდეგ კიდევ ერთი ახალგაზრდა ჩამოჯდა ჩვენთან. ჩვენ მოთამაშეებს დათქმული გვქონდა, რომ არავინ უცხო თამაშში არ მიგვეღო, მაგრამ კარგა ხანმა რომ გაიარა, რუხაძემ თავი დაანება თამაშს. არ ვიცი მოწყინდა თუ წაგების გამო. დავრჩით სამნი: მიქელაძე, ქორქია და მე, ჩვენ განვაგრძეთ თამაში, ის უცხო კი ძალიან მონდომებით გვიყურებდა, შემდეგ განაცხადა, რომ მას სურს თამაშში მონაწილეობა მიიღოს. კუჭიკომ გამოკითხა ვინაობა და იმანაც უპასუხა, რომ ის არის დერპტის უნივერსიტეტის სტუდენტი, გვარად ლაშხი. ჩვენც შემოვიერთეთ. ეს ის დრო იყო, რომ კარგა ღამდებოდა და ამ შემოერთებულმა ისეთი დღე დაგვაყენა, რომ კინაღამ ფულებიდან გავიცალენით. თითონ ლაშხი ძალიან წუხდა ჩვენს წაგებას და პირველმა იმან შემოგვთავაზა, რომ თამაში მეორე დღისათვის გადაგვედო და ჩვენც ასე მოვიქეცით. მეორე დღეს კუჭიკოს მოუვიდა ხელი და ლაშხს თითქმის მისი მოგებული სულ ჩამოართვა, მეც გამიცარიელდა ჯიბეები. ამ დროს ჩვენ უკვე მოსკოვს ვუახლოვდებოდით, მივედით კიდეც, შევედით სად-

გურში, მე უნდა ჩამოვსულიყავ, კუჭიკო პეტერბურგს მიდიოდა, ქორქიაც, ლაშხი კი ამ „პასაჟირების“ ფაციფუცში სადღაც დაგვეკარგა. მე და კუჭიკო ძალიან შევწუხდით. რადგან შეეატყვეთ, რომ ლაშხს ფულები აღარ ჰქონდა, მაგრამ რას ვიზამდით. კუჭიკომ მითხრა—ის ხომ დერპტს მიდის, მაშასადამე ის პეტერბურგს უნდა ჩავიდეს და გზაში მოვძებნი სადმეო. მაგრამ შემდეგში კუჭიკო რომ ვნახე, მითხრა—არ მინახავსო, ასე რომ მე და კუჭიკომ უნებლიეთ „გავყველიფეთ“ ერთი ქართველი სტუდენტი. მშვენიერი ყმაწვილი, კეთილი და ზრდილობიანი.

ჩამოვხტი მოსკოვში და მაშინვე ჩემი რუხაძე ამედევნა: „შენ ვერ იცნობ შალვა მოსკოვს, მე წამომყევი და სასტუმროსაც მიგაგნებინებო“. ჩავჯექით „ვანკაში“, მაშინ ვანკები და ლიხაჩები იყო მხოლოდ მოსკოვში. რუხაძემ ლუბიანკაზე მომიყვანა. იქვე სასტუმრო იყო, სადაც ქართველი ვაჭრები და ნოქრები ჩამოხტებოდნენ თურმე, მეც იქ დამაყენა. მოვისვენეთ, ვისადილეთ და საღამოც შეიქნა. რუხაძემ გამიყვანა სასტუმროდან და ფეხით წამიყვანა, მითხრა ასე უფრო გაეცნობი ცენტრალურ ქუჩებსო. გავედით კიდეც ტვერის, ახლანდელ გორკის ქუჩაზე და გავყევით იქ, სადაც ეხლა პუშკინის ძეგლი დგას, იმის ცოტა აქეთ იყო ელისეევის კაფე. რუხაძემ შემიყვანა, დამსვა ერთ მაგიდასთან, თვითონ გაიარ-გამოიარა და ბოლოს ორი მშვენიერი რუსის გოგო მომიყვანა სტუმრად.

ასე მეძაობით დაიწყო ჩემი ცხოვრება მოსკოვში.

მაგრამ არა, ეს ტყუილია, ამითი ნამეტანი ცილს ვწამებ ჩემს თავს, მე ამ გზას არ გავყოლივარ.

მოსკოვში უწინარეს ყოვლისა გავიცანი ქართველი სტუდენტობა, რადგანაც ვეძებდი ისეთ ახალგაზრდა სტუდენტებს, რომლებსაც ახლად დამთავრებული ჰქონდა გიმნაზია და კარგათ ახსოვდა საშუალო სკოლის საგნები, რათა ესენი ყველა გაერკვია და ესწავლებინა ჩემთვის, რადგან სახლიდან დამაბარეს, რომ ჯერ ატესტატი აიღე და ისე გახდი უნივერსიტეტის სტუდენტი. გაცნობილ სტუდენტებში მირჩიეს ახლად კურსდამთავრებული ევგენი გეგეჭკორი ამეყვანა მასწავლებლად. ის მაშინ არც ისე აშკარად სოციალ დემოკრატობდა. უთუოდ

ამიტომ არც კი ცდილა ჩემთვის დაენერგა მისი მოძღვრება, მხოლოდ ისე კი მაქებდა თურმე: „რა ნიჭიერი კაცია შალვა, ძალიან მალე ითვისებს საგნებსო". მე კი რა მექნა, თორემ ძალიან მეზარებოდა ესეთი „უჩინიკური" სწავლა, მაგრამ შემდეგში გავიცანი უკვე უხუცესი სტუდენტთაგანი ლეო ნათაძე, შემდეგ ცნობილი მენშევიკი და ჟურნალისტი, და იმან სულ დამინგრია ჩემი გეგმები, მითხრა: „რად გინდა დიპლომი ან, უნივერსიტეტში სწავლა, ისე განვითარდი, წაიკითხე შეისწავლე მაგ. პოლიტიკური-ეკონომია, სხვადასხვა სოციალისტური წიგნები, მიიღე საერთო განვითარება და შემდეგში რა გზასაც გინდა იმას დაადექიო". ამასობაში მე ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოში მიმიღეს და მეც მოუწყინრად ვესწრებოდი მათ კრებებს. ერთხელ მეც წამაკითხეს მოხსენება მამიჩემის ცხოვრების და შემოქმედების გარშემო, იქვე, ამ სათვისტომოში, გავეცანი პლეხანოვის ერთ არალეგალურ ბროშურას, სადაც ის სვამდა საკითხს, რომ მთელი რუსეთი გადაქცეულიყო ფედერატიულ სახელმწიფოდ, იმპერიაში შემავალ ყოველ ეროვნებათა მიხედვით, რომ ყოველ ეროვნებას თავის ფედერატიული ერთეული ჰქონოდა. მაგრამ სტუდენტობაში ყველა არ ეთანხმობოდა ამ მოსაზრებას, თუმცა ხარკოვის სათვისტომომ მამია ორახელაშვილის, (რომელიც მაშინ ხარკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტი იყო) მეთაურობით გამოგვიგზავნა მათი მოსაზრება და ჩვენ გვთხოვდა გამოგვეთქვა ჩვენი აზრი. ჩვენმა სათვისტომომ მე დამავალა ეს პლეხანოვის მოსაზრება გადამეღო ჩვენს მანქანაზე, რასაკვირველია ეს ძალიან საიდუმლოთ უნდა მომხდარიყო და მეც გამაგზავნეს ერთ-ერთ სტუდენტის ბინაზე, სადაც ყველაფერი მზად დამხვდებოდა გადასაბეჭდად და შემდეგ მომეტანა სათვისტომოს ხელმძღვანელებთან, მაგრამ დახეთ ბედს. სწორედ მაშინ, როდესაც არალეგალურ ქაღალდებს ვბეჭდავდი, იმ საღამოს სათვისტომოს სხდომა ჰქონია, რაც, რასაკვირველია, მე არ დავსწრებივარ, ჩემი დამზადებული ქაღალდით წამოვედი სათვისტომოსკენ და გზაში შემხვდა ჩემი მეგობარი სილოვან გაბუნია და ქართულად მომაყვირა კიდეც: „ცოცხალი ხარ?" შემდეგ ამიხსნა, რომ წუხელ ჟანდარმერია თავს დასხმია სათვისტომოს და ვინც იქ

იყო, ყველანი დაუტუსაღებიათ. ასე რომ შენ სათვისტომოს სულ ნუ გაეკარები და არც შენ ბინაზე წახვიდე, იმიტომ, რომ დანამდვილებით ვიცი, შენც გაუჩხრეკიხართ და ეხლა რაც შენ მოგაქვს არალეგალური ნამუშევარი, სადაც გინდა იქ გააქრეო. ეს მითხრა და გამშორდა. ერთხანს ვიდექ გაცბუნებული და არ ვიცოდი რა ზომები მიმეღო. შემდეგ გავსწიე. იქვე ახლოს ხიდი იყო მასკვა-რეკაზე და ვიფიქრე — წყალში გადავაგდებ მეთქი, მაგრამ ხიდის მოაჯირს რომ გადავადექი, ჯერ ერთი — ხიდზე უამრავი ხალხი მიდი მოდიოდა და არ შეიძლებოდა რომელიმე იმათგანს არ შეენიშნა, ის კი არა, როდესაც წყალს გადავჩერებოდი, ერთი ორი კაცი შედგა ჩემთან, თან მკითხეს რამ დაგაინტერესა, რას ჩაჩერებიხარ მაგ მდინარესო. მეც ძლივს მოვახერხე მეპასუხნა — ეგერ პატარა „პარახოდი" რომ მოდის, იმას შევჩერებივარ მეთქი, ამ ჩემს პასუხზე იმათ ჩაიფრუტუნეს და გამშორდნენ. უთუოდ იფიქრეს — ეს ვიღაცა ხამი კაცია, მოსკოვში ჯერ არ ყოფილა იმიტომაა ასე გამოშტერებულიო. მე კი სიმწრის ოფლს მასხამს. როგორ მოვიშორო ეს არალეგალური ლიტერატურა და გავწიე ისევე სილოვან გაბუნიას ბინაზე; ის ცხოვრობდა ებრაელების ოჯახში და მე იმ ოჯახს კარგად ვიცნობდი. იქ ქალები შემომეგებნენ და დამიწყეს უბრალო საუბარი, მე კი გული მისკდება. სად დავმალო, სად წავიღო? უეცრად მოვიფიქრე—მოდი ფეხსაღგილში შევალ და გადავაგდებ მეთქი, მაგრამ მე არც ისე შინაური ვიყავ ამ ოჯახში და ისიც ქალებთან როგორ უნდა ვამემხილა ,,საპირფარეშოში შესვლა და ამიტომ ეს აზრი უკუვაგდე და უფრო მოხერხებული ადგილის მოსაძებნად ქუჩაში გამოვედი, დავინახე იმპერატორ ალექსანდრე II-ს ძეგლი თავის გალავნით ფერდობზე; ბაღის პირად გადამდგარი. ახლოიყო და იქ მივაშურე. ძეგლს ბაღის მხრიდან მივადექი გალავანთან. გალავანს ჰქონდა ისეთი ადგილები, უჯრებივით გამოყვანილი, რომ მოვინდომე იქ გადამემალა, მაგრამ ზევით ძეგლისკენ რომ ავიხედე, მოაჯირიდან თავზე ვიღაც დამყურებდა, მე ტანში გავსწორდი; ის „ზედამხედველი" მოშორდა მოაჯირს, მაშინ ისევ მოვინდომე გადამალვა, მაგრამ ზევიდან ახლა ვიღაც სხვა გამოჩნდა. არ იქნა და არა, ვერ მოუხერხე გადამალვა. ჰო,

რა გავწვალდი, სულ თავბედი ვიწყეველე, მაგრამ ბოლოს გა-მახსენდა და საჩქაროდ გავწიე კბილის ექიმ თეიმურაზ ხორავასთან. მშვენიერი კაცი იყო, დიდი ინტელიგენტი. რომ მივედი პაციენტები ჰყავდა, მაგრამ მე სიამოვნებით შემეგება. იმასაც ცოდნოდა სათვისტომოს დატუსაღების ამბავი და გაუხარდა, რომ მე გადარჩენილი ვიყავი. პაციენტები რომ გაისტუმრა, მე გაუზიარე ჩემი გაჭირვების ამბავი, ბევრი იცინა, შემდეგ მიმიყვანა გერმეტიულ ფეჩთან და მითხრა მომეც შენი ავლადიდებაო და ჩემს ქაღალდებს შიგ ღუმელში შეუძახა და, რასაკვირველია, მეც თავისუფლად ამოვისუნთქე.

ამის შემდეგ მთელი ერთი კვირა არ გავკარებივარ ჩემს ოთახს, შემთხვევით შემხვდა და წამიყვანა ჩემმა კარგმა ნაცნობმა ივლიანე ქავთარაძემ, რომელიც თურმე მოსკოვს დამხვევ საზოგადოების საქმეებზე იყო ჩამოსული, იმავე დროს იყო დიდი პურმარილის კაცი; მოქეიფე, კარტის მოთამაშე და ამეებში ატარებდა დროს. მეც არ გამიშვა, მითხრა: მეც ამ დღეებში მივდივარ საქართველოში და ერთად წავიდეთო, შენ ეხლა ფული არ გექნება, ტელეგრამა დაუკრათ შენს სიმამრს და სამგზავრო ფულს გამოგიგზავნისო. მეც ასე მოვიქეცი.

მოსკოვში კიდევ გავეცანი ერთ რუსის ოჯახს, ვინმე სობოლევს. ძალიან დამიახლოვდა და ხშირად მივყავდი თავის ოჯახში, მასთან საღამოობით ხშირად იკრიბებოდა ათი-ხუთმეტი ქალი და კაცი. ზოგი ინჟინერი, ზოგი ექიმი და სხვადასხვა პროფესიის ადამიანები. მე არ მერიდებოდნენ და როგორც გამოვარკვიე ესერები იყვნენ. არალეგალური წრე ჰქონდათ და მეცადინეობდნენ. თვითონ სობოლევი ძალიან განვითარებული კაცი იყო და მისი საუბარი ლექციებს უდრიდა. მე კი ყველაფერს მასმენინებდნენ, მაგრამ არაფერს არ მავალებდნენ. ერთი რამ კი ჩამრჩა გუნებაში, როდესაც ჩამოვარდა ლაპარაკი გალილეიზე და თქვეს დედამიწა მრგვალიაო, ერთი ახალგაზრდა წამოდგა და დაგვიმტკიცა, რომ ახლა მიწა მრგვალი კი აღარ არის, არამედ „ტეტრაერდს“ წარმოადგენსო. ე. ი. თითქო ოთხკუთხოვან, გვერდებში შეკრებილ ფიგურასო. ამან ყველა გააკვირვა და მე კი ჩამრჩა გულში.

საქართველოში ქავთარაძე ვეღარ წამოვიდა, მე შინიდან მო-

ლადო მესხიშვილი.

მივიდა ცოტა ფული და საქართველოსაკენ გამოვემგზავრე-ჩემს მეუღლეს შევატყობინე, რომ ზესტაფონში ამა და ამ დღეს ვიქნები მეთქი, მეუღლე დამხვდა ზესტაფონში, მაგრამ მითხრა: ქუთაისს უნდა წახვიდე მამაჩემთან და მე ხვალ ჩამოვალო. მეც ვიყიდე ქუთაისის ბილეთი და რიონის სადგურზე რომ ჩამოვედი, იქ დამხვდა მთელი კამპანია ჩვენი მოქეიფე თავად-აზნაურებისა. ნაღვინევი იყვნენ, სიმამრთან არ გამიშვეს. ჩემი ბარგი-ბარხანა კოკინია დგებუაძემ წაიღო თაკის სახლში, მე კი აქ შემატოვა მოქეიფეებს, შეიპირა რომელ რესტორანშიდაც ვიქნებოდით. მეც ამ პირველ დღიდან შევუდექი ქუთაისის სავარდო და სამაისო „მოღვაწეობას", მაგრამ სანამ ამეების აღწერას შევუდგებოდე, მანამდე უნდა მოვიხსენიო ის მცირე, მაგრამ მაინც „ბაგაჟი", რითაც მოსკოვის თეატრალურმა ხელოვნებამ დამტვირთა და რაც მე საქართველოში წამოვიღე.

ცხადია, რომ მოსკოვში, გარდა დიპლომის აღებისა, მე პირადად უფრო თეატრებს მივეტანე, შედარებით „გამოცდილი" აქტიორიც ვიყავი, თეატრი საერთოდ დიდად მიყვარდა და მოვინდომე იქაური წარმოდგენების გაცნობა. განსაკუთრებით სამხატვრო თეატრისა, ის მაშინ (1903 წ.) ახალი დაარსებული იყო, მაგრამ მაინც დიდი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი, თუმცა მე სხვა თეატრებშიდაც დავიწყე სიარული: მცირე თეატრში ვნახე მეტად საყურადღებო წარმოდგენებიც და გავეცანი ჩვენ სასახელო თანამემამულეს ალექსანდრე სუმბათაშვილ-იუჟინს. მან როგორღაც თითქო დამიახლოვა. ის ხომ მაშინ მოსკოვში თავმჯდომარე იყო ქართული საზოგადოებრივი ორგანიზაციისა და ყოველ 14 იანვარს მისი მეთაურობით (ახლა სვეტებიანი დარბაზი) მაშინდელ თავად-აზნაურთა კლუბში იმართებოდა ქართული საღამოები. ამ ხალამოებში მონაწილეობას ღებულობდნენ მოსკოვის საუკეთესო-არტისტული ძალები უსასყიდლოდ, მხოლოდ სტუდენტობას ევალებოდა, მათ ხლებოდნენ და ცალ-ცალკე სათითაოდ ეკიპაჟით მოეყვანათ საღამოზე, მე მაშინ თან მქონდა წაღებული და ჩოხა-ახალუხს ვიცვამდი. ხშირად მე და ზემოხსენებული ივლიანე ქავთარაძე (ისიც ჩერკეზკით) ტვერის ბულვარზე გავისეირნებდით ხოლმე. მოსეირნეები ღიმილით და ხალისით შემოგვცქეროდნენ.

არ ვიყავით ცუდი სანახავები.

მახსოვს, ერთხელ, ერთმა გენერალმა ჩამოგვიარა ქალებთან ერთად, ცოტა ხანს შედგა, შემოგვაჩერდა და ქალებს ხმამაღლა გადაულაპარაკა „Хорошие моряки" ამაზე ჩვენც გაგვეცინა და იმათაც.

და აი როდესაც მოახლოვდა ქართული საღამოს დღე, იუჟინმა დაგვიბარა ქართული სათვისტომოს ზოგიერთი წევრი და ყველას დაგვავალა, თუ ვის რა გაგვეკეთებინა. მე მითხრა: „თქვენ, კნიაზ შალვა, ჩაიცვით თქვენი ჩერკესკა, ეახელით არტისტ ქალს მიტკევიჩს და საღამოს რვა საათისათვის მოგვიყვანეთო" მეც ძალიან გამეხარდა, რადგანაც მიტკევიჩის ქალი იმდენად თავის არტისტობით არა, რამდენადაც თავის სილამაზით იყო განთქმული. ვეახელი, ცოტახანი დამაცდევინა, რომ მორთულიყო. შემდეგ ჩავჯექით კარეტაში და გამოვსწიეთ საკრებულოსკენ. კარეტაში მხოლოდ ჩვენ ორნი ვართ: ეს იშვიათი სილამაზის ქალი, საუცხოოთ მორთული და საუცხოვო სურნელება მოფრქვეული და მე, ქართველი ახალგაზრდა რაინდი, მაგრამ უბედურება! ამ რაინდმა არ იცის თუ რითი გაართოს ეს წარმტაცი ბანოვანი. დიდხანს ვართ ჩუმად, მხოლოდ ისევ მან გამომიწვია სალაპარაკოდ:

— თქვენ ქუთაისიდან ხართ?

— დიახ.

— მე ვყოფილვარ ქუთაისში, გასტროლებზე და არასოდეს არ დამავიწყდება იქაური დროსტარება და სიამოვნება. როგორ არის კნიაზი ბონდო?

აქ გამახსენდა თუ როგორ დატრიალებდნენ თავს ამ მიტკევიჩის ქალს ქუთაისის მოქეიფე თავად-აზნაურები, განსაკუთრებით ბონდო მიქელაძე და საშა ერისთავი...

ვიცი რომ მომეცა შემთხვევა, მეც გამება ფლირტი ამ კარეტაში, მაგრამ ხმას ვერ ვიღებ. თითქოს დამბლა დამეცა. უცხო ქალებთან, ისიც ლამაზებთან, ზოგჯერ მჭირდა ასეთი საქციელი, უკან დახევა. საერთოდ ლამაზ ქალებთან ჩემ დამოკიდებულების შესახებ სადღაც ამ ნაწერში მაქვს ნათქვამი... ამასობაში ასე მდუმარეთ მიგვიყვანა ეკიპაჟმა საკრებულოში. იქ მიტკევიჩის ქალი ჩავბარე მორიგ დიასახლისებს, იმათაც ბა-

შინვე მიუჩინეს მას შამპანიურის კიოსკი. მის შემდეგ, არც იმ საღამოს მიტკევიჩის ქალს არ გავკარებივარ და არც სხვისგან არასოდეს არ მინახავს.

საღამო კი დიდებული გამოვიდა. მოსკოვის საუკეთესო არტისტები თითქოს ერთი მეორეს ეჯიბრებოდნენ თავიანთი ხელოვნებით და დიდ ოვაციებს იწვევდნენ. აგრეთვე მეტად კარგი შთაბეჭდილება დატოვა ქართველ სტუდენტთა ხორომ, რომელიც მოამზადა მაშინ მოსკოვში მცხოვრებმა, შემდეგში ცნობილმა კომპოზიტორმა, დიმიტრი არაყიშვილმა.

ბოლოს გამოვიდა თვითონ იუჟინი და წაიკითხა რუსული თარგმანი ბარათაშვილის „მერანისა". ის ხომ დიდი დეკლამატორიც იყო.

საერთოდ იუჟინი მაშინ უკვე დიდად მიჩნეული არტისტი, დრამატურგი და საზოგადო მოღვაწე იყო. დიდათ მომზადებული, დიდი გონების პატრონი. მუდამ იყო სასურველი წევრი მოსკოვის მოწინავე საზოგადოებისა, იმავე დროს იყო საქართველოს დიდი პატრიოტი, რასაც ის სიტყვებით კი არა, მოქმედებითაც ამჟღავნებდა. არა ერთი ქართველი სტუდენტი და ინტელიგენტი მოუწყვია მას სასწავლებელში თუ სამსახურში.

სწორედ იმ წელიწადს დაბეჭდა ჟურნალში მისი განთქმული პიესა „ღალატი". დადგა კიდეც თავის რეჟისორობით მცირე თეატრის სცენაზე, მე კი იმდენად გამაბედნიერა, რომ „ღალატის" პრემიერაზე სრულიად უსასყიდლოდ პარტერის სავარძლის ბილეთი გამომიგზავნა.

საუცხოვო წარმოდგენა იყო. პირველად ვნახე დიდებული ერმოლოვა საპასუხისმგებლო როლში. ის ასრულებდა ზეინაბს და რამდენი გულწრფელობა, რამდენი პათოსიანი ნიუანსი ჰქონდა მოხმარებული ამ დიდად რთული როლის განსასახიერებლად. დიდებული იყო აგრეთვე განთქმული ლენსკი ანანიას როლში. ნამდვილი ქართველი ჭკვიანი გლეხი იდგა თქვენ თვალწინ. სხვებზე ბევრს ვერაფერს ვიტყვი, ოთარბეგის როლს თვითონ იუჟინი არ ასრულებდა მაშინ, არამედ საერთოდ საუცხოვო მსახიობი მცირე თეატრისა რიბაკოვი, და მე ვერ დამაკმაყოფილა, რადგან ის უფრო მაგონებდა მაზეპას და არა ქართველ ფეოდალს. მაინცადამაინც მე ამ საღამოს უდიდესი ესთე-

ტური პატრიოტული სიტყვიერება ვიგრძენი ერმოლოვასა და ლენსკის საოცარი სცენიური ოსტატობით.

ამის შემდეგაც ბუეინს ჩემთან ურთიერთობა არ შეუწყვეტია. მოსკოვში ყოველ ჩემ ჩასვლისას უთუოდ უნდა მენახა და ისიც უთუოდ მპატიჟებდა თავის სახლში, ხშირად სადილადაც. მისი თბილისში ჩამოსვლის დროს ხომ ვასო აბაშიძეს და მე თავიდან არ გვიშორებდა. ისე ეხლაც მაქვს შენახული მისი სუცხოვო წერილები ჩემდამი და მათ შორის საოცარი შეფასება ჩემი პიესის „გუშინდელნი"-სა, რომლის წარმოდგენა მას ბათუმში ენახა და აგრეთვე ჩემთვის დიდად საამაყო მომართვა ჩემს საიუბილეო საღამოზე მოსკოვში. მე აგრეთვე წილად მხვდა უკანასკნელად გამოვთხოვებოდი მის ძვირფას ნეშტს, როდესაც მას თბილისზე გაელით მოსკოვს მიასვენებდნენ, თბილისის სადგურზე უამრავმა ხალხმა მოიყარა თავი მის პატივსაცემად და მე მერგო გამოსათხოვარი სიტყვის თქმა და აგრეთვე გაზეთ „ზარია ვოსტოკაში" სამგლოვიარო წერილის დაწერა.

მოსკოვში კი, რასაკვირველია, სხვა თეატრების გარდა მე უფრო ხშირად ვესწრებოდი სამხატვრო თეატრის სპექტაკლებს. დიდათ მოვიხიბლე ამ თეატრის რეჟისორული ხელოვნებით, საერთო საკვირველი ანსამბლით, მათ ჰყავდათ წამყვანი არტისტები, რომლებიც შემდეგში დიდად ცნობილნი შეიქნენ, როგორც მაგალითად კაჩალოვი, მოსკვინი, კნიპერ-ჩეხოვა, მაკრამ სხვა არტისტებიც, სრულიად უბრალო როლების შემსრულებლებიც, თითქოს დიდის უბრალოებით, მაგრამ მაღალ ხარისხოვან ოსტატობით ასრულებდნენ დაკისრებულ სათევარებს. მართალია მე მათთან არ შევსულვარ სამეცადინოთ ისე როგორც შემდეგში ჩვენი ცნობილი რეჟისორები აკაკი ფაღავა და აწ განსვენებული შალიკაშვილი და წუწუნავა, მაგრამ ისე ხშირად ვესწრებოდი მათ წარმოდგენებს, რომ ჩემის ფიქრით ბევრი რამ გაუგე მათ სისტემას და სცენიურ ოსტატობას, ასე რომ, როდესაც საქართველოში დავბრუნდი და კვლავ შევუდექი ქართულ სცენაზე მუშაობას. შეძლებისდაგვარად ვცდილობდი „მათი ხაზით" მემუშავნა, განსაკუთრებით ჩემი რეჟისორობის დროს და მათი უნარით წამეყვანა სპექტაკლები; ასე რომ, მოსკოვიდან საერთოდ ხელცარიელი არ დავბრუნებულ-

ვარ. მართალია, არც გიმნაზიის ატესტატი მიმიღია, არც უნივერ-სიტეტში შევსულვარ დიპლომის ასაღებად, მაგრამ მოსკოვმა მაინც ბევრი რამ შემძინა როგორც საზოგადოებრივად, ისე ჩემ სპეციალობაშიაც. აქ თვითონ სამხატვრო თეატრის ხელ-მძღვანელობა. განსვენებულ ვახტანგს ძალიან დიდი გეგმები სკის მეტად ზრდილობიანი მოპყრობა და ხანგრძლივი საუბარი, განსაკუთრებით ქართულ თეატრზე. რაც შეეხება ნემიროვიჩ-დანჩენკოს, იმასთან უფრო დავახლოვდი მოსკოვში მეორედ ჩასვლისას. მაშინ როდესაც ვახტანგ მჭედლიშვილის მიერ და-არსებულ ქართულ დრამატიულ სტუდიაში მიმიწვიეს ერთ-ერთ ლექტორად და მჭედლიშვილის უეცარი გარდაცვალების შემ-დეგ, საქართველოს მთავრობამ მე მომანდო ამ სტუდიის ხელ-მძღვანელობა. განსვენებულ ვახტანგს ძალიან დიდი გეგმები ჰქონდა და საბოლოოდ უნდოდა, რომ სტუდიაში ოთხი წლის მუშაობის შემდეგ, თავისი საკუთარი თეატრი შეექმნა საქარ-თველოში. ამისთვის ჩავიდა წინასწარ თბილისში და გასინჯვის შემდეგ იქ შეაგროვა მომავალ სტუდიაში მომუშავე ახალგაზრ-დობა.

ვახტანგ მჭედლიშვილი, როგორც მკითხველს მოეხსენება, იყო მორიგ რეჟისორად სამხატვრო თეატრში, სადაც ის იყო მარჯვენა ხელი თვითონ სტანისლავსკისა. სხვათა შორის მორის მეტერლინგის პიესა „ლურჯი ფრინველი" სტანისლავსკის გეგ-მით ვახტანგის დადგმული იყო და ამ წარმოდგენას დიდი მო-წონება ჰქონდა მოსკოვში.

სტუდიაში მან საქართველოდან მოსკოვში ათიოდე ახალგაზრ-და ქართველი ჩაიყვანა. სხვადასხვა საგნების შესასწავლად მან მოიწვია უფრო სამხატვრო თეატრიდან სპეციალისტი ლექტო-რები, მათ შორის იყვნენ ბარატოვი, ეხლაც ცნობილი რეჟისორი მოსკოვში, პედაგოგი დემიდოვი, აგრეთვე პედაგოგი-რეჟისო-რი კოტლუბაის ქალი და კიდევ მეტყველების, ფიზკულტურის, ფარიკაობის და ცეკვის მასწავლებლები. ყველა ესენი მართლა კარგად ყავდა შერჩეული განსვენებულს და მათი ლექციები და პრაქტიკული მეცადინეობა უსათუოდ დიდად გამოსადეგი და ნაყოფიერი იყო, მაგრამ საცოდავს არ დასცალდა, რომ თავის დიდი საქმე ბოლომდე მიეყვანა, თურმე გულით იყო ავად-

მყოფი და ერთ საღამოს თავის კაბინეტში მუშაობის დროს სული დალია. ამის შემდეგ ამ მშვენიერი საქმის გაძღოლა მე დამაწვა. მეც განსვენებულის ნაკვალევს მივყევი და მისი გეგმით ვმუშაობდი, მაგრამ უნდა აქვე ითქვას, რომ ჯერ ვახტანგის სიცოცხლეშივე ბევრი მტრები გაუჩნდა ამ სტუდიას, განსაკუთრებით საქართველოდან.—ვინ არის მჭედლიშვილი, რა ვამოჩენილი ხელოვანი ის არის, ერთი მორიგი რეჟისორია სამხატვრო თეატრისა, ან რა ნივთიერი სახსრებით წაუძღვება საქმესაო. დაბეზღება დაბეზღებაზე მიდიოდა საქართველოს მთავრობაში. მხოლოდ როდესაც მჭედლიშვილი გარდაიცვალა, მაშინ მე მომდგენენ—ვინ არის ვიღაც ძველი თავადი, რა ესმის თეატრალურ ხელოვნებისა, ის ხომ სცენისმოყვარეობდა ერთ დროს და ამისთანა დიდი საქმის ჩაბარება უმართებულოაო. ის კი არა ერთხელ თვითონ სტალინს მიართვეს ქაღალდი, ვიღაც დადიანი გამოგზავნეს აქ ქართულ სტუდიის ხელმძღვანელად და ის ახალგაზრდობას უქადაგებს, რომ საქართველომ თავის საკუთარი მეფე უნდა იყოლიოსო. მე გავეცოდი, როდესაც სტალინმა ეს ქაღალდი ჩემ გამომიგზავნა. მეც მაშინვე შევეცადე, რომ მოსკოვში ჩვენს საქართველოს წარმომადგენლობას გამოეყო სპეციალური კომისია სტუდიის საკითხის შესასწავლად. კომისია შედგა, სასაცილოდაც არ ეყოთ დაბეზღებაში მოხსენებული ამბები, მაგრამ ამ დროს მოსკოვში იყო საქართველოს განთლების კომისრის მოადგილე მარიამ ორახელაშვილი და იმან თქვა ამ საკითხს ჩვენ საქართველოში გადავწყვიტავთო. საქართველოში კი სტუდიის მტერ-მოყვარეებმა იმდენი მოახერხეს, რომ მთავრობას გამოატანია გადაწყვეტილება სტუდიის დახურვისა.

აგრეც მოხდა, სტუდიელები დარჩნენ უპატრონოდ, მაგრამ მათ სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ისინი არ დაიბნენ და მაინც მოსკოვში განაგრძეს მეცადინეობა სხვადასხვა პედაგოგებთან, ასე რომ ამ სტუდიიდან არიან გამოსული უკვე ცნობილი თეატრალური მოღვაწეები: ბებე თუმანიშვილი, რომელიც ამჟამად მოსკოვის პუშკინის სახ. თეატრის რეჟისორია, და საქართველოში მომუშავე რეჟისორები: ნიკოლოზ გოძიაშვილი, გიორგი ჟურული, დავით სულიაშვილი და განსვენებული ტიციან

შარაშიძე, რომელმაც თავი გამოიჩინა მოსკოვის ოპერის თეატრის რეჟისორობაში. და აგრეთვე გიორგი ჯავაშვილი, რომელიც მუშაობდა საქართველოს სხვადასხვა თეატრებში.

აქვე არის მოხსენებული, რომ ჩვენმა მთავრობამ ერთ დროს დაარსა მოსკოვში საქართველოს კულტურის სახლი, რომლის გამგეთაც მე ვიყავი მიწვეული, მაგრამ არც ამ სახლს დასცალდა ფრთების გაშლა, თუმცა ის-ის იყო პოულობდა მოსკოვში საკმაო პოპულარობას, მაგრამ სტუდიის დახურვასთან ერთად ეს სახლიც დახურეს.

ასე რომ მოსკოვში ჩემი მეორეჯერ ყოფნის შემდეგ დავრჩი ხელმოცარული და გულდაწყვეტილი, მაგრამ სწორედ ამ დროს თბილისიდან მომივიდა ტელეგრამა, რომ მე საქართველოს მთავრობისაგან დანიშნული ვარ განათლების კომისარიატთან არსებულ ხელოვნების განყოფილების თავმჯდომარის მოადგილედ. თავმჯდომარედ კი იყო მეტად უზადო პარტიული მოღვაწე განსვენებული სეონ თოხაძე და მეც შევუდექი იქ სამსახურს.

ამ განყოფილებაში მე წინათაც ვმსახურობდი და მებარა რესპუბლიკის თეატრების ხელმძღვანელობა, ეს იყო მაშინ, როდესაც ჩვენში პირველად ჩამოყალიბდა საბჭოთა ხელისუფლება და განრიგდა მაშინდელი კომისარიატების სექტორები და განყოფილებები, მაგრამ ამაზე სხვა ალაგას მექნება ლაპარაკი, მხოლოდ, როდესაც მეორეჯერ მიმიწვიეს ამ განყოფილებაში მე, უკვე როგორც თავმჯდომარის მოადგილე, განვაგებდი ამ განყოფილების ოთხივე სექტორს: ლიტერატურისას, ხელოვნებისას, სახვითი ხელოვნებისა და თეატრებისას. მეგობრები დამცინოდნენ კიდეც შალვა ენციკლოპედისტი გაგვიხდაო, მაგრამ ლიტერატურა და თეატრები კიდევ ხო, მხოლოდ მხატვრობას, ფერწერას და მუსიკას ვნახოთ, როგორ მოუვლისო. საყვარელი კოტე ფოცხვერაშვილი ხშირად მეკითხებოდა: „შალვა, აბა თუ იცი მუსიკაში კონტრაპუნქტი რას ნიშნავსო", მაგრამ მე ყველა სექტორებში მრჩეველები მყავდა მოჩენილი: ლიტერატურაში—საშა აბაშელი, სახვით ხელოვნებაში მხატვარი ჰრინევსკი, მუსიკაში—ფელიტონ ბალანჩივაძე და თეატრების საკითხებში აკაკი ფაღავა და სანდრო ახმეტელი.

უცნაური დრო იყო. ზოგიერთი დამსახურებული პარტიულიც კი ვერ ერკვეოდა ხელოვნების საკითხებში და ერთხელ ასეთ კურიოზსაც კი წავაწყდი: რომელიღაც მოსკოვიდან ჩამოსული ვიოლინოს დამკვრელი კონცერტს მართავდა, ასეთ საჯარო გამოსვლებზე ნებართვა მე უნდა მიმეცა, როდესაც აფიშა მომიტანეს ხელისმოსაწერად, ჩემს კაბინეტში იჯდა ერთი ხანდაზმული ბოლშევიკი და როდესაც გაიგო რაშიაც იყო საქმე, მითხრა: „შალვა, რას ჩადიხარ, რის ნებართვას აძლევ, ვიოლენჩელო ეს ხომ ბურჟუაზიული საკრავიაო". იყო ამისთანა სხვა კურიოზებიც, მაგრამ მე აღარ გამოუდგები, იქ სამსახურის დროს არავითარი საყვედური არ მომხვედრია. იმავ დროს მე მომანდვეს სახალხო თეატრის რეჟისორობა, მეც ეს უფრო მიტაცებდა, ვიდრე ადმინისტრაციული გამგებლობა და მთელი საღამოობით ვიყავ რეპეტიციებზე და წარმოდგენებზე; აქ უნდა დავიტრაბახო, რომ პრესა და საზოგადოება ძალიან მხარს მიჭერდა ჩემ რეჟისორულ მუშაობაში. აქვე უნდა მოვიხსენიო მეტად ნიჭიერი და თეატრალურად კარგად მომზადებული ჩემი თანაშემწე, ან როგორც მაშინ ეძახდ[illegible]ნ სცენარიუსი განსვენებული ბადრიძე.

ამ მუშაობაში ისე გავთამამდი, რომ იმ დროს მოსკოვიდან გასტროლებზე ჩამოსული იუჟინი წავიყვანე ერთ-ერთ ჩემ წარმოდგენაზე. სპექტაკლი დიდად მოეწონა და მიქო ჩემი რეჟისორული მუშაობა, განსაკუთრებით მასიური სალიანგო სცენებში, თან ანტრაქტის დროს მითხრა: „რამდენი ხანია მცირე თეატრში ვცდილობთ და ასეთი მასიური ანსამბლი არ გამოგვიდისო". შემდეგ ავიდა ფარდა ახდილ სცენაზე და ხალხს წაუკითხა თითქმის ლექცია საერთოდ სახალხო თეატრების მნიშვნელობაზე და, ჩვენც, მთელი სახალხო თეატრის შემადგენლობა და მისი ხელმძღვანელობა ქებით მოგვიხსენია.

რამდენიმე წელიწადი ვმსახურობდი ორიეგან, შემდეგ მოაღწია ჩემმა პირველმა იუბილემ — ოცდახუთი წლისთავმა ჩემი მუშაობისა და მეც საუბილეო საღამოზე სამადლობელ სიტყვაში გამოვთქვი, რომ ამიერიდან ვტოვებ მეთქი სასცენო ასპარეზზე მუშაობას. და მართლაც ამის შემდეგ, რომელიმე შემთხვევით წარმოდგენაში თუ არა, არც რეჟისორობა გამიწევია

შალვა დადიანი მეფე ლირის როლში. 1911 წ.

და არც სცენაზე გამოვსულიარ როგორც მსახიობი. თუმცა თეატრს საბოლოოდ არ გავყრივარ, წინათ ვწერდი პიესებს, ახლა კი სამუდამოდ გადავბარგდი დრამატურგიაში. აქ მინდა მოვიხსენიო, რომ ნაყოფიერი გამოვდექი, თითქმის ორმოცამდე პიესა მაქვს დაწერილი და მიხარია, რომ ზოგიერთი მათგანი ახლაც იდგმება ჩვენს თეატრებში. მანამდე კი სად, საქართველოს რომელ თეატრებში არ მიმუშავნია! ყველა ქალაქებში, სადაც კი ხანგრძლივი პროფესიული სეზონი ეწყობოდა და ზოგანაც უფრო სცენისმოყვარეებიდან იყო შემდგარი დასი. საერთოდ იმ დროს პროფესიული მსახიობებიც სხვა დაწესებულებებშიაც მსახურობდნენ, თვითონ თბილისშიაც კი,—მაგალითად ისეთი თვალსაჩინო მსახიობები, როგორებიც იყვნენ კოტე შათირიშვილი, გიორგი კანდელაკი და სხვა. მსახიობის ჯამაგირი არ ჰყოფნიდა ადამიანს. შემოსავალი ხარჯებს ვერ ჰფარავდა, ხანდახან ილია ჭავჭავაძის მეოხებით ბანკი თუ გაიღებდა რაიმე სუფსიდიას ან დრამატიული საზოგადოება გამონახავდა რაიმე სახსარს ხარჯების დასაფარავად. იმის გამო კი რომ მსახიობებს უხდებოდათ სხვაგან სამსახური, რეპეტიციები მხოლოდ საღამოობით წარმოებდა, რითაც, რასაკვირველია, დასის მეცადინეობის დრო ძალზე შეკვეცილი იყო. ეს განსაკუთრებით იგრძნობოდა ბაქოში. სადაც ორი-სამი პროფესიონალი მსახიობი იყო მიწვეული, დანარჩენები სცენისმოყვარეთა კადრებით იყო შევსებული. მხოლოდ უნდა ითქვას, რომ ეს სცენისმოყვარეები შემკობილნი იყვნენ სწორუპოვარი სასცენო ნიჭით, მათგან ამჟამად უმეტესობა თითქმის გარდაცვლილია, გარდა პატივცემულ არტემ ახობაძისა, რომელიც იყო საერთოდ მომზადებული კაცი და რეზონიორების როლებში მეტად დასაფასებელი იყო. ისე კი ბაქოს შემადგენლობიდან ირჩეოდნენ: ქალებში—ნადირაძე, წულუკიძე (დედა ჩვენი მსახიობ თამარ წულუკიძისა); მამაკაცთაგან—ვ. საყვარელიძე, გიგა მატარაძე, პავლიაშვილი და ანტონ ჭუმბურიძე; ასე რომ ბაქოს წარმოდგენები, ხშირად, თბილისის ქართულ წარმოდგენებს არ ჩამოუვარდებოდა. განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც მოწვეული რეჟისორები ედგათ სათავეში—შალიკაშვილი, წუწუნავა და ამ სტრიქონების დამწერიც. რეპერტუარიც ძალიან ხელგაშლილად

იყო წარმოებული. მაგ. აქ დაიდგა გედევანიშვილის ფერიას ზღაპარი „სინათლე", რასაც დიდი ხარჯი და მომზადება სჭირდებოდა და აგრეთვე გოგოლის „რევიზორი", ჯიაკომეტის „ივდითი" და სხვ.

ბაქოს სეზონებს აწარმოებდა ადგილობრივი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და ისინი უძღვებოდნენ სეზონის ნივთიერ მხარეს. იმ დროს ბაქოში დიდიძალი ქართველობა იყო თავმოყრილი, იყვნენ შეძლებულნიც და თავის წვლილს არ იშურებდნენ საზოგადო საქმისათვის, მაგრამ მთავარი ის არის, რომ თეატრის ხელმძღვანელთა სათავეში იდგა ერთი დიდი ქართველი ინტელიგენტი—მიხეილ თაქთაქიშვილი—მამა ჩვენი ცნობილი კომპოზიტორის ოთარ თაქთაქიშვილისა. მის შემდეგ, აგრეთვე ნათელი პიროვნება ქართულ ჟურნალისტიკაში, კარგად ცნობილი ილია აღლაძე. მხოლოდ მუდმივი ლალა იყო ქართული თეატრის თავდადებული მუშაკი დათიკო თედეიშვილი. პროფესიონალთაგან კი ჩემსობას ბაქოს დასში მონაწილეობდნენ მსახიობები: ქეთევან ანდრონიკაშვილი, ცაცა ამირეჯიბი, ელო ანდრონიკაშვილი და დავით აწყურელი. ბაქოს თეატრმა იარსება საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების პირველ წლებშიაც. შემდეგ კი—ქართველობის უდიდესი ნაწილი დაუბრუნდა თავის სამშობლოს და სპეციალური ქართული დასის ყოლა ბაქოში არ წარმოადგენდა დიდ საჭიროებას.

ახლა სულ სხვაა. საქართველოში მგონი ოცდაჩვიდმეტი პროფესიონალური თეატრია და ყველგან მეტნაკლებ წარმატებით სწარმოებს აქტიური მუშაობა. ბევრმა მათგანმა უკვე იჩინა თავი და ჩვენი თეატრალური ხელოვნება ამაყობს მათი სახელით.

მხოლოდ გული არ მითმენს აქვე არა ვთქვა, რომ მკაფიო მეტყველების საქმე ქართულ თეატრში დღემდე კიდევ ვერ სდგას თავის სიმაღლეზე არამც თუ პერიფერიებში, არამედ თვითონ ჩვენს ცენტრალურ თეატრებშიდაც; მაგ. როდესაც უნდათ, რომ ღრმა სულიერი განცდა მოქმედი პირისა გადასცენ, ამ დროს ხმას უდაბლებენ და თითქმის ჩურჩულში ვადადიან, ისეთ ჩურჩულში, რომელიც აუდიტორიას არ ესმის და მაყურებელი ხედავს მხოლოდ აქტიორის ტუჩების მოძრა-

ობას. აქტიორი კი დიდად კმაყოფილია, თვალები უბრწყინავს, სახე უნათის, რადგან ჰგონია, რომ დიდის ხელოვნებით გადმოსცა მეტად მახვილი დრამატიული ნიუანსი; როგორც ვთქვი ეს დიდ თეატრშიდაც სჭირთ, უფრო ახალგაზრდობიდან გამოსულ მსახიობებს. ეს ვიცი საიდან მოდის: ზოგს უნახავს და ზოგს გაუგონია, რომ მოსკოვის სამხატვრო თეატრში ძალიან უბრალო, თითქმის სასაუბრო კილოთი, ყოველგვარ პათოსის გარეშე, გადმოსცემენ თავიანთ სათქმელს და ზოგიერთ სასცენო ნიუანსების გადმოცემის დროს ხმას კიდევ უფრო უმდაბლებენ და თითქმის ჩურჩულებენ, მაგრამ სცენაზე ჩურჩულიც არის და ჩურჩულიც! სცენაზე ხომ თითქმის ყველაფერი პირობითია, მას აქვს თავისი კანონები და მათი განმარტოება ვულგარობამდე მიგვიყვანს ხოლმე. სცენაზე ჩურჩული კი ისეთი უნდა იყოს, რომ ქანდარაზედაც გარკვევით უნდა მოისმინოს მაყურებელმა. დიდი თეატრის მსახიობებს ბაძავენ პერიფერიებშიდაც, რაიც იწვევს მაყურებლის უკმაყოფილებას.

მეტყველებაში აქვთ კიდევ ერთი ნაკლი ჩვენს ახალგაზრდა მსახიობებს, მაგ. „ლ"ს მეგრული შერბილებით გამოსთქვამენ ხოლმე, თუნდაც გამოსათქმელი მეგრული არც კი იყოს, მაგ. „ყველაფერი". ასეთი წარმოთქმა დიდად ეჩოთირება ქართულ ყურს.

ამეების შესახებ არაფერს არ ამბობს ხოლმე ჩვენი თეატრალური კრიტიკა და რეცენზია, თორემ თავის დროზე რომ შეენიშნა ეს ნაკლოვანება თვით დიდ მსახიობთათვისაც, მაშინ ეს უხიაგი მოვლენა ამჟამად აღმოფხვრილი იქნებოდა.

თეატრში მუშაობის დროს წილად მხვდა, ჩემის ხელმძღვანელობით პირველად გამოსულიყვნენ დიდ სცენაზე აკაკი ხორავა, აკაკი ვასაძე, განსვენებულნი მიშა გელოვანი და ელო ანდრონიკაშვილი, ყველა ესენი გარდა ელო ანდრონიკაშვილისა, მთელმა კავშირმაც კი იცის, თუ რა დიდი მსახიობებიც არიან და რა დიდი ადგილი უჭირავთ საერთოდ საბჭოთა კავშირის სასცენო ხელოვნებაში. განსვენებული მიშა გელოვანი იყო მეტად ნიჭიერი მსახიობი დრამატიულ თეატრისაც, მაგრამ მან ძალიან მალე გადაინაცვლა კინემატოგრაფიაში და ყველას გვახსოვს თუ რა დიდი სახელიც მოიხვეჭა. მისი გარდაცვალების

შემდეგ ჩვენ, ქართველ მსახიობებს, და, თეატრალურ საზოგადოებას გვინდოდა მისი ნაშრომი საქართველოში გადმოგვეტანა, მაგრამ მოსკოვის თეატრალურმა საზოგადოებრიობამ ეს არ ინება და დიდის გამოჩინებით დაასაფლავა კიდეც მოსკოვში ნემიროვიჩ-დანჩენკოს და სტანისლავსკის გვერდით. დამარხვაზე წარმოითქვა მრავალი საუცხოო სიტყვა მოსკოველ თეატრალურ მოღვაწეთაგან და აგრეთვე საქართველოდან ჩასულ დელეგაციის წარმომადგენლებისაგან — ვერიკო ანჯაფარიძის და ვასაძის მიერ.

რაც შეეხება ელო ანდრონიკაშვილს—ეს იყო ცოცხალი ნინის მსახიობი ქალი. ფრიად მომზადებული ადამიანი, განათლებული, საფრანგეთში სორბონაში განსწავლილი და დიდი ქართველი პატრიოტი. ის სანამდე არ დაავადდებოდა თითქმის მთელი ოცდაათი წელი ემსახურებოდა ქართულ თეატრს. ის სხვადასხვა სეზონებში მსახურობდა ქ. თბილისს, ქუთაისს, ბაქოსა და ბათუმში. ის მეტ წილად ახალგაზრდა ქალების როლებს ასრულებდა როგორც დრამატიულს, ისე კომიკურს და თავის ნიჭის მეოხებით მუდამ სასცენო ხელოვნების სიმაღლეზე იდგა. მის მიერ შესრულებული როლები მაყურებელს იტაცებდა, იპყრობდა და ხიბლავდა. ამის დამამტკიცებელია ის რეცენზიები, რომელიც იბეჭდებოდა პრესაში. და რომლებშიაც აღფრთოვანებით იყო მოხსენებული მისი სასცენო ხელოვნება. მის დასში ყოფნას ამხანაგებში შეჰქონდა დიდი ხალისის და მხიარულების გარდა, როგორიღაც სულიერი სიფაქიზისა და კეთილშობილი ზნეობის ნაკადი. ამხანაგებს დასში დიდათ უყვარდათ. ელო იყო ბუნებით თანაზიარი და კარგი საამხანაგო, მიუხედავად იმისა, რომ იყო პირდაპირი, პირში მთქმელი და არავის ცოტა გადახრილ საქციელსაც კი არ აპატიებდა. იმავე დროს, გარდა სასცენო მოღვაწეობისა, ის ეწეოდა ლიტერატურულ მუშაობასაც. მას აქვს დაწერილი პატარა საბავშვო მოთხრობები, რომლებიც იბეჭდებოდა ჟურნალებში „ჯეჯილსა" და „ნაკადულში". ამას გარდა იმას აქვს ნათარგმნი კარგი ძალი პიესები ჩვენი რესპუბლიკის თეატრების შესამდიდრებლად, აგრეთვე მას მიუძღვის დიდი ამაგი ერთ დროს „მოგზაურ" დასის ჩამოყალიბებაში და ისიც იყო ერთ დროს გაწვეული ნოვორო-

სიაში ქართველ მუშების მიერ სხვა ამხანაგებთან ერთად საგასტროლოდ.

სამწუხაროა, რომ ელოს თავის სიცოცხლეში არ ეღირსა გარდა მორიგი ბენეფისებისა, მიძღვნოდა საჯარო სამადლობელი საღამოები, თუმცა ხანში რომ შევიდა, დაავადების მიზეზით, ჩამოშორებული იყო სცენას და ამით უნდა აიხსნას გულგრილობა მისი ხსოვნისადმი.

მგონი რამდენიმეჯერ ვთქვი ამ ჩემ ნაწერში, რომ პირადად მე არტისტული მოგზაურობით, თავის დროზე შემოვლილი მაქვს მეთქი თითქმის მთელი საქართველო და როდესაც ბათუმში ამხანაგებთან ერთად „მოგზაური" დასი დავაარსე, რუსეთის ზოგიერთ ქალაქშიაც გავმართე ქართული წარმოდგენები. ეს იყო პირველი გასვლა ქართული მთლიანი დასისა რუსეთში. „მოგზაური" დასი დაარსდა 1913 წელს ბათუმში. დასში ირიცხებოდა თორმეტამდე ადამიანი: ორი ქალი და ათი მამაკაცი. მათ შორის იყვნენ ანდრონიკაშვილი ელო, ბეჟანიშვილი რუზანა, აწ განსვენებულნი ყალაბეგიშვილი სანდრო, ხარაზიშვილი სტიოპა, ხურციძე სამსონ, ურუშაძე ზაქრო და ამჟამად ქუთაისის თეატრში მომუშავე რესპუბლიკის დამსახურებული არტისტი მურუსიძე ანდრო.

უნდა ითქვას რომ მართლა კარგი ამხანაგობა გვქონდა ჯერ თვითონ ბათუმში იქაურ კარგა მოზრდილ დასში, სადაც მუდმივ არტისტებათ ირიცხებოდნენ მეტად ნიჭიერი არტისტები: მიხეილ გელოვანი, შემდეგში ცნობილი კინომსახიობი და დათიკო მგალობლიშვილი, რომელმაც აგრეთვე გადაინაცვლა მოსკოვის ოპერეტაში და გარდაცვალებამდე მოსკოვის საზოგადოებრიობაში დიდი სახელიც მოიხვეჭა. ამათ გარდა დასში ირიცხებოდნენ ოლია ლეჟავა, რონელი ბაბო, ღოღობერიძე ლიპა. იყვნენ კიდევ ჩვენთან ლადო სარელი, ალიოშა ჯაყელი, კოლია მამულაიშვილი და სხვა. ბათუმშივე საქმე ისე გამოეწყო, რომ ჩვენმა წარმომადგენლებმა ისეთი დიდი ყურადღება მიიქციეს პრესისა და საზოგადოებისა, რომ ჩვენ წარმოდგენებზე დასასწრებლათ გურიიდან, ფოთიდან და ქუთაისიდანაც კი მოდიოდნენ მაყურებლები. ამის მთავარი მიზეზი ის იყო, რომ ჩვენ თითქო არ გვყავდა რჩეულები. არ ვიცოდით უფროს

უმცროსი აქტიორის რანგები. დღეს თუ ერთი რომელიმე ჩვენთაგანი ასრულებდა წამყვან და დიდ როლს, ხვალ მეორე პიესაში სრულიათ უბრალო და თითქმის უსიტყვო როლში გამოდიოდა და ე. წ. სტატისტის როლს ასრულებდა. ამისათვის სპექტაკლები გამოგვდიოდა დიდად მწყაზარი, ანსამბლიანი. იმავ დროს ჩვენ თბილისიდან მოგვყავდა გასტროლებზე, თავ-თავის დროზე, ჩვენი სახელოვანი არტისტები: ფეფიკო მესხი, ნუცა ჩხეიძე, ლადო მესხიშვილი, ვასო აბაშიძე, ვალერიან გუნია და სხვ. ეს ამ ბათუმის დასმა წარმოშვა „მოგზაური" დასის შემადგენლობა. ჩვენ არ შეგვეძლო რომ ბათუმის მოცულობით დიდი დასი გადაგვერიცხა „მოგზაურში", რადგანაც ამას დიდი ნივთიერი ღონე სჭირდებოდა. ამიტომაც მხოლოდ თორმეტიოდე კაცისაგან შევადგინეთ „მოგზაური" და რამდენიმე თვის განმავლობაში ვდგამდით წარმოდგენებს სხვადასხვა დაბა-ქალაქებში, მაგრამ ესეც ისე გაგვიჭირდა, რომ ბოლოს, უსახსრობის გამო, დავიშალენით. მაინცდამაინც ყველა ჩვენი არტისტები მოეწყვნენ სხვადასხვა თეატრებში და განაგრძეს თავიანთი სასარგებლო მუშაობა.

იმავე დროს მე აზრად მომივიდა, რომ თბილისში მოგვეწყო ქართველ არტისტების და საერთოდ ჩვენს თეატრში მომუშავე ადამიანების ყრილობა.

ამისათვის წერილი დავბეჭდე მაშინდელ გაზეთ „ცნობის ფურცელში". ამას სხვა მწერლები და არტისტები გამოეხმაურნენ და იმ ზაფხულს მგონი 1914—1915 წ. შესდგა კიდეც ეს ყრილობა თბილისში. ყრილობის თავმჯდომარედ ავირჩიეთ ჩვენი დიდებული მწერალი აკაკი. პრეზიდიუმშიდაც აგრეთვე იყო არჩეული ჩვენი საზოგადო მოღვაწეები და თვალსაჩინო არტისტები, ყრილობამ დიდი გამოხმაურება ჰპოვა მთელ საქართველოში, რადგანაც ეს იყო პირველი ყრილობა არა თუ რომელიმე ოფიციალურ დაწესებულებებისა, არამედ შეკრება თეატრალურ ხელოვნების გარშემო, იყო წაკითხული რამდენიმე მეტად საგულისხმო მოხსენება და აგრეთვე გაიმართა მეტად წესიერი, თითქმის აკადემიური პაექრობა ორატორებისა. სხვა ღონისძიებათა შორის ყრილობამ დაადგინა, რომ შექმნილიყო საქართველოს მსახიობთა პროფესიონალური კავშირი. დიდ-

ხანს არ გაუვლია, რომ ეს კავშირიც დაარსდა და ის მუშაობდა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე.

ასე რომ, როგორც ვხედავთ, მთელი ჩემი სიჭაბუკე შევწირე უფრო თეატრს და ისიც მეტ წილად ამ დარგში ქუთაისში ვმუშაობდი.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ქართულმა თეატრმა გამიწია უნივერსიტეტის მაგივრობა. ჩემი საზოგადო აზროვნებაც აქ, ამ ატმოსფეროში მომწიფდა. ბევრი რამ შემძინა დრამატულმა რეპერტუარმა და სასცენო ოსტატობამ. ცხოვრებას კი კარგათ გამაცნო ადამიანების ერთი მეორესთან დამოკიდებულებამ და ქართული თეატრის ყოველდღიურმა ჭირვარამმა. ბევრი რამ შევიძინე, როგორც ჩვენი კორიფეებისაგან, ისე დასის რიგითი წევრებისაგანაც.

და ვიყავ ისევ და ისევ მოფილოსოფოსო „ტლუ ბიჭი", ცოტა უფრო „ფეხმოკიდებული". ჩემი უდიდესი მრწამსი მაინც ის იყო, რომ ხელოვნება იხსნის კაცობრიობას ცხოვრების დუხჭირ მხარეებისაგან და მეც თეატრალურ ხელოვნების ხაზით განვაგრძნობდი ხალხის სამსახურს. თუმცა ცხოვრებაში ჩემ მუშაობას ჰქონდა სხვა დარგიც საასპარეზოთ.

ეს იყო მწერლობა.

ჩემი მნეარლობა

მსახიობობის დროსაც მე მწერლობასაც ვეწეოდი და აქა-იქ ვბეჭდავდი კიდეც ჩვენს პერიოდულ ორგანოებში ჩემს ნაწარმოებებს. უფრო ნაყოფიერი მაინცა და მაინც ვიყავ დრამატურგიაში.

ეს გამოიწვია იმ გარემოებამ, რომ ჩვენი დრამატიული რეპერტუარი საერთოდ ღარიბი იყო და თითო ოროლას გარდა, მაშინ ჩვენ არცა გვყავდნენ ქართველი დრამატურგები. ცნობილი შიუკაშვილი, გედევანიშვილი და შანშიაშვილი, ყველა ესენი ჩემ დროს თითქმის და ჩემთან ერთად არიან გამოსულნი დრამატურგიის ასპარეზზე.

მე კი გავბედე ჩემი თავი დრამატურგიაში იმიტომ მეცადა, რომ მეგონა ცხოვრების საკმაო ცოდნაც მქონდა და თეატრალური ხელოვნებისაც. თან ასეთ შემოქმედებას მაძალებდა ქართული პიესების სიმცირე.

სწორედ ამ დროს არის დაწერილი „მღვიმეში“, „შენი ჭირი მე“, „გუშინდელნი“ და სხვ.

ასე რომ რაკი ერთხელ ფეხი შევდგი დრამატურგიაში დღეინდელ დღემდე ამ ჟანრში მუშაობას განვაგრძობ. ორმოცამდე ორგინალური პიესა მაქვს დაწერილი, ამდენივე თარგმნილი და გადმოკეთებული.

ხედავთ როგორ ვტრაბახობ!

საერთოდ კი ვატყობ, რომ იმ კაცის ცხოვრება, რომლის აღწერაც მე ვიკისრე ე. ი. ჩემი თავისა, მაინცდამაინც საინტერესოდ არ გამომდის.

მკითხველი უთუოდ მოელოდა, რომ შალვა დადიანი თუ შესამჩნევი არა, განსხვავებული პიროვნება მაინც იქნებოდა, მაგრამ მოტყუვდა ამ ნაწერის ავტორი. ამის გამო მოტყუვდნენ

მეგობრული შარჟი. დრამატურგი შ. დადიანი.
მხატვარი გორდელაძე.

მკითხველებიც. შეიძლება ისიც კი გაიფიქრონ: ბევრი ვერაფერი შვილი ყოფილა ეს კაცი.

ამისათვის მიუხედავათ იმისა, რომ აღებული ცხოვრება დიდს არაფერს წარმოადგენს, მე მაინც ამ ნაწერში შუა ტყავებამდე ძლივს მივაღწიე. ამიტომ მეც და ჩემი მკითხველებიც კიდევ უნდა აღვიჭურვოთ მოთმინებით, რომ მე ჩემი განვაგრძო.

მაშასადამე გაკვრით მაინც მინდა მოვიხსენიო, თუ რას წარმოადგენდა იმ დროს ქართული თეატრი თავის შინაარსით, შემადგენლობით და საქმიანობით.

შინაარსით მეტ წილად პატრიოტული პიესები იყო გაბატონებული: „სამშობლო", „ღალატი", „და-ძმა". ყოველ სეზონში ეს პიესები უნდა დადგმულიყო და ისიც ხანდახან რამდენიმეჯერ, მაშინ როდესაც სხვა პიესებს სეზონში ერთჯერ თუ შეხვდებოდათ რიგი დასადგმელად. „სამშობლოთი" უმეტეს ნაწილად უნდა გახსნილიყო სეზონი.

ჩვენ დროს კი მოხდა ერთი გაკვირვების გამომწვევი გარემოება: რუსთაველის თეატრმა დადგა პიესა „ფლანდრია" საიდანაც არის გადმოკეთებული ეს „სამშობლო". პიესა ეკუთვნის ფრანგ ცნობილ დრამატურგს ვიქტორიენ სარდუს, მაგრამ ფრანგულად „ფლანდრია" კი არა ჰქვია, არამედ „ლაპატი", რაიც ქართულად ნიშნავს სამშობლოს. ეს პიესა თავის დროზე ქართულად გადმოაკეთა დრამატურგმა დავით ერისთავმა. და ამბობენ, მისმა წარმოდგენამ თბილისსა და ქუთაისში დიდი აღელვება და აღტაცება გამოიწვიაო, განსაკუთრებით იმ ალაგას, როდესაც სცენაზე გამოაქვთ საქართველოს დროშა. ეს იყო ცარიზმის შავბნელ რეაქციის დროს და ეროვნული გრძნობა საქართველოში ძლივ-ძლივ ღვიოდა და აი ამ პატრიოტულ წმინდა გრძნობის გამოღვიძებას ემსახურებოდა მაშინდელი, უწინარეს ყოვლისა, გაზეთი „დროება", ქართული თეატრი, ილიას და აკაკის დიდებული კალამი და გოგებაშვილის „დედა-ენა". „სამშობლოს" დადგმამ კი უფრო ცხოველად იმოქმედა მაყურებელზე, და აი ხსენებულ დროშის გამოტანის დროს აუდიტორია ფეხზე დგებოდა თურმე და ცრემლმორეული ერთი მეორეს ეხვეოდა. ასეთი დიდი სამსახური მიუძღვის პიესა „სამ-

„შობლოს“ ეროვნულ გრძნობის გამოღვიძების საქმეში, ასე, რომ ეს პიესა, მიუხედავად მისი დრამატიულ ნაკლოვანებისა, ქართულ თეატრს უნდა ჰქონდეს თავის დიდ საგანძურში მოკრძალებით შემონახული. ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ „სამშობლოს“ დადგმამ ქართულ სცენაზე დიდი განგაში გამოიწვია რუსულ რეაქციონურ პრესაში, რაზედაც ჩვენში ხმა ამოიღეს ილიას მეთაურობით ჩვენმა მოწინავე მწერლებმა და რუსეთში ცნობილმა დიდმა მოაზროვნემ და კრიტიკოსმა მიხაილოვსკიმ. ჩვენ კი ახლა დავდგით „ფლანდრია“ და როდესაც ამის შემდეგ დაიდგა „სამშობლო“ იმავ რუსთაველის თეატრის მიერ დამსწრე ახალგაზრდობამ თქვა თურმე „ოჰ, ეს ხომ იგივე „ფლანდრია“-ო. ასე რომ სარდუს პიესის პირდაპირ თარგმანმა, იმერულად რომ ვთქვათ, გამოიწვია „გაცუცურაკება“ ქართული თეატრის ტრადიციისა.

მანამდე კი ქართულ თეატრში, როგორც ვთქვი, იმ დროს მეტწილად ისტორიული პიესები იდგმებოდა და ამან გამოიწვია მიმბაძველობა. ასე რომ ზოგჯერ შემთხვევით მწერლების მიერ დაბალი ხარისხის ისტორიული პიესებიც იწერებოდა და იდგმებოდა.

სხვა ორიგინალური ქართული პიესები არსად სჩანდა, თუ არ ვიანგარიშებთ ჩვენი სასახელო დრამატურგის ავქსენტი ცაგარლის. ზოგიერთ მახვილ ნაწარმოებს და დიდი აკაკის გამოღიმებას ქართულ დრამატურგიაში.

დრამატურგიაში მუშაობდა აგრეთვე ჩვენი ცნობილი ხალხოსანი პოეტი რაფიელ ერისთავი, მაგრამ ის უფრო გადმოაკეთებდა პიესებს რუსულიდან და ძალიან მარჯვეთაც, ისე რომ კაცს ორიგინალათ ეჩვენებოდა, მაგრამ გადმოკეთებაში პირველი ადგილი დაიკავა ვალერიან გუნიამ. ხშირად მთელი სეზონები იკვებებოდა გუნიას მიერ გადმოკეთებულ პიესებით. ამისათვის დიდი მადლობის ღირსია გუნია, რომ ქართულ იერს არ აშორებდა ჩვენს რეპერტუარს.

იმავ დროს ქართულ თეატრში იდგმებოდა უცხო კლასიკოსებიც, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ჩვენი თეატრი დაამშვენა უებრო ლადო მესხიშვილმა. შექსპირი, შილერი, გუცკოვი და სხვა ლამაზ სვეტებათ ჩაუდგნენ ქართულ თეატრს, მაშინ

წერდა დიდებული ილია ქართველ არტისტებზე დაახლოებით ასე:

„ჩვენმა არტისტებმა მსოფლიო გენიოსები გაგვიშინაურესო“.

რეპერტუარის მხრივ ასე იყო საქმე, ხოლო რაც შეეხება დასების შემადგენლობას, გარდა ჩვენი დიდი კორიფეებისა, შედგებოდა უფრო შემთხვევითი ელემენტებისაგან: ოთხკლასამდე მიღწეული ახალგაზრდა, რომელმაც სწავლაში ვერ იხეირა და თვითონ გამოვიდა ან გამოაგდეს სასწავლებლიდან მოდიოდა ქართულ სცენაზე, აგრეთვე მოდიოდნენ ისინიც, ვინც ვერსად სამსახურში ვერ გამოდგნენ და ეს იმიტომ კი არა რომ მათ მოწოდება ჰქონდათ სასცენო ხელოვნებისადმი ან იმისათვის, რომ ქართული სცენა მათ ნივთიერად უზრუნველჰყოფდა, არამედ იმათ მსახიობობა იოლ სამუშაოდ მიაჩნდათ, ამათ გარდა თეატრში სამსახური საზოგადოებაში ერთგვარ მდგომარეობას უქმნიდა მათ, ამიტომაც დასში დენადობაც დიდი იყო. რადგან სასცენო ნიჭი იშვიათად თუ ვინმეს გამოაჩნდებოდა. არც განათლება, არც ცხოვრების ცოდნა ამკობდა მათ, თუმცა იმავე დროს ზოგიერთი მათგანი თითქმის უსწავლელი მეტად სასარგებლო წევრიც ხდებოდა ქართული დასისა, როგორც მაგალითად, ქართული თეატრის ცნობილი მოკარნახეები: კოლია გალუსტოვი და ბეგლარ ახოსპირელი. რომელიც იმავ დროს იყო მშვენიერი პოეტი და შეიტანა წვლილი ქართულ პოეზიაში. თავის მხრივ აგრეთვე თამაზიშვილი ერთგული მუშაკი თეატრისა, რომელიც დაბალი წრიდან იყო გამოსული, მაგრამ მშვენიერი მსახიობიც იყო. ვერაფერს ვიტყვი წინანდელ მოკარნახეებზე, რომლებიც იყვნენ თავის დროზე ცნობილი მწერლები—გრიგორ ყიფშიძე და არტემ ახნაზაროვი—ისინი ჩემ დროს არ ყოფილან, მხოლოდ საყვარელი იოსებ გრიშაშვილი მგონი ერთ დროს ეწეოდა ამ ხელობასაც.

ხშირად იყო ისეთი, რომ თეატრში მოვიდოდა და მსახიობათ ჩაირიცხებოდა ფრიად მწყაზარი. ლამაზი გარეგნობის ახალგაზრდა დარდიმანდი, მახვილი ენის პატრონი, მომღერალი, მოცეკვავე, გაბედული ცხოვრებაში, მაგრამ სცენაზე არაფრად არ ვარგოდა, ეს იყო ერთი ფენა, ქართულ დასში მომუშავეთა

მეორე ფენაში კი იყვნენ ბუნებით სასცენო ნიჭით შემკულნი, მომზადებულები, განვითარებულებიც, მაგრამ ისინი თეატრის გარდა მსახურობდნენ სხვა დაწესებულებებშიაც, უფრო ამის გამო იყო, რომ რეპეტიციები ქართულ თეატრში მიმდინარეობდა მეტ წილად საღამოობით, რადგან დასში მომუშავე ნაწილს დღისით არ ეცალა, რაც, რასაკვირველია, სასცენო მუშაობას დიდათ აბრკოლებდა.

ქალების მხრივ ხომ უფრო ცუდ მდგომარეობაში იყო საქმე, იმ დროს საზოგადოების ყველა ფენებში გაბატონებული იყო ის აზრი, რომ ქალს სცენაზე მუშაობა სახელის გატეხის მეტს არაფერს მოუტანს, რომ სცენაზე საერთოდ გარყვნილებაა გამეფებული და სხვ. თუმცა სცენისმოყვარეებში ერივნენ მაშინაც ნიჭიერი სათეატრო ახალგაზრდები; ისინი ჩვენ გვეხმარებოდნენ, განსაკუთრებით პროვინციაში, სადაც ჩვენ გვიხდებოდა წარმოდგენების მართვა, ზოგიერთი მათგანი სასცენო ნიჭის პატრონი იყო და გულით უნდოდათ დასში ჩარიცხულიყვნენ, მაგრამ დედმამა და ნათესაობა ამის ნებას არ აძლევდა. რამდენჯერ შევსწრებივარ მათ უმანკო ცრემლებს, მაგრამ ჩემთვის და ჩემი ამხანაგებისათვის შეუძლებელი იყო ესეთი ოჯახების რწმენის შერყევა.

ახლა გავიხსენოთ თუ ნივთიერად რა ასაზრდოებდა ქართველ მსახიობს?—რასაკვირველია უწინარეს ყოვლისა წარმოდგენების შემოსავალი, მაგრამ ეს იყო ისეთი მერყევი წყარო, რომ ხშირად სალაროში შემოსული ფული იმ ღამის თეატრის ხარჯსაც ვერ წვდებოდა.

ამისათვის კვლავ დიდი ილიას მეოხებით, დიმიტრი ყიფიანისა და დიდებულ აკაკის დახმარებით ოთხმოციან წლებში დაარსდა თბილისში „ქართული დრამატიული საზოგადოება". წესდების ძალით. გარდა საერთოდ ქართულ თეატრალური დონის ასამაღლებელ ღონისძიებებისა. მათ ჰქონდათ დავალებული დასის ნივთიერი უზრუნველყოფა. და მართლაც ზოგჯერ დრამატიული საზოგადოება თვითონ ინახავდა დასს სხვადასხვა საქველმოქმედო ღონისძიებით შემოსულ ფულებით, ზოგჯერ კი. როდესაც ნივთიერი საშუალება იმდენი არ ჰქონდა მაშინ, რომ სეზონი არ გამცდარიყო, მსახიობთაგან შესდგებოდა ამ-

ხანაგობა, ის უძღვებოდა საქმეს და დრამატიული საზოგადოება კი ზოგჯერ, შეძლებისდაგვარად, აძლევდა სუფსიდიას. როდესაც დრამატიულ საზოგადოებას ჰყავდა დასი თავის ხარჯზე აყვანილი, მაშინ თვითეულ მსახიობს ჰქონდა დანიშნული განსაზღვრული ჯამაგირი. ჯამაგირებში სხვაობა იყო, რადგანაც გამოჩენილ დიდ მსახიობებს ეძლეოდათ მეტი და დანარჩენებს კი ნაკლები. ამხანაგობის დროსაც ასე იყო მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ არც ერთ მსახიობს განსაზღვრული ჯამაგირი არა ჰქონდა, არამედ შემოღებული იყო ე. წ. სამარკო სისტემა. დასი სამ კატეგორიათ იყო გაყოფილი და დიდსა და წამყვან მსახიობებს ეძლეოდათ, ვთქვათ, ათი მარკა, მეორე კატეგორიისას ექვსი და მესამეს ოთხი. ყველა ამ მარკების ჯამზე იყოფოდა შემოსავალი და ხშირად ვაინაჩრობით გაგვქონდა სეზონი.

პირადად მე ჯამაგირზე იშვიათად ვყოფილვარ და თუ მქონია ჯამაგირი ხუთ თუმანს არ ავცილებულვარ. საერთოდაც ასი მანეთი იყო უდიდესი განაკვეთი ჯამაგირისა და ეძლეოდა ლადო მესხიშვილს ან ვასო აბაშიძეს და ზოგჯერ ვალიკო გუნიასაც, როდესაც ის იყო დასის ხელმძღვანელად და რეჟისორად.

იყო ერთი კიდევ თითქო საკვირველი სახელმწიფო კანონი. თეატრების სეზონი უნდა დაწყებულიყო შემოდგომაზე არა უადრეს სექტემბრის თვისა და დასრულებულიყო თებერვალში, როდესაც დიდი მარხვა იწყებოდა. ეს იყო სასულიერო სინოდის დადგენილების თანახმად შემოღებული. ასე რომ ქართველმა მსახიობმა, გარდა ამ მოხსენებული ექვსი თვისა, არ იცოდა, თუ შემდეგში რითი ეცხოვრა. წარმოდგენის ნებას იძლეოდნენ მხოლოდ ნაღდგომევს და რაკი მაშინ ჩვენ არ გვყავდა ანტრეპრენიორი და არც მეცენატი ვინმე (დრამატიული საზოგადოება ზაფხულში არ კისრულობდა სეზონის გაძღოლას), ამიტომ მსახიობები იძულებული ვიყავით ამხანაგობა შეგვედგინა, მაგრამ ამ ამხანაგობასაც ხომ სჭირდებოდა ერთგვარი თანხა საქმის წასაყვანად. ამიტომ ყველა ჩვენგანი, ვისაც ამხანაგობაში შესვლა უნდოდა, შევაგროვებდით თავის წვლილს ჩვენს ოჯახებში ან როგორმე ვალად ვისესხებდით და მოვაბამდით საქმეს თავს.

ამ შემთხვევაში მე სხვებზე უფრო ბედნიერი ვიყავი, მკი-

თხველმა ჯერ არ იცის, რომ მე ცოტაოდნად შეძლებულ ოჯახიდან ვარ გამოსული, მამაჩემს, სხვათა შორის, ჭიათურაშიდაც ქონდა მამული შავი ქვისა, როდესაც ჩემზე გადმოვიდა მამაჩემის მემკვიდრეობა, რასაკვირველია, შავი ქვა მეც მერგო. ცხადია, მე თვითონ არ ვეწეოდი შავი ქვის მრეწველობას. საერთოდ ცხოვრებაში ცუდი პრაქტიკოსი ვიყავი, მაგრამ დადგებოდა თუ არა დიდი მარხვა, ჩემთან ჭიათურიდან მოდიოდნენ პატარა მრეწველები შავი ქვისა: ბერძნები, ქართველები და შემომთავაზებდნენ, რომ სოფ. რგანში მაგალითად „მამუკიახო" გაქვთ (შავ ქვიანი ადგილის სახელი), ის მოგვეცით იჯარით და ხუთას მანეთს მოგართმევთო. მეც ვაჭრობას არ დაეუწყებდი, სიხარულით ვართმევდი ამ ფულს. ისინი კი, რომ წავიდოდნენ, თურმე, სულ დამცინოდნენ—სულელია ეს დადიანი, „მამუკიახო" ხუთასი მანეთი კი არა, ათასი მანეთი ღირს მისი იჯარაო. ამის გამო ჭიათურის არემარეზე იქაურ მემამულეებსა და მრეწველებს შორის დიდხანს მქონდა შერჩენილი სულელის სახელი. მე კი მოვიგდებდი თუ არა ამ ხუთას მანეთს ხელში, დავუძახებდი ჩვენს მსახიობებს, ეს უფრო ქუთაისში, დავუძახებდი და ვეტყოდი: აბა ბიჭებო. შევადგინოთ ამხანაგობა, ხუთასი მანეთი გვაქვს, ხუთასი!.. და იყო ერთი ზეიმი და ხტუნვა-ცეკვა. თან მეხვეოდნენ და მკოცნიდნენ, რომ ასე ვზრუნავდი მათთვის.

აქვე უნდა ითქვას ქართული დასის ზნეობის შესახებ. მე არ მახსოვს, რომ მსახიობებს ერთი მეორეში რაიმე ინტრიგები ჰქონოდათ. შეიძლება პატარა რამ უსიამოვნება, რომელიც არასოდეს არ გადაზრდილა დიდ შურიანობასა და სიხარბეში, თუ კი ვინმე ამისთანა გამოჩნდებოდა ჩვენს შორის, ის ჩვენთან დიდხანს ვერ იბოგინებდა და ქალების მხრივ ხომ არც ერთ ჩვენ მამაკაც მსახიობს დასში მოსამსახურე მსახიობ ქალთან რომანი არ გაუჩაღებია, მხოლოდ თუ ერთი მეორე შეყვარებიათ, შეუღლებულან კიდეც. ქართული დასი, განსაკუთრებით ქუთაისში, წარმოადგენდა თითქო ერთ ოჯახს, ყველანი ვიყავით ერთი მეორის დაძმანი და არასოდეს არც ერთ ჩვენთაგანს ერთი მეორისადმი დამოკიდებულება არ გაცდენია ამ კეთილშობილურ გრძნობას.

ჩემსობას ქუთაისის დასში ირიცხებოდნენ მუდმივად ჩვენი სასახელო სახალხო არტისტი ნუცა ჩხეიძე და განსვენებული დესპინე ივანიძე.

ნუცა ჩხეიძეს ხომ ხელის გულზე ატარებდა მთელი ქუთაისის საზოგადოება და ჩვენ არტისტებს ის ჩვენიანად, ჩვენი ოჯახის წევრად მიგვაჩნდა, თითქო რაღაც ნათესაურ კავშირს ვგრძნობდით მისდამი. „ნუცა უქეიფოდ არის", „ნუცას რაღაცა უჭირს" და თვითეული ჩვენგანი მზად იყო მისდა სამსახურად. საზოგადოებიდან ხომ ბევრი ყავდა თაყვანისმცემელი, მაგრამ არასოდეს მათი გულისთქმა კეთილშობილ თავაზიან კარებს არ გასცილებია. რასაკვირველია, ამის მიზეზი თვითონ ნუცას მაღალი ზნეობა იყო და იმავ დროს დასის ოჯახური მისდამი განწყობილება, ხოლო როდესაც დრო დადგა, მას შეუყვარდა ცნობილი პირველ ქართველ საოპერო მომღერლის ფილიმონ ქორიძის ვაჟი—მიხეილი. კაცი ფრიად განსწავლული უმაღლეს ცოდნით აღჭურვილი და შემდეგში დიდი გემოვნების რეჟისორი ქართულ თეატრში.

დესპინე ივანიძე კი აგრეთვე იყო დიდი თავდაცული ადამიანი და როდესაც გულწრფელად შეუყვარდა ქართული თეატრის მსახიობი დათიკო ჩარკვიანი, მას ცოლად გაჰყვა კიდეც. ასეთივე იყო, სამწუხაროდ, ადრე გარდაცვლილი, ახალგაზრდა გვეტაძის ქალი, რომელმაც თავის სასცენო ნიჭით თავი იჩინა საზოგადოებაში და ესეც შემდეგ გათხოვდა კიდეც ერთ ახალგაზრდა მასწავლებელზე.

ზოგჯერ ქალთაგან სხვა შემთხვევითი სცენის მოყვარეებიც გამოდიოდნენ ჩვენთან დასში. ზოგი მათგანი ეტანებოდა კიდეც ფლირტს, მაგრამ როდესაც მოხვდებოდა ჩვენს თითქოს მონასტრულ რეჟიმში, ძალიან მალე ჩამოგვეცლებოდნენ ხოლმე და ამ მხრივ ქუთაისში ჩვენი შემადგენლობა ოაზისს წარმოადგენდა.

სხვა მხრივად ქუთაისს ჩემსობას მრავალრიცხოვანი მოწინავე ინტელიგენცია ჰყავდა, მაგრამ ჩვენი დასი მათ შორისაც ოაზისს წარმოადგენდა, რადგან ჩვენ, მსახიობები, როდესაც ვეცადინეობის შემდეგ ერთად ვრჩებოდით, თუნდაც უბრალო პურის ჭამის დროს, გვქონდა კამათი საჯარო საკითხებზე და

ვეწეოდით დიდ პაექრობას რადგანაც თვითეული ჩვენგანი ეკუთნოდა ზემოხსენებულ პარტიათაგანს.

...თბილისში მე სცენაზე მხოლოდ ერთხელ ვიყავ დასში ჩარიცხული ისიც იმ დროს, როდესაც ჩვენში რევოლუციური მოძრაობა გაძლიერდა. თბილისის ქუჩებზე მაშინ ხშირი იყო დემონსტრანტების გამოსვლები, და ერთ დროს მათ მთავრობა ხელს არ უშლიდა. ეს ის დროა, როდესაც მაშინდელმა მეფის ნაცვალმა ვარანცოვ-დაშკოვმა რევოლუციონერებს თოფები დაურიგა, იმავ დროს შეადგინა თბილისის დამცველი ერთგვარი არალეგალური კომიტეტი, უბნებათ დაჰყო მთელი ქალაქი და თვითეულ უბანს მიუჩინა დამცველი რაზმები. ერთ-ერთ რაზმში მეც მოვხვდი და თოფი ხელში მეც დამაჭერინეს მაშინ, როდესაც თოფის და საერთოდ იარაღის ხმარებისა არაფერი გამეგებოდა. გარდა იმისა რომ სცენაზე მჭირდებოდა ზოგჯერ იარაღის ხმარება, მაგალითად, როდესაც სცენაზე ჩემი მოწინააღმდეგე უნდა მომეკლა და ამისათვის უფრო ხშირად რევოლვერი უნდა გამომეყენებინა. მეც პიესაში აღნიშნულ დროზე ჯიბიდან ამოვიღებდი რევოლვერს, დაუმიზნებდი მოსაკლავ კაცს და ამ დროს კულისებში გაისმოდა რევოლვერის გასროლის ხმა, ჩემი რევოლვერი არაფერ შუაში არ იყო, ჩუმად იყო, მაგრამ მოსაკლავი კაცი კი წარქცეოდა და აი ასეთი „მცოდნე" კაცი იარაღისა, მოვხვდი დამცველ რაზმში, რაზმები ღამ-ღამობით მუშაობდნენ. მე მხვდა გრიბოედოვის ქუჩის დაცვა სხვებთან ერთად, ჩემ რაზმში უფრო ინტელიგენტები იყვნენ: ექიმები, ინჟინრები და, როდესაც გაიგეს, რომ მე კნიაზი კაცი ვარ, იფიქრეს, რომ გმირობას ეს უფრო გამოიჩენსო და მეთაურად ამირჩიეს. უნდა ვთქვა, რომ ბუნებით თითქო უშიშარი ვიყავ, მაგრამ მეომრულ გმირობის გამოჩენაზე კი გული ნაკლებ მიმიწევდა.

დაღამებიდან გათენებამდე დავდიოდით გრიბოედოვის ქუჩაზე რაზმელები და უფრო საუბრებში ვიყავით გართული, გაწსაკუთრებით კარგი მოსაუბრე იყო ვექილი ბერნშტეინი. რეებს არ გვიამბობდა, როგორ გულით გვაცინებდა ხოლმე. ერთხელ ღამით, შუაღამე გაცილებული იყო, სასამართლოს ქუჩიდან მოისმა თოფის გასროლის ხმა. მეც, როგორც მეთაური, მაშინ-

ლეო ჭიაჩელი და შალვა დადიანი.

ვე იქით გავიქეცი, თითქო დიდი მეომარი ვყოფილიყავი და ჩემთან ახლო მდგომ ამხანაგებსაც ვანიშნე გამომყოლოდნენ, მაკრამ გასროლის ალაგას რომ მივედი, ენახე რომ იქაური რაზმელები გულით ხარხარებდნენ. უკან მოვიხედე—დავინახე, არავინ არ გამომყოლოდა. მე კი შევუერთდი ამ მოხარხარეებს, ვკითხე, რა აცინებდათ და თან თოფის გასროლა რას ნიშნავდა, ამიხსნეს, რომ ერთ-ერთ რაზმელს, რომელიც ჩემსავით გამოცდილი ყოფილა, „ჩხიკინი“ დაუწყია თოფისთვის და უნებლიეთ გავარდნია, ასე რომ არც მაშინ და არც შემდეგში არავითარი შეტაკება ჩვენს რაზმს არავისთან არ მოსვლია.

მეც ასე დავასრულე ჩემი „გმირობის“ ამბები. მხოლოდ ერთხელ მაინც შევიქენ მსხვერპლი „ჭეშმარიტ რუსების“ (იყო ასეთი პარტია) დემონსტრაციისა. ეს იყო პოლიციის მიერ შემზადებული დემონსტრაცია. ისინი მოდიოდნენ დიდი რიხით და სიმღერით თან მოყვიროდნენ თურმე: „ქუდები მოიხადეთო“, რადგან მაღლა ხელით მოჰქონდათ ნიკოლოზის სურათი. მე ეს შეძახება არ გამიგონია და ქუდდახურული ბეგლარ ახოსპირელთან ერთად ვიდექი იმ ალაგას, სადაც ეხლა კავშირგაბმულობის სასახლეა. წამოვიდა დიდი ჯგლეთი დემონსტრანტებისა, დამეტაკა, შუბლში ჩამარტყა რაღაც წვეტიანი და წამაქცია. კარტეფი იყო თურმე. იმავ დროს ისინი შესულიყვნენ კლასიკურ გიმნაზიაში და მოწაფეები დაერბიათ. მე კი ბეგლარმა წამომაყენა და თავსისხლიანი მიმიყვანა ჩემ ბინაზე (მე იქვე ახლოს გრიბოედოვის ქუჩაზე ვიდექი). პირველი დახმარება აღმომიჩინეს ჩემ მეზობლად მდგარ ოპერის ბალერინებმა, მერე ექიმიც როგორღაც მოიყვანეს და იარა თანდათან მომირჩა, ამ ჭრილობის ნიშანი ეხლაც აჩნია ჩემ შუბლს, როგორც დიდი მეომარის საბრძოლო ნიშანი.

ეხლა კი დავეთხოვოთ მაშინდელ თბილისის რევოლუციურ ამბებს და გადავიდეთ ჩემ მწერლობაზე.

ჩემი მწერლობა კი უფრო გაღვივდა თბილისში.

თბილისი!

რამდენი მიმზიდველობა აქვს ამ სიტყვას და შინაარსი, რამდენი მომხიბველელობა აქვს ყოველი ქართველისათვის, თუნდაც თბილისში ის არასოდეს არ ყოფილიყოს. განაგონით მა-

ინც იცის მორჭმულობა თავის დედაქალაქისა. ამაზე უდიდესი ქალაქი მას არ ეგულება საქართველოში.

ის დედაქალაქია!

საქართველომ შექმნა თავისი დედაქალაქი თ ბ ი ლ ი ს ი და თბილისმა შექმნა ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო.

ეს იცის ისტორიაშიაც ჩაუხედავმა ქართველმაც თითქოს შეუგნებლად, მაგრამ ინტუიციით კი. თავი მოაქვს თავის თბილისით, განსაკუთრებით ბოლოხანებში.

აქ არის მისი საკუთარი ქართული მთავრობა ქართველების მიერ შემდგარი.

აქ არის მისი საკაცობრიო უმწვერვალესი ცოდნის კერა: საშეცნიერო აკადემია, სამხატვრო აკადემია, სასოფლო სამეურნეო აკადემია, კონსერვატორია, ახალგაზრდობის განმანათლებელი, სპეციალური თუ საერთო დიდი ცოდნის მიმნიჭებელი უნივერსიტეტი და სხვადასხვა ტექნიკუმები და სასწავლებლები.

საუცხოო თეატრები. მათ შორის ორი დიდი ქართული თეატრი რუსთაველის და მარჯანიშვილის სახელობისა. დიდი სახელი აქვთ მოხვეჭილი ამ ორ თეატრს მთელს კავშირში და იცნობენ საზღვარგარეთაც.

მწერალთა კავშირი და აგრეთვე სხვადასხვა დარგის დაწესებულებები, სადაც მუშავდება და მტკიცდება რესპუბლიკის საერთო აზროვნება, საჭირო საკითხების გადასაწყვეტად და სხვადასხვა.

მე ბავშვობისას ჩამოვედი პირველად თბილისში. მაშინაც კარგა მოზრდილი ქალაქი იყო, მაშინაც კარგი ქუჩები ამშვენებდნენ ქალაქს, განსაკუთრებით ე. წ. გოლოვინისა და მიხეილის პროსპექტები, ახლანდელი რუსთაველისა და პლეხანოვის გამზირები. გოლოვინზე იყო მაშინდელი მთავრობის საადმინისტრაციო სახლები ჩამორიგებული და მათ შორის დიდი სასახლე „ნამესტნიკისა“ თავის დიდი ბაღით, სადაც ახლა პიონერთა სასახლეა მოთავსებული. მის გასწვრივ ორიოდე ნაბიჯზე სამხრეთით იყო კარგა მოზრდილი ქარვასლა სათავადაზნაურო ბანკისა, რომელსაც მეთაურობდა დიდი ილია ჭავჭავაძე. მისი მეოხებით სწორედ ამ შენობაში მოთავსდა ქართული დრამა-

ტიული თეატრი, სადაც ამჟამად გრიბოედოვის სახ. რუსული თეატრია და აქვე გაიშალა მაშინდელი წერა-კითხვის საზოგადოების საქმიანობა, მისი გამგეობა, წიგნის მაღაზია ძველ მანუსკრიპთა წიგნსაცავი, მუზეუმები და სხვ.

აქ ილიას კაბინეტში იკრიბებოდა მაშინდელი თბილისის და სხვა კუთხეებიდან ჩამოსული ინტელიგენციის წარმომადგენლები და ჰქონდათ სჯა-ბაასი მაშინდელ საქართველოს საპირბოროტო საკითხებზე. ამ ქარვასლის პირდაპირ დავით სარაჯიშვილის სახლში მოთავსებული იყო ილია ჭავჭავაძის გაზეთ „ივერიას" რედაქცია, რომელიც შემდეგ გადავიდა კუკიის ხიდ გალმა ნიკოლოზის ქუჩაზე ნომერი ოცდაერთი, სადაც ერთხანს თვითონ ილია ცხოვრობდა.

ასე რომ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ეს არე-მარე იყო ჭიპი ქართული აზროვნების წარმოშობისა.

თვითონ ქალაქი ჩემსობას იწყებოდა ნავთლუღიდან და თავდებოდა ვერის დაღმართის დასაწყისში. მის შემდეგ კი ვერაზე თითქმის სრული სიცარიელე იყო, აქა-იქ თუ იდგა ქოხმახები.

ჩემ თვალწინ გაიზარდა თბილისი, მაგრამ განსაკუთრებით აღორძინდა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ.

ისტორიულად კი თბილისი, როგორც ვიცით, საქართველოს მედროშე იყო და ამ დროშის წართმევას ელამუნებოდა ირგვლივ შემოკრილი მუსულმანური სახელმწიფოები: სპარსეთი, თურქეთი და ასე წარმოიდგინეთ, პატარა ლეკებიც კი, მაგრამ დედაქალაქის ამ შავბნელ დღეების აღწერას დავეთხოვოთ და გონების თვალით წარმოვიდგინოთ მშვენიერი და ბედნიერი დღეების წუთები დედაქალაქში.

აი თუნდაც ვახტანგ გორგასალის დროს. წარმოვიდგინოთ, რომ მან მცხეთიდან თუ უფლის ციხიდან თბილისის მინდვრებისაკენ გადაინადირა: თქმულების თანახმად წინ ხოხობი აუფრინდა და თავისი შევარდენი მას მიუტია. ფრინველებმა კი იფრინეს, იფრინეს, ერთმა გულგახეთქილმა, მეორემ კი საომარ გუნებაზე მდგარმა, მიაღწიეს გოგირდის ცხელ წყლებს და ხოხობი შიშისაგან შიგ ჩაფრინდა, შავარდენიც თან ჩაჰყვა და ორთავენი შიგ ჩაიხარშნენ. გორგასალიც მივიდა და ნახა როგორ

დაღუპულიყვნენ ფრინველები. თქმულება ამბობს, რომ გორგასალმა მაშინ გადაწყვიტა დედაქალაქი აქ გაეშენებინა. რასაკვირველია სინამდვილეში ასე არ იყო. აქ ქალაქის გაშენება გამოწვეული იყო სხვადასხვა სოციალური, ეკონომიური და პოლიტიკური მიზეზებით, ქართველობა გორგასლანამდენაც მოიწეოდა თბილისისაკენ, მხოლოდ უნდა ვთქვათ, რომ ვახტანგმა მათ განზრახვას თავი მოაბა.

საქართველოს მატიანეში კი სწერია, რომ ქალაქი ვახტანგის ვაჟმა დაჩიმ გააშენაო.

ასე იყო თუ ისე, მე რომ მკითხოთ, თბილისის ღერბათ ხოხობს და შავარდენს ავირჩევდი, რადგანაც ხოხობი მეტად ლამაზი, კოხტა და უწყინარი ფრინველია, რაც ძალიან შეეფერება გარეგნულად ქართულ სილამაზეს და მოხდენილობას, „შიგნიტიკურად“ (ილიას სიტყვაა) კი თითქო გამოთქმულია ქართველობის ძირითადი ხასიათი (უწყინრობა). შავარდენი კი იმავ დროს ქართული გმირული სულის გამომხატველია.

მაგრამ ჩვენთვის თბილისი და მისი არე-მარე ისტორიულად საყვარელი უნდა იყოს იმ მხრივაც, რომ სხვა დიდ წინაპართა გარდა აქ ბრძანებულა დიდი დავით აღმაშენებელი და აქ გაუცია მას მისი ბრძნული განკარგულებები ქვეყნის ასაღორძინებლად; აქ უსეირნია უებრო თამარ მეფეს და თან ხლებია ამალა მაშინდელი ფილოსოფოსებისა, მხედართ მთავრებისა, პიიტიკოსებისა და მათ შორის გენიოსს რუსთაველს. და წარმოიდგინეთ ეს ხალხი ჩაცმული მეთორმეტე საუკუნის ქართულ ლამაზ ტანსაცმელში, ფარჩისა და ატლასის ქსოვილისაგან შენაკერი, თან მათი საუცხოო ქართული მწყაზარი და ლამაზი სახეები, დინჯი, ტკბილ-სასმანარ—ქართულით მოსაუბრე და მე არა მგონია არ მოიხიბლოთ.

აქვე შეიძლება წარმოიდგინოთ, რომელიმე ბრგე მოყვანილობის ვაჟკაცი, რომელიც დგას უნარნარესი ქალწულის წინაშე სადღაც განრიდებულ ალაგას. მარტონი არიან და ვაჟი მოუთხრობს ქალიშვილს, რომელიღაც უკანასკნელი ნადიმის ამბებს.

— შენ რატომ არ იყავ, ნაზიბროლა?—ეკითხება ვაჟი, მაგრამ ნაზიბროლა რაღაცას თავისთვის ჩაილაპარაკებს, ამას ვაჟი

ყურადღებას აღარ აქცევს და განაგრძობს თავის თხრობას და ლამაზ, წარმტაც სიტყვებში გამოხატავს თავის აღტაცებას ნახულ ნადიმობის გამო. თან, ეტყობა, მის გულს ბაგა-ბუგა გააქვს, ქალი კი ზოგჯერ შეანთებს თავის სხიეოსან თვალებს ვაჟის მთელ აღნაგობას და შემდეგ კი თითქოს დარცხვენით ქუთუთოებს ჩამოუშვებს, თან წითლდება. ორთავეს ეტყობა, რომ იმას არ ამბობენ, რაც გულში აქვთ, არამედ ჩვეულებრივ საუბარში მარხავენ თავიანთ წმინდა გრძნობებს. ასე იმყოფებიან კარგა ხანს მანამ, სანამ ამხანაგები ან უფროსები მათ არ დაუძახებენ.

აქ კარგი იყო მთვარეც მეხსენებინა, რადგანაც ასე იყო მიღებული ძველ მწერლობაში, როდესაც განმარტოებულ ახალგაზრდა ქალ-ვაჟს დაგვიხატავდნენ. ახლაც ზოგჯერ მიბნედილ მთვარის შუქზე გვიჩვენებენ შეყვარებულებს...

მაგრამ მე ეხლა მოგიწოდებთ ერთ სენაკში, რომელიც განათებულია მხოლოდ ჭრაქის სინათლით და კიდობნისებურ მაგიდასთან მიმჯდარია გრძელი თეთრწვერა მოხუცი, რომელიც სწერს საქართველოს მატიანეს.

და ასე სულ დღევანდელ დღემდე მიდის ჩვენი დედაქალაქის ცხოვრება მაღალ საკაცობრიო საგანთა გამოკვლევა და შესწავლაში, სატრფიალო უბიწო შეხვედრებში, ადამიანთა მეგობრობის განმტკიცებაში და მე არა მაქვს ზემოთ ნათქვამი, რომ იმ დროს დიდათ გაღვივებული იყო ქალაქს ხელოსნების საუცხოო საქმიანობა და მათი ნაწარმოები: ბეჭდებით, სამაჯურებით, ცხენის უნაგირებით, მათრახებით, ქალის და ვაჟის ფარჩის და ატლასის საუცხოო ტანსაცმელით და სხვა საუცხოო სამკაულით ივსებოდა დედაქალაქი. იმავ დროს თბილისში იბეჭდებოდა და მტკიცდებოდა ქართული ეროვნული თუ საკაცობრიო სხვადასხვა გამოკვლევებზე დამყარებული მაღალი აზროვნება და კაცობრიობის ნაწილი ეცნობოდა ქართულ ეროვნულ სულს. სამხედრო მორჭმულობა, ხომ ყველასათვის დასანახავი იყო და ირგვლივ მდებარე სახელმწიფოები დაწყებული ბიზანტიითა და სპარსეთიდან და გათავებული წინა აზიის პატარა სასულთნოებით მორიდებით და მოკრძალებით იყვნენ საქართველოსადმი.

ღღეს ბომ საბჭოთა ხელისუფლების დროს, სრულიად გა-ნალეტეული და კომუნიზმის ბრწყინვალე მზით განათებული, მოწინავე რიგებში დგას ჩვენი რესპუბლიკაც.

მე რომ ჩავედი თბილისში ჩემი მოწიფულობისას ჯერ კი-დევ ცარიზმის დრო იყო ცხრაასიანების პირველი ნახევარი და პაშინდელი რუსული რეჟიმი დიდათ ხელს უწყობდა „ტუზემ-ცების“ გარუსებას, მაგრამ საქართველოს ნაციონალური ნაკა-დული ძლიერი იყო და მიუხედავათ იმისა, რომ ვაჭრობა-მრეწ-ველობაში და სხვა მაშინდელ სახაზინო დაწესებულებებში მეტ წილად არა ქართველები იყვნენ, თბილისი მაინც ქართულ კულტურის კერად გამოიყურებოდა.

მეც, როგორც კი დაარსდა ქართველ მსახიობთა პროფესი-ული კავშირი, რაც ზევით მაქვს მოხსენებული, ცოტა ხნის შემ-დეგ არჩეულ ვიქენ ამ კავშირის თავმჯდომარედ და ამის გამო უკვე ჩავტრიალდი თბილისის მოწინავე ინტელიგენციაში.

ამის გამო მე გავეცანი თბილისში მცხოვრებ საზოგადო მოღ-ვაწეებს.

იმ დროს უკვე მთელ საქართველოში, მაშასადამე, უმთავ-რესად თბილისში, სამი პარტია იყო ჩამოყალიბებული: სოციალ დემოკრატებისა თავის ორი შტოთი: ბოლშევიკების და მენშე-ვიკების, ფედერალისტებისა და ნაციონალ-დემოკრატებისა. ყველა ამ პარტიას თავისი გაზეთები ჰქონდა და მე დრო დრო-თი ყველა ამ ორგანოებში ვთანამშრომლობდი, რადგან მე არ-სებითად არც ერთ პარტიას არ ვეკუთნოდი. ისე კი ლიტერა-ტურული გზა გავიკაფე უფრო გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ და ეს იმიტომ, რომ რედაქციაში ჩემ მწერლობას გაუჩნდა დი-დი ხელის შემწყობი მფარველი ილია აღლაძე.

ილია აღლაძე იყო თვალსაჩინო ჟურნალისტი და იმავ დროს მეტად ნათელი პიროვნება, რომელსაც ძალიან აფასებდნენ სა-ერთოდ თბილისის ლიტერატურულ წრეში და იყო დიდათ ხე-ლისშემწყობი ახალგაზრდა მწერლებისა. ასე რომ მე მისი მე-ოხებით თითქმის ჩემი ყველა ჩამოკრულები გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ მაქვს მოთავსებული. ამგვარმა მისმა გამხნევებამ პირადათ მასთან ძალიან დამაახლოვა და ხშირად მისი ტკბილ-სასმინარი საუბარი ჩემთვის მეტად სასარგებლო იყო. ასე დავრ-

ჩით ნამდვილ მეგობრებად სულ მის გარდაცვალებამდე, რო-
დესაც ის უკვე გაზეთ „კომუნისტში“ მუშაობდა. ბაქოშიაც
ყოფნისას იქაურ სეზონების მოუწყინარი და გონიერი რეცენ-
ზენტი იყო და აქაც დიდათ ხელს უწყობდა რეპერტუარის მა-
ღალ დონეზე დაყენებას და არტისტების ღირსეულ გაწრთვნას.
იმავ დროს გარდა ჟურნალისტობისა ის ეწეოდა მთარგმნელო-
ბასაც და აი მაგალითად ლ. ტოლსტოის „ომი და მშვიდობა“
პირველად მის მიერ არის თარგმნილი ქართულად.

ჩემი ბებერი გული დიდი მადლობით იხსენიებს მის დიდ
ამაგს ქართულ ჟურნალისტიკაში და პირადათ ჩემთვის ხომ მი-
სი ხსოვნა წარუშლელია ჩემი შეგნების უჯრედებში.

ილია აღლაძე დიდი მუშაობის უნარის პატრონი იყო და მი-
სი აზროვნება მუდამ იყო შეფარდებული ქართულ პატრიოტო-
ბასთან და საკაცობრიო მოწინავე ზრახვებთან.

ის ერთ დროს ილია ჭავჭავაძის გაზ. „ივერიაში“ მუშაობდა
და მას ჰქონდა ილიასაგან გამოყოლილი ამ დიდი კაცის ზოგი-
ერთი თვისებები, როგორც მაგალითად: სიდინჯე აზროვნება-
ში, სისპეტაკე ლიტერატურულ საქმიანობაში და ქართული ენის
სიწმინდის დაცვაში. ის მშვენიერი მოქართულე იყო. ცნობი-
ლია, რომ ილიას თავის რედაქციაში შემოკრებილი ყავდა მუდ-
მივი თვალსაჩინო თანამშრომლები: გრიგოლ ყიფშიძე, არტემ
ახნაზაროვი, ივანე ახალშენიშვილი და სხვა. მათ შორის ილია
აღლაძეც მისი ხელდებული იყო.

ამ დროს კი მე ძალიან დავუახლოვდი გაზ. „საქართველოს“
რედაქციას. ეს უფრო იმიტომ რომ ამ გაზ. რედაქტორი სანდრო
შანშიაშვილი მის რედაქტორობამდე მყავდა გაცნობილი და
ერთი მეორის მეგობრად ვითვლებოდით და ვითვლებით დღე-
საც, მხოლოდ ეს პირადი მეგობრობა მარტო ჩვენი ცხოვრების
ერთი მეორის დამოკიდებულებაში კი არ გამოიხატებოდა, არა-
მედ ორთავენი გულითადათ ვაფასებდით ერთი მეორის ლიტე-
რატურულ შემოქმედებას და აი მე პირველად დავდგი ქუთაის-
ში მისი ისტორიული პიესა „უგვირგვინო მეფენი“, რომელმაც
დიდი მოწონება დაიმსახურა ქუთაისის და თბილისის სცენებ-
ზე. მან კი პირველად დაბეჭდა თავის „საქართველოში“ ჩემი ის-
ტორიული რომანი „უბედური რუსი“ შემდეგში „გიორგი რუ-

სად" წოდებული. თუმცა ამ გაზეთში ამ რომანის დაბეჭდვა არ დასრულებულა, რადგანაც მაშინდელმა ცენზურამ გაზ. „საქართველო" დახურა.

რაკი სიტყვამ მოიტანა აქვე უნდა მოგახსენოთ, რომ ამ რომანის დაბეჭდვა განაგრძო პატივცემულმა პავლე ინგოროყვამ თავის ჟურნალ „კავკასიონ"ში".

ამ ხანებში ჩამოყალიბდა საქ. მწერალთა კავშირი, რომლის პირველი ქართული წესდებაც უნდა დავიტრაბახო, რომ ჩემი შედგენილია.

იმ დროს თბილისში სრულიად ახალი კაცი ვიყავი და რაკი გარემოებამ მოიტანა რომ მე საზოგადოებრივ მუშაობაში მონაწილეობა მიმეღო, დიდის ყურადღებით ეპყრობოდნენ ჩემ საქმიანობას და ხშირად მამხნევებდნენ ხოლმე, მაგალითად, როდესაც კავშირის წესდება შევადგინე. რასაკვირველია, კავშირის დამაარსებელ საორგანიზაციო კომისიას წინასწარ წავუკითხე და მახსოვს ნიკო ნიკოლაძემ ძალზე მომიწონა. თქვენ წარმოიდგინეთ რა გუნებაზედაც დამაყენებდა ასეთი დიდი კაცის გამხნევება. ამას ბანი მისცა ცნობილმა მოწინავე პოეტმა კოტე მაყაშვილმა და ამის შემდეგ დიდხანს ყელმოღერებული დავდიოდი.

და აი კოტე მაყაშვილი. ჯერ გარეგნობით: მაღალი, ტანადი, ლამაზი პირისახის, შავგვრემანი კაცი, მეტის მეტი თავაზიანი. გულკეთილი, გრძნობიერი. უმაღლესი ცოდნით იყო აღჭურვილი, რუსეთში ჰქონდა დამთავრებული უნივერსიტეტი და სტუდენტობიდანვე ანვითარებდა თავის უთუოდ შესანიშნავ პოეტურ ნიჭს ქართულ ენაზე, მაგრამ საქართველოში დაბრუნდა თუ არა, მაშინვე ჩაება საზოგადოებრივ მუშაობაში და პოეტურ შემოქმედებისათვის ნაკლები დრო დაურჩა. ასე რომ მისი მწერლობითი მემკვიდრეობა მცირე მოცულობისაა.

ის ხშირად იგონებდა ერთ კურიოზს მისი ცხოვრებიდან: როდესაც რუსეთის იმპერატორი, ნიკოლოზ მეორე, სტუმრად ჩამოვიდა თბილისში, რასაკვირველია, მას დახვდა წარმომადგენლები თავად-აზნაურობისა, ქალაქისა და სხვა ასეთი დაწესებულებებიდან. მაშინდელმა ქალაქის თავმა ხატისოვმა იკისრა, რომ იმპერატორისთვის გაეცნო ინტელიგენციის

სანდრო შანშიაშვილი და შალვა დადიანი.

წარმომადგენლები და სხვათა შორის წარუდგიხა კოტე მაყაშვილი, როგორც საქართველოს ცნობილი პოეტი. ამაზე იმპერატორმა ხელი ჩამოართვა კოტეს და უთხრა: „Очень рад, я читал Ваши произведения". ირგვლივ აქა-იქ ჩაიფრუტუნეს. კოტემ კი დაბლა თავი დახარა და გულში გაიფიქრა: „რას ამბობს ეს ნიკოლოზ მეორე, ქართული არ იცის და რუსულად სადვეექნები წაკითხული, როდესაც ქართულადაც კი ცალკე წიგნად არა ვარ გამოცემულიო", ამის გახსენებაზედ მუდამ გულიანად იცინოდა და ჩვენც გვაცინებდა. ისე კი როგორც კერძო, ისე საზოგადოებრივ ცხოვრებაში იყო დიდად სპეტაკი ადამიანი, მოუფერავი, დიდი პატრიოტი საქართველოსი და მუდამ საწაღმართო აზროვნების მიმდევანი, ამიტომ იყო, რომ მის მცნობს ყველას უყვარდა და არ იყო ისეთი საზოგადოებრივი რამ წამოწყება, რომ ის არ გაერიათ. და აი ეს საუცხოო კაცი, როდესაც მწერალთა კავშირი დაარსდა, არჩეულ იქნა მის თავმჯდომარედ და ის იყო თავმჯდომარე საბჭოთა ხელისუფლების დროსაც, გარდაცვალებამდე და აი ამ დაწესებულებას მუდამ თავს დასტრიალებდა და ბევრი რამაც გაუკეთა თავის დროზე, რაც ახლა შეიძლება წვრილმანად გვეჩვენოს, მაგრამ მაშინ კი ძალიან საჭირო იყო. თვით ის შენობაც კი, სადაც ახლა მწერალთა კავშირია მოთავსებული. კინაღამ წაგვართვეს, მაგრამ კოტეს შუამდგომლობამ და ახსნა-განმარტებამ ზემდგომ ორგანოების წინაშე, მწერლებს დაუტოვა ეს სარაჯიშვილის ყოფილი სასახლე.

უნდა გავიხსენო ერთი შემთხვევაც, რომელიც მასთან ერთად გადამხდა. არ ვიცი რა მიზეზის გამო, ზოგიერთი ჩვენი მწერალი და მათ შორის გრიშაშვილიც დაატუსაღეს. კოტე გაემართა მთავრობისაკენ და მეც თან წამიყვანა. აქაც უნდა ვთქვა, რომ მე თავიდანვე ძალიან დამიახლოდა და უჩემოდ თითქმის არც ერთ საზოგადო საკითხს არ სწყვეტდა.

წამიყვანა და ვეახელით კოტე ცინცაძეს, რომელიც მაშინ შინსახკომს განაგებდა. ეს ის კოტე ცინცაძეა, რომელზედაც მაშინ სახუმარო ჭორი დადიოდა, რომ კოტემ შეუთვალა ცნობილ მწერალსა და „თეატრი და ცხოვრების" რედაქტორ იოსებ

იმედაშვილს. რომ „ნუ იმალები, ხომ იცი ვერსაც წამიხვალ, მაგრამ რაც უნდა ეცადო, მე მაინც შენ არ დაგატუსაღებო“.

ჩვენ კი, კოტე და მე, დიდი ზრდილობით მიგვიღო ცინცაძემ, ძალიან თავაზიანად მოგვისმინა და როდესაც ავუხსენით, რომ დატუსაღებულებს არავითარი პოლიტიკური დიდი დანაშაული არ მიუძღოდათ. მაშინ გვკითხა ვინ უთავმდებებს იმათ, რომ თუნდაც ასეთ არა დიდ დანაშაულს აღარ ჩაიდენენო. მაშინ კოტემ დიდის რიხით განუცხადა, რომ თავმდები მე და შალვა ვართო. ამაზე ცინცაძეს გაეცინა, შემოგვხედა და ეკითხრა: „თქვენ კი გენდობითო?“ ამაზე დავინახე, რომ პაყაშვილი გადაფითრდა, მე კი გამეღიმა, მაგრამ უთუოდ ეს ღმეკა უფრო იყო ვიდრე ღიმილი. მაგრამ თავისუფლად ამოვისუნთქეთ. კოტემ და მე მაშინ, როდესაც ცინცაძემ ჩვენი თანდასწრებით ტელეფონით უბრძანა, რომ ტუსაღები გაენთავისუფლებინათ. და აი ასე ძვირფასი კოტე მაყაშვილი სანამ ცოცხალი იყო მუდამ ჩვენი მწერლების ლალა და მოსარჩლე იყო.

შედარებით ახალგაზრდა გარდაიცვალა. ამ მოწიფულ კაცს. სწრაფი ჭლექი შეეყარა და ეს ბრგე კაცი მძიმე ავად გახადა. ამბობდნენ. რომ ამ ხანში ასეთი სენი არ ემართებათო. უკვირდათ მისი ავადმყოფობა. ჩვენ მწერლები, რასაკვირველია, მივედით მის სანახავად. უნდა გენახათ, როგორ გაეხარდა. როგორ გვეალერსებოდა თვითეულ ჩვენგანს, სულ „გენაცვალე“ და „შენი ჭირიმეთი“ გველაპარაკებოდა. ეტყობოდა გრძნობდა მის მოახლოებულ აღსასრულს. მაგრამ ამაზე თავის შესაბრალებლად სიტყვაც არ წამოსცდენია.

დიდათ დააღონა საქართველოს მოწინავე საზოგადოება მისმა სიკვდილმა და დიდის გამოჩინებით დაიმარხა კიდეც დიდუბის პანთეონში, სადაც, სხვათა შორის, პოეტმა პაოლო იაშვილმა წარმოსთქვა თავისებური ბრწყინვალე სიტყვა.

როგორცა ვთქვი, ჩემი მწერლობა თბილისში უფრო გაღვივდა. მაგრამ ამავე დროიდან თბილისში დაიწყო ჩემი, თეატრის გარდა, საზოგადოებრივი მუშაობა. ეს იყო 1921 წელს, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების დროს. მართალია, ამის წინათაც ვიყავ თბილისში მენშევიკების დროს

ნაცხოვრები და როგორც ზეეითაც მაქვს მოხსენებული, ქართველი მსახიობების პროფკავშირის თავმჯომარედაც ვიყავ იმ დროს არჩეული, მაგრამ ჩემი უფრო ინტენსიური მუშაობა საზოგადოებრივ დაწესებულებებში დაიწყო სწორედ 1921 წლიდან, რომლის შემდეგაც მე თითქმის თბილისში დავსახლდი, აქ მოვიდგი ფეხი და დრო დროთი თუ არა, სხეაგან საცხოვრებლად საქართველოში ფეხი არ გამიდგამს.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებიდან კი სრულიად შეიცვალა უწინარეს ყოვლისა დედაქალაქის ცხოვრება და ქართული კულტურული დონის ამაღლება, განშტოება და აღორძინება. მაგალითად: დაარსდა სამეცნიერო აკადემია, სამხატვრო აკადემია, კონსერვატორია, მწერალთა კავშირი ხომ არსებობდა, მაგრამ ამას მიემატა „ცისფერყანწელების" მძლავრი ჯგუფი, რომელსაც ხელმძღვანელობდნენ პაოლო იაშვილი. ტიციან ტაბიძე და ვალერიან გაფრინდაშვილი; აგრეთვე უფრო დახვეწილად ჩამოყალიბდა პროლეტარული მწერლობა ნოე ზომლეთელის და სანდრო ეულის მეთაურობით. ამ ჯგუფებს კიდევ მიემატა სრულებით ახალგაზრდა მწერლებისაგან შემდგარი „მემარცხენეთა" წრე, რომელშიაც ირიცხებოდნენ—სიმონ ჩიქოვანი, ბესო ჟღენტი, ნოზაძე, ჩაჩავა და სხვანი. ყველა ამათ გაიჩინეს თავ-თავიანთი ორგანოები, რომელთა შორის უფრო ხანგრძლივად იარსება „ქართულმა სიტყვამ", „ლომისმა".

ამ დროს კიდეე მწერალთა კავშირის უფროსთა თაობიდან გამოიყო ერთი ჯგუფი, რომელმაც თავისთავს უწოდა „არიფიონი" და თავის არსებობისას გამოსცა ალმანახისებური კრებული. კრებულში მონაწილეობდნენ: მიხეილ ჯავახიშვილი, სანდრო შანშიაშვილი, ლეო ქიაჩელი, კონსტანტინე ჭიჭინაძე, გერონტი ქიქოძე, მაშინ სულ ახალგაზრდა მიხეილ მრევლიშვილი და ამ სტრიქონების დამწერი. „არიფიონის" კრებულმა დიდი აურზაური გამოიწვია დანარჩენ მწერლებში და ხშირად თავს ესხმოდნენ ამ ჯგუფს როგორც პრესაში, ისე სხვადასხვა საზოგადო კრებებზე. პროლეტარულ ჯგუფის მწერლებიდან სხვებზე უფრო მწვავედ გამოილაშქრა ბელეტრისტმა პავლე საყვარელიძემ, რეაქციონერებად მიიჩნია არიფიონე-

ლები და ამ ჯგუფის საწინააღმდეგო ბრძოლისაკენ მოუწოდა აუდიტორიას. არცერთ ამ ჯგუფთაგანს დიდხანს არსებობა არ დასცლია, რადგანაც პარტიისა და ხელისუფლების ზემდგომმა ორგანოებმა გააერთიანეს ყველა ესენი და შექმნეს ერთი დიდი სრულიად საქართველოს საბჭოთა მწერლების კავშირი, რომელიც დღესაც არსებობს, და აი ამ დროს იყო, რომ მეც დავიწყე ჩემი პირველი ისტორიული რომანის „უბედური რუსის" შემდეგში „გიორგი რუსად" წოდებულის წერა.

რამ გამოიწვია ამ თხზულების დაწერა?

რომ მოვიწიფე, ჩემს ერთგვარ აღშფოთებას იწვევდა ის ვარემოება, რომ ჩემის ფიქრით, ჩვენი ისტორიის წარსული არ იყო სათანადოდ გაშუქებული, განსაკუთრებით ჩვენს მხატვრულ ლიტერატურაში.

ჩვენი დიდებული პოეტები: ილია და აკაკი წერდნენ თავის შედევრებს პოემების სახითაც. მაგრამ მათ შინაარსად აღებული ჰქონდათ ისეთი ეპიზოდები, როდესაც საქართველო გაბმული იყო მოგერიებით ომში და დიდ ვაჟკაცობასაც იჩენდა, სულიერ დიდ სიგმირეს, მაგრამ საქართველოს წარსულის მაღალი დონე, მისი სულიერი სიმაღლე აქ არსად სჩანდა. მაშ რას მოგვითხრობდნენ ჩვენი ძველი მატიანეები, რომ ჩვენ გვქონდა საოცარი თავისთავადი ხუროთმოძღვრება, რომლის გეგმა და მშენებლობის სიმწყაზრე ახლაც აკვირვებს საზღვარგარეთელ სპეციალისტებსაც კი, უაღრესად შესანიშნავი მუსიკა, თვით ხალხის მიერ შექმნილი კონტრაპუნქტი, რაიც ძველთაგანვე. საქართველოს ერთიან სახელმწიფოდ ჩამოყალიბებიდან, საუკუნოების მანძილზე გვქონდა საგანძურში, მაშინ როდესაც ამისთანა რამ მეათე, მეთორმეტე საუკუნეებში ევროპასაც კი არ გააჩნდა; ბრწყინვალე საერო და სასულიერო ლიტერატურა, სადაც ყვაოდა პოეზია, ფილოსოფია და სხვა მეცნიერული დარგი; როდესაც ჩვენ გვქონდა ჩვენი საკუთარი აკადემიები გელათში, იყალთოში და სხვა, სადაც მაშინდელი ახალგაზრდობა ეწაფებოდა უმაღლეს საკაცობრიო ცოდნის მწვერვალებს, იმას გარდა, რომ საბერძნეთში იგზავნებოდა ქართველი ახალგაზრდობა განათლების მისაღებად და აქ კიდევ შინ არაბულ და სპარსულ ლიტერატურას უშინაურ-

დებოდა. სად მოსჩანდა ამისი კვალი XIX საუკუნის მწერლების ნაწერებში? ან მაშინდელი სამეფო წესწყობილების ანარეკლი, თუნდაც, მაგალითად თამარ მეფის დროს, განსაკუთრებულ „კარავში“ დამუშავებული კონსტიტუციის დებულება მაშინდელ მოწინავე პირთა და მცოდნეთაგან. ეს იმ დროს, როდესაც ინგლისს თავის „ხარტია“ არ ჰქონდა ჩამოყალიბებული და ბევრი სხვა საშინაო წამოწყებანი.

ან საიდან გაჩნდა რუსთაველი? ციდან ხომ არ ჩამოვაოდებოდა თუ მას თავის სახლში, თავის სამშობლოში არ ჰქონდა მომზადებული ნიადაგი თავის გენიოსობისათვის.

ყველა ამაზე ვწუხდი ჩემებურად და აფორიაქებული ვიყავი, მართალია, ახალგაზრდობაშივე გადაკითხული მქონდა დაბეჭდილი ისტორიული თხზულებანი როგორც ძველი, ისე ახალი: „ქართლის ცხოვრება“, ვახუშტი, დიმიტრი ბაქრაძე, მოსე ჯანაშვილი, ცამცაევი-ძამაშვილიც კი, მაგრამ. ჯერ ერთი. ბელეტრისტის მუშტრისთვალით არ ვუკვირდებოდი იმას, რაც საჭირო იყო და მეორე კი, სანამ ჩვენმა სახელოვანმა ისტორიკოსმა ივანე ჯავახიშვილმა არ გამოაქვეყნა თავისი ნაშრომები, მანამ კიდევ არა მქონდა ჩვენი წარსულის თვისება კარგა წარძოდგენილი.

რაღა თქმა უნდა. რაც მე აქ ზემოთ ჩამოვთვალე იმის აღწერას, მაშინაც ვგრძნობდი, რომ ვერ შეეძლებდი. მაგრამ სადმე ერთი საყურადღებო ეპიზოდის გამოჭერას კი ვლამობდი.

და ეი თამარ მეფე და მისი ხანა.

იმ დროს უკვე დიდად მოკეთებული, გაძლიერებული, მორჭმული და სახელოვანი ბიზანტია ისტორიულ პირობების გამო უკვე ჩამოქვეითებული იყო და არაბეთსაც თავისი ძველი გავლენა აღარა ჰქონდა. ამ დროს კი საქართველო თავისი კულტურულობით და სამხედრო ძალღონით უკვე დიდად შესამჩნევი იყო. ამისთანა ხანა გვქონია ქართველებს და ამას ყურადღება არ უნდა მიექცეს? მერე კიდევ თამარის დროს მეტად საყურადღებო ეპიზოდს წავაწყდი, თამარის გათხოვების საკითხს, რასაც მოყვა ტრაგიკული ბედი იური დოლგორუკისა.

როგორც იტყვიან შემოვიწყვე საჭირო წიგნები, შევაწუხე ჩვენი დიდი ისტორიკოსი ივანე ჯავახიშვილი ჩემი შეკითხვებით: რა ტანისამოსი ეცვათ მეთორმეტე საუკუნეში ქართველებს — ფეოდალებს, ვაჭრებს, გლეხობას, მეომრებს; რას სვამდნენ, რას ჭამდნენ, როგორ ილხენდნენ, როგორ ცეკვავდნენ, როგორ მღეროდნენ, როგორი საკრავიერები (თვითონ ჯავახიშვილის ტერმინია) ჰქონდათ და სხვ. ისიც ჩვეულებრივი თავაზიანობით და დაუზარებლად იძლეოდა ხან ზეპირ პასუხს და ხან მიმითითებდა აქა და აქ, ამ მანუსკრიპტში მიიღებ ახსნა-განმარტებასო. აგრეთვე ვაწუხებდი მოსე ჯანაშვილს და თითქმის ყველა საომარი იარაღების სახელწოდებანი მან მომაწოდა, განსაკუთრებით ისრებისა, რაც მე ჩემ რომანში უხვად მაქვს წარმოდგენილი. არქივებშიდაც მომიხდა მუშაობა და ასეთი გარჯითა და მეცადინეობით თითქმის მთელი ათი წელიწადი ვწერდი ამ ნაწარმოებს, დაბეჭდვის შემდეგ რომანმა დიდი გამოხმაურება ჰპოვა და უმეტესობას უკვირდა, ნუ თუ ამისთანა წარსული გვქონდაო? მე კი გულში, როგორც ყველა ავტორს, მახარებდა ჩემი ნაწერის ასეთი გულთბილი მიღება, მაგრამ განსაკუთრებით ის, რომ ახალგაზრდობას მივეცი საშუალება აღძროდა ინტერესი თავის სასახელო წარსულისადმი, ჩემზე უფრო კარგად შეესწავლა და ეამაყა თავის წარსულით.

მხოლოდ ახლა, ბოლო ხანებში, ერთი-ორი სამი წელიწადია, რაც ზოგიერთი კრიტიკოსი მოუბრუნდა ამ რომანის გარჩევას და მე ვფიქრობ დაუკვირებლობის გამო დამიწუნა მთელი მიმართება რომანის შინაარსისა, ამას სამწუხაროდ აჰყვა ზოგიერთი პიროვნება და მხარი დაუჭირეს ასეთ გამოხდომებს. ამას იმიტომ ვამბობ ასე თამამად, რომ ერთმა პიროვნებამ, როდესაც მწერალთა კავშირში მორიგ კრებაზე არჩევდნენ ამ ჩემ რომანს და მე ჩემ საპასუხო სიტყვაში გამოვეკამათე მომხსენებელს, შესვენების დროს მკითხა: „კუზმა რუსი მართლა გყავთ გამოყვანილიო". მე დიდი ბოდიშით მოვახსენე, რომ არ გქონიათ წაკითხული მეთქი და ასე... ბევრი რომანის წაუკითხავად მაკრიტიკებდა.

მთავარი ბრალდება ის იყო, რომ მე რუსეთის სასიკეთო გავლენა საქართველოზე არ აღვნიშნე, თუ ვერ აღვნიშნე, და თითონ საქართველოს მაშინდელი მდგომარეობაც მეტად შელამაზებულად მქონდა აღწერილი.

ჩემი პასუხი მაშინაც ეს იყო და დღესაც ეს არის, რომ მე არაფერი შელამაზებული არა მაქვს. არამედ ყველა ჩემ მიერ გამოყვანილი მოვლენები და სახეები ისტორიულ დოკუმენტებზეა დამყარებული, რადგან მე გარდა ქართული წყაროებისა, ამ ეპოქის გარშემო, გადაკითხული მქონდა რომანის დაწერის დროს ბიზანტიური, არაბული, სომხური, რუსული და სხვა დოკუმენტები, რუსულის გარდა, რასაკვირველია, ყველა თარგმანებში და აქედან ჩემს მიერ დიდის მოკრძალებით აშენდა, ასე ვთქვათ, ეს ჩემი ბელეტრისტული „კოტეჯი". რაც შეეხება რუსეთის გავლენას მეთორმეტე საუკუნეში, საქართველოსთან დამოკიდებულობის დროს, რაღა თქმა უნდა, სრულიად არ იგრძნობოდა, რადგანაც მაშინ რუსეთი არ იყო გაერთიანებული ერთ სახელმწიფო ერთეულად, არამედ იყო დანაწილებული ანუ, იმერულად რომ ვთქვათ „დაწიწილაკებული" პატარ-პატარა სამთავროებად: პსკოვისა, ნოვგოროდისა, ზოგოლუბოვოსი და სხვ. ასე რომ მაშინ რუსეთს არ შეეძლო გავლენა მოეხდინა სხვა სახელმწიფოებზე არც თავის კულტურით და არც თავისი მეომრული ძლიერებით. როგორც ზემოთ ვთქვი, მაშინდელი მთელი კაცობრიობის ყურადღება მეტწილად ბიზანტიაზე, არაბეთზე და საერთოდ აღმოსავლეთზე იყო მიპყრობილი. ასე რომ ჩემ რომანში ამ მხრივაც ისტორიულ სიმართლისთვისაც არ გადამიხვევია. მე მგონია, რომ დაფაჯერე აუდიტორია, რადგანაც მომხსენებელს საპასუხო სიტყვა აღარ უთქვამს და არც არავის ჩემი პასუხის შემდეგ ხმა აღარ ამოუღია.

მოკლედ ასეთია ჩემი რომანის „გიორგი რუსის" დაწერის და ბედის ისტორია.

მას შემდეგ ძალიანაც გამიშინაურა ჩვენმა ლიტერატურამ და მეც შეძლებისამებრ ვბეჭდავდი პატარ-პატარა მოთხრობებს და პუბლიცისტურ წერილებს ჩვენს ორგანოებში.

ეს იყო საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყა-

რების დროს, როდესაც ფართოდ გაიღო კარები ყოველგვარი კულტურული მუშაობისათვის, საქართველოშიც აღორძინდა როგორც ქართული მხატვრული ლიტერატურა ყველა თავის შემავალი დარგებით: პოეზია, პროზა, დრამატურგია, ისე მუსიკა თავის ოპერებით და სიმფონიური ნაწარმოებებით; ხუროთმოძღვრება თავისი ახალი ძიებებით და მიდგომით; ფერწერა და ქანდაკება, რომელთაც გაუჩნდა დიდად ხელოვანი ოსტატები ქართველებიდგან და სხვ.

მე კი განსაკუთრებით დრამატურგიაში ამ დროს შევქმენი „თეთნულდი", „კაკალ გულში", „ნაპერწკლიდან" და სხვ. პიესა „ნაპერწკლიდან" კი ისეთი პოპულარული გახდა და იმდენად გაითქვა სახელი, რომ გადაითარგმნა რამდენიმე ენაზე და დაიდგა კიდეც მოსკოვსა და ლენინგრადში და რუსეთის სხვა პერიფერიის თვალსაჩინო ქალაქებში. დაიდგა აგრეთვე სომხეთში, აზერბაიჯანში, უკაზახეთში, დაღესტანში, ბელორუსიასა თუ უკრაინაში. არ დადგმულა, მაგრამ გადათარგმნილი კია ჩინურ და ჩეხოსლოვაკურ ენებზე.

სულ ბოლო ხანებში კი, 1957 წელს, კვლავ ბელეტრისტიულ ნაწარმოებით გამოვმზეურდი. ეს არის ჩემი უკანასკნელი რომანი „გვირგვილიანების ოჯახი", რომელმაც არამც თუ ჩვენში, არამედ თვითონ მოსკოვშიც, ჩვენი დეკადის დროს, მეტად კარგი შეფასება მიიღო და დღეს 85 წლის კაცს, მართალია, თავდახრილი ჯდომა მიყვარს, მაგრამ როდესაც წამოვდგები და გავიარ, ჩემი დამფასებლების მიერ გამხნევებული, წელში ვსწორდები და ყელი მოღერებული მაქვს.

აი ეს არის სულ ჩემი ცხოვრების საგზალი მწერლობაში, რომელიც, მე მგონია, ურცხვენლად მიმიყვანს საფლავამდე და მეც ჩემი აღსასრულის დროს ლოცვა-კურთხევას შემოვუთვლი ჩემ სათაყვანო სამშობლოს, მის ნიჭიერს და გონიერ ხალხს. გარეგნულადაც სანიმუშო სილამაზით შემკულს, ცხოვრების სიხალისით აღსავსეს, გამრჯესა და მოწინავეს.

ახლა მინდა გავიხსენო ის გარემოებაც, თუ საერთოდ მე როგორა ვწერ, როგორი „მარიფათის" მწერალი ვარ.

როდესაც რაიმე იდეა, თემა დამიპყრობს, ან თუნდა სრულიად უბრალო რამ სიუჟეტი, მაშინ ამის გარშემო დიდხანს

შალვა დადიანი და აკაკი ხორავა
სასტუმრო „მოსკოვის“ ზედასართულის აივანზე.

ვფიქრობ. მე ამჟამად ვეხები ჩემ მხატვრულ მოცულობით დიდ ნაწერებს. პუბლიცისტიკა კი ეს საყოველდღიურო ამბავია.

დიდხანს ვფიქრობ, ზოგჯერ წლობითაც კი და რაკი თავში ჩამეჭდობა იდეა, ჩემი ფიქრი სულ ამის გარშემო ტრიალებს, სულ ერთია მარტო ვარ, თუ საზოგადოებაში, ჩემ გარშემო ქეიფია, ლხინი და მოლხენა, თუ გლოვა და ტირილი, უბრალო შეხვედრის დროსაც მეგობრებთან, ნაცნობებთან, რასაკვირველია, მხარს ვუჭერ მათ გასაუბრებას, მაგრამ ჩემი სახის გამომეტყველება სადღაც სხვაგან მაინც არ გამირბის. ვერავინ ვერ შეამჩნევს, თუ რაღაც საკუთარ დიდ ფიქრს მოუპყრივარ.

ერთხელ ვწერდი: ჩემ თითებს ვერასოდეს ვერ ნახავთ მელნით დასვრილს, როგორც ეს წერის დროს ზოგიერთებს ემართებათ ხოლმე. ასე რომ ვერავინ ვერ იტყვის ამ მხრივ, რომ მე მწერალი კაცი ვარ, აგრეთვე აქაც ვერავინ იტყვის, რომ მე მოაზროვნე კაცი ვარ. მართალია. თითქოს უფრო მოღუშული სახე მაქვს, მაგრამ სხვები ამბობენ, შალვა მუდამ იღიმისო, უდარდელი კაციაო და ეს უფრო მაშინ მემჩნევა, როდესაც ჩოხა-ახალუხით ვარ გამოწყობილი.

ასეთი მატყუარა კაცი ვარ და აი გავიდა წლები: ჩემი იდეა თითქოს უფრო მომწიფდა და მეც ჩემ თავს ჩემ გუნებაში უფრო ვარწმუნებ, რომ ეხლა შემიძლიან წერაც დავიწყო მეთქი და სადაც უნდა ვიყო, მიეუჯდები მაგიდას, შეიძლება ფანჯარასაც და ირგვლივ რაც უნდა ხმაური იყოს, ვაი უშველებელი, მე ხელს ვერ შემიშლის. ის კი არა. ასეთ წერის დროს, რაიმე გარეშე კითხვით თუ მომმართა ვინმემ, მე მზამზარეულ პასუხს ვაძლევ, ამის შემდეგ კვლავ ჩემ საწერს განვაგრძობ.

წერით კი ძალიან ჩქარა ვწერ და წლობით მოფიქრებულ თხზულებას ხშირად რამდენიმე თვეში ვათავებ. იმავ დროს ჩემი ნაწერის შავს, საკვირველია. მაგრამ არასოდეს არ ჩავასწორებ ხოლმე. პირდაპირ ჩემ შავს გადავცემ რედაქციას ან გამომცემლობას.

დიდად გაოცებული შევიქენი, როდესაც გავიგე, რომ ლევ ტოლსტოიმ თვითონ, თავის ხელით თექვსმეტჯერ გადაწერა

მისი დიდებული რომანი „ომი და მშვიდობა“. ამას გარდა ცნობილია, რომ ლევ ტოლსტოი, მისი ნაწერის ანაბეჭდებს რომ მოუტანდნენ კორექტურისათვის იმდენ რამეს ჩაასწორებდა და ჩაუმატებდა, რომ ასოთამწყობები ჯავრობდნენ თურმე — ეს რა დიდი სამუშაო მოუციაო. ასე იქცევიან თურმე სხვა დიდი მწერლებიც როგორც უცხოეთში, ისე ჩვენშიაც. მე კი ამ მხრივ დაჩაგრული კაცი ვარ. ეტყობა, რომ არა ვარ მაღალი დონის მწერალი. რაც შეეხება ჩემ სიჩქარეს წერაში და საერთოდ ჩემი ნაწერის გამოქვეყნებისას მეგობრები და ამხანაგები დიდად გაკვირვებულები იყვნენ: ზოგჯერ მართლა უდარდელ კაცად მივაჩნდით, პირდაპირ ვთქვათ — ქარაფშუტად და ამიტომ არც ჩემი აზროვნებისა სწამდათ რამე. ისე კი ამხანაგები თითქოს მეხუმრებოდნენ: „შალვა, როდის ასწრებ წერას, სულ სარდაფებში ხარ, რესტორნებში, ჩაის ჭიქით ხელში ღვინო გიჭირავსო, როგორ ახერხებ ამასო?“.

და იყო ერთი ხორხოცი.

აქ ესეც გამახსენდა და უნდა ვთქვა, განსაკუთრებით ახალგაზრდობისას მსახიობებს არ სწამდათ ჩემი მსახიობობა. გაიცახოდნენ — რა მსახიობია, რას გვეჯაჯგურება, ეგ უფრო მწერალია და დაჯდეს და წეროსო. მწერლები კი ამბობდნენ — რა მწერალია, ხომ მსახიობობს და დარჩეს მსახიობად, ამ მწერლობას რას ეძალებაო. და ასე კინაღამ აკაკის იგავარაკის გმირად გამხადეს ზოგიერთის თვალში, ხომ გახსოვთ: „ერთმა უგნურმა თაგუნამ იუკადრისა თაგვობა“. მაგრამ ეტყობა, ბოლოხანებში, ჩემი სიცოცხლის მანძილზე ჩემმა მოუწყენარმა გარჯილობამ მათი მოსაზრება გააბათილა.

საზოგადოებრივი სამსახური

ახლა კი ვილაპარაკოთ საერთო ჩემ საზოგადოებრივ სამსახურზე.

ამის სათავეც თბილისში უნდა ვეძიოთ, რადგან მწერლობასთან ერთად თბილისში მომიხდა საპასუხისმგებლო სამსახური.

მე თბილისში სანამ საბოლოოდ ფეხს მოვიდგამდი, მანამ ოცსა და ოცდაერთი წლების სეზონებში, ქუთაისის დრამატიულ საზოგადოებისაგან, ქუთაისის დასში ხელმძღვანელად და რეჟისორად ვიყავ მიწვეული. სეზონი კარგად მიდიოდა, ვდგამდი უფრო ქართველ ავტორების პიესებს, როგორც მაგალითად: რამიშვილის „სალომეს ოჯახს", გერგესელის „ბურუსს", გულისაშვილის „დრონი მეფობენ", ჩემს „ვარამს" და მთელი დასი იმსახურებდა საზოგადოების სიყვარულს და პატივისცემას. იმ დროს შემოვიღე კიდევ წესად, რომ მცოდნე ხალხს წაეკითხა ჩვენთვის ლექციები: თეატრალურ ხელოვნებაზე, დრამატურგიაზე საერთოდ, ევროპიულ თეატრების და კერძოდ საქართველოს ისტორიაზე, მკაფიო მეტყველებაზე და აგრეთვე ფიზიკურ ვარჯიშობაზე, ფარიკაობა, ცეკვა-როკვა როგორც ევროპიული, ისე აზიური და სხვ. ამ ზომებმაც გამოაცოცხლა დასის მუშაობა. სწორედ ამ დროს მოხდა რუსეთში გადატრიალება და მენშევიკების მთავრობაც იძულებული შეიქნა კუდამოძუებული ზღვით ევროპისკენ გაპარულიყო.

მანამდე რას არ წერდნენ მენშევიკური გაზეთები ბოლშევიკებზე. მათ ბარბაროსობაზე, ადამიანთა დაუზოგავობაზე და დიდად აშინებდნენ ქართველ ხალხს და აგულიანებდნენ მათთან საბრძოლველად, მაგრამ „არ გარდავალს გარდუვა-

ლი" და თებერვლის 25-ს საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარება გამოცხადდა.

ქუთაისშიაც მამისონის უღელტეხილიდან მოდიოდა ბოლშევიკური ჯარი და, მიუხედავად მენშევიკების წინასწარ დაშინებისა, მათ არავითარი ექსცესები არ მოუხდენიათ. ქუთაისშიაც დაფრთხა ხალხი, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც თბილისიდან მატარებლით მენშევიკურმა მთავრობამ ჩამოიარა. მათ ჩამოსვლის დროს არავითარი დემონსტრაციები თუ მანიფესტაციები მათ საპატივცემულოდ ქუთათურებს არ მოუწყვიათ, ისე უმნიშვნელოდ, ჩაილულის წყალივით გადნა მენშევიკური ხელისუფლება. მათ წასვლის შემდეგ ბოლშევიკებისადმი შიშის გამო დაიკეტა ბაზარი, დუქნები, დაწესებულებები. თითქო ქალაქი ცოცხალ ადამიანებისაგან დაცარიელებულიყოს.

მსახიობებსაც, რასაკვირველია, შევწყვიტეთ წარმოდგენები ვიფიქრეთ იმაზე, თუ მოსალოდნელ შიმშილისაგან თავი როგორ დაგვეღწია. ამისათვის შევადგინეთ მცირე კომისია ცნობილ მსახიობის ალექსანდრე იმედაშვილის მეთაურობით, რომელმაც გაგვიჩინა სურსათ-სანოვაგის პირველ ხანად ერთი კვირის მარაგი მაინც. ჩვენ ძალიან კმაყოფილები ვიყავით.

ბოლშევიკების ჯარი შემოვიდა ქალაქში და გამოცხადდა, რომ ქუთაისის ქალაქის კომენდანტი არის კოლია წულუკიძე. თქვენ გახსოვთ ამ ჩემი ნაწერიდანაც საქართველოში რას წარმოადგენდა კოლია. ყველა გააკვირვა ჯერ მისმა ბოლშევიკობამ და შემდეგ ასეთმა თანამდებობამ. მე კი, ცოტა არ იყოს, გამეხარდა, რადგან ვიფიქრე, რომ როგორმე ვნახავ და გავახსენებ ჩვენს ძველ მეგობრობას და ამითი შეიძლება თეატრი და დასი მაინც გადავარჩინო, როგორც მაშინ მე მეგონა, ბოლშევიკურ ჯარის უხეშობას მეთქი, მაგრამ მისი ნახვა, ცოტა არ იყოს, ძნელი გამოდგა, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ოთხი საათის შემდეგ ქალაქში სიარული აკრძალული იყო თუ რამე საშვი არ ექნებოდა კაცს, მეორე ის, რომ თვითონ კოლია ძალზე მოუცლელი იყო თურმე თავის სამსახურის გამო და იმდენი ხალხი ესია გარშემო, რომ მასთან ახირებულად ვერ მიაღწევდი. მაგრამ გამოვიდა ახალი განცხადება (ასეთ განცხადებებს

საერთოდ ქუჩებში თვალსაჩინო ალაგას აკრავდნენ) რომ კოლიას მაგივრად ვიღაც ახალი, რუსი იყო დანიშნული და ასე სულ რამდენიმე დღის განმავლობაში თითქმის ყოველ დღე ინიშნებოდა ახალ-ახალი კომენდანტები, ამასობაში ჩვენ, დასის წევრები, ვიყავით შექუჩული ჩვენ ჩვენ ოთახებში და იმედაშვილისაგან დილდილაობით განაწილებულ ულუფით ვიკვებებოდით.

ერთხელ შინ ვართ მე და მსახიობი ელო ანდრონიკაშვილი. (მაშინ ის უკვე ჩემი მეუღლე იყო). იქნებოდა სადილობის დრო, რომ ოთახის კარებზე დაგვიკაკუნეს. გავაღეთ და დავინახეთ, რომ ახალგაზრდა რუსის ჯარისკაცები კარს მოგვდგომოდა, არ ითქმის, რომ მაინცდამაინც გვესიამოვნა მათი მოსვლა, რადგანაც ხმა იყო გავრცელებული, რომ ადამიანებს ოჯახში უხტებიან ბოლშევიკები, ოჯახს აუფორიაქებენ და სრულიად უმიზეზოდ ატუსაღებენო კიდეც, ხოლო თუ ვინმეს ჰალსტუკიანს ნახავენ, იქვე მიახვრეტენ ანუ თავს წააგდებინებენო, მაგრამ ჩვენი სტუმრები ძალიან თავაზიანად და პირზე ღიმილით შემოვიდნენ ჩვენთან. გაჩერდნენ შუა ოთახში, მათ შორის ყველაზე უმცროსმა ოთხიევ კედელი მოათვალიერა, თვალების მეტყველებაზე შევატყვე, რომ ხატს ეძებდა პირჯვარის დასაწერად. ამანაც, ცოტა არ იყოს, გულში გამაცინა და თან დამამშვიდა. მივხვდი, რომ ჩვენს ასაკლებად არ იყვნენ მოსულნი. ერთმა მათგანმა მოითხოვა კიდეც — არაყი არა გაქვთო, მაგრამ ელომ მაშინვე მოურბენინა პური, ყველი, რაღაც შეჭამადი და ერთი ბოთლი ღვინო, მშვენიერად შეექცნენ, მადლობა გვითხრეს და წავიდნენ.

ასეთი მათი საქციელი გადავეცით ჩვენი დასის წევრებს და მათი აფორიაქებული გუნებაც დამშვიდდა. იმავ დღეებში უეცრად მოვიდა ერთი ახალგაზრდა რუსის ჯარისკაცი და მკითხა, თეატრის რეჟისორი თქვენა ხართო? მეც დავუდასტურე. მაშინ მან შეუვალად გამომიცხადა: მე უნდა წამომყვეთ! კრებაზე გიბარებენო. მე და ელომ ერთი მეორეს გადავხედეთ. მაგრამ წაუსვლელობა „არ ეგებოდა" და მეც წავყევი ჯარისკაცს. ჯარისკაცმა მიმიყვანა იმ შენობაში, სადაც წინეთ შავიქვის მრეწველთა საბჭო იყო მოთავსებული და ერთ დროს

გიორგი ზდანევიჩი და კიტა აბაშიძე თითქმის მთელი იმერეთის კულტურულ საქმიანობას უდგნენ სათავეში.

ამ შენობაში რომ შეეედი, უკვე კარგა ბლომა ხალხი იყო თავმოყრილი. აქ იყო იმ ინტელიგენციის ნაწილი, რომელსაც ვერ მოესწრო გახიზვნა ქუთაისიდან და ამჟამად ახალი ხელისუფლების განკარგულებაში იყო მოქცეული. მე რომ მოვედი, კრება არ იყო დაწყებული, მაგრამ კიდევ რომ შემოგვემატნენ, მაშინ წამოდგა ერთი ახალგაზრდა ჩერკესიანი კაზაკი და კრება გახსნილად გამოაცხადა. თან ურჩია შეკრებილებს, რომ კრების თავმჯდომარე აერჩიათ. თან ესეც დააყოლა — მე გირჩევთ თქვენი საყვარელი საზოგადო მოღვაწე და თეატრის რეჟისორი შალვა დადიანი ამ კრების თავმჯდომარედ აირჩიოთო. მე გავცბუნდი, გამაკვირვა ჩემმა დასახელებამ მაშინ, როდესაც ამავე კრებას ესწრებოდნენ ქუთათური ჩემზე გამოცდილი საზოგადო მოღვაწეები. და გამაკვირვა იმანაც, თუ საიდან მიცნობდა ეს კაცი. ამ დასახელების შემდეგ დარბაზში სიჩუმე ჩამოვარდა და ისევ ამ კაზაკმა აიმაღლა ხმა: „ეტყობა, სხვა კანდიდატები არა გყავთ, მაშ ვინც დადიანის მომხრე ხართ, ხელი ასწიეთო. დამსწრეებმა ხელი ასწიეს, მაშინ მოვიდა ჩემთან კაზაკი, დამსვა სათავმჯდომარეო სკამზე, თვითონაც გვერდით მომიჯდა და დაბალი ხმით მითხრა: „მე პოლიტხელი ვარ აქ ჩამოსული ჯარისა და მინდობილი მაქვს, რომ გავაცნო ხალხს ჩვენი პროგრამა ხელოვნების დარგში და თბილისში გასაგზავნად ხელოვანთა პროფკავშირის ყრილობაზე დელეგატი ავირჩიოთო. ამას ყველაფერს გამოუცხადებთ ხალხს უმერე სიტყვას მე მომცემთო. მე გულში მაკვირვებდა ესეთი სიჩქარე კრების წაყვანისა და მოქნეული მუშაობა, მაგრამ დავალებული მაინც შევასრულე.

კაზაკმა დიდხანს ილაპარაკა, თუ როგორი შეხედულების არის პარტია საერთოდ უპარტიო ხალხის დამოკიდებულებაზე პარტიასთან, საერთო მუშაობის წარმართვაზე და განსაკუთრებით ლიტერატურის და თეატრის წარმართვაზე. მისმა საუბარმა გამოიწვია კამათი, მაგრამ ის არც ერთ შენიშვნას არ იზიარებდა და პირდაპირ დიქტატურულად ამტკიცებდა თავის დებულებებს. როდესაც დამსწრენი სიტყვას თხოულობდნენ

და მოლაპარაკეთა სია კარგა გაიზარდა, კაზაკი ისევ წამოდგა და გამოაცხადა: „ჩვენ დისკუსია კი არა გვაქვს დღეს ამ საკითხზე, არამედ მე გაგაცანით პარტიის შეხედულება და მისი გადაწყვეტილება და ჩვენც ამას უნდა დავემორჩილოთო“ ამაზე ხმა არავის ამოუღია. კაზაკმა კი განაცხადა ახლა გადავიდეთ მეორე საკითხზეო და თბილისში წამსვლელი დელეგატი ავირჩიოთო, ჩემი მხრით ვასახელებ დადიანსო, ცოტა შეჩერდა, მერე იკითხა ვინ არის წინააღმდეგიო. ხმა არავის ამოუღია, ისევ იკითხა ვინ არის მომხრეო და... ამირჩიეს.

მივხვდი რასაკვირველია, იმისათვის კი არ ამირჩიეს, რომ მე ვჯობდი სხვებს, არამედ უფრო იმიტომ რომ მაშინ არავინ იცოდა ბოლშეეიკების დამოკიდებულება „ამ საქმისადმი“ და... მე გამწირეს.

კაზაკი ძალიან მხიარულ გუნებაზე დადგა და მითხრა ან ორ საათში მე და შენ მატარებლით თბილისში უნდა წავიდეთო.

მე მაინც მაკვირვებდა ასეთი სწრაფი გადაწყვეტილება საკითხებისა: ერთი, ორი, სამი! და არავითარი გაჭიანურება. კრებისა და კამათისა, საქმე მორჩომილი იყო. კრების შემდეგ კაზაკმა გამომიცხადა — შენ დასს განკარგულება მიეცი, რომ წარმოდგენები განაახლოს და ამას გარდა ნება დართეთ, რომ ჩვენი ჯარის დრამატულმა წრემ თქვენს თეატრში წარმოდგენები გამართოსო. ჩემთან წამოდი მარტო შენ. მე ვიცი, რომ შენს ზოგიერთ არტისტს უნდა თბილისს გამგზავრება, მაგრამ ამის ნება არ მისცე, დელეგატი მარტო შენა ხარ და შენ უნდა წამოხვიდეო. მაშინ ძალიან ანგრეული დრო იყო, — მენშევიკები წავიდნენ და საბჭოთა ხელისუფლება გამოცხადდა საქართველოში, მაგრამ საერთოდ სახელმწიფო აპარატი მოშლილი იყო. მათ შორის რკინიგზაზე მსვლელობაც. იმ დროს ბათუმში წარმოებდა ოსმალებთან ომი და ბოლშევიკების მცირე ნაწილმა მიიღო მონაწილეობა, მაგრამ შემოსეული მტერი მაინც ქართველების არალეგალურმა რაზმმა დაამარცხა, ან ომის დროს კი ბევრი იყო დეზერტირი, მათ შორის რუსის ჯარის ნაწილებიდანაც ცალ-ცალკე მოიპარებოდნენ ბათუმი—

დან. რაკი რკინიგზა არ მუშაობდა ზოგი მათგანი რჩებოდა ოზურგეთში, სამტრედიაში, ცხაკაიაში, ზოგი ფეხით მიდიოდა თბილისისკენ სანამ, შემთხვევით, თბილისისკენ მიმავალი საბარგო მატარებელი არ შეხვდებოდა, მაშინ ეს გამოპარულები შეესეოდნენ მატარებელს და იყო ერთი ვაი უშველებელი მათ და მატარებლის მოსამსახურეთა შორის.

კაზაკმა ჩვენც ასეთი საბარგო მატარებლით წამოგვიყვანა ქუთაისიდან. ამ მატარებლით ჩემს გარდა მოდიოდნენ: მარიამ ორახელაშვილი, ბუდუ მდივნის ცოლი, (მენშევიკების მიერ დატუსაღებულნი და ამჟამად განთავისუფლებულნი ბათუმის სატუსაღოდან) პოეტი საბა აბაშელი, სოლომონ ახვლედიანი და კიდევ სხვა ინტელიგენტები, რომელთა სახელები არ მახსოვს. კაზაკმა იკისრა ჩვენი მატარებლის კომენდანტობა და დეზერტირებს ჩვენთან არ უშვებდა, ერეკებოდა. თან უცხადებდა, რომ ეს არის კომენდანტი ამ მატარებლისა და მიჰყავს თბილისში საქართველოს ახალი მთავრობა. მე და აბაშელი ჩუმჩუმად ვიცინოდით, რომ კაზაკმა ორთავენი „მოგვათავესა" საქართველოს მთავრობაში, საერთოდ მხიარულად ვმგზავრობდით, კაზაკიც ხშირად გვაკითხავდა ხომ არაფერი გჭირდებათო, მაგრამ ზესტაფონამდე მაინც სამი დღე ვიარეთ. ზესტაფონშიაც კარგა ხანი შეგვაჩერეს და სადგურის პერონზე ჩასვლის ნება არ მოგვცეს, მაგრამ ჩვენ მაინც გავსწიეთ საბარგო რონოდის კარები განზე და იქიდან მივჩერებოდით სადგურს; არც იქ ჩანდა ვინმე მოარული ან მგზავრი, მაგრამ უეცრად ჩვენ წინ გაჩნდა პოეტი ღვანკითელი რკინიგზელის ფორმაში წითელი ქუდით (მაშინ ზესტაფონის სადგურის უფროსი იყო), რომ დაგვინახა მოგვესალმა და თან ხმამაღლა დაიწყო ყვირილი: „რა გვიქნეს ამ ოხრებმა, მთელი ქალაქი გაგვიჩანაგეს, ოი, წყეულები, წყეულები". უმატა და უმატა ყვირილს. წარმოიდგინეთ, რა გუნებაზე დავდგებოდით ვინც რონოდაზე ვიყავით გადამდგარი, ზოგიერთ ჩვენგანს შეეშინდა და მიიმალ-მოიმალნენ, მე და საშა კი მაინც ვეკითხებოდით სხვადასხვა რამეს, რომ ხელი შეგვეშალა მისი ენაწყლიანობისათვის, საშამ კითხა კიდეც: „სხვა როგორა ხარ, ვარდენ,

შოლოხოვი, ვანდა ვასილევსკაია და შ. დადიანი.
მოსკოვი, 1941 წ. უმაღლეს საბჭოს მე-8 სესიაზე.

ხომ ყოჩაღად ხარო“, მაგრამ კიდევ უარესი გამოვიდა. იმან გაჯავრებულმა უპასუხა „რაღა ყოჩაღად, ჩემო საშა, გუშინ დილით ჩემი ძმა დამიხვრიტეს ამ წყეულებმა“ მოყვა და მოყვა, მაგრამ ამ დროს ვარდენთან ვიღაც რკინიგზელი მივიდა, რაღაცა უთხრა და წაიყვანა. არ გასულა დიდი დრო და ჩვენი მატარებელიც დაიძრა. ვარდენმა კი მიმავალი ჩვენი რონოდა-რომ დაინახა, ქუდი მოისვლიპა და დიდხანს გვიკრავდა თავს.

წავედით.

თბილისში დიდ შეკრებილებაში მოვხვედით. აქ იყვნენ მწერლები, არტისტები, და საერთოდ ხელოვნები. მათ უკვე ჩაეტარებინათ ხელოვანთა კავშირის ორგანიზაცია და მისი ხელმძღვანელობის არჩევნები. თავმჯდომარედ აერჩიათ ვალერიან გუნია. ახლა კი იმის საკითხი იდგა თუ განათლების კომისარიატიდან ახლად ჩამოყალიბებულ ხელოვნების სამმართველოში ვინ უნდა აერჩიათ რესპუბლიკის თეატრების გამგედ, სხვა სექტორების გამგეები უკვე არჩეულნი იყვნენ: მუსიკის განყოფილებაში მელიტონ ბალანჩივაძე, ლიტერატურაში — საშა აბაშელი და მხატვრობაში — პრინევსკი. ამ ყრილობას ხელმძღვანელობდა განათლების კომისარი და დამხმარეებად ჰყავდა ცეკას წარმომადგენელნი ლევან ღოღობერიძე და არჩილ მიქაძე. აი ამათ წამოაყენეს ჩემი კანდიდატურა, სხვებიც იყვნენ მსურველები ამ თანამდებობის მიღებისა, მაგრამ ზემდგომმა ორგანოებმა რატომღაც ჩემს კანდიდატურას დაუჭირეს მხარი.

ამგვარად, პირველად ჩემს სიცოცხლეში, გავხდი სახელმწიფო სამსახურის კაცი. მე სრულიად გამოუცდელი კაცი ვიყავი ასეთ სამსახურისათვის, მაგრამ განა მარტო მე? მთელი ქართველობის ის ნაწილი, რომელიც მაშინ ჩაება საბჭოთა სამსახურში. აგრეთვე. გამოუცდელები იყვნენ, რადგან ჩვენ ვიცნობდით მხოლოდ ბოლშევიკების მთავარ იდეას, მაგრამ არ ვიცოდით თუ ეს იდეა სამსახურის წვრილმანებში როგორ გამოგვეყენებინა.

ამისათვის ჩვენ მოგვიჩინეს დასახმარებლად ჩამოსული რუსი კომუნისტები, მაგრამ, საბწუხაროდ, ზოგი მათგანი პარ-

ტიასთან მიტმასნილები აღმოჩნდნენ, ამისათვის ბევრი შეცდომებიც გვქონდა, ზოგჯერ ისეთი გასაოცარი წინადადებები გვეძლეოდა, რისი განხორციელებაც ჩვენთვის მიუღებელი იყო.

მაგალითად: ჩვენი წინადადება დაისვა, რომ ქართული სასტამბო შრიფტი და საერთოდ ქართული ანბანის გამოსახულება უკუგვეგდო და სამაგიეროდ შემოგვეღო ლათინური. ამან ჩვენი დიდი აღშფოთება გამოიწვია, რადგან ცნობილია, რომ ჩვენი ანბანის ბგერები სხვებზე უფრო სრულყოფილია და თან მარტივი: როგორც იწერება ისე იკითხება, არა გვაქვს „მოღალატე" ანბანები, როგორც ზოგიერთ სხვა ენაში, განზე რომ გახტებიან და სულ სხვა ბგერებს გამოსცემენ, ამასთან ქართული ანბანის მოყვანილობა ერთობ მხატვრული რამ არის და არ არის სიმარტივე თუნდა ლათინურივით. ჩვენ იძულებული ვიყავით მიგვემართნა ზემდგომ ორგანოებისათვის და იმათ ეს წინადადება უკუაგდეს.

ამას გარდა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების პირველ დღეებშივე დაარსდა ტელეგრაფის სააგენტო, სადაც ოფიციალურ ცნობების გარდა, ქვეყნდებოდა საქართველოსათვის სრულიად მიუღებელი ცნობები, მაგრამ ესეც ზემდგომ ორგანოების მეშვეობით თანდათანობით მოისპო.

ერთი სიტყვით ისეთი დრო იყო, რომ ყველა დარგში ყველაფერი ახლებურად უნდა გაკეთებულიყო. ჩემის აზრით კარგი ის იყო, რომ დაარსდა გაზეთი „კომუნისტი" ქართულ ენაზე და რუსული „ზარია ვოსტოკა", რომლებიც უფრო გზაგაკნებით და პარტიული სისწორით აშუქებდნენ საჭირო საკითხებს, ამასთანავე გახსნეს ქართული დრამატიული თეატრი და მის კომისრად დანიშნეს ცნობილი ქართველი მსახიობი იუზა ზარდალიშვილი, რომლის ინიციატივით და შუამდგომლობით რუსული თეატრის შენობას ეწოდა რუსთაველის სახელობის თეატრი. აგრეთვე ამუშავდა ოპერის თეატრი, რომლის დირექტორადაც დააყენეს მაშინ ცნობილი თეატრალური მოღვაწე და მუსიკის კარგი მცოდნე კოლია ქართველიშვილი.

იმავ დროს თბილისში გასტროლებზე იყო ჩამოსული რუსული დრამა, რომლის მთავარი რეჟისორიც იყო კოტე მარ-

ჯანიშვილი. ქართული დრამატიული თეატრი არც თავის რეპერტუარით და არც სასცენო ოსტატობით ვერ აკმაყოფილებდა იმ დროის მოთხოვნილებებს, ამისათვის შედგა რამდენიმე კრება მთავრობის წარმომადგენელთა თანდასწრებით და საქმის გამოსასწორებლად და განსაახლებლად მიიწვიეს კოტე მარჯანიშვილი. ის იმ დროს უკვე ცნობილი იყო, როგორც ერთი უნიჭიერესთაგანი რეჟისორი და თეატრის ხელმძღვანელი მთელ რუსეთში და ამიტომ მისი ქართულ სცენაზე გადმოსვლა, რასაკვირველია, ყველასათვის სასურველი იყო.

როგორც ვიცით, განსვენებულმა კოტემ სავსებით გაამართლა მასზე დამყარებული იმედები და პირველივე სპექტაკლით „ფუენტე ოვე-ხუნა" (ცხვრის წყარო) გამოიწვია დიდი აღტაცება და თან დიდი შეხლა-შემოხლაც, სწორედ ამ ხანად დასში მყოფმა ახალგაზრდობამ ჩამოაყალიბა ერთგვარი წრე, სახელწოდებით „დურუჯი" და მისმა ცოტა არა მართებულმა მანიფესტმა და გამოსვლამ გამოიწვია დიდი პოლემიკა.

ამ პოლემიკაში მეც ჩავერიე. თეატრის განახლებასა და კარგ ოსტატობას სულით და გულით მეც მივესალმე, მხოლოდ ქართული თეატრის ძველი ტრადიციებისა და წინანდელი მოღვაწეების დაწუნება უმართებულოდ მივიჩნიე, ყოყლოჩინობა დავუწუნე.

პირველ ხანებში, როგორცა ვთქვი, მე განვაგებდი თეატრალურ განყოფილებას, მაგრამ იმავ დროს მე მებარა კინემატოგრაფიის საქმეების წარმართვაც, კინემატოგრაფია მხოლოდ ერთი ორი წლის შემდეგ გამოგვეყო. ასე რომ მანამდე დიდათ დატვირთული ვიყავ სამსახურით: ცალკე თეატრებს და ცალკე კინემატოგრაფიის საქმეებით. მაინცდამაინც კინემატოგრაფიაში ჩემი უფროსობის დროს დაიდგა „არსენ ჯორჯიაშვილი" (გრიაზნოვის მკვლელობა) და „სურამის ციხე", პირველის რეჟისორი იყო ბარსკი და მეორისა ივანე პერესტიანი, შემდეგში დიდი მოამაგე ქართული კინემატოგრაფიისა. ამ რეჟისორებმა ორთავ ამ სურათში მეც მიმაღებინეს მონაწილეობა ეპიზოდურ როლებში. ერთ დროს კიდევ მელიტონ ბალანჩივაძე ქუთაისს გადაიყვანეს იქაურ ახლად გახსნილ მუსიკალურ სასწავლებლის დირექტორად და მუსიკალური

სექტორის ხელმძღვანელობა მე მომანდვეს. ასე რომ, როგორც ზევითაც მაქვს ნათქვამი, მაშინ მართებულად დაიცინებოდა პატივცემული კომპოზიტორი კოტე ფოცხვერაშვილი: „რა იცის შალვამ მუსიკის? კონტრაპუნქტიც არ იცის რას ხიშნავსო.“

ისე კი მთლიანად განათლების ხელოვნების განყოფილებაში მცოდნე ხალხს ჰქონდათ თავი მოყრილი; განყოფილების უფროსად იყო სეონ თოხაძე.

ეს სეონ თოხაძე იყო მართლადაც ნათელი პიროვნება. უბიწო, ჭეშმარიტი პარტიული და კარგი ქართველი. მართალია, ის ხელოვნების საქმეებში კარგად ვერ ერკვეოდა, მაგრამ საკითხებს წინასწარ რაც შეიძლება დაწვრილებით ეცნობოდა და ამას გარდა გამოცდილ და სპეციალისტ ხალხს ეკითხებოდა, თან დადგენილებებსაც უცებურად არ გამოიტანდა; დიდი სიყვარულიც ჰქონდა დამსახურებული თანამშრომლებსა და საზოგადოებაში. მაგრამ ბევრის გაკეთება არ დასცალდა, რადგან კუჭის წყლულით იყო დაავადებული და ამან უდროოდ მოუღო ბოლო.

სამხატვრო ნაწილს განაგებდა მხატვარი გრინევსკი, რომელიც თითქმის გაქართველებული იყო. კარგად იცნობდა ქართულ ყოფა-ცხოვრებას და ერთ დროს საუცხოო რეალისტური ილუსტრაციები გაუკეთა ილია ჭავჭავაძის მხატვრულ ნაწარმოებებს. მეტად კეთილი კაცი იყო, ზუსტად შემსრულებელი მასზე დაკისრებულ მოვალეობისა. თან თითქო უსიტყვო კაციც იყო, ჩუმი და მოკრძალებული. მაგრამ ერთხელ ხმა აიმაღლა. როდესაც განათლების კომისარიატის თანამშრომლებს შაბათობა გაგვამართვინეს და მართლაც მიზანშეწონილად არ იყო გამართული ეს შაბათობა. განათლების კომისარიატის ეზოში ეყარა დიდძალი ხარახურა და ნაგავი, იმის მაგიერად, რომ ჩვენ ეს გაგვეწმინდა, წაგვიყვანეს კუკიის სასაფლაოზე, სადაც დახვავებული იყო თუნუქის დაზიანებული ნავთის ჭურჭლები და ეს ჭურჭლები იქვე სასაფლაოს მოედანზე სხვა ადგილას დაგვაყრევინეს. თითქმის მთელი დღე მოუნდით მუშაობას და ყველანი უკმაყოფილო ვიყავით, რომ ეს

ჩვენი მუშაობა მიზანს მოკლებული იყო. გაგვახსენდა დოსტოევსკის ნაწერი, სადაც ის იგონებდა, რომ კატორღაში ყოფნის დროს კატორღელებს ხის ფიცრები მოგვცეს გასათლელადო, პირველ ხანს ძალიან გაგვეხარდა, რადგან გვეგონა, რომ კატორღელებს სასარგებლო საქმეს გვაკეთებინებდნენო, მაგრამ როდესაც გავიგეთ, რომ ეს ფიცრები არაფრისათვის არ იყო გამოსადეგი, სრულიად მოვეშვით და მოვდუნდითო. ჩვენც, ხსენებული შაბათობის მონაწილეებს ასე დაგვემართა. შაბათობაზე დილით მივყავდით და საღამოობით გვაბრუნებდნენ, ჯარისკაცებივით ვიყავით გამწკრივებულნი და ერთი ვინმე ნასალდათარი „ერთი ორის" (Ать, два)ძახილით გვერეკებოდა. ქალაქის მცხოვრებლები შესცქეროდნენ ამ ჩვენს მსელელობას და უკმაყოფილოდ თავს იქნევდნენ. ამის შემდეგ, ერთ დღეს გზაში შემხვდა ერთი პატიეცემული ქართველი მანდილოსანი და შორიდან დამიძახა „აქ მობრძანდით შალვა, აქ მობრძანდითო!" ეს ისეთი კილოთი იყო ნათქვამი, როგორც დამნაშავე ბავშვს უფროსი დაუძახებს ხოლმე — აქ მობრძანდი, აქაო! ამ ქალბატონთან რომ მივედი, არც გამარჯვება მითხრა და არც ხელი ჩამომართვა. პირდაპირ შემომიტია: „შე უბედურო, შენც მოღალატე შეაქენი?"

უნდა გავიხსენოთ, რომ პირველ ხანებში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისა, ამ ხელისუფლებას ქართველი ინტელიგენციის ერთი ნაწილი ალმაცერად უცქეროდა და ყველა იმ ქართველებს, რომლებმაც ბოლშევიკებთან თანამშრომლობა დაიწყეს, მოღალატეებათ თელიდნენ. ამ ქალბატონმაც ასე გამაპინტრიშა.

ჩვენს განყოფილებაში იყო აგრეთვე ჩვენი საყვარელი პოეტი საშა აბაშელი. ვინც კი იცნობდა საშას, ყველა იტყვის, რომ ანგელოზი კაცი იყოო. ის განაგებდა ლიტერატურულ სექტორს და ქართული წიგნების გამომცემლობას ხელმძღვანელობდა. ჩუმი, ხუმარა, დიდად განათლებული, ფრიად ბომზადებული, თითქო იოლად აკეთებდა თავის საქმეებს.

დასასრულ ჩვენი სახელოვანი კომპოზიტორის მელიტონ პალანჩიევის შესახებ: მან სამსახურის დროს ბევრი რამ გააკეთა მუსიკის დარგში, რასაკვირველია ზემდგომი ორგანოების

ხელისშეწყობით; ეხლანდელი კონსერვატორია, რომელიც მაშინ მხოლოდ მუსიკალურ სასწავლებელს წარმოადგენდა, კონსერვატორიად აქცია თავის პროგრამით და მდგომარეობით. აგრეთვე მეორე მუსიკალური სასწავლებელი, ზაქარია ფალიაშვილის მიერ დაარსებული, კონსერვატორიას შეუერთა. ქუთაისში კიდევ დაარსა სამუსიკო სასწავლებელი, რომელსაც ამჟამად მისი სახელი ეწოდება. იმავე დროს თავისი ოპერა „თამარ ცბიერი" სავსებით დაასრულა და ორკესტრის ნაწილიც დაამუშავა ჩერეპნინის და ფოცხვერაშვილის დახმარებით, ხოლო როცა ჩვენში დასრულდა ზაჰესის მშენებლობა, ამის შესახებ კანტატა დასწერა, რომლის ტექსტიც პირველად მე დამამუშავებინა. საერთოდ იყო დიდი მუსიკალური ნიჭის პატრონი და საოცარი სმენაც ჰქონდა. ხშირად ვყოფილვართ ერთად სადმე ბაღში და რომელიმე ხის ძირში ფოთლების შრიალი მოუსმენია, რასაც ის ისეთ აღტაცებაში მოჰყავდა, თითქო რომელიმე კომპოზიტორის სიმფონია მოესმინოსო. თან იყო მეტად სამეგობრო კაცი, თავისებური ხუმარაც, ამხანაგებს გვიყვარდა მასთან ჯდომა და საუბარი და ისიც თავის ჭკვიანურის, მაგრამ იუმორით აღსავსე ანეგდოტებით გულიანად გვაცინებდა. მე ახლაც მახსოვს მისი ნამახვილევი ჩემ შესახებ. სწორედ იმ დროს მე ვიყიდე ტყავის ტანისამოსი: ქურთუკი, შალვარი, ქუდი და ფეხსაცმელი სულ ტყავის მქონდა. პირველად რომ ჩავიცვი და სამსახურში მივედი, მელიტონს შევხვდი. მივესალმე და შევეხუმრე: — მელიტონ, არ გეცოდები სულ გატყავებული ვარ მეთქი! მაშინ ერთი ალმაცერად შემომხედა, თვალი ამავლ-ჩამავლო, შემდეგ კი მითხრა: — ეეე! — შეგვიანებით იცოდა ლაპარაკი — „ააირა, შალვა ვიღაცა გაგიტყავებია".

მაინცადამაინც ჩვენ ყველანი ვეჩვეოდით სამსახურს განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ერთგვარ ინსტრუქტორებად მოგვევლინენ მოსკოვიდან ახალი ამხანაგები. ერთი იყო ტრუნინი რუსეთის ე. წ. „სტაროობრიადელ" სექტის წევრი, მაგრამ უკვე გაბოლშევიკებული და საერთოდ კარგი განათლების კაცი, მეორე კი ალექსანდრე პოკროვსკი, მეტად ნათელი პიროვნება, პარტიის ერთგული წევრი, რომელიც ახლაც მოს-

კოვში სამსახურშია და განაგებს რუსეთის თეატრალურ საზოგადოებას. მართალია ამ საზოგადოების თავმჯდომარედ ითვლება დიდად ცნობილი ქალი იაბლოჩკინა, მაგრამ სინამდვილეში კი აქტიური გამგე საზოგადოებისა პოკროვსკია და კარგი ეს არის, რომ დიდი ნდობა და საყოველთაო პატივისცემა აქვს დამსახურებული. ეგ ორი გვიხსნიდა ჩვენ თუ მოსკოვში როგორ არის მოწყობილი „ნარკომპროსის გლავკების“ მუშაობა, თორემ პირველ ხანებში ჩვენი განათლების კომისრები ამ საქმეში გამოუცდელნი იყვნენ და არც ერთ მათგანს ჩვენთვის დაწვრილებით არ განუმარტავს ჩვენი ფუნქციები და არ მოუცია დაწვრილებითი განრიგი.

ის კი არა მე პირადად არ ვიცოდი თუ რა და რა დაწესებულება იყო ჩემი „ოეოს“ ქვემდებარე და ერთხელ მომივიდა ასეთი „კანფუზი“: რაღაც საქმის გამო ჩვენი ოპერის დირექციას გაუგზავნე ასეთი მიმართვა „გთხოვთ ესა და ეს საქმე გაგვიკეთეთ მეთქი. პოკროვსკიმ, რომ ეს ქაღალდი ნახა, ბევრი იცინა და გამისწორა: „შალვა ნიკოლაევიჩ, შენ მოკითხვის ბარათს ხომ არ სწერ, შენ იმათი უფროსი ხარ და ოფიციალურად უნდა მიმართოო“ ასეთი სიტყვებით: წინადადება გეძლევათ და სხვა“.

არ შეიძლება აქვე არ მოვიხსენიო შემდეგი; პირველ ხანებში ჩვენს თანამშრომლებს არსად ფული არ ეძლეოდათ, არამედ მათ მიცემული ჰქონდათ ულუფის ბარათი და ამის მეოხებით ღებულობდნენ სათანადო დაწესებულებებიდან სურსათ-სანოვაგეს, ტანსაცმელს და სხვა ოჯახისათვის საჭირო მასალებს. მხოლოდ როდესაც „ჩერვონეცი“ შემოიღეს, მაშინ ყველანი ფულათაც ვღებულობდით გასამრჯელოს. ზოგჯერ ამ ფულების მიღება იგვიანებდა. თეატრების საწილადო, ჩემი თანამდებობის გამო, მე უნდა დამერიგებინა. ერთხელ ძალიან დააგვიანდა თეატრების ფულის დარიგებას, ერთ საღამოს განათლების კომისარი და მე დავესწარით „კრივოი ჯიმის“ სპექტაკლს. ეს იყო რუსული მინიატურების თეატრი, რომელსაც განაგებდა იმ დროს ესტრადის ცნობილი არტისტი კუ-

ლიბინი და აი ნე რომ დამინახა, ასეთი სახუმარო ექსპრომტი სტყორცნა:

Я пою не хуже цыганки Анны...
Когда же нам даст денег Дадианы!

მაგრამ ამის შემდეგ მალე მოვიდა ფულები და კომისარმა მიბრძანა, რომ ოპერის თეატრისათვის პირადათ მე წამეღო მათი წილი. ეს უფრო იმიტომ, რომ ოპერაში ხუთასზე მეტი კაცი მსახურობდა და ყველაზე უფრო ისინი „ჭუჭყურებდნენ“, მაგრამ ფულის მიტანა გაჭირდა, მაშინ კი კიდევ ბონები იყო ხმარებაში და ათასი მანეთის ბონს ერთი დიდი ტომარა მაინც ჭირდებოდა. ასე რომ იძულებული ვიყავი ორი დიდი საბარგო მანქანა მექირავებინა და ასე წაუღე ბონებით ავსილი ტომრები, როდესაც დაინახეს, რომ მივედი და ფულები მიუტანე, მათ სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა. ცხადია, რომ იმ დღეს ჩემზე უფრო საყვარელი კაცი მათ არ ჰყავდათ.

რასაკვირველია, ასეთი მდგომარეობა ჩერვონეცის გამოშვების შემდეგ მალე შეიცვალა და ხელფასის დარიგების საქმე ნორმალურ კალაპოტში ჩადგა.

იმავე დროს პერიფერიის თეატრებზე უნდა გვეზრუნა. ქუთაისსა და ბათუმში დიდი ოქტომბრის შემდეგ იქ დარჩენილ მსახიობთაგან მალე შედგა ამხანაგობათა დასები და წარმოდგენები გაჩაღდა, მხოლოდ ჰიათურაში მე მივანდე გაფანტულ დასების შეკრება იქაურ ძველს რევოლუციონერს და გამოცდილ სცენისმოყვარეს მირიან ჭანიშვილს. აგრეთვე ავამუშავეთ სიღნაღისა და თელავის, აგრეთვე ველისციხის დრამატიული წრეები. რეპერტუარი გვიჭირებდა საქმეს როგორც ცენტრში, ისე პერიფერიებში, მაგრამ პირველ ხანად წარმოდგენების დასაწყებათ დიდი სამსახური გაგვიწია ლუნაჩარსკის „მეფის დალაქმა“ და აგრეთვე ჩემმა „როს ნადიმობდნენ“.

ამგვარად თეატრები ამოძრავდნენ და თანდათანობით, შეძლებისამებრ დამაკმაყოფილებლად მიჰყავდათ საქმე.

იმავ დროს მუშაობდა განათლების კომისარიატთან „პრო-

ლეტკულტი", რომელსაც განაგებდა ჩვენი პოეტი სანდრო ეული და ჰყავდა თავისი დასი, რომელსაც რეჟისორობდა ამხ. კობახიძე. შემდეგში ხომ კიდევ უფრო გადახალისდა სათეატ. რო მუშაობა რესპუბლიკაში — მარჯანიშვილის მეოხებით. რუსთაველის თეატრმა დაიჭირა წამყვანი ადგილი და ამასთან მის ვიერ დაარსებულმა თეატრმა, რომელიც ამჟამად მის სახელს ატარებს, ისეთი სახელი მოიპოვა, რომ ორი თეატრი ცალ-ცალკე გასტროლებზედაც კი იყო გაწვეული მოსკოვსა და კიევში.

იმავ დროს მე ვიყავი მიწვეული სახალხო თეატრში რეჟისორად, სადაც იმჟამად მუშაობდნენ ნიჭიერი და თვალსაჩინო ძალები — ნიკო გოცირიძე, ჯაბაური, მისი მეუღლე, შემდეგში ცნობილი სახალხო არტისტი სოსო რომანიშვილი, მისი და სონია, ვანო მინდელი, თამარ გოგოლაშვილისა, ანკარა, (ყიფშიძისა) და სხვ. უმრავლესობა სცენისმოყვარენი იყვნენ, მაგრამ ძალიან კარგი ოსტატობით ძლევდნენ რთულ პიესებს და კარგი სახელიც ჰქონდათ მოპოვებული საზოგადოებაში.

მე პირადად თეატრში მუშაობა ყოველთვის უფრო მიტაცებდა, ვიდრე მოხელეობა ადმინისტრაციულ დაწესებულებაში. არ მიშვებდნენ, მერე როგორღაც მოვახერხე და თავი გავინთავისუფლე, მაგრამ დაწესებულებაში სამსახურს მაინც ვერ ავცდი. მწერალთა კავშირში ამირჩიეს დრამსექციის თავმჯდომარედ და დამნიშნეს „საუდის" დირექტორად. სიტყვა „საუდიც" ჩემსობას არ ერქვა ამ დაწესებულებას — ეს ნიშნავს „საავტორო უფლებათა დაცვის" კანტორის შემოკლებულ სახელს. კარგა ხანს ვმსახურობდი მწერალთა კავშირში, მაგრამ ამ დროს შემუშავდა საკავშირო კონსტიტუცია და არჩეულ იქნა უმაღლესი საბჭო, საქართველოდან სხვათა შორის, მეც მხვდა ბედნიერება ვყოფილიყავ დეპუტატად არჩეული თორმეტი წლის განმავლობაში და ბევრი ვერაფერი, მაგრამ მაინც და მაინც ჩემს საარჩევნო უბანში დავეხმარე — ზოგან წყალი გამოეყვანათ, ზოგან გზები გაეყვანათ და ზოგან სკოლები დაეარსებინათ. ეს უფრო აღმოსავლეთ საქართველოს რაიონებში, რადგანაც კავშირის საბჭოში სწორედ აღმოსავ-

ლეთ საქართველოს მშრომელთაგან ვიყავი წარგზავნილი.

დაუვიწყარია ჩემთვის თვითონ არჩევნების პროცესი, მე, როგორც დეპუტატობის კანდიდატს, უნდა მომეველო ყველა ის უბნები, სადაც მე მირჩევდნენ ე. ი. დაწყებული ყაზბეგიდან ყარაიაზამდე, უფლის ციხიდან საგარეჯომდე, ამათ მოვლას მე თითქმის ერთი თვე მოუნდი და როდესაც მოახლოვდა 12 დეკემბერი 1937 წლისა, წინა დღით დავბრუნდი თბილისში და ვეახელ პარტიის ცენტრალურ კომიტეტს ანგარიშის ჩასაბარებლად. იქ მითხრეს, რა ღინდა აქაო — მე უპასუხე, ჩამოვედი იმისათვის, რომ ჩემი ხმა არ დავკარგო და მივცე იმათ, ვისაც თბილისი ირჩევს მეთქი. გაეცინათ, მითხრეს, როგორ გეტყობა, რომ ძველი ინტელიგენტი ხარო. დაბრუნდი ეხლავე და იქ, სადაც შენ გირჩევენ, მიეცი შენი ხმაო. როგორ, ჩემ თავს მე მივცე ხმა მეთქი? ამაზე მიპასუხეს, რომ შენ შენ თავს კი არ აძლევ ხმას, არამედ პარტიულებისა და უპარტიოთა ბლოკსო.

მე ავდექი, წაველ დიღომში და დიდებულად გავათეთრე ჩემი თავი. მაგრამ მანამდე კიდევ მახსოვს ერთი ეპიზოდი: ჯერ სულ პირველად უკვე გაზეთებში იწერება წერილები და ახსნა-განმარტება დეპუტატების არჩევნების ჩასატარებლად.

არჩევნებამდე ერთ დღეს ვზივარ შინ ჩემს კაბინეტში და ჩემთან მოვიდა სტუმრად ახალგაზრდა სიმპატიური კაცი ამბ. ლომიძე, რომელიც მაშინ თბილისის გარეუბნის რაიკომის მეორე მდივანი იყო, მითხრა, წამომყევი საარჩევნო უბნებში და ხალხს გააცანი, როგორი უნდა იყოს დეპუტატიო. ეს მაინცდამაინც არ გამკვირვებია, რადგან ვიცოდი, რომ მწერლებიც დაყავდათ სააგიტაციოდ. წავყევი. ჩავედით ავჭალაში. იქ ხალხს თავი მოეყარა. ადგილობრივმა კოლმეურნეობის თავმჯდომარემ გახსნა კრება და სიტყვა მე მომცა, მეც ავდექი და შეძლებისამებრ განვმარტე დეპუტატის რთული მოვალეობა. ეს არც ისე გამჭირვებია, რადგან იმ დროს სტალინს უკვე წარმოთქმული ჰქონდა თავისი ცნობილი სიტყვა დეპუტატის მოვალეობაზე, ამ სიტყვაში ხაზგასმული იყო, რომ დეპუტატი არის ხალხის მსახური, ეს დებულება ჩემთვის, როგორც მკითხველმა ამ ნაწერიდან იცის, ძალიან

გულის ახლო იყო, რადგან ბავშვობიდან ჩანერგილი მქონდა, რომ ხალ-ხის სამსახურია უდიდესი მოვალეობა ადამიანი-სათვის. მეც გაუტიე ჩემ სიტყვაში და რაც შემეძლო შინაარ-სიანად და ლამაზად ვილაპარაკე. ჩემ შემდეგ წამოდგა ერთი იქაური კოლმეურნე და განაცხადა, რომ დადიანს მშვენივრად ცოდნია დეპუტატის მოვალეობა და სხვა კანდიდატი რად გვინდა, ეგ ავირჩიოთო. ეს რომ გაეიგე, თავზარი დამეცა, ჩემთვის ეს სრულიად მოულოდნელი იყო და გადავხედე ჩემ გვერდით მჯდომ პატივცემულ ლომიძეს. ის ჩუმ-ჩუმად იცი-ნოდა. მე თითქო მაინც გაოგნებული ვიყავ, მაგრამ აგერ წა-მოდგა იქაური მასწავლებელი ქალი, შემაქო და შემამკო და იმანაც განაცხადა, რომ დადიანი უნდა ავირჩიოთო. შემდეგ წამოდგა კომკავშირელი და იმანაც ასე და... ის იყო ამირჩიეს კიდეც.

მთელი ეს პროცესი რომ მოთავდა, მივმართე პატივცემულ ლომიძეს და გახარებულმა ვუთხარი ეს ყოველივე ხომ გვირ-გვინია ჩემი ცხოვრებისა.

ერთხელ მოვხვდი ყაზბეგში, იქაც გამოდიოდნენ მიტინგზე და მე მაქებდნენ და მადიდებდნენ, თან ურჩევდნენ ხალხს მე ავერჩიეთ. მათ შორის გამოდგა ერთი ხანშესული ადამიანი და სხვათა შორის ასე თქვა: „ხალხო! იცით ეს ვინ არის, დადია-ნია, თავის ქვეყანაში მთავარი იყო და ხალხს აწიოკებდა. მად-ლობა ღმერთს ჩვენ მაგისი ყმები არ ვიყავით". მე კი გულში გავიფიქრე, რას ამბობს ეს კაცი, რატომ იღუპავს თავს, მაგ-რამ უეცრად მოუხვია: „ვენაცვალე ჩვენს მთავრობას, რომ ჩვენი მსახური გახადაო". სიცილი, ხარხარი და... მერე ამირ-ჩიეს.

ერთხელ კიდევ, ყარაიაზში მივდიოდით. დეპუტატების კანდიდატებად ორნი: ჩვენი მეცნიერებათა აკადემიის პრეზი-დენტი პატივცემული ნიკოლოზ მუსხელიშვილი და მე.

ყარაიაზამდე მოგვეგებნენ ცხენოსნები და დამბაჩების სროლით მიგვაცილეს საარჩევნო მოედნამდე. იქ შემოგვესია ხალხი, განსაკუთრებით ქალები და მუსხელიშვილს და მე გულ-ზე ხელს მოგვისვამდნენ და გვეუბნებოდნენ... „მანულუშ".

ეს სიტყვა მგონი „გენაცვალე"-ს უდრის.

ავედით კათედრაზე, მაგრამ ამ დროს რა მოხდა? ხალხისაგან წამოვიდა იმდენი ყვავილები და თაიგულები, რომ მუსხელიშვილი და მე სულ დაგვფარეს.

ვფიქრობ—რა ვქნა ახლა, გადავიბერტყო ეს ყვავილები და რა საკადრისია, თუ არა და სამოძრაო არა მაქვს, პირი მიჩანს მხოლოდ. მეც გამახსენდა და ამომრჩევლებს მოვახსენე: ფუტკარს ყვავილებიდან გამოაქვს წვენი და ხალხს უბრუნებს და მეც თქვენ ყვავილებს გიბრუნებთ მეთქი და ვისროლე და ვისროლე თაიგულები ხალხში. განვთავისუფლდი, მერე მოვყევი და ვთქვი ჩემი სათქმელი, ყურში კი მესმის, როგორ მეგობრულად, ჩურჩულით მლანძღავს მუსხელიშვილი—„შენ გამოძვერი, მაგრამ მე რა ვქნაო", მაგრამ ისიც „გამოძვრა".

ბევრი ვიცინეთ.

ყველა ამეების შემდეგ მუდამ სამსახურში ვიყავი და ვარ, მაგრამ ეს სამსახური ყველა არჩევითია და უფრო ნებაყოფლობით საზოგადოებებში.

ამგვარად, მე უკვე მივედი უკანასკნელ კარიბჭემდე, ჩემი ცხოვრების.

შალვა დადიანი პიონერებთან. ბორჯომი. 1958 წ.

უკანასკნელი წარმოქმა

ამ ჩემ „რაც გამახსენდაშ.“ ძალიან „ალუნ ჩარექათ“, შეიძლება ცოტა არეულადაც, მაგრამ მე მაინც გიამბეთ ჩემი ბავშვობის და სიჭაბუკის ამბები, ჩემი მსახიობობა, ჩემი მწერლობა და ჩემი სამსახური, რისგანაც შესდგებოდა მთლიანად ჩემი ცხოვრება.

უნდა გამოვტყდე, რომ კარგი სიბერე დამიდგა, ხალხისაგან ზედმეტად პატივცემული ვარ და პარტიისაგან და ხელისუფლებისაგან მოალერსებული და გამხნევებული.

მიუხედავად ჩემი ოთხმოცდაოთხი წლისა (1958 წ.) ჯერ კიდევ არ დამკარგვია ხალისი და უნარი მუშაობისა და შეძლებისამებრ კვლავ განვაგრძობ ჩემს მწერლობას და საზოგადოებრივ სამსახურს.

ასე რომ ამჟამად პანაშვიდის მეტი არაფერი არ მაკლია, მაგრამ როდის იქნება ეს, ამას, რაც არ უნდა მოვინდომო, მაინც ვერ გეტყვით.

მანამდე კი ჩემს სათაყვანებელ სამშობლოს, ჩემს სასიქადულო ქართველ ხალხს ვუძღვნი უაღრეს მადლობას, რომ მეც ერთ რიგით კაცად გამომიყვანა ამ ქვეყნად, თან გამოვთქვამ სრულ რწმენას, რომ ჩვენი ქვეყნის მომავალი ბრწყინვალეა.

კურთხეულ იყოს მისი გზა.

რაც შეეხება იმ წვალებას, რაც ჩემ გამო ჩემმა მეუღლემ ნინა გეორგევნამ (ასე ვეძახი) ჩემი ნაამბობის ჩაწერით განიცადა, ვთხოვ მის სულგრძელობას, მომიტეოს.

აკაკი

როდესაც ასე მარტო სახელით ვიხსენიებთ ამ დიდებულ პოეტს, ეს კადნიერება კი არ არის, ან უხეში მოურიდებლობა, არამედ ეს ჩვენი სიყვარულია, ხალხში განმტკიცებული.

სიცოცხლეში ამ სახელით ვიცნობდით და მისი გვარი ჩვენთვის სავალდებულო არ იყო. ეხლაც ესეა.

აკაკი! ეს სხვა შარავანდედ-მოსილი სახელია ქართველთათვის.

ამ სახელის გახსენებაზე ჩვენი ნახსოვრობა მხოლოდ ამ დიდ პოეტს მიადგება. ესეც კია: თვით სახელი „აკაკი" მხოლოდ აკაკის შემდეგ მოედო ქვეყანას. აკაკისობას კი მეტად იშვიათი სახელი იყო.

თვითონაც ასე აწერდა თავის ნაწერებს თავიდანვე, გარდა ზოგიერთი პირვანდელი ლექსისა, ამ სახელით გაგვიშინაურდა.

ამიტომ, მე მგონი, მის ხსენებაზე ჩვენ ვალდებულნიც კი ვართ მხოლოდ სახელით მოვიხსენიოთ ეს ბუმბერაზი.

ეს ხომ მარტო მისი სახელი არ არის, ეს ხომ, თუ შეიძლება ესე ვსთქვათ, მისი მარკაა, მისი ფირმა.

და ამიტომ ასეც უნდა დარჩეს საქართველოსათვის... და აკი დარჩა კიდეც.

მეც ყოველ მის გახსენებაზე ასე ვამბობ და ასევე ვწერ... აკაკი! მხოლოდ გახსენებაც არის და გახსენებაც.

ქუთაისში, ქალაქის ბაღში, ოდესღაც „ბულვარად" და იმერულის მახვილობით „გულვარდად" წოდებულში, დგას აკაკის ძეგლი.

კარგი მოფიქრებული.

კვარცხლბეკზე დგას სავარძელი და შიგ ზის კარგა იმპოზანტური ნაკვთი ვინმე ხანდაზმულ ადამიანისა.

პოზა და მთელი აღნაგობაც თითქო შეეფერება აკაკის სიდარბაისლეს, მხოლოდ... ეს—მომიტეოს მოქანდაკემ—აკაკი არ არის.

ასეთი ფიგურის შეიძლება იყოს ვინმე უცხოელი ბანკირიც, ვინმე მინისტრიც და სხვა, მხოლოდ არა აკაკი თავის პოეტური მეზნებარებით, თავის უებრო ღიმილით, რაც მისი შეუდარებელი მახვილობის ერთგვარი გამოჩენია.

ასე მეშინია მეც ამ გახსენების დროს.

რადგანაც აკაკის ხსოვნისა მხოლოდ ნაფინჩხრები მაქვს შემორჩენილი და მთელი მისი ახოვანება, ის, რითაც ძლიერი იყო, რითაც მომხიბლავი იყო კერძო ცხოვრებაშიაც, სამწუხაროთ, ჩემი ხსოვნის საგანძურს განრიდებული აქვს. მაგრამ რაკი დიდბუნებოვან ადამიანის „ცხვირის დაცემინებაც" უნდა იყოს დაუვიწყარი, მოვიგონებ ზოგიერთ ეპიზოდს მისი ცხოვრებიდან.

* * *

აკაკი ჩემი ბავშვობის დროს მყავს გაცნობილი. ჩვენი ოჯახი მაშინ თბილისში ცხოვრობდა და მამასთან ხშირად შემოდიოდა აკაკი. როგორც შემდეგ გავიგე, მაშინ არჩევდნენ „ვეფხის ტყაოსანს". განსაკუთრებული კომისია იყო მწერალთა და მკვლევართა მიერ შემდგარი. ცდილობდნენ ტექსტის დადგენისათვის. მამაჩემიც, ნიკო დადიანი, როგორც ქართულის კარგი მცოდნე და მწერალი, აგრეთვე ღებულობდა ამ კომისიაში მონაწილეობას. ეს გარემოება უახლოვებდა მამას აკაკის.

მახსოვს აკაკის ჭაღარა მხოლოდ იქა-აქ ერევოდა მაშინ და უფრო წვერებში. თვალებიც მაშინ სრულიად ჯანსაღი ჰქონდა და პირდაპირ, ცოცხლად გამოიყურებოდა.

მომხიბვლელი მოსაუბრე იყო და მომჯადოებელი ღიმილის პატრონი. მისი გაცინება მართლა რომ სიხარულს ჰფენდა ირგვლივ.

ბავშვები ძალიან უყვარდა და მახსოვს, როგორ მართობდა. პირადად მისგან ვისწავლე ერთი მისი პატარა ზმა კურდღელზე:

„ჯამბაკურ დღე ლილას იღებს,
ღამ-ღამობით ღებავს შალსო".

ასე რომ აკაკისადმი სიყვარული ბავშვობიდანვე მომდევს. ამიტომაც გასაკვირი არ არის, რომ მეც პატარაობისას აკაკის მეგობრად მიმაჩნდა თავი.

ცხადია, ასეთი პაწია მეგობრები მას ჩვენი ქვეყნის ყველა კუთხეში ჰყავდა მონადირებული და მეც მათ შორის ვამაყობდი ამ დიდი კაცის ასეთი დაახლოვებით.

ერთ დროს, ეს უკვე ქუთაისში, აკაკი ეწვია მამას. მაშინ თავის პიესა „მედია"-ს სწერდა. მამასთან ერთად ამოწმებდა ზოგ ძველი სიტყვის მნიშვნელობას და მედიას ამბების უფრო ქართულ ვარიანტებს.

მე მაშინ წამოჩიტული ვიყავი და კარგად მახსოვს ზოგი რამ, მაგ. თვით სახელი „მედეია"-სი.

აკაკიც და მამაც იმ აზრისანი იყვნენ, რომ „მედეია" ქართულიდან არის გაბერძნულებული და ქართულად კი გამოითქმის „მე დია"-თ, რადგან ეს ძველებურად უნდა ნიშნავდეს „მე ქალი" (ვარ)-ს. „დია" მეგრულად ქართულ „ქა"-ს უდრის, ე. ი. „ქალო!"-ს. თან შეკვირვების დროს ხმარობენ.

აგრეთვე ქალაქის სახელწოდება „აე" და მეფის სახელი „ოეტეს" თუ „აეტეს". ქართულად „იათა" ქალაქი ყოფილა. ოეტესიც, ან ეხლა იშვიათად, მაგრამ მაინც ხმარობენ „ოტია", ამ „იათა"-დან არის თურმე წარმომდგარი.

ასე რომ აკაკიმ შემდეგში ეგრეც იხმარა თავის პიესა „მედია"-ში. მხოლოდ აქ საყურადღებო კიდევ ის არის, რომ პირველად პიესა მამას რომ წაუკითხა, პროზად იყო დაწერილი და შემდეგ კი, როგორც მოგეხსენებათ, მთელი ტექსტი პიესისა ლექსად არის წარმოდგენილი.

მაშასადამე, აკაკის ასეთი მანერა ჰქონდა მოცულობით დიდ ნაწარმოებთა წერის დროს: ჯერ პროზად დაიმუშავებდა, შემდეგ გალექსავდა.

ამ ჩემ აზრს ამტკიცებს აკაკის სრულ თხზულებათა ერთ-ერთ ტომში მოთავსებული პროზაული ვარიანტი „პატარა კეხი"-სა.

ამ გვარად ბავშვობიდანვე აკაკიმ ძალიან შემაჩვია თავის თავს.

* * *

კიდევ ჩემი ამბავი.

ერთხელ მაქვს ნათქვამი და ეხლაც ვიმეორებ, რომ სხვების გახსენებაზე შენ თავს ვერ აცდები. ზოგჯერ ისე გამოგივა, რომ ვისაც იგონებ, ის სულ მიიჩრდილება და შენ კი გამოგიდის „მე, მე!", „მე აქ ვიყავი", „მე რომ ეს ვთქვი", „მე რომ ეს საქმე გავაკეთე" ან „მე და ის", ამ „მე-ს" მაინც წინ ვხმარობთ ხოლმე.

ეს, რასაკვირველია, უმართებულოა, მხოლოდ თავის თავის აცდენა ცოტა ძნელია, მაგრამ „მე და ის"-მეთქი მაინც ვეცდები არა ვთქვა.

განსაკუთრებით ასეთ დიდებულზე, როგორც აკაკია.

ეს ამბავი აგრეთვე ეკუთვნის ჩემს ახალგაზრდობას.

დავინახე—აკაკი ჩემს პირდაპირ, მარტო მობრძანდება.

ცნობილი საზოგადო მოღვაწე გიორგი ზდანოვიჩი ახალი დაბრუნებული იყო კატორღიდან. ქუთაისის ინტელიგენციამ მას სადილი გაუმართა, რიონის გადაღმა მხარეს, ცნობილი ქუთათური მოღვაწის კოტე ბაქრაძის სახლში, დიდიძალი საზოგადოება იყო შეკრებილი. ქალებიც, კაცებიც. ეს ზაფხულში იყო და ამიტომ სტუდენტობაც ბლომად იყო.

იშვიათად მახსოვს ასეთი მწყაზარი დროს გატარება. განსაკუთრებით ამ მხრივ, რომ აქ არ იყო ჩვეულებრივი თავ-გადადებული ღვინის სმა, ყანწები, დაძალება და სხვა. იყო მხიარულობა, სიმღერა, ოხუნჯობა და... კამათი საზოგადოებრივ საკითხებზე.

ჯერ ერთი თვით გიორგი ზდანოვიჩის დაბრუნებას ყველა სიხარულით ეგებებოდა და მასზე დიდ იმედებს ამყარებდნენ. სვამდნენ მის სადღეგრძელოებს, მაგრამ ეს არ იყო მარტო მისი სადღეგრძელო, რამდენადაც უფრო იყო პროგრამული სიტყვები ინტელიგენციის მომავალ მუშაობაზე საქართველოში.

ეს კი გადადიოდა ზოგჯერ ცხარე კამათშიც, რაიც შემდეგ ისევ ნელდებოდა ხუმრობით, სიცილით, ქალების კეკლუცობით და იმ დროს საქართველოში პირველი, კონსერვატორია-

დასრულებულ, ოპერის მომღერალ ქართველი ქალის, მაშო ძნელაძის მოხდენილი სიმღერებით.

აკაკი დიდხანს ჩუმად იყო. ესე იგი „რეჩები" არ წარმოუთქვამს. ხანდიხან თუ გაიელვებდა მისი ნაკვესები, ღვინოს ხომ ცნობილია, რომ თითქმის არ სვამდა, უფრო ყურს უგდებდა სხვა მოსაუბრეებს, თუ მოკამათეებს. მაგრამ აგერ ერთმა სტუდენტმა ხმა აიმაღლა მთელ ქართველ მოღვაწეებზე და მთავარ აზრად ის გაატარა თავის სიტყვაში, რომ მათი გაკეთებული საზოგადო სარბიელზე და მწერლობაშიც, არც თუ ისე დიდ ღირებულებას წარმოადგენს, რამდენსაც მათ აწერენო და სხვა ამისთანები. ამაზე, მახსოვს, კოტე ბაქრაძე შეესიტყვა და დაიცვა ძველი თაობა. მათ დამსახურებად ჩაუთვალა ჟურნალ-გაზეთების, ქართული თეატრის დაარსება, საადგილ-მამულო ბანკის მოგვარება, წერა-კითხვის საზოგადოების მოქმედება და სხვ.

მაგრამ ამან მოწინააღმდეგენი ვერ დააკმაყოფილა. ყველაფერი ეს უსუსურ წამოწყებად ჩასთვალეს და ბანკის მოქმედება ხომ პირდაპირ უარყოფით მოვლენად აღიარეს, როგორც გამლატაკებელი იმავე თავადაზნაურობისა, ვისთვისაც ის იყო დაარსებული, და გამამდიდრებელი იმ საზოგადოებრივ ფენისა, რომელიც საქართველოსთვის უცხო ელემენტს წარმოადგენდა.

ეს ჯერ კიდევ ის დრო იყო, როდესაც „მესამე დასი" არ იყო ჩამოყალიბებული და რევოლუციური, მარქსისტული აზროვნება ესრედ წოდებულ პროტესტანტებსაც ჯერ კიდევ არ ახლდათ.

ბანკის მაენებლობის დასადასტურებლად მოწინააღმდეგეებმა თვით აკაკის ავტორიტეტიც მოიშველიეს, რომ აკაკი თავიდანვე ნიკო ნიკოლაძესა და გიორგი წერეთელთან ერთად წინააღმდეგი იყო ბანკის დაარსებისაო.

ამაზე სთხოვეს აკაკის გამოეთქვა თავისი აზრი. დიდხანს უარობდა—სასიამოვნოს ვერას ვიტყვიო, მაგრამ მაინც წარმოსთქვა ცხარე სიტყვა.

სამწუხაროდ, მე მთელის სიზუსტით არ შემიძლიან ამ შესანიშნავი სიტყვის აღდგენა, იგი აღსავსე იყო აკაკისებურ მახვილობით, შემკული იყო არაკებით, კაზმულ-სიტყვაობით, მფრი-

ნავი ფრაზებით, მე მხოლოდ შემიძლიან გავიხსენო ის, რომ აკაკიმ ძალიან შორს დაიჭირა ძველი თაობის ამაგის ხელ-აღებით უარისყოფა, ახსნა და განმარტა რა პირობებში უხდებოდათ ან წერა-კითხვის საზოგადოების დაარსება, ან ქართული თეატრის მოწყობა და მით უფრო ჟურნალ-გაზეთების წაძღოლა, როდესაც რომელიმე პერიოდული გამოცემის ნებართვის ასაღებად დიდი პროტექცია იყო საჭირო და ისეთი რედაქტორის შერჩევაც, რომელიც მთავრობისათვის სანდო პიროვნებად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული; რომ რედაქტორობაზე ერთ დროს ისეთ თითქოს მთავრობის თვალშიაც კარგად მიჩნეულს ნიკო ღოღობერიძესაც კი უთხრეს უარი და ვინმე ქანანოვსაც, რომელიც მაშინდელი რეჟიმის თვალსაჩინო მოხელეც კი იყოვო და სხვ. ილია ჭავჭავაძესაც ძალიან გაუჭირდა თავის გაზეთებისა და ჟურნალის რედაქტორობის ნებართვაო. ეხლა საცენზურო პირობები, რომლის გამოისობით საგაზეთო სტატიებში სიტყვა „საქართველო“ და „სამშობლო“-ს ხმარებაც კი სახიფათო იყო და ზოგჯერ შეუძლებელიც. აქვე მოიხსენია ილია ჭავჭავაძის ამაგი ბანკის საქმეში დადებითად, რამაც ბევრი იქ დამსწრე გააკვირვა.

უკვირდათ აკაკისაგან ილიას ქება, რადგან ამით ერთხელ კიდევ იფანტებოდა ის ლეგენდა, რომლითაც აკაკი ილიას მაგინებლად იყო გამოყვანილი. იმის შესახებ კი, რომ ის ოდესღაც თითქო წინააღმდეგი იყო ბანკის დაარსებისა, ისა სთქვა, რომ ის ამ ტიპის, საიპოტეკო ბანკის დაარსების წინააღმდეგი იყო, თორემ პრინციპში ისიც მომხრე იყო იმის—ქართველ საზოგადოებას ჰქონოდა ისეთი საფინანსო დაწესებულება, რომელიც საზოგადოებრივ საჭიროებას გაუძღვებოდა. დღეს კი, განსაკუთრებით ილიას მეოხებით, ამ ბანკის შემწეობით იკვებება ჩვენი სკოლები, თეატრი, თვით გაზეთიც კი და სხვა საქველმოქმედო ქართული დაწესებულება, ეს კი ძალიან დიდი საქმეა ჩვენთვის, რომლებსაც არამც თუ პოლიტიკური ავტონომია არა გვაქვს, არამედ რუსეთში რომ კუდშეკვეცილი ერობა არის, ისიც ჯი არ გვაღირსა რუს ხელმწიფის ბიუროკრატიამო. ასე რომ ჩვენი ბანკების ხელ-აღებით უარყოფა სრულებით უკუაგდო.

შემდეგ მიუბრუნდა ახალ თაობას და, ეტყობოდა გულის ტკივილით, განაცხადა: ეხლა რას ვხედავთ? თითო-ოროლა თუ გამოდის თქვენთაგანი საზოგადო სარბიელზე, თორემ უმეტესობა მხოლოდ სტუდენტობის დროს გაჰყვირის სამშობლოს სიყვარულზე, საზოგადოებრივ მუშაობაზე და ყურს გვიყრუებს ათასი გეგმებით მომავლისათვის და ბაქი-ბუქობს, მაგრამ უნივერსიტეტს გაათავებს თუ არა, დიპლომს ხელში იგდებს, ბრუნდება სამშობლოში და თავის საპირადო დუქანს აღებს.

განმარტა: დუქანია ადვოკატის კაბინეტი თუ კანტორა, ან ექიმის მისაღები ოთახი.

ამ დროს მართლაც უფრო ამ ორ პროფესიას ეტანებოდა ახალგაზრდობა, სხვა რამ დარგი თითქმის არც აინტერესებდათ. მაგ. ქართველი ინჟინერი ჩვენში პირდაპირ სანთლით საძებარი იყო.

— აღებს დუქანს, საზოგადო საქმე კი...

მახსოვს ესე სთქვა:

— ილიასი არ იყოს: „ძმანო ფეხებზე ჰკიდია“.

შევამჩნიე: უმრავლესობაზე ვერ დასტოვა მზიურ აკაკის სიტყვამ კარგი შთაბეჭდილება.

შეიქმნა გადალაპარაკება: „მოხუცი ბუზღუნებს“, „ეგეც ჩამორჩენილია ცხოვრებას“ და სხვ.

ერთმა ვიღაცამ კიდევ ილაპარაკა და დღეინდელი კამათი მამების და შვილების ჩვეულებრივ შეტაკებად მონათლა.

ხოლო აკაკი ამ დროს უკვე ღიმილით ეუბნებოდა მეზობლებს: „აკი ვთქვი სასიამოვნოს ვერას ვიტყვი-მეთქი“.

მაშინ წამოვდექი მე: იმ ჟამად საზოგადოებისათვის თითქმის სრულიად უცნობი ახალგაზრდა, 19—20 წლისა. თუ ვინმე მიცნობდა, ისიც მხოლოდ მამიჩემის შვილობით; წამოვდექი და სიტყვა გამოვითხოვე.

ყველა სმენად იქცა. უთუოდ უკვირდათ—რას იტყვის ეს ჭაბუკიო?

მე დავლიე მომღერალ ქალის მაშო ძნელაძის სადღეგრძელო. ეს ისეთი დისონანსი იყო ამ სერიოზულ კამათის შემდეგ, რომ ბევრს დამცინავი ღიმილი შევატყვე სახეზე.

უთუოდ იფიქრეს—აღტყინებულ ჭაბუკს მოსწონებია მოხ-

დენილი მომღერალი ქალი და იმდენად ზრდილობა და თავდაპერილობაც ვერ მოუხმარია, რომ ჩვენ ყურადღებას ამაზე აჩერებსო.

მაგრამ მე, მაშინდელი ჩემის წარმოდგენით, სულ სხვა საზოგადოებრივი მნიშვნელობა მინდოდა ამ სადღეგრძელოსათვის. საქართველოს სპეციალისტები არა ჰყავს, ყველა თითქმის უნივერსალები არიან და ჩვენ კი სპეციალისტები გვჭირდებიან-მეთქი. ძნელაძის სადღეგრძელოს კი იმიტომ ვსვამ, რომ ის სპეციალისტია თავის დარგში და ჩვენც სხვა დარგშიაც გვჭირდება ისეთი განსაკუთრებითი მცოდნეები-მეთქი.

ის იყო სიტყვა, ჩემის ფიქრით დამაჯერებლად დავასრულე და აქა-იქ ტაშის და მოწონების ხმაც გავიგონე, რომ აკაკის შევხედე...

თავ-ზარი დამეცა:

სახე მოჰმუხნოდა, მარცხენა თვალი მოეწკურა (მაშინ თვალები არ ჰქონდა დაზიანებული) და საერთოდ სახეზე უკმაყოფილება ჰქონდა აღბეჭდილი.

დიდათ დავღონდი.

მაგრამ კრებულის მხიარულება წავიდა თავის გზით, აკაკიც გამხიარულდა და ბოლოს ერთი თავისი, მაშინ ახლად-დაწერილი ლექსიც კი წაიკითხა, ვგონი „როცა ვიყავ ახალგაზრდა“.

გამიგონია, რომ ამ ლექსმა ერთხელ საყვარელ აკაკის კინაღამ კურიოზული უსიამოვნება მიაყენა.

ერთ-ერთ ავადმყოფობის შემდეგ საჩხერეში დაბრუნებულ აკაკის მისმა მოგვარეებმა სადილი გაუმართეს. სადილს ესწრებოდა პოეტი გრიშა აბაშიძე. საკვირველი ნიჭის პატრონი, მშვენიერი ორატორი და მახვილი ენის კაცი.

აკაკის სთხოვეს რაიმე წაეკითხა დამსწრეთათვის და მანაც წაიკითხა „როცა ვიყავ ახალგაზრდა“.

რაღა თქმა უნდა, ლექსმა დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია, მაგრამ როგორც კი მინელდა საზეიმო განწყობილება და ერთგვარი ბუნებრივი სიჩუმეც ჩამოვარდა, წამოდგა თურმე გრიშა აბაშიძე და განაცხადა:

— ძალიან უიღბლო კაცი ვარ. აი ეს ლექსი, ეხლა ბატონმა აკაკიმ რომ წაიკითხა, ჩემია, მაგრამ ვინ დამიჯერებს, ხოლო დასამტკიცებლად ეხლავე ზეპირად წაგიკითხავთ ამ ლექსსო...

და მოჰყვა და მოჰყვა თავიდან ბოლომდე შეუმცდარად, სიტყვა-სიტყვით „ჩააბულბულა“ ეს საუცხოო ნაწარმოები.

ყველა გაშტერდა, ყველამ კარგად იცოდა, რომ გრიშა პოეტი იყო და ძალიან მარჯვე პოეტიც.

შეიქმნა მეტად უხერხული მდგომარეობა.

ვინც ეს აპბავი მიამბო, იმან მითხრა:

„ყველას გვეწყინა: რაში დასჭირდა დიდებულ აკაკის გრიშასათვის ლექსი მოეპარა, განა თვითონ ვერ დასწერდა ამაზე უკეთესად? და ყველანი შეწუხებული ვიყავით. თვითონ აკაკი ხომ მეტისმეტად გაოცებული იყო და იმანაც კი ვერაფერი მოახერხა, რომ ეს მძიმე წუთი როგორმე გაექარწყლებია.

მაგრამ თურმე ისევ გრიშამ იხსნა საზოგადოება „შეცბუნებისაგან“. რომ შეატყო ყველას შეწუხება, ისევ თვითონ აიმაღლა ხმა:

— ნუ შეწუხდებით, ბატონო! ეს ჩემი უბედური ნიჭის ბრალია, ასეთი საკვირველი მახსოვრობა მაქვს, აკაკი რომ ამ თავის შედევრს გადმოგვცემდა, მე თვითეულ მის სიტყვას ვიხსომებდი და ის იყო, შემდეგ ზეპირად გადმოგეცით. თორემ ლექსი, რასაკვირველია, აკაკისა არის და მე აქ არაფერს შუაში ვარ.

ატყდა ხარხარი, კისკისი და ყველას გულს მოეშვა.

აკაკიმ კი მოიხმო გრიშა, გადაეხვია და უთხრა:

— უბედური კი არა ბედნიერი ნიჭი გქონია და სხვასთან ეგ აღარ ჩაიდინო, თორემ მე არაფერი და სხვას კი გააუბედურებ!

ამ დროს წამოდგა თურმე ბიჭიკო წერეთელი, განთქმული თავისი ხუმრობით და აკაკის მოახსენა:

— ეგ დარიგება მაგაზე არ გასჭრის, ბატონო აკაკი, დაუნდობელი აბაშიძეა, შენც კი არ დაგზოგა და სხვას რას უზამსო. აბაშიძეები ხომ მუდამ წერეთლების მტრები იყვნენ. აგერ მე. პოემა მაქვს დაწერილი ჩვენს ციხე „მოდი ნახე“-ზე და... გრიშას ხომ არ წაუკითხავ და არა, მაგრამ მომიტევეთ და არც თქვენ, ბატონო აკაკი, წაგიკითხავდით, რადგანაც პოეტები უცნაური ხალხი ხართ, წამართმევეთ და გამაუბედურებთო.

ამანაც სიცილი გამოიწვია, მით უფრო ყველამ იცოდა ბიჭიკო წერეთელი პოემის დამწერი კაცი არ იყო. წერეთლების სუფრა გაუდგა თავის გზას.

* * *

აკაკი რომ თეატრის დიდი მეგობარი და მოამაგე იყო, ეს უკვე ცნობილია.

თეითონაც გამოსულა თურმე სცენაზე ახალგაზრდობისას, როგორც მსახიობი, შემდეგში—როგორც დეკლამატორი და მკითხველი თავის ლექსებისა.

ის იყო ზოგჯერ რეჟისორიც და ავტორი ხომ კარგა ბლომა პიესებისა.

მხოლოდ მე აქ მინდა ყურადღება მივაქციო აკაკის ორ თვისებას თეატრთან დამოკიდებულებაში: აკაკი, როგორც მეგობარი და გამამხნევებელი ახალგაზრდობისა და აკაკი, როგორც მაყურებელი სპექტაკლისა.

ახალგაზრდობას თეატრში ის მუდამ გულისხმიერად ეპყრობოდა. მაგალითად, ამჟამად რესპ. დამსახ. არტისტი ნიკო გვარაძე „პატარა კახი"-ს როლში მისგან არის გამხნევებული და, თუ შეიძლება ასე ითქვას, დალოცვილი. ასევე ბევრი სხვებიც და მათ შორის ეხლა რესპ. დამსახ. არტისტი არეთა ლოლუა.

იდგმებოდა განსვენებულ დრამატურგ შიუკაშვილის პიესა „სიმახინჯე". პიესის დამდგმელმა, რეჟისორმა ვალ. შალიკაშვილმა მთავარი როლი ახალგაზრდა ქალისა პიესაში მიანდო მაშინ სრულიად გამოუცდელ მსახიობს არ. ლოლუას. ყველას უკვირდა, ეშინოდათ ახალგაზრდა მსახიობისა, რეჟისორსაც აფრთხილებდნენ, მაგრამ მან თავისი გაიტანა და აი წარმოდგენას აკაკიც დაესწრო.

მეორე დღეს ქართული თეატრის სარეპეტიციო დარბაზში შემოვიდა აკაკი, ახალგაზრდა მსახიობი თავისთან მოიხმო, გვერდით მოისვა და შეაქო: „კარგი იყავი, ჩინებულია, ევრე დაკვირვებით განაგრძე მუშაობა და მე ვეცდები მოსკოვში სპეციალურ სასწავლებელში დრამატიულ საზოგადოებამ გაგისტუმროსო. მხოლოდ... ქებამ არ გაგაბრუოს და კუდი ყავარზე არ გადოვო".

ასე იყო სხვებთანაც და ამიტომ იყო, რომ თეატრალური ახალგაზრდობაც მასთან ახლო ყოფნას და მის ისედაც მომხიბველელ საუბარს ეტანებოდა.

აკაკი, როგორც მაყურებელი, ერთხელაც მაქვს აღნიშნული, მეტად უშუალო იყო და გულღია.

მე მინახავს, ასე ვთქვათ, აკაკის რანგის მაყურებელი თეატრში. წინადაც და ეხლაც, ყველა ესენი ფილოსოფოსებივით სხედან თავიანთ საკარძელში და რაც უნდა სასაცილო ადგილი იყოს პიესაში, ღიმილსაც ვერ შეატყობთ; და თუ რამე დრამატიული მომენტია, ამასაც ვერ შეამჩნევთ—იქონია მასზე ვავლენა თუ არა. უთუოდ იმიტომ, რომ სირცხვილად მიაჩნიათ დარბაისელმა ადამიანებმა თავიანთი გრძნობები საჯაროდ გამოამჟღავნონ...

აკაკი-სულ სხვა იყო, ის ცოტა რამ სასაცილოზედაც სცენაზე გულით ხარხარებდა; სამწუხაროზე—დაღვრემილი იყო, მის ბიბლიურ სახეზე აშკარად იხატებოდა სცენებით გამოწვეული მღელვარება.

მახსოვს, ერთხელ ქუთაისში მის მიერვე დაწერილ ვოდევილზე „ბუტიაობა", რა გულით ხარხარებდა. განსაკუთრებით მოეწონა იმერლის როლში ამჟამად ხანდაზმული, რესპ. დამს. არტ. ვ. ბალანჩივაძე; მაგრამ ამ ვოდევილის ასრულებისას მოხდა ერთი კურიოზიც. მაშინ მე ვრეჟისორობდი. ვოდევილში ორი წყვილი ცოლქმარია. მე შევუკვეთე, რომ ქმრებიცა და ცოლებიც ერთნაირად ყოფილიყვნენ გამოწყობილნი და ქმრებიც ერთნაირი პარიკებით, ერთნაირის „ბაკებით", მაგრამ უულვაშონი ყოფილიყვნენ, სულ დამავიწყდა, რომ ორივე ქმარს თავთავის ალაგას აქვს ასეთი ფრაზა: „მაშინ შემირცხვეს მე ულვაში", და სხვ. მიკვირს, რომ არც მსახიობებს გაახსენდათ მათი ულვაშების ამბავი და გამოვიდნენ ჩემი მითითებით უულვაშებოდ. მოვიდა დრო და უნდა წარმოთქვან: „მაშინ შემირცხვეს მე ულვაში". წარმოთქვეს მაშინალურად და სახტად კი დარჩნენ, პირზე ულვაში არ ქონდათ. დარბაზში საშინელი ხარხარი ატყდა.

რასაკვირველია, სიცილი გამოიწვია არა პიესის ვითარებამ, ან მსახიობთა შესრულებამ, არამედ ჩვენმა დაუკვირებლობამ და ვიმეორებ რეჟისორულმა „ჭკუის ძალის დატანებამ".

აკაკიმაც ბევრი იცინა, თუმცა წარმოდგენის შემდეგ ამოვიდა ჩვენთან და მანუგეშა: „ეგ არაფერია. შეიძლება კაცს ულვაში არ ჰქონდეს და მაინც თავის ულვაშის შეურცხვენლობაზე ილა-

პარაკოსო. აი გიორგი ღოღობერიძეს ხომ იცნობ, ამჟამად ერთი კაცია ჩვენში, რომელიც ულვაშებს იპარსავს, მაგრამ ამას თამამად შეუძლიან თავის ულვაშის შეურცხვენლობაზე ილაპარაკოსო".

მართლაც, იმ დროს ამ საპატიო პიროვნების გარდა საქართველოში თითქმის არავინ არ იპარსავდა ულვაშებს და ცნობილი იყო, როგორც ყოვლად უმწიკვლო პატიოსნების პატრონი.

აკაკის გულიანი ხარხარი მახსოვს კიდევ ქუთაისში, მისი ბრწყინვალე იუბილეის დროს.

ქუთაისი, ცნობილია, რომ დიდებულად დაუხვდა საყვარელ მოამაგეს. დიდი სიხარული, აღტაცება იქამდე, რომ მისთვის საგანგებოდ მორთულ თეთრ ცხენებიან, ქუთაისში იმ დროს ცნობილ მეეტლე მელიას ეტლს ახალგაზრდობამ ცხენები გამოხსნა, თვით შეება, და ასე მიიყვანეს თეატრის კარებამდე მხცოვანი იუბილარი.

რასაკვირველია, ზღვა ხალხი დაესწრო ამ ზეიმს, მაგრამ დასწრების ბევრი მსურველი მაინც გარეთ დარჩა.

ამან გვაფიქრებინა მსახიობთა ამხანაგობას, გვეთხოვა აკაკისათვის,—ეხლა ჩვენთვის, მსახიობებისათვის ეცა პატივი და ნება დაერთო, რომ მეორე საიუბილეო საღამო ჩვენ, მსახიობებს მოგვეწყო.

დაგვთანხმდა. საღამოს მოწყობა არ იყო ძნელი, რადგანაც მთელი მხატვრული პროგრამა მსახიობების მიერ იყო შესრულებული და რაც შეეხება ოფიციალურ ნაწილს—სიტყვებსა და ადრესებს— ესეც ხომ უხვად იყო, რადგან პირველ საღამოზე ბევრი საგულისხმო დაწესებულება და პიროვნება დარჩა გამოუსვლელი. ასე რომ, ეს საღამოც ნაკლებ სხივოსანი არ გამოსულა.

მხოლოდ... თითქმის ყოველთვის იუბილეების დროს, თითო კომიკური რამ უნდა შემოიჭრას ხოლმე.

აქაც ვერ გადავრჩით.

ქუთაისში იყო ერთი პატივცემული, ხანდაზმული პედაგოგი, სულაქველიძე, აკაკის დიდი მოთაყვანე. ამანაც ითხოვა სიტყვა და როგორც იმ საღამოს გამგემ, ნება დავრთე, რადგანაც დარწმუნებული ვიყავი რომ გამოცდილი პედაგოგი დარბაისლურ სიტყვას იტყოდა.

გამოვიდა: არაფერი, ყოველივე რიგიანად. მისალმება, შეჭება და ისიც მოკლედ, გაუპიანურებლად. თითქო დაასრულა კიდეც, მაგრამ რაკი ამ დინჯმა კაცმა მოისურვა და უთხრა აკაკის—ახლა შენი „ჰოოპუნა“ უნდა წაგიკითხოვო.

აქ მოხდა, რაც მოხდა.

ეს გრძელ წვერება ჭაღარა კაცი დატრიალდა სცენაზე: ხან ხტის, ხან ვითომ ნამგალს იქნევს და მკის ყანას.

ისეთი „ტკვარცალი“ გადგა თეატრის დარბაზში რომ... „სკდებოდა კედლები“.

აკაკი ხომ თავის ყვავილებით მორთულ ლოჟაში, იმერლები, რომ იტყვიან, „გადაფიჩინდა“.

ძალიან უხერხულ მდგომარეობაში ჩავდექ. როგორც ვთქვი, საღამოს ხელმძღვანელი ვიყავ და არ ვიცოდი როგორ ჩამეყენებინა კალაპოტში საღამოს მსვლელობა.

მაგრამ როგორც იყო დაასრულა სულაქველიძემ თავისი „დეკლამაცია“ და მეგონა თუ „მოვრჩით ტანჯვას“, მაგრამ ეხლა ატყდა ისეთი ტაშის ცემა, რომ ყურთა სმენა აღარ იყო.

მიხვდებით როგორი ტაშის ცემა იქნებოდა, რა ხასიათის. ეს იყო რაღაც ნერვიული ამბავი: სიცილი, კისკისი და ტაში, ტაში განუწყვეტელი, გახურებული, თითქოს დასასრული არ უჩანდა, ისეთი.

სწორედ ამ დროს ვიღაცა მადლიანი წამოდგა პარტერიდან და მჭექარე ხმით მიმართა აკაკის: „ბატონო აკაკიო“ და მშვენიერი ბარიტონული ტემბრით წაიკითხა ლექსი: „გულს ვერ გამიტეხს ჭაღარა“.

ამან მოახდინა სასწაული. გვიშველა, ხალხი „მოასულიერა“.

შემდეგ ყოველივე რიგზე წავიდა: საღამოს დასასრულ ვეახელით აკაკის, სალაროს შემოსავლიდან რამდენიმე ასი მანეთი მივართვით. გაიღიმა, მადლობა გვითხრა და თქვა:

— ჩემი იუბილეებიდან პირველად არის, რომ ნაღდ ფულს ვღებულობ.

თურმე საიუბილეო კომიტეტი თბილისშიც და ქუთაისშიც მას ხელზე ფულს არ აძლევდა. უნახავდნენ და უნდოდათ გამოზოგვით, თვე და თვე მიეცათ ერთგვარი რაოდენობით,—იცოდ-

ნენ აკაკის ქაღალდის თამაში უყვარდა და ეშინოდათ ერთბაშად არ წააგოსო.

კომიტეტის ესეთი „აპეკუნობა“ კი სწყინდა მხცოვან ადამიანს.

ჩვენ, მსახიობებმა არ ვიცოდით კომიტეტის ესეთი დადგენილება და რომ გვცოდნოდა კიდეც, რა უფლება გვქონდა ჩვენს ინიციატივით მოწყობილ საღამოდან იუბილიარისათვის შემოსავალი არ გადაგვეცა.

და. ეტყობა, ამით ცოტა გავახარეთ.

* * *

მე სულ წვრილმანებს ვიხსენებ, მაგრამ ამ წერილს აკი სხვა პრეტენზია არც შეიძლება რომ ჰქონდეს.

მაინც გავიხსენოთ ზოგიერთი სახალისო ეპიზოდი მისი ცხოვრებიდან:

კიდევ ქუთაისი. ვახლავარ ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს, მაშინდელ ქუთაისის „არისტიდს“—ასე უწოდებდნენ კირილე ლორთქიფანიძეს, რომელიც ამ წერილში ზემოდაც ვახსენე, ესეც მშვენიერი მოსაუბრე იყო და დიდი, ცხარე ორატორი ქუთაისის კრებებისა (ბანკში, ქალაქის საბჭოში, თავად-აზნაურთა კრებებზე). ვსაუბრობთ ქართულ თეატრზე; მაშინ „თეატრსა და ცხოვრება“-ში იბეჭდებოდა აკაკის მოგონებები ქუთაისის თეატრალურ მოღვაწეებზე. ამ მოგონებებში კირილეც იყო ნახსენები და ეს დარბაისელი მოხუცი მიამბობდა მის „აქტიორობის“ ამბავს.

სხვათა შორის, მიამბო, რომ ერთხელ ილია ჭავჭავაძის „გლახა ჭრიაშვილს“ ვთამაშობდით, მე „მიროვი პოსრედინიკის“ როლს ვასრულებდი, მაგრამ ნატო გაბუნიას ქალმა ქვრივის როლში და კოტე ყიფიანმა გლახა ჭრიაშვილით ისე გამიტაცეს, რომ ჩემი სათქმელი დამავიწყდა, როლიდან გამოვედი და, ისე ვხითხითებდი, შენი მოწონებულიო. მეორე დღეს მე თვით დავწერე რეცენზია გაზ. „დროება“-ში და მოვითხოვე, რომ კირილე ლორთქიფანიძე სცენიდან გაეძევებინათო.

ესა და სხვა ამგვარები რომ მიამბო, ამ დროს ჩვენს ჰორიზონტზე გამოჩნდა აკაკის ბიბლიური ფიგურა. უკვე ნაავად-

მყოფარი, თვალებ-დაზიანებული, მაგრამ მაინც ლომ-ფაფარ-გადაყრილი, მაღლიდგან გადმომყურე.

კირილე, ეს დინჯი კაცი, თითქოს ატოკდა აკაკის დანახვაზე და სიხარულით მიეგება. აკაკიმაც თავისებური ღიმილით ჩამოართვა ხელი და მაშინვე პირში მიახალა:

— კირილე, ფეხისადგილში წასელისას, შალვარს კიდევ იცველი"?

უნდა გენახათ, როგორ გამოიცვალა კირილე, აღფრთოვანების ნაცვლად უსაზომო წყენა დაეტყო და ხელიც აღარ ჩამოურთმევია, ისე გაგულისებული გაეცალა გულით საყვარელ ადამიანს. ჩაუშხამდა შეხვედრა.

აკაკიმ სიცილი გააყოლა და მიამბო—კირილეს ჩვეულებად აქვს, ფეხისსადგილში იმ შალვარით არასოდეს არ წავა, რომელიც საგარეოთ აცვია, უთუოდ გამოიცვლისო, ეგ ხომ წმინდა ბერია. კარგად აქვს მაგის პედანტობა აღწერილი ნიკო ნიკოლაძეს თავის „ჩვენი სტუდენტობის დრო"-შიო.

* * *

პირადად აკაკის კვიმატობა ერთხელ მეც მომხვდა.

თელავში ვიყავი, წარმოდგენებს ვმართავდი. აკაკი ჩამობრძანდა.

აკაკის ჩამოსვლა დღესასწაულად იქცა და კახელობა ღირსეულად დაუხვდა: საღამოები, წარმოდგენები,—დავდგით მისი „თამარ ცბიერი"-ც, სიტყვები, მისალმებანი, საჩუქრები.

ივლისი იყო და მოაღწია ილიაობამაც. მაშინდელი წერა-კითხვის საზ-ბის თელავის განყოფილება ყოველ წლივ იხდიდა ილიაობას და ამ დღისათვის ილიას სოფელ ყვარელში, ილიას ეზოში, აწყობდა საღამო-წარმოდგენას, რომლის შემოსავალს საქველმოქმედო მიზნებს ახმარდა.

ასე იყო იმ წელსაც და, რაღა თქმა უნდა, რომ აკაკიც მოიწვიეს საღამოზე. ყველანი ვემზადებოდით ზეიმისათვის და აკაკის დავტრიალებდით თავზე. ჩვენთან რეჟისორი და დრამატურგი კოწო ანდრონიკაშვილიც იყო. ძალიან გვაქებდა მეცა და კოწოსაც აკაკი: მშვენიერი მწერლები ხართო, კიდევ უკეთესი აქტიორ-რეჟისორებიო.

მოვეშორდა კოწო და მოგვიბრუნდა აკაკი:

— ამაზე უნიჭო, უნდილი მწერალი და ქართულის არ მცოდნე ჩემს სიცოცხლეში არ მინახავსო.

თვითონ გაიცინა და მე კი მიხვდებით, რა გუნებაზედაც დავდგებოდი: რომ მოვშორდე, რას იტყვის? გამახსენდა, გუშინ კიდევ როგორ შემაქო საზოგადო შეკრებილებაში, რაღაც სიტყვა წარმოვთქვი და მითხრა: რომაელ ორატორს მომაგონებო. რას იტყვის ეხლა, რა ვქნა? გადაეწყვიტე, სანამ სხვა რამეზე გუნება არ შეეცვლებოდა, არ მოვშორებიყავ, რადგან გამახსენდა ერთი იმერული ამბავიც. ყოფილა თურმე ერთი აზნაური ჯაფარიძე. კაცი მჭირდავი და ყველას მაგინებელი. ერთ დილით ქუთაისში შეხვედრია თავის დროზე კარგად ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, ნაფიცი ვექილი, სცენის დიდი მოყვარული, მშვენიერი აქტიორი, მახვილი და ნიჭიერი მოწინავე ინტელიგენტთაგანი ანტონ ლორთქიფანიძე, სიძე დიმიტრი ყიფიანისა.

ანტონი თურმე მიეჩქარება სასამართლოში, გადაუდებელი საქმე აქვს, მაგრამ შეხვდა ჯაფარიძეს და ჯაფარიძემ გაუბა ბაასი, ამას გადასწვდა, იმას „მოსცხო“, ეს გააბიაბრუა, ის აგინა; ანტონს ეჩქარება, მაგრამ რა ქნას—იცის, თუ გაშორდა, არც ამას დააყრის ხელრს. ბოლოს გადაწყვიტა.

— დათა, ჩამოვჯდეთ აგერ ბულვარში, რა ვქნა, სასამართლოში საქმე მაქვს, ვერ მივუსწრებ და წავაგებ ნამდვილად, მაგრამ ვერ მოგშორდები შენი ყია-მყრალობის ამბავი რომ ვიცი, არ დამზოგავ და არ მინდაო.

გამახსენდა ეს ამბავი, მაგრამ მართლაც და სადამდე უნდა მეცადნა? მერმე სწორედ იმავ კოწო ანდრონიკაშვილმა მიამბო, რომ საოცარ აკაკის მიწასთან გავესწორებინე, განსაკუთრებით ილაშქრებდა ერთ ჩემს ლექსზე—„მხოლოდ შენ ერთს“.

* * *

სიტყვამ მოიტანა და სალიტერატურო კურიოზისათვის გიამბობთ ამ ლექსის თავგადასავალს.

ნინო ჩხეიძის ბენეფისი უნდა გაგვემართნა ქუთაისში. განსვენებულმა ლადო მესხიშვილმა ურჩია, კარეევის პიესა „Роко-

вой шаг“ და სათარგმნელად მე მომანდო. როგორი თარგმანიც იყო, თქვენ იქიდან განსჯით, რომ თვით სათაურიც კი უზეიროდ ვთარგმნე და „უბედური ნაბიჯი“ დავარქვი. მაგრამ საქმე ეგ არ გახლავთ. პიესაში ერთი სასიმღერო ლექსიც იყო „Тебе одной“ და ამ სიმღერას პიესისათვის ისეთი ნიშვნელობა აქვს, რომ უთუოდ უნდა თარგმნილიყო. მეც გადავთარგმნე. მუსიკა მოარგო,—იყო ასეთი მსჯელობა,—კოტე სარჯველაძემ. ეს იყო და ეს. ისე გავრცელდა თვით მელოდიაც და ჩემი ნათარგმნი ტექსტიც, რომ ხალხი ახლაც მღერის, მხოლოდ არავინ იცის, ვისია მუსიკა და საიდან არის ტექსტი. ის კი არა, ერთ დროს რუსეთში დაიბეჭდა კიდეც ეს რომანსი და ზედ დააწერეს „Грузинская народная песня“. მაგრამ საქმე ამით არ გათავდა. გრ. ვოლსკიმ თარგმნა ეს ლექსი ქართულიდან და დაბეჭდა გაზ. „Новое обозрение“-ში, თუმცა არ დააწერა, რომ თარგმანია. თითქოს თავისუფალი არანეირობაა, მაგრამ ტექსტები რომ შედარდეს, იგრძნობთ ნათარგმნობას.

ამას კიდევ დაემატა ერთი კურიოზიც:

გახურებული მსოფლიო ომია 1914 წლისა. ვსადილობთ სასტუმრო პალას-ოტელში. რესტორანი სავსეა სამხედრო პირებით. უეცრად ერთ მაგიდაზე ვიღაც გენერალმა იმპერატორის სადღეგრძელო დალია და ყველა იქ მყოფთ მოუწოდა სადღეგრძელოს დასალევათ, მუსიკამ „Боже, царя храни“ შეასრულა.

ახლა სხვებმა სხვა მოითხოვეს და ამას მოჰყვა ინგლისური ჰიმნი, ფრანგული, იაპონური, იტალიური და სხვა, ერთი სიტყვით, გერმანიის წინააღმდეგ ყველა სახელმწიფოსი და თითქმის ერთ საათს გაგრძელდა ჰიმნების დაკვრა.

რომ მოსრულდა ეს ჰიმნები, ვიღაც სამხედრომ წამოიძახა—აბა ქართული ჰიმნიო. მემუსიკეები შეშფოთდნენ, მაგრამ უეცრად დირიჟორმა ნიშანი მისცა და ჩემს გაოცებას საზღვარი არ ჰქონდა, რომ ქართულ ჰიმნად ჩემი და სარჯველაძის „მხოლოდ შენ ერთს“ მოვისმინე.

გულში მეცინებოდა. ვინ იცის, რომ ამ სახელდახელოდ შეთხზულ ქართულ ჰიმნის ერთი მონაწილე აქ ზის-მეთქი!

აი ეს მრავალ-ჭირნახული ლექსი იყო, რომ დიდ აკაკის აშფოთებდა.

მართალიც იყო, რასაკვირველია! ლექსი მეტად პრიმიტიულია და პოეზიის საგანძურის კარებთან თუ დადგება.

ამას გარდა ვიღაცამ დაბეჭდვის დროს უკანასკნელი ფრაზაც დამიმახინჯა, მე მაქვს:

სიცოცხლეშიც, საფლავშიაც
შენთან ერთად, შენთან ერთად"

ვიღაცამ კი გამისწორა

აქაც, იქაც შენთან ერთად!.."

რა არის ეს „აქაც იქაც" ეხლაც არ მესმის.

დიდ მგოსანს სწყინდა, რომ ხალხი ამ უხეირო ლექსს მღეროდა და ამის გამო გაზეთ „თემში"მოათავსა კიდეც წერილი და ეშვეინიერი ლექსიც „ეხოლოდ შენ ერთს"-ის თემაზე, ეს იმღერეთო.

მაგრამ უცნაურობა: აკაკის თითქმის ყოველი ლექსი მეორე დღესვე სასიმღეროთ იქცეოდა და ეს თვით მის მიერ რეკომენდებული „მხოლოდ შენ ერთის" სამაგიერო, ხალხმა არ იმღერა.

თურმე ხდება ლიტერატურაშიც ასეთი კურიოზები.

მე მგონი, კარგი იქნებოდა ახლა მაინც რომელიმე ჩვენ კომპოზიტორს მიექცია ყურადღება აკაკის დასახელებულ ლექსისათვის და გადაეტანა სამღერლად შესაფერ მუსიკაზე.

ამით, სხვა არა იყოს რა, პოეტის სურვილს შევასრულებდით. მაგრამ დაუბრუნდეთ კახეთს.

ივლისის 20 ცოტა ღრუბლიანი იყო, იქა აქ ცრიდა კიდეც, მაგრამ ქარი არა ქროდა, გრილი და სამგზავროდ საამური დღე იყო.

დილა ადრიან ჩავსხედით ეტლში: აკაკი, ქართ. დრამის მსახიობი ელო ანდრონიკაშვილი, განსვენებული ნიკიფორე მამინაიშვილი (ადგილობრივი ქალთა გიმნაზიის დირექტორი და წერა-კითხვის განყოფილების თავმჯდომარე) და მე.

მე და ელოს წარმოდგენა უნდა მოგვეწყო.

ეტლი დაიძრა და აკაკიმაც დაიწყო: რა არ გვიამბო, ვან იციის! ბევრი ფანტაზია ერია მის ნაამბობში, მაგრამ ყურადღებას ვერ მოაშორებდით, რადგან ტკბილის და ზოგჯერ გესლიანი ჰუმორით იყო მოთხრობილი.

ჩამოვწერ ზოგიერთს:

მოწაფეობისას მე და კირილე ლორთქიფანიძე ერთ სკამზე ვიჯექით გიმნაზიაშიო, რუსული კარგად არ ვიცოდით, ბევრი სიტყვები არ გვესმოდა, და, თუმცა ვცდილობდით ჩვენი სიტყვით მოგვეთხრო, მაგრამ ხშირად უაზროდ ვზეპირობდითო.

ერთხელ ისტორიის გაკვეთილი იყო და უნდა მეამბნა რუსეთის და შვეციის ომის ამბავი, პეტრე დიდის და კარლოს XII შეტაკებიდანო. დავიწყე ძალიან მარჯვედ და ბოლოს იმით გავათავე, რომ ვთქვი: „Русские войска разбили шведов под предводительством Пуха и Праха"-მეთქი.

„რაო" წამომწვდა მასწავლებელი და რომ კიდევ გავუმეორე, კეთილი კაცი იყო და კი არ გამიჯავრდა, სიცილი აუტყდა. ამ დროს კირილემ ჩამჩურჩულა: „რა ღმერთი გაგიწყრა „Пух როგორ არ იცი რა არისო?

— რა არის მეთქი?

„Пух"-ი ბურტყლს ქვია, აგერ ბაზარში რომ ჰყიდიან".

ჰოო „Прах"-ი რაღა არის მეთქი?

Прах-იო? პრახი არც მე ვიცი რა არისო.

— აბ ასეთი გაწვალებით ვსწავლობდითო.

შემდეგ გადავიდა მის ბიძაშვილს ბეჟან წერეთელზე. ბეჟანი მამულების მომხვეჭი კაცი იყო და ამას თავისებურად დასცინოდა აკაკი.

— ბეჟანმა არც მე დამზოგა და ეზოზე ადგილი ჩამომიჭრაო, მაგრამ ამისათვის სასამართლოსათვის არ მიუმართავს, საჩივარი კი არ გაუბამს, სულ სხვა ხრიკს მიმართაო. ბეჟანს ბევრი ღორები ყავდა, ზამთარში გადმოუშვებდა ამ ჩემს ეზოში და ღორები აჩიჩქნიდნენ მიწას. ვეხვეწებოდი, ნუ მიოხრებ ეზოს შენის ღორებით, მაგრამ ბოდიშს იხდიდა, ბიუმა თვალი ვერ მიატანაო და სხვა. ეზო რჩებოდა აჩიჩქნილი. დიდ მარხვაში გავიხედე, დილა ადრიან ამდგარა ბეჟანი და ამ ჩემს ეზოში იქით აქეთ დაიარება. გამიკვირდა, რად აურჩევია დილის

მოციონისათვის ჩემი ეზო, მაგრამ ამ სეირნობის მიზეზი მხოლოდ ნაღდგრმევს გავიგე, როცა ჩემს ეზოში მშვენიერი სიმინდი წამობიბინდაო. თურმე ნუ იტყვი, ბეჟანი რომ დასეირნობდა, ჯიბეში სიმინდის მარცვლები ჰქონდა ჩაყრილი, ჯიბეები გახეული ჰქონია, რომ დადიოდა ღორების ნაქუჩზე სიმინდს თესდა და საყანე ადგილს იფლობდაო.

რა გვეთქმოდა აკაკის ამ ოხუნჯობაზე, კარგი მოგონილი იყო.

შემდეგ გადავიდა უფრო საზოგადო საკითხებზე და მაშინდელი ინტელიგენცია და თავადაზნაურობა ბევრ რამეში გაამტყუნა: უშნოები არიან, უნიათონიო და ერთი მაგალითი მოიყვანა თავადაზნაურთა საზოგადოებრივი საქციელისა.

საქართველოში რომ ნიკოლოზ I ჩამოვიდა, ყველგან დიდის ამბით მიეგებნენ და განსაკუთრებით ქართლ-კახეთის თავადაზნაურობა, ერთ სადილზე ისე გაამხიარულეს, რომ კარგად გამოათვრეს კიდეცაო. მთვრალმა იმპერატორმა განუცხადა მასპინძლებს, რომ „ისე ვარ კმაყოფილი თქვენის დახვედრით, რასაც კი მთხოვს ჩემი სასიქადულო ქართველი თავადაზნაურობა, მზად ვარ შევასრულოვო“. დიდი მადლობა გადაუხადეს და თვითმპყრობელის ყოვლად შემძლე სიტყვა გულში ჩაიდვეს. მეორე დღეს წარუდგა ნიკოლოზს დეპუტაცია და მოახსენა, რომ „ჩვენ ვერ გავბედავდით ამ თხოვნით მოგვემართა, მაგრამ თქვენმა მეფურმა სიტყვამ და დაპირებამ გაგვაბედინაო“. ნიკოლოზი აცახცახდა თურმე ამ სიტყვებზე, როგორც შემდეგ გამოირკვა, ეგონა თავადაზნაურობა საკუთარ მეფეს მოითხოვს, ავტონომიურ დამოუკიდებლობას მოიწადინებსო და მზად იყო კიდეცო, რადგან მეფურ სიტყვას ვერ გადაუვიდოდა და სულ თავბედს ეწყევლიდა, ეს რა მივქარეო, მაგრამ მოტყუვდა, რადგან თავადაზნაურობამ დიდი ბოდიშით, დიდი მოიარებით თხოვა: „მარილზე დიდი ბაჟია დადებული და გთხოვთ შეგვიმსუბუქოთო“. აი ხომ ხედავთ, ქართველებს თხოვნის შნოც არა გვაქვსო, ნაღვლიანად დაამთავრა აკაკიმ.

ამ ამბებში თურმე უკვე ყვარელს ვიყავით მიახლოებული, მომხიბლავ საუბარში არც კი შეგვიმჩნევია. უეცრად ჩვენს ეტლს ორმოციოდე ცხენოსანი შემოერტყა და ეტლი შეგვი-

ჩერა. მართალი გითხრათ, პირველ ხანად შეეკრთი. იმ არე-მარეზე იმ ხანად ყაჩაღობა იყო და მეგონა თუ თავს დაგვესხენ, მაგრამ სანამ რასმეს მოვისაზრებდი, ცხენოსნები ელვის სისწრაფით ცხენებიდან ჩამოხტნენ, ერთი ტანმორჩილი კახურ ჩოხა-ახალუხით გამოწყობილი, თავზე ნაბადის ქუდით, წინ წამოდგა და მშვენიერის მჭექარე ხმით აკაკის მიესალმა.

აკაკის საუბარმა სულ გადამავიწყა, რომ ყვარელს ასზეიმოდ მივდიოდით და, ცხადია, ყვარელის მოსახლეობის წარმომადგენლები აკაკის შემოეგებებოდნენ.

იმ წამსვე ეტლიდან ჩამოვხტით ყველანი, მხოლოდ აკაკი ფეხზე წამომდგარი ჩავტოვეთ ეტლში.

საუცხოო სურათი იყო. ეს ჭარმაგი ადამიანი, მაღლიდან გადმრმყურე, ეტლში გამართული, მართლა რომ ბიბლიური ფიგურა დიდი პოეტისა და ქვევით, ხალხის წარმომადგენელი დელეგაცია, რომელიც შეფრფინვით შეჰყურებდა საამაყო ადამიანს; ნიავი ოდნავ აქანებდა აკაკის ჭაღარა ფაფარს, გარინდულ ბუნებაში კი სუფევდა პათოსიანი, მაგრამ დროის შესაფერი, მშვენიერის ქართულით ნათქვამი სიტყვა ტანმორჩილი ადამიანისა.

მან მოიხსენია, სხვათა შორის, რომ სახელოვან ილიას სოფელი ბედნიერია, როცა ეგებება სასიქადულო აკაკისო და მჭევრმეტყველურად შეამკო ორი დიდი კაცის სახელი.

შევატყვე, რომ აკაკის ცრემლი მოერია და თითქოს სულ გამოიცვალა. ეს აღარ იყო ის აკაკი, აგერ რამდენიმე წუთის წინად ისე შინაურულად რომ გვიამბობდა უცხო რამეებს.

აქ მისი ნაკვთი არამც თუ ფიზიკურად, არამედ მორალურადაც თითქო მაღლა დადგა.

დანაოჭებულ სახეს თითქო სიხარული გადაეფინა, მაგრამ ოდნავ სევდაც, შეიძლება განუხორციელებელ სურვილთა გამო, მაინც დაეტყო.

განა აკაკიმ არა სთქვა:

„მაგრამ ეჰ, კმარა, სჯობია,
ფრთა შევაკვეცოთ სურვილსა:
თორემ რა მოჰკლავს უძლეველს
მამულიშვილის წყურვილსა!“.

დიდი მოჭირნახულე იდგა ჩვენს წინ. გამჭრიახი და მომავლის იმედით გაამაყებული, მაგრამ პირადად თავმდაბალი და ლმობიერი.

მახსოვს, იქვე საპასუხო სიტყვაში შემდეგიც გაურია: „ჩემი თავიც, ილიას თავიც მხოლოდ აჩრდილია იმ მომავალ გმირებისა, რომლებიც მომავალში თქვენგან გამოვლენო“...

წარმოდგენის დროს წვიმა წამოვიდა, მაგრამ მოზღვავებული ხალხი არ დაშლილა და არც აკაკი დაძრულა თავის ადგილიდან, ქოლგა მოართვეს და ამ კარავიდან გულ-მოდგინეთ ისმენდა ილიას „დედა და შვილს“.

ვახშმად ძალიან გამხიარულდა. ჩაჯდა გლეხებში და მრავალი მოსწრებული სიტყვა უძღვნა. ლექსებიც წაუკითხა, გაუშინაურდა და გაიშინაურა ისე, რომ ერთმა მოხუცებულმა გლეხმა, მახსოვს, ასეთი ექსპრომტიც უძღვნა:

„ზამთარში შაშვი რომ გალობს,
ზაფხულში — შვილო-გოგია,
მეცა ვთხზავ ლექსებს, მაგრამ
შენი ლექსები სჯობია!“

აკაკიმ ამაზე ბევრი იცინა.

და ჩვენც ეს მოგონებანი შევაჩეროთ მისი დაუვიწყარი ხიცილით.

სიღუეჯი ნიკო დადიანისა[1]

შვილის გახსენება

სახელი

მე ვსაუბრობ მამაჩემზე.

მისი ჩვეულებრივი სახელია ნიკო დადიანი. ოფიციალური—ნიკოლოზ ტარიელის-ძე დადიანი. მწერლობაში ხელს აწერს „ნ. დადიანი", იშვიათად—„ნიკო მეგრი" ან ინიციალებით—„ნ. დ." საზოგადოებაში კი თანამედროვენი ეძახიან: „დიდი ნიკო", „ნიკო ფილოსოფოსი". სხვა სახელი და სხვა ფსევდონიმი, ან სახელწოდება მას არა ჰქონია არც საზოგადოებრივად და არც შინაობაში.

გარეგნობა

გარეგნულად მაღალი, წარმოსადეგი კაცი, ცოტა ბეკებში წახრილი. არც მსხვილი და არც წვრილი. ბრგე შესახედაობისა, მკვრივი ტანის პატრონი.

თმა-წვერ ულვაში ქერა აქვს. განსაკუთრებით თმა კარგათ მოწეული სიმინდის ფერი და ბუნებრივად ისეა დაკულულებული „ღელავს, ბზინავს ოქროს ფერად", თუმცა თან ისე რბილია და სალუქი, რომ თვით ხშირი საკარცხელიც იოლად იგნებს გზას მის სიხშირეში, მაგრამ გარდავლის შემდეგ თმა ისევ თავის-თავად ხუქუქდება.

წვერ-ულვაში უფრო მუქია და ისიც ბუნებრივად დაკრაკნილი. წვერი ოთხი თითის დადებაზე თუ იქნება წამოზრდილი და ულვაშები... კოკობი ულვაშები, რომ იტყვიან, სწორედ ეს უნდა იყოს.

---

[1] ამ მოხსენების ნაწილი წაკითხულ იქმნა ჩვს მიერ 1922 წ. ნოემბრის 2-ს ქ. თბილისის ხელოვნებათა სასახლეში მწერალთა მორიგ საღამოზე და მოსკოეში 1903 წ. სტუდენტთა წრეში.

წვერ ულვაშს შუა უცხოდ შემალული, ოდნავად გაპობილი, მეწამული ბაგე, რომლის ზემოთა ნაწილიც ქვემო სიბრძნის ბალიშს მყუდროდ ასვენია.

ყველა ამათ თავს ადგას კარგა მომაღლო ცხვირი, ცოტა კეხიანი, რომლის ზემოთაც მოთავსებულან თაფლის ფერი, ზომიერი, მაგრამ ცოტა მტკივნეული, ცოტა ელამიც, მხოლოდ მაღალი ნებისყოფის გამომთქმელი თვალები...

— თვალები იმისათვისა მაქვს დაზიანებული, რომ ბავშვობაში სოფლად მხრჩოლავ ქონის სანთელთან მიხდებოდა კითხვა. ხშირად ბუხრის ცეცხლის სინათლეზე და ზოგჯერაც უბრალო კერიის ცეცხლის შუქზეო. — იტყოდა ხოლმე.

ამისათვის სათვალეებს ხმარობს, „პენსნეს", უფრო კვამლის ფერს მზის სხივთა შესანელებლად. ისე კი მხედველობა კარგი აქვს და უსათვალოდ მეცადინეობს.

თვალებ ზემო, წარბები თითქმის არა ჩანს, ქერა ბუსუსები ნატიფ შუბლის სითეთრეს ეთხზვება, მხოლოდ ეს შუბლი... აი აქ მართლაც დიდი სიმაღლეა.

წინ კარგა ძალზე გამოწეული, ზევით კოხტა ფერდობივით შემრგვალებული, ფართო მოედანი ნიჭისა და გონიერებისა, გახსნილი და გადამტკიცული.

მხოლოდ ხანდაზმულს უკანასკნელ ხანებში დააჩნდა ორი ღრმა ნაკვალევი...

ეს შუბლთან და... ულვაშ-ზემოც ცხვირის ნესტოსთან ღრმა, მაგრამ შერბილებული.

მთელი სახე კი მსხვილ-ძვლიანი, ფართო, ყველგან სიმრგვალეა დამთავრებული და სრულყოფილი.

თავის ქალის სიმრგვალე კი ისე დიდია, რომ მისი ქუდი ბევრს არავის დაეხურება: სახეზე ჩამოეფხატება უთუოდ.

მთელი გამომეტყველება სახისა თითქო მუდამ ოლიმპიური სიმშვიდით არის მოცული და ესეთ აღნაგობის ამ ქვეყნიურობას თუ აცხადებს, ეს მისი საკვირველი ხელები.

ნატიფი, მოგრძო, გამონაკვთული, მართლა ბროლის თითები; მოქნილი და საზრისიანი. პოეტურ ფრჩხილთა სადაფი, ვარდისფრად რომ აკვიებია...

ეს თითები ღირსია, რომ დავით წინასწარმეტყველის ქნარს აეღერებდეს. ან ეპყრას:

„მინა რხეული“.

გულის სახე

მამა თავის დროზე ერია იმ კომისიაში, რომელიც „ვეფხის-ტყაოსნის“ დიდ-გამოცემას — გ. ქართველიშვილის — რედაქციას უკეთებდა. ბევრ ყალბ ადგილებს ააცდინა, თურმე, გამოცემა და საერთოდ დიდი გაკვირვება და მოწონებაც გამოიწვია დამსწრეთა შორის ქართული ენისა და ისტორიის ცოდნით, მაგრამ შემდეგში გამომცემელთ ბევრი რამ გასწორებული მაინც გაუსწორებლად დარჩენოდათ და სხვათა შორის, მახსოვს, ფრაზა „ლახვარი გულსა ხეული“ მამას დიდათ აღელვებდა.

მამას აზრით უნდა ყოფილიყო „ლახვარი, გულ-სახეული“, ე. ი. გულის სახის მსგავსი, გულის მსგავსად გამოსახული ლახვარი. თორემ უკვე გახეულ გულში ლახვარის დასობა ამ ტაეპისათვის უაზრობის გარდა დიდი სისასტიკეც არის და არა ვგონებ ამას რუსთველი ინებებდაო. მაგრამ ეს სხვათა შორის. ეს ცოტა წინ წარბენა...

მიხრა-მიმოხრა დინჯი აქვს, დარბაისლური, აუჩქარებელი. სიარულიც ეგეთი, ცოტა მოღლილი.

ტანს მუდამ ევროპიულად აცვია: შავი სერთუკი, ან გრძელ „პალმერსტონი“ (ინგლისური ყაიდისა). სიჭაბუკეში პაჭანაკებიან, ნაცრისფერ შარვალსაც იცვამს, შავი ყაითანი რომ აქვს იქით-აქეთ გენერლის „ლამპასებივით“ ჩაყოლებული. არის ამის სურათიც. შემდეგში კი ზემოხსენებულად აცვია და თავზედაც უმეტესად ევროპიული შავი „ქვაბუნა“ ახურავს. ზოგჯერ გრძელი, ბზინვარე ევროპიული ცილინდრი.

კიდევ ერთი გახსენება მხოლოდ ეხლა პატარა კურიოზის.

დიდი მთავარი მიხეილი

დ. ზესტაფონის სადგურის პერონზე შავს სერთუკში, ხელზე მოსასხამ გადაგდებული თავზე გრძელ ცილინდრ დახურული, მამა დასეირნობს. მატარებელმა ჩამოიარა და სადგურთან შესდგა. თურმე მაშინდელი „ნამესტნიკი“, მეფის მოადგილე,

ანუ ნაცვალი, დიდი მთავარი მიხეილი, მიმავლობს თავის ამალით.

მამას არ გაუგია და არც ქუდი მოუხდია. ვიღაც რგანელ ვლეხს ელაპარაკება.

„ნამესტნიკს“ შეუმჩნეია მამა, მისი ცილინდრ-ქუდის მოუხდელობა და... უკითხავს: ვინ არის, სოციალისტი ხომ არ არისო... შექმნილა სწრაფი გამოძიება, და შეშფოთებულან მამას მცნობნი. მამასათვის არ გაუგებინებიათ, ისე აუხსნიათ მამის ვინაობა „ნამესტნიკის“ ადიუტანტისათვის. ამათაც მოუხსენებიათ დიდი მთავრისათვის და შეკითხვიან — მოგვაროთ თუ არაო, მაგრამ ვითომ მიხეილს უთქვამს:

„ოსტავტე, ვიდიტე მირნო ბესედუეტ დოლჟნო ბიტ სო სვოიმ ბიეშიმ ილი ნასტოიაშჩიმ კრეპოსტნიმ“! [1]

ეს ამბავი დეკ. ღამბაშიძის გადმოცემულია.

იგი თურმე შემდეგში ეხუმრებოდა მამას: —გიშველა დადიანობამ, თორემ უსიამოვნებას მოგაყენებდნენო და ესაყვედურებოდა დაუდევრობას.

მამას მაინც შემდეგშიაც ცილინდრის ხმარება არ გადაუგდია. თუმცა ისეთი უცხო ხილი იყო იმ დროს, და შეიძლება, ზოგიერთთა შორის, სიცილის გამომწვევიც.

კიდევ მეორე ეპიზოდი მამას დაუდევრობისა:

ფითელი პარასკევი

ეს უკვე ჩემსობას. მამას ძალიან უყვარდა ეკლესიაში სიარული. გამოჩინებული წირვა-ლოცვა, გალობა, არქიელის შემოსვა, რელიგიური ცერემონიები. მაშინდელ თბილისელ სემინარისტს უთუოდ ბევრს ახსოვს ხშირად მათ ეკლესიაშიც ჩვენი ოჯახის ბევრი ნაკვთი: მამა, მის გვერდით მისი შვილები, ე. ი. ჩემი და, ჩემი დის მარიამ ანჩაბაძის აღმზრდელი და ჩვენი უფროსი მეგობარი, მაშინ გაუთხოვარი, ფაღავას ასული ნატა და ჩვენ ორნი და-ძმანი, მე და მაშო. ეს ოთხნი უკლებლივ ვდგევართ წირვაზე, ან მწუხრზე და განკრძალვით ვისმენთ ზღვდელ-მოქმედებას.

[1] დაეთხოვეთ, ხომ ხეღავთ მშვიდობიანად ემუსაიფება თავის ყოფილს, ან ეხლაც მის დროებით ვალდებულ გლეხსაო.

მამა მართლაც სულიერად განგეშორდა თითქო და ჩვენთან აღარ არის. იგი თითქო მართლა „ამაღლდა ზეცად". გამომეტყველება შორს არის და სულ სხვა იერით გაშუქებული.

ჩვენ დანარჩენებს გარეგნობა გვიპყრობს მხოლოდ: ზიზილ-პიპილები, კმევა, სამოსელი, გალობა და სხვა. გვებეზრდება ეს გაწმოდიალებული, გაჭიმული არქიელის ლიტურგია. მამას კი ეტყობა, — ეს ეხლა ვატყობ, რომ ნამდვილად განიცდის დიდს განდეგილობას, დიდს დარჩენას თავის თავთან.

ჩვენც გვიპყრობს ასეთი მდგომარეობა მამისა და კიდევ უფრო განკრძალვით და სასრებით შევცქერით ამ ჩვენთვის არაფრის მთქმელ ბრჭყვიალა ხატებს, მოლაპლაპე ლამპრებს და წმინდა სანთლებს.

წითელი პარასკევია.

ქ. თბილისში ეს დღე იმ დროს საპარადო დღეთ იყო მიჩნეული: ნამესტნიკი, გენერალიტეტი, ჯარი საპარადო ფორმით გამოწყობილი, ეკლესიაში და ეკლესიის გარშემო იყვნენ დამწკრივებულნი. საყდარშიაც მხოლოდ შერჩევით უშვებდნენ „დიდთა ამა ქვეყნისათა".

დღის 2 საათზე გამოჰქონდათ გარდმოხსნა მაშინდელ ეგზარქოსის კარის ეკლესიიდან და მიასვენებდნენ სიონის ტაძარში დიდის გამოჩინებით.

მამაც მოვიდა დანიშნულ დროს.

კარებზე პოლიციელები დახვდნენ და არ შეუშვეს. — რა ამბავია? — საპარადოთ არა ხართ გამოწყობილიო. მამას ნაღელიანად გაეღიმა და უპასუხა: „განა ქრისტე საპარადოთ იყო გამოწყობილი, როდესაც ჯვარს ეცვაო". პოლიციელებმა გზა დაუთმეს ამ მათთვის უცნაურ კაცს.

გარეგნობიდან კიდევ უნდა მოვიხსენოთ მისი ხმა:

ცოტა ბარიტონალური, ლმობიერი, აუმაღლებელი.

მე არ მახსოვს მამას ყვირილი.

სამაგიეროდ, განსაკუთრებით საზოგადო კრებაზე, რომელიმე მკვეთრ წუთს მისი ხმა თითქო არ ამაღლებულა, მაგრამ საკმაოდ ძლიერდება და მისი ფოლადი აკვესებს ნაპერწკლებს.

აქ უკვე შეუვალი იყო მისი ხმა: მტკიცე, დამარწმუნებელი და დამშორჩილებელი.

მისი საუბარი ხომ განთქმული იყო თანამედროვეთა შორის.

ნეკროლოგში თავის დროზე „უმნიშვნელო მეგობარი“ სწერდა დაახლოებით ასე: „ნუთუ აღარ უნდა მოვისმინო შენი ტკბილი სასმინარი ქართული საუბარიო.“

რაღა თქმა უნდა, ეს საუბარი უმთავრესად საყურადღებო მით იყო, რომ იგი განმტკიცებული იყო დიდის ერუდიციით, შეუვალის ლოღიკით და მომხიბლავი აღმაფრენით.

მომხიბვლელობა კი მთელს მის აღნაგობას უხვად ჰქონდა მიფენილი და ძნელად შეხვდებოდით ისეთ კაცს, როგორი წრისაც, როგორი ცოდნისაც არ უნდა ყოფილიყო, რომ ერთხელ ენახა მამა, შემდეგ საათითაც არ დარჩენილიყო და ხელმეორედ არ მოესურვებინა მასთან ყოფნა.

იმიტომ იყო, რომ ცა და ქვეყნის ხალხი ეხვია მუდამ გარს. მაგრამ ამაზე შემდეგ.

ეხლა სად იყო ეს კაცი აღზრდილი, რა შთამომავლობისა და რა წრეში ტრიალებდა?

შთამომავლობა

როგორც ვიცით, ეს იყო დადიანი. საზოგადოდ კი, მოგეხსენებათ, საქართველოში დადიანი თავის დროზე წარჩინებული გვარი იყო. ჩვენს მატიანეს ბევრი ახსოვს ამ გვარის რჩეულთაგანი და მათ შორის განსაკუთრებით თამარ მეფის თანამედროვე ვარდანი, გმირი ცოტნე, დიდი ლევანი, კაცო,[1] დიდი ნიკო, ეს მეორე, ანუ უკეთ პირველი მამაჩემამდე, სამი შესანიშნავი შვილის პატრონი — გიორგისა, ბესარიონისა და პეტრესი, რომელთაც, იონა მეუნარგიას სიტყვით, სამეგრელოს მთავარი ხუმრობით „სამთა ძმათა მუშკეტერთა“ ეძახდა თურმე. დასასრულ, თვით უკანასკნელი მთავარი სამეგრელოსი, დავით დადიანი, კაცი მეტად ჭკვიანი და განგებიანი. ამათ გარდა ჭყონდიდელები სხვადასხვა ეპოქისა, რომლებიც უმეტეს ნაწილად დადიანთა საგვარეულოდგან გამოდიოდნენ და იყვნენ მწიგნობარნი, საერთო და საღვთო სჯულის მეცნიერნი და ნიჭიერი მქადაგებელნი.

---

[1] პირველი მთავარი სამეგრელოსი ჩიქვანთა დინასტიიდან,

ასე რომ, დადიანთა საგვარეულოში ტრადიცია კულტურისნობისა საუკუნოებით გადმოდიოდა ერთის თაობიდან მეორეში და ღრმად ჰქონდა ფესვები გადგმული.

მე-17 საუკუნეში დადიანების, ვარდანიძე — ლიპარტიანთა, დინასტია შესწყდა ვაჟების მხრივ და დადიანობა ხელთ იგდო ჩიქვანმა, მაგრამ მთავრის სასახლის და მისი მოგვარეთა ტრადიცია მაინც არ შეცვლილა და ჩიქვანებიდან წამოსული დადიანებიც ისე იდგნენ კულტურის და პოლიტიკის სიმაღლეზე, როგორათაც მათი მეწინავენი.

ამგვარად იმ გამონაყოფ შტოსაც, რომელსაც მამა ეკუთვნის, მართებდა დაცვა ნაანდერძევ ტრადიციისა და ამ ნაკვალევზე შექმნა ახალის ღირებულებისა.

ასე, რომ ამ ოჯახშიაც მისდევდნენ საერთოდ მწიგნობრობას, ჰქონდათ ძვირფასი ბიბლიოთეკა, ძველ ხელნაწერთა და მანუსკრიპტთა, რომელიც უკვე მამაჩემის სიკვბუკეში დაიწვა და ეგრე სავალალოდ ჰქონდა მამას მთელ თავის სიცოცხლეში. განსაკუთრებით ერთი წიგნი „ნებროთიანი", რომელიც დიდათ შესანიშნავი ისტორიული რამ განძი იყო თურმე და რომელიც შემდეგ აღწერა მამას გადმოცემით თეოდორე ჟორდანიამ თავის „ქრონიკაში".

მისდევდნენ შაირთ-მთქმელობას, ლხინის დროს ზმებს და მუნასიბებს, გალობას, მშვიდობიანობის დროს უცხო წიგნთა თარგმანებას და სხვა.

აგრეთვე კანონმდებლობის ცოდნას, მის ცხოვრებასთან შეფარდებას. ეს უფრო იმიტომ, რომ მამას პაპა, ანუ იმერულად რომ ვთქვა ბაბუა ალექსი, იყო უზენაეს სასამართლოს თავმჯდომარე და მამა კი ტარიელ — მდივანბეგი და მოურავი იმ დროის მთელი სენაკის მაზრისა, გარდა ეგრეთ წოდებულ საჭყონდიდლოსი — აბაშა, სეფიეთი და სხვ. — რომელიც ხელ-შეუხებლივ ეკუთვნოდა ჭყონდიდელს.

მაგრამ რაღა თქმა უნდა, ამ ოჯახშიაც უფრო სამხედრო სული ტრიალებდა: თოფ-იარაღი, საქმენი საგმირონი, ფალავნობა, ცხენოსნობა და სხვ. ამგვარი იყო, აგრეთვე, საუკუნოებით გალაღებულ ფეოდალთა სულსა და გულში ბევრი უცნაურობა, ბევრი უდიერობაც, ბევრი უსამართლობაც.

ხსენებულ შტოს მამამთავარი, რომელიც სხვა დადიანთა შტოებზე უფრო ადრე გამოეყო მთავრის სასახლეს, იყო გიორგი.

კაცი გოლიათი სანახაობის, დიდი მრისხანე, დაუნდობელი, მაგრამ ეგეც მწიგნობრობაში გაწვრთნილი და უფრო კი, თურმე, დიდი სტრატეგი თავის დროისა, დიდი სარდალი, შემმართებელი და სწორუპოვარი მხედარი.

გიორგი ენათესავებოდა ბაგრატიონებს. მისი დედა იყო ბაგრატიონის ქალი და ამბობენ თეიმურაზ მეორის დროს, მის დასახმარებლად, რომელიღაც ბრძოლაში მონაწილეობა მიიღო და თავი დიდად ისახელაო.

ხსოვნას შერჩა ერთი ნაამბობი, გიორგის ერთგვარად დამახასიათებელი:

აღდგომის წირვა

აღდგომის დღეს თავის ამალით წავიდა გიორგი წირვაზე. სოფლად აღდგომის გამთენია სწირავდნენ ხოლმე, მაგრამ გიორგის, თურმე, მეტად დააგვიანდა, რომ მივიდა, წირვა დაწყებული დახვდა. ფრიად იწყინა, მღვდლის დასჯა მოინდომა, მაგრამ სხვა ვეღარაფერი მოახერხა და მღვდელს თავიდან დააწყებინა წირვა. აცახცახებული მღვდელი ერთ ხანს უარზე იდგა, ისიც შეჰკადრა — ქრისტიანულის ტიბიკონით ერთსა და იმავე დღეს, ერთსა და იმავე ტრაპეზზე ორჯერ მსხვერპლის შეწირვა (ზიარება) ერთსა და იმავე მღვდლის მიერ არ შეიძლებაო, მაგრამ მრისხანე ბატონის ბრძანებას აბა საით წაუვიდოდა და — დამორჩილდა. მით უფრო, ეგეც ყმა იყო გიორგისა. წინათ, ბატონყმობის დროს, ზოგიერთი ყმის ოჯახს მღვდლობა ემართა, თითქო ბეგარასავით, და ისინიც მღვდლობდნენ. მართალია, ეს აძლევდა ერთგვარ შეღავათს, მაგრამ რაკი ქოთანი ხარ, სულ ერთია, მექოთნე საითაც უნდა იქით გამოგაბამს ყურს.

ა ლ ე ქ ს ი — შვილი გიორგისა და პაპა მამასი.

ეს უფრო სხვა რიგის კაცი იყო თურმე. ეს უფრო დიდი გონების პატრონი იყო, უფრო პოლიტიკოსი, დიპლომატი, კანონების მცოდნე, უფრო მწიგნობარი, ერთის სიტყვით, ჩვენებურად რომ ეთქვათ, უფრო კაბინეტის კაცი, ვიდრე მხედარი და

აკი არც ეტანებოდა, თურმე, სამხედრო საქმეებს. მთავარ ლევანს ძალიან უყვარდა და მთელს სამეგრელოშიაც დიდი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი, როგორათაც ბრძენს, სამართლიანსა და ჭკუის საკითხავ კაცს.

მაშინდელი სამეგრელოს გონება, შინ და გარეთ მმართველი ხელი იყო ალექსი, ხოლო გმირულად ამოწვდილი, მტრის მამაცად მომგერებელი ხმალი — დიდი ნიკო, რომელმაც შემდეგში ისეთის სიდარბაისლით აგვიწერა პროზათ ფოთის აღების ამბავი და რუხის ბრძოლა.

მთავარი ლევანი ამ ორ შესანიშნავ მოღვაწეზე ამყარებდა თავის სამთავრო საქმეებს და თვით თავის დღეს ნადირობასა, ლხინსა და თავადებთან სტუმრობაში აღამებდა თურმე.

თანაც, თურმე, დიდი მათხოვარი იყო. ე. ი. რომ გეწვეოდა თავის ამალით—ჭამა-სმით ხომ გაგაწყალებდა. შემდეგ წასვლისას რაც მოეწონებოდა, უსათუოდ გთხოვდა ხოლმე: ცხენს, ძვირფას რამე ნივთს, ხატს, საქონელს, ქათამსაც კი, თუ ცოტაოდენი განსხვავებული ჯიშის იყო. სამეგრელოში ყველამ იცოდა ეს ამბავი. მაგრამ ბიჭი იყო და უარს ეტყოდა ვინმე, მხოლოდ ერთმა ფაღავამ უხერხა.

ფაღავას გედაური

ამ ფაღავას მეტად ძვირფასი ცხენი ჰყავდა. თავს ურჩევნოდა. ძუა-ფაფარს რძეში უბანდაო. მაგრამ ლევანის მოლოდინში ერთ საოცარ ზნეს შეაჩვია: თაველამი დაბმულ, დაღდასმულ მერანს ყოველ დილით ქაღალდს მოუტანდა თვალებთან და იმავე დროს სადგისს უჩხვლეტდა. ამ გვარად ცხენი ისე გაიწვრთნა, რომ არამც თუ დანახვაზე, ქაღალდის გაშრიალებაზედაც კი ყალხზე დგებოდა. ფაღავა კმაყოფილი იყო ცხენით და ულვაშებში ცბიერად იღიმოდა:

მობრძანდა ლევანიც. ქეიფი, ნადიმი, ნადირობა, მთელი კვირა. დადგა წასვლის დღე.

— ფაღუა,[1] ცხენს გიქებენ. უნდა წაგართვა.

— ინებე, დადია, შენი ჭირიმე! ჩემი თავი გენაცვალოს!

გამოიყვანეს ცხენი. შეკაზმეს, შებრძანდა მთავარი. იამა დიდათ მთავარს ცხენის სიკეთე.

[1] მეგრელად ფაღავას „ფაღუად“ გამოთქვამენ. შ. დ.

ფაღავა კი გულში იცინის, იცის რაც მოხდება. სიხარული ნაადრევია.

და მართლაც...

გზაში აგერ ხამი გლეხი წამოჩოქილა, ხელში არზა უჭირავთ.

მთავარი მიუახლოვდა, გლეხებმა გაშალეს არზები, უნდა მიართვან და... აი ამ დროს:

ცხენი ერთი შეხტა და შეტრიალდა, ყალხზედაც შესდგა და მხედარი, მიუხედავად მისი მთავრობისა, მიწას დაანარცხა.

დაუეჟილ მთავარს წყეველა ამოხდა ბაგეთაგან და შეჩვენება გაუგზავნა ცბიერ ფაღავას. ძლივს წამომდგარმა ბრძანა: ეს გაუხედნავი ურა უკანვე მიუგდეთ იმ შეჩვენებულსაო...

და აი ამგვარ კაცის მთავრობის დროს ალექსი, პაპა მამაჩემისა, ეხლანდურათ რომ ვთქვათ, ერთსა და იმავე დროს იყო საგარეო, საშინაო და იუსტიციის მინისტრი. მართლაც, ლევანის მთავრობის დროს სამეგრელო მოიცვა შედარებით მშვიდობიანობამ, წესიერების განმტკიცებამ, ქურდობისა და ავაზაკობის ალაგმვამ და აღმშენებლობითმა შემოქმედებამ, ამ ხნის განმავლობაში სამეგრელო არ ჩარეულა არავითარს არც საგარეო და არც საშინაო ავანტიურაში. თუმცა ამისათვის საკმაო მიზეზებიცა ჰქონდა. ამის უმთავრესი ხელის შემწყობი, მახსოვარნი იტყოდნენ, ალექსი იყოვო.

მათგანვე გამიგონია, რომ ალექსის სახელი სამეგრელოს საზღვრებს გარეშეც რომ გეხსენებინა, უთუოდ პატივითა და მოკრძალებით მოგეპყრობდნენო. მათვე მიამბეს შემდეგი პატარა ეპიზოდი.

კაცი შამფურზე

დედალოურში (იმერეთშია, ხონის ახლოს) თავად წულუკიძეს მეტად თავი გააბეზრა თურმე ერთმა მეგრელმა ქურდმა. წულუკიძემაც უშოვა დრო, დაიჭირა მეგრელი, გათოკა, მიაკრა დიდ სარს და ცეცხლს მიუფიცხა. ცეცხლმა რომ კარგა მოუჭირა, მეგრელმა დაიყვირა თურმე მეგრულად: „დოქვი, დოქვი, ალექსი პატენიჩქუაში კოჩი“ (დასწვი, დასწვი ალექსი ბატონიშვილის კაცო). წულუკიძემ რომ გაიგო, მაშინვე ხელი აიღო და გაანთავისუფლა. მეგრელმა იტყუა — ის არ იყო ალექსის კაცი, მაგრამ საფარად იხმარა და გასჭრა.

ალექსი ცხოვრობდა ს. ბერთემში, ანუ როგორც ახლა უწოდებენ ბეთლემში, მეტად კოხტა მდებარეობის არემარეში. ირგვლივ დობილოებით შეფენილი (მაღლარი ვენახით) გორაკები, ქვევით კარგა ფართეზე დაცემული „ატეხილი ჭალა“, მის მკერდზე ლაპსის-ლაზულის ფერი, ჭირხლივით ცივი მდინარე ტეხური და ტეხურის ძირობიანად ცამდე ამაღლებული მწვერვალი, რომლის მოედანზედაც დღესაც ზვიადათ გამოიყურება ისტორიული, ფარნაოზის დროის, ქუჯის ციხე. იმას ქვემოთ კიდევ ტეხურის მარცხენა ნაპირზე, სამხრეთით, ბერთემიდან ორ ნაბიჯზე, ალექსის ნასახლარიდგან ნახევარ კილომეტრზე, ნაქალაქევის სამკურნალო წყლები.

თვით ალექსის ეზო წარმოადგენდა შემდეგ სანახაობას: ეზოს შუაგულ, მომაღლებულ ალაგს ორსართულიანი დიდი სასახლე. ქვევით ქვის პალატი და ზემოთ ხის მკვიდრი წაბლის ფიცრით ნაშენი თორმეტი ოთახი, რომლის წინ და უკან ფართე აივნებია შემოვლებული. განსაკუთრებით წინა აივანია შესანიშნავი, რომელიც რამოდენიმე საჟენის სიერცეზე იშლება და აღმოსავლეთით სრულდება პატარა კარის ეკლესიით.

ეკლესიის წინ — ტრადიციული ცაცხვი. აქვს საჯდომები. ეს დარბაისელთა სასაუბრო და ზოგჯერ ალექსის სასამართლო დარბაზიც. სასახლის გარდა ეს კარგა მოზრდილი ეზო გადაქედილია კიდევ სხვა შენობებით. ასე რომ ერთის შეხედვით პატარა ქალაქი გეგონებათ. ამ სახლებს, რაღა თქმა უნდა, თავისი დანიშნულება აქვთ: სასტუმრო, სამუშაო, საფარეშო, სამოახლო და სხვ.

გარდა ამისა, აქვეა გარიგებული შესამჩნევი თავლა, საჯინიბო, ბეღელი, ხულა, სასიმინდეები, ბოსელი, ძაღლების სამოახლო და სხვ.

ამ გაშენებულს ეზოში ირევიან გარდა ბატონებისა, ბატონიშვილებისა, მოურავები, სახუცები, ბზინდარები, ბაზიერები, კურზუალები, საგარეო შინაყმები, ხაბაზები, მზარეულები (გაგესქუები), ფარეშები, მოჯალაბეები, ხელოსნები, დაგლახაკებულნი, გასალოსებულნი, კრეტინები და სხვ.

აქვე არიან გადიები, გამდელები, მოახლეები, ძიძიშვილები, შეზრდილები, ან ობოლი ღარიბი ნათესაების ქალები.

სავსეა ოჯახი.

და ვინ იცის, ეროსი ხშირად შემოეპარება ამ ფართე ეზოს რომელიმე ჩუმი კარებით, ან იქვე ეზოსთან ჩამომდინარე პატარა გურძემიის ხვინჭკნარით, სილას რომ რბილ ქვეშაგებად, თითქო განგებ, პირი მოუწმენდია.

ათქვირებული გოგოები, შეღერებული ვაჟები. ჭშვენიერი ელენეები და არა ნაკლები პარისები.

ამ ლაღ ბუნების ქვეშ... „მომხიბლავ მთვარიან ღამეს" გაშაბლონებულ სალექსო ფრაზის არ იყოს...

ცაცხვის ძირას დარბაისელნი მუსაიფობენ: ჩიბუხის მოლურჯო კვამლს მიუყვება მათი საუბარი საჭირბოროტო, საქვეყნო საკითხებზე.

ზეეით გაჩაღებულ სასახლეში დიდი ქალბატონი და სხვა მანდილოსნები ხელ-საქმობენ რაიმე საკირკიტოს, ოქრო მკერდით შეთხზულსა. ეს ან დაფარნაა, ეკლესიაში ბარძიმ ფეშხუმის გადასაფარებელი, ან გოძგარი, ქართული კაბის ღილებად გამოსადეგი, ან წუღა მესტის მოსირმვა. და ყველა ეს შეზავებულია რაიმე სადარბაისლო ქალური საუბრით, რომელსაც ოდნავ ჭორაობის ელფერი დაჰკრავს.

მოახლენი და გამდელნი კიდევ თავის საღამურ სამუშაოზე არიან მიჩენილნი: ვინ ბაჭბას პენტავს, ვინ საბნებს ჰკერავს, ვინ აუთოვებს, ვინ აბრეშუმის შულოს ძაფს ფირფიტაზე ახვევს და სხვ. და აქ კი სრულიად გადაბდღიალებულა ჭორის წითელყვითელი ფართყვავილი. ვის არ გაუგონია „სამოახლოში" გამოთქმული „აზრი" და ვაი მას, ვინც აჰყოლია... სამოახლო ღირს ასაწერად მოკალმისაგან...

ქვევით ეზოში კი, სამზარეულოში, ისევ ფუსფუსია: ვახშმად ძროხა მზადდება, ინდაურის საცივი და შემწვარი ტაბაკები, აქვე მზადდება ძროხის ბეჭი, გუფთად გატენილი, შეზავებული კოწახურით და სხვა და სხვა უცხო სუნნელით.

მეღვინე მარნიდან ღვინოს იღებს დოქებსა და პატარა „ნიტრებში".

ხაბაზი ლავაშს აცხობს და თორნის მჭადს ბადრ მთვარედ გამოიყვანს.

ვინც კი გადარჩენილია საქმიანობას, გამოფენილია ეზოში და მოახლეებს „ფუწის“ თამაში და „მუხანათობია“ გაუჩაღებია. მოისმის მათგან ახალგაზრდა, უდარდელი, „სიცილ-ტკვარცალი“.

სასახლის ცოტა მოშორებით კი სპეკს „შადაელა შაიდა“.

უფრო ახლო, ცაცხვთან, საგარეო შინაყმები მოლზე მიმსხდარან და ღიღინებენ უფრო არისტოკრატიულ სასიმღეროებს: „შავი შაშვი“, „გულო, შავ-გულო“, „არალო“, „სიქოული“ და სხვ.

მამა ტარიელი

მამა მომსწრე იყო ამ ამბებისა, ამ ცხოვრებისა და მგონი თვით ალექსისაც, ნახევარი სიყრმე აქ ჰქონდა გატარებული, მაგრამ მამა არ აყვა ცხოვრებას და ვერც მამაზე დააჩნია ეგოდენად თავისი კვალი ესეთმა ცხოვრებამ, როგორც შემდეგში დავინახავთ.

სამაგიეროდ ამ ცხოვრების ნამდვილი პირმშო შვილი იყო მამას მამა ტარიელი.

ალექსის 22 შვილი ჰყავდა თურმე, მაგრამ მათგან დაბოლოს 8 ქალ-ვაჟი შერჩა მხოლოდ და მათ შორის ყველაზე უფროსი ტარიელ, ანუ ტაია.

ეს იყო პირმშო ალექსისა.

და მან მშვენივრად იცოდა სამღვთო წერილი, „ეეფხისტყაოსანი“, თვით იყო შაირთა-მთქმელი, ზმათა გამჩარხველი, ტკბილი მგალობელი ეკლესიაში და სუფრაზე არა ნაკლებ ტკბილი მოღიღინე. ცხენოსანი, მოჯირითე, ომში შეუპოვარი, გამჭრიახი მხედარი და... მოყვარული ქალებისა.

ტანმორჩილი კაცი იყო თურმე, მაგრამ ჩასკვნილი, ბადრი სახის, საამური შავ-ტუხა ვაჟკაცი.

ხასიათით კი უწყალო იყო, არ ჰგავდა ალექსის ლმობიერებით და მის ყმებს სასტიკად ეპყრობოდა.

ერთხელ, თურმე, რომელიღაც გლეხს ცხრა მტკაველი ღორი მოსთხოვა საშობაოთ. არ ვიცი, შეუსრულდა თუ არა ეს სურვილი, მაგრამ თვით სურვილის გამოთქმას ეტყობა წადილი ადამიანის დატანჯვისა.

ერთხელ კიდევ გზაში მომავალს ძროხამ შებღავლა, თურმე, უბრძანა და ძროხას ენა ამოსჭრეს, იქვე, სასწრაფოდ დანთებულ ცეცხლზე, მწვადათ შესწვეს და როდესაც ერთი ლუკმა იგემა, მაშინ დამშვიდდა.

მაგრამ ესეთი ხასიათი სრულიად არ უშლიდა ხელს, რომ იგი სახელმწიფო მოღვაწე ყოფილიყო, და როგორც ზემოთ მოვიხსენიე, სჭეროდა საპატიო და საპასუხისმგებლო თანამდებობა. სხვათა შორის, გამიგონია, რომ ის დიდი მოწინააღმდეგე იყო თურმე რუსეთის შემოსვლისა სამეგრელოში და ეს ემჩნევა იმ მკაცრ კილოსაც, რომლითაც იხსენიებს მას ცნობილი ბოროზდინი თავის ნაშრომში სამეგრელოს შესახებ.

ამგვარად, მე დავასრულე ერთგვარი გენიალოგიური ექსკურსია მამას წინაპრებისა ვაჟების მხრივ. დამრჩენია გაკვრით მოვიხსენიო მისი წინაპარი ქალებიც. აქაც წარჩინებული გვარები, აქაც სხეულის დიდი სილამაზე. აქაც და უფრო აქ მწიგნობრობა, ხელსაქმე, სარისტიანობა ოჯახში, მკურნალობა, ღვთისმოსაობა და სხვ.

აი მათი გვარებიც:

გიორგის დედა იყო ბაგრატიონის ქალი.

ალექსის დედა — ნიჟარაძის.

ტარიელ — ტაიასი — მიქელაძის.

და მამასი — აბაშიძის.

ოთხი წარჩინებული სახლის შვილი ტრიალებდა თანდათანობით ხსენებულ ოჯახში და შემოჰქონდათ თავისი მამულდედულის სიკეთეც და სიდუხჭირეც, გემოვნებაც და აღზრდაც, თავისი გვარისა და ჯიშის კეთილშობილური სულგრძელობა და მხნეობა, მამაცობა, ან ფუქსავატური ამპარტავნება და მედიდურობა.

ყველა ესენი კი სტოვებდნენ თავიანთ ნაკვალევს და ამითი გროვდებოდა ამ ოჯახისათვის როგორც უარყოფითი, ისე დადებითი თვისებები, რომლებიც ამ ქალებს ახლდათ, აგრეთვე ის დიდი ზნეობრივი და გონებრივი საგანძური, რომელსაც ბოლოს უნდა გამოეთქვა თავისი ღირსეული და საუკეთესო სახე: —

ნიკო დადიანი.

მაგრამ ეს მუხლი ჩემი საუბრისა მთლად არ იქნებოდა დასრულებული, უკეთუ ჩვენ ცოტა არ დაუახლოვდებით ამ ნათელ ნაკვთს აბაშიძის ქალისას, რომელიც უშუალოდ იყო მისი აღმზრდელი დედაც, მისი პირველი მასწავლებელიც და მისი წარმტაცი საერთოდ მწიგნობრობისა და კერძოდ მეცნიერებისაკენ.

ქალი არამც თუ ჩვეულებისამებრ მცოდნე იყო ქართული ენისა, ვეფხისტყაოსნისა და სხვა და სხვა ხელსაქმისა, რომელიც თითქოს სავალდებულოც კი იყო მაშინდელი ქართველი ქალისათვის, არამედ საფუძვლიანად იცოდა თურმე, იმ დროის შესადარად, საქართველოს ისტორია, ეარსკვლავთმრიცხველობა, დიდი ხელთა, რომელიც მეტად რთულს, — მთვარისა და მზის, დრო და ჟამის ტრიალთა აღნუსხვის კომბინაციებს წარმოადგენს. ზედმიწევნით იცოდა საღმვთო რჯული, მაგრამ მარტო ისტორია და ლოცვები კი არა, არამედ დოგმატიური გამოკვლევანი და ყოველგვარი საეკლესიო წესები და ტიბიკონი... ეს ერომ, ზემდგომი სასულიერო პირნი უფრთხოდნენ მასთან გამოკამათებას და უბრალო სოფლის მღვდლები შიშით ცახცახებდნენ, წირვა-ლოცვაზე არა შეგვცდეს-რა, თორემ აბაშიძის ქალთან ხომ მოგვეჭრა თავიო. ორი მის მიერ მომზადებული მღვდელი თავის დროზე აკურთხა მეტად სასტიკმა ეგზამენატორმა გაბრიელ ეპისკოპოსმა. ერთი იყო სამეგრელოში — შესამჩნევი პიროვნება მის წრეში — მაქსიმე გოგინავა და მეორე იმერეთში — მიხეილ მჭედლიძე, ძმა ჩვენს ლიტერატურაში ცნობილი კრიტიკოსის და საზოგადო მოღვაწის ევსტათი მჭედლიძისა (ბოსლეველის). სწორედ ამ ევსტათიმ ესეთ ღირსეულ ადამიანის გარდაცვლისას, 1880 წ. ფრიად გულთბილი და სრულიად დამახასიათებელი წერილი მოათავსა მაშინდელ „დროებაში“.

განსვენებული ხომ აგრეთვე დიდი მცოდნე იყო ძველი კარაბადინებისა და ზოგიერთის უებარის წამლებისა, რომელთა შორის ზოგიერთი ამჟამათ თვით მედიცინასაც უწამებია.

ამგვარად, ეს ქალი წარმოადგენდა თურმე ისეთ ტიპს ქართ-

ველი ქალისას, როგორსაც მთელი მე-19 საუკ. ქართული ლიტერატურა მიჰგოდებდა და მიჰქვითინებდა.

მამაც აუჩივლდა ერთ თავის ლექსში — „დედების ძღვენი“ ასეთი ტიპის გადავარდნას და ამ ლექსის თავშივე ამბობს:

„ჩვენს „უდედობას“, ჩვენს უბედობას
არ აუჩივლდეთ აღარ გვარგია,
მიტომ, რომ აგერ დაიწყებს მხობას
ძველი „დედების“ რაც ამაგია.

რადგანაც:

„აღარ ახარებს ნორჩსა ყურებსა
მშობლიურ ენის ხმა მშობლიური:
აწ აღარ უკრავს ტკბილ ჩანგურებსა
ქართველი დედის ხელი ღვთიური“.

თავის თანამედროვე ქალს, მამას შეხედულებით, ახასიათებს:

„კაზმა-ჩაცმაზე მუდამი ზრუნვა,
უკადრისობა, ჯაფის თაკილი,
აშიკთა დევა, სულ მათთან ხტუნვა,
დღე ზანტი ძილი, ღამე ღვიძილი.
გრძელი კუდები, თმა ყავთ-ბუდები,
წელი ნაქაჯი, ჯინჭვლის ნამგვანი,
პუჭ-პუჭ-ჯღუბები, სქლად ნაცუდები.
ქლეთილ-გლესილი პირი და ტანი...“ და სხვ. [1]

სამაგიეროდ ძველი დედები ესე ჰყავს მამას წარმოდგენილი:

„სიტყვაში — სიტკბო, ხელში — საქნარი,
ჭკუაში — ცოდნა მართებულისა,
ქცევაში — სიბრძნე წყნარ-უკვეხარი,
გულში — წამება წმინდის რჯულისა,
აზრში — მამული, სახლი და შვილი,
განსჯაში — რწმენა წარმატებისა,
ფიქრში — ერის სვე, ერის წადილი,
ხელში — ბეჭედი ღვთის ხატებისა....

[1] XIX საუკ. 70-80 წლების მოდაზეა აქ ლაპარაკი.

ესენი ყველა ამკობდა ქალსა,
ქალსა დედასა და ქალსა ცოლსა“ და სხვ.

ასე რომ ამ სტრიქონებში კარგა გამოსჩანს პიროვნება დედა მისისა.

როდესაც მარიამ აბაშიძის ქალი შემოვიდა ტაიას ოჯახში, ოჯახის მსვლელობამ სულ სხვა სახე მიიღო: გარეგან, შინაგან. ის კუთხე — ძგიღეები უსამართლობისათვის რომ ამოშვერილ იყვნენ, თითქო ხელოვანის ხელით გადაიხერხა და მომრგვალდა, ის საჩხვლეტი ისრები ფუყე ამპარტავნობით წინ რომ იყო გამოწეული, უქმად, გადავარდა და ის მეტეტები და სოკოებიც ცრუმორწმუნეობით რომ იყო აღმოცენებული, ნელი-ნელ აღმოიფხვრა, რადგან ოჯახში დაისადგურა სათნოებამ, ლმობიერებამ, მიტევებამ ერთის მხრივ, თავის დროის ცოდნამ, მაღალმა გონიერებამ, მტკიცე ლოღიკამ მეორის მხრივ და თანდათან განქარდა საწყვდიადო უკეთურობანი.

ამ სახლში ამიერიდან აღარ ჰქონდა ადგილი ძალმომრეობას, განუკითხაობას, მეძავობას, ეს ყოველივე შეცვალა ზნეობის გამტკიცებამ, სისპეტაკემ და სამართლიანობამ.

ათასი მლოცველი გაუჩნდა მარიამ აბაშიძის ქალს. სულიერად შეჭირვებულნი, ნივთიერად დაზარალებულნი, ადამიანთაგან შევიწროებულნი, სხეულით დაავადებულნი. ყველანი „აბაშიხე“-სთან ჰპოვებდნენ შვებას.

ჩვენ ქვემოთ დავინახავთ, რომ ამ ღირსეული ქალის სასახელო შვილს მის სიცოცხლეში არც ერთი დედის მიერ შთანერგილი ეს სიკეთე უკუ არ უგდია.

და აი ადვილად მიხვდებით, თუ ესეთი დედა რა ნანასაც დამღერდა ერთადერთს, პირველსა და უკანასკნელს ვაჟს, „ბამბის ქულა პატარა ნიკოს“.

სიყრმე

ნიკოც, ლაპარაკი და ნალაპარაკევის შეგნება რომ შეიძლო, დედის კალთაში ისმენს საარაკო ამბებს საქართველოს ჭირგადახდილობისას, ებრაელთა წარმტაც, სიბრძნით აღსავსე ლეგენდებს, ანცვიფრებს მის გონებას ცთომილთა გარიგებულობა, თანავარსკვლავედნი, ირმის ნახტომი, ხომლი, მარეხი და

ბარის თვალა. აცინებს და თან დიდ სასჯელს აყენებს მის ნორჩ გუნებას ზოგიერთ ცხოველთა და მცენარეთა ამბები. თან გულს საამურად ხვდება კარის ეკლესიაში მშვენიერი, გამწყაზრული წირვა-ლოცვა და მამამისის სხვებთან ერთად მოღუღუნე, ცამდე ამყვანი გალობა.

წამოიჩიტა?

— წიგნები. ჩაყვითლებული გრაგნილები, პაპირუსის ფურცლებიც-კი, ან ყდიანი ძველი, მრგვალი, შავი, მურაქაფის მელნით, თვალებში რომ გეტევებიან, ისეთი ასოებით მოხაზული და სინგურებით მოჭიკჭიკებული, წამლით დახატული, დეკადენტური ფიგურები, წელში აგერ აგერ რომ გადაიმტვრევა ისეთი ქალისა, ან უჩვეულო, შავი და სქელი წვერულვაშის ვაჟკაცები, რომელთაც თავზე ჩაფხუტი ხურავთ და ხმლები, ჩხირივით წელზე ძელებივით გადმოჰკიდებია.

მაგრამ ამას თავის დროზე მამა უკეთ აგვიწერს თავის „ფაცხაში".

მარტოობა

ერთი თითქოს ანორმალობა:

იგი თითქო არც იმდენად ერევა თავის ტოლ-ამხანაგების თამაშში და „ღლაბუცობაში". სამოახლოს სრულიად არ ეკარება, თუმცა იმდენი მიმზიდველები ჰყავს იქითკენ—გამდელები, გადიები; მათ მიერ მორთმეული ხილი, ტკბილეულობა. ან შინაყმები ან პატარა ფარეშები, ხელზე მოსამსახურეები რაც არ მოართმევდნენ. მათემატიკურის სისწორით გამოჭრილს კოდალას (პატარა ისარი), მშვენივრად ჩამოსხმულს და კოხტად მოღუნულ მშვილდს,ზედ რომ მტკიცე ლარი უბია, პატარა გოგროჭინას... რა გინდა სულო და გულო... ვის არ უნდა ასიამოვნოს ერთადერთი მემკვიდრე სამეგრელოში განთქმულის პირის ტაია დადიანისა, ანუ ბატონიშვილისა, როგორც სამეგრელოში საზოგადოთ ეძახდნენ ყოველ დადიანს „პატონისქუა", მხოლოდ მთავარს, პირადათ მას, უწოდებდნენ — „დადიანს".

ჰო და ვის არ უნდა ასიამოვნოს ასეთ მემკვიდრეს და მერე მარტო ტაიასი კი არა, მთელი ალექსის ოჯახისა. რადგან სხვა ძმები ტაიასი უშვილებოთ გადადიან. მხოლოდ ერთს ბიძას ბე-

სარიონს, მამა უკვე დავაკაცებული იყო, რომ ვაჟი შეეძინა. მახლობელთა აზრით-კი არამც თუ აქ, სამეგრელოში, ამ შტოის დადიანების მემკვიდრეა პატარა ნიკო, არამედ იქ, იმერეთშიაც აბაშიძეების დიდი სამემკვიდრეოც დარჩება, რადგანაც მარიამის ერთადერთ ძმას ივანე აბაშიძეს შვილი არა ჰყავს: ასეც მოხდა, მაგრამ ამაზედაც თავის დროს.

ერთი სიტყვით, მამა ფიზიკურ გაწვრთნას არც თუ იმდენად უძლევა და ეს გარემოება მას შემდეგში არ მიაჩნია სანაქებოდ.

— „ცალ-მხრივი აღზრდა არ ვარგაო" — იტყოდა ხოლმე.

სიყრმის მეგობარი

თუმცა ამ ხანებში მას ჰყავს ერთი თავისი ტოლი, უბირი ვინმე, მეტად მალხაზი, გონებიანი და ჯანსაღი ბავშვი, გუშინდლურათ რომ ვსთქვათ, უკანონოდ შობილი ტეტუია. ეს არის მისი სიყრმის ფიქრთა მეგობარი, შემდეგში თითქმის შუახნამდე, განუყრელი ამხანაგი და თანამშრომელი.

ეს მშვენიერი კაცი სწორედ შუახნის იყო, რომ დიფტერიტით უეცრად გარდაიცვალა და სამუდამოდ გამოუგლოველი დარჩა მამას გულში. იგი დაიმარხა ისე, როგორც უფროსი ძმა მამასი და დამარხულია ჩვენს საგვარეულო სასაფლაოზე.

მარიამი იმასაც ეგრე ასწავლიდა, როგორც ნიკოს. მხოლოდ საბრალო ტეტუიას ვინ აცლიდა ბატონიშვილისავით ვარსკვლავთმრიცხველობაზედაც თავი დაედო და მართალია ნიკოს სიყვარულისათვის ბევრი უპირატესობა ჰქონდა მინიჭებული, მაინც უბირი ვინმე იყო და უმთავრესად ხელზე მოსამსახურეთა ზრდიდენ.

მაინცდამაინც გარდატეხის დრო დადგა. ნიკო იმ ასაკშია, რომ სერიოზული სწავლა უნდა დაიწყოს.

უკვე სხვა დროა, სხვა მოთხოვნილება.

ტაია უარზეა. იმას სავალალოდ ისა აქვს, რომ მას ღირსეული შვილი არ დარჩება. მას არ მოსწონს „ვარსკვლავთმრიცხველი" შვილი. ხმლის მოქნევა არ იცის, დამბაჩის გასროლა. ვაიმე მამულო დაღუპულო!..

მაგრამ ბოლოს მაინც მოტყდა.

ცოლის რჩევამაც უთუოდ თავისი გაიტანა, საკუთარმა გამჭრიახობამაც.

და აი ტაიამ მთავარს ნებართვა კამოსთხოვა შვილისათვის, რომ ქუთაისის კეთილშობილთა სასწავლებელში, მერმინდელს პირველ გიმნაზიაში, სწავლა მიეღო.

უამისობა არ შეიძლებოდა.

ასეთივე ნებართვით იყო მამასთან ერთად გაშვებული შემდეგში მისი დიდი, გულითადი ამხანაგი დავით ანჩაბაძე, თავის დროზე პეტერბურგში ცნობილი ვექილი, განთქმული სპასოვიჩის თანაშემწე.

ამგვარად, მამას ბედი სამუდამოდ გადაწყდა.

იგი სამუდამოდ ჩამოშორდა ძველ ფეოდალურ ოჯახის სულთქმას და მისი იდეებით ცხოვრებაში სიარულს.

სწავლა

სასწავლებელში იგი ითვლებოდა თურმე ერთ საუკეთესო მოწაფედ და ისე იოლად სწავლობდა, რომ ორი წლის შემდეგ ნება გამოითხოვა და სულ ერთიანად ჩააბარა მაშინდელი მთელი კურსის სრული ეგზამენი. ეს ძალიან უჩვეულო და რთული საქმე იყო მაშინ, და მოწაფეებსაც და მასწავლებლებსაც თითით საჩვენებლათ ჰყავდათ თურმე.

მიხ. ნაკაშიძის ნაამბობი

კლასში მხოლოდ ფორმისთვის იჯდაო — მიამბობდა მამას თანდასწრებით მისი ნაამხანაგარი მიხეილ ნაკაშიძე, ბაქოში გუბერნატორობის დროს რომ მოკლეს. — გაკვეთილებს აღარ ეკითხებოდნენ და ეგეც მუდამ რაღაც გარეშე წიგნს ჩაჰკირკიტებდა: ან ფილოსოფიური შინაარსისა იყო, ან ბუნებისმეტყველებიდან, ან რაიმე ისტორიული გამოკვლევა, ან კიდევ მისი საყვარელი ასტრონომია ან სხვა რამ მეცნიერული საგანი. აღარც ამას უშლიდნენ. პირიქით, ჩვენ გვაყვედრიდენ თქვენც აგრე მოგეცემათ ნება, თუ მაგასავით მომჭირნე და მეცადინე იქნებითო. ჩვენ კი მაგისი ჯავრი გვჭირდა, მაგრამ სხვაფრივ გვიყვარდა, ყველაფერში კარგი სამეგობრო იყო, გარდა ქეიფისა და ჩვენც ამიტომ არ ვაკადრებდით, თორემ ისე კი გვწყინდა მამხილებელ სინდისივით ყოველდღე თავს წამოგვყუდოდაო. ასეთი საძაგელი კაცი იყო მამაშენიო.

შეხუმრებოდა მხიარული მოხუცი.

და მართლაც ეტყობა, რომ სწორედ ამ ხანებში მამა საფუძვლიანად შეუდგა თვითგანვითარებას და ხარბად დაეწაფა იმ გონებრივ წყაროს, რასაც კი იძლეოდა მაშინდელი სამეცნიერო ლიტერატურა და ქუთაისის შესაძლებლობა.

ღოღობერიძეები

ქუთაისში ამის შესაძლებლობა იმ ჟამად არსებობდა სწორედ იმ ოჯახში, საცა მამა მოწაფეობის დროს ცხოვრობდა.

ეს ოჯახი იყო ოჯახი ღოღობერიძეებისა.

ამ ღოღობერიძეების ოჯახიდან წამოვიდნენ ცნობილი მოღვაწეები მე-60 წლებისა: ბესარიონ, ნიკო, გიორგი და სისო, პირველი სტუდენტები იმერეთისა.

ეს ოჯახი იყო მაშინდელი ცენტრი იმერეთისა, მოწინავე აზრთა მატარებელი.

ამ ოჯახში გაისმოდა საუბარი და სჯა-ბაასი მაშინდელი საზოგადოებრივ, საჭირბოროტო საკითხებზე, პოლიტიკაზე, ეკონომიურ საკითხებზე, სამეცნიერო საგნებზე, საქართველოს ისტორიულ წარსულზე, თანამედროვე სავალალო მდგომარეობაზე, სტამბაზე, გაზეთზე, ბანკზე, ყველა ამ ეების დაარსების საჭიროებაზე და სხვ.

აბა რაღა თქმა უნდა, რომ ნიჭიერი და მაღალგონიერი ახალგაზრდა ხარბად შეისუნთქავდა ასეთ მამრთელებელ ჰაერს და თავგადადებით ჩაუღრმავდებოდა ხსენებულ ოჯახის მდიდარ ბიბლიოთეკას.

იმავ ხანებიდან თვითონაც იწყო წიგნების გამოწერა და ბოლო ხანებში მისი ბიბლიოთეკა რომ გადაგეთვალიერებინათ, ჩვეულებრივ კლასიკოსებისა და მეცნიერული წიგნების გარდა, შეხვდებოდით სპეციალურ სახელმძღვანელოებს, სხვადასხვა წერილმან გამოკვლევებს, ბედეკერისებურ გამოცემებს, ატლასებს, სხვადასხვაგვარ ალმანახებს, და საერთოდ ასეთ საცნობარ ბროშურებს.

არაფერი არ გამოეპარებოდა, ყოველივე იყო მისთვის რთული შესასწავლი და საინტერესო. ახალი გამოგონება ტექნიკაში, ახალი გამოკვლევა, ისტორიული, ან სხვა რომელიმე სამეცნიერო საკითხისა და განსაკუთრებით მედიცინაში, უსა-

თუოდ ჰქონდა შეძენილი და იყო მისი შესწავლისა და შეთვისების საგანი.

ასე სჭირდა სულ სიკვდილამდე. ხანში შესული, 52 წლის კაცი ჭაბუკურის გატაცებით ეძლეოდა რომელიმე საგნის შესწავლას და სანამ ხელმოდებით და საფუძვლიანად არ შეითვისებდა, მანამ არ მოეშვებოდა.

საკვირველი იყო მისი ერუდიცია, მისი თითქო უნივერსალობა, მაგრამ მე კიდევ წინ გავრბივარ...

როგორც ზემოთ ვთქვი, ამ ხანებში შეუდგა იგი საფუძვლიანად თვითგანვითარებას და ხასიათის და მტკიცე ნებისყოფის გამოჭედვას.

თამბაქო

ამ ხანებიდან საყურადღებოა ერთი ეპიზოდი.

სასწავლებელში ამხანაგთა მიბაძვით თამბაქოს წევას მივეჩვიეო, იტყოდა ხოლმე. — ვწევდი თავ-გადადებით, მაგრამ რომ ჩავუფიქრდი, შევატყვე, რომ ამ ჩვეულებამ დამიპყრო და მონათ გამხადაო. გადავწყვიტე აღმეკვეცა თამბაქოს წევა. ამისათვის ვიყიდე საუკეთესო ხარისხისა და უძვირფასესი, სურნელოვანი თამბაქო, გავხსენ და მაგიდაზე წინ დავიდე. თვით კი მეცადინეობას შევუდექიო. მაღიზიანებდა თამბაქოს სუნი, ერთი კვირა ვიქცეოდი ასე და ბოლოს ვძლიე...

ამ გამარჯვებამ დიდათ გამახარაო.

მართლაც, ამის შემდეგ არავის უნახავს, რომ მამას თამბაქო მოეწიოს.

აგრეთვე ებრძოდა სხვადასხვა, შეიძლება წარმტაც, მაგრამ მავნებელ ჩვეულებათა შეთვისებას და სიკვდილამდე გამოსახავდა შედარებით სრულს და დამოუკიდებელ პიროვნებას, რომელსაც არავითარი რაიმე აკვიატებული ზნე არა სჭირდა.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამიტომ იყო შემდეგში ისეთი დიდი გავლენა ჰქონდა მის პიროვნებას, მის ზნეობრივ სიფაქიზეს, რომელიც მის მტრებსაც კი სწამდათ. რადგან ის მარტო სიტყვით კი არ იყო მქადაგებელი, არამედ თავის ცხოვრებით იყო ნათქვამის მაჩვენებელი და ეს კი იწვევდა მის მცნობში უშუალო რწმენას მისი პიროვნებისადმი.

გამოცდები რომ ჩააბარა, განიზრახა, საზღვარგარეთ წასუ-

ლიყო და იქ მიეღო სწავლა, იქ გაეფართოებია ჰორიზონტი მისი მსოფლმხედველობისა, მაგრამ ამ დროს გარდაიცვალა მამამისი ტაია და დედამ, აბაშიძის ქალმა, თავისაგან აღარ განიშორა საყვარელი შვილი და ოჯახის ერთადერთი პატრონი.

მამას სწამდა დედისადმი მორჩილება და ამ მრწამსს იგი არ წაუვიდა.

შვილები რომ წამოვეზარდეთ, ეხლა ჩვენთან ერთად ფიქრობდა საზღვარგარეთ მოგზაურობას, მაგრამ არც ეს მოხერხდა. სამუდამოდ დარჩა სამშობლოში. და ჩაება მაშინდელ ცხოვრების უღლის გაწევაში.

საზოგადოებრივი სამსახური

რა ცხოვრება იყო მაშინდელი ცხოვრება?

უვიცი, უსწავლელი ხალხი. პოლიტიკურად დამონებული სამშობლო და ეკონომიურად წელგაუმართავი. განსაკუთრებით საქართველოს ის კუთხე, რომლის ღირსეული შვილიც ის იყო. სამეგრელო, აქ კიდევ უფრო საგრძნობი იყო დუხჭირი მდგომარეობა მთელი ქვეყნისა.

იქ უნდოდა შველა, გრძნობა და გონებაც იქეთ უთითებდა, რომ მისი ცოდნა და უნარი იქ მოეხმარა.

უწინარეს ყოვლისა მისი გონება მიიპყრო სოფლის უსწავლელობამ, სულიერმა და ნივთიერმა გაჭირვებამ და ფიზიკურმა ავადმყოფობამ.

ის არ შევიდა არსად სახელმწიფო სამსახურში.

ბევრგზის მიუმართავთ მისთვის მაშინდელ ძალაუფლების მქონე პირებს, სიჭაბუკეშიც და ხანგადასულობისასაც. შეუძლეევიათ საპატიო თანამდებობანი, მაგრამ მამა არ დათანხმებულა.

მართალია, ის იყო ნივთიერად უზრუნველყოფილი, დარჩა დიდი სამემკვიდრო, განსაკუთრებით იმერეთში, საცა დედით ბიძამისი, ივანე აბაშიძე, როგორც ზევითაც მოვიხსენიე, უშვილოდ გარდაიცვალა და დიდძალი მამული დაუტოვა.

— „ბარე ხუთ სოფელს მოვთელიდი ზემო იმერეთში მამა თქვენის დროს, საცა მონაწილედ ვითვლებოდითო" — მეუბნებოდა სავახელი, ივანე აბაშიძის ხელოსნად ნამყოფი და ჩემ-

შემსწრები ოთხმოცი წლის დათია ამყოლაძე: სვირი, რგანი, ცხამი, სავანე, არგვეთა. აქ ყველგან გვქონდა მამული და რგანში ხომ შემდეგ შავი ქვაც აღმოგვიჩნდაო.

დარბაისლობდა ბევრ რამეს მნახველი და შემსწრე, გონიერი ამყოლაძე.

მამა მარტო ამიტომ კი არ გაურბოდა სახელმწიფო სამსახურს, თვით მისი სული და გული, ანუ უკეთ, მთელი მისი მსოფლმხედველობა წინააღმდეგი იყო მოხელეობისა და თავადაზიანად, მაგრამ მტკიცედ და შეუვალ ყოველ ესეთ წინადადებას ჩამოიშორებდა ხოლმე.

და მაინც რა არგუნა კაცს მაშინდელმა ცხოვრებამ?

ბანკირობა, ექიმად ყოფნა, დეპუტატად საკრებულოში სამეგრელოს წარმომადგენლობა და სხვ. ამგვარი მურეხი საქმე.

მწერლობა? თეორეტიკოსობა?

თვითონ სწერდა ერთხელ გიორგი წერეთელზე:

„გაჩენილია სამწერლოდ“...

მე მგონია თვით მამა იყო გაჩენილი სამწერლოდ, კაბინეტის კაცად, თეორიების ჩამომსხმელად, ფილოსოფიურ სისტემათა გამომქანდაკებლად, მაგრამ...

მბრძანებელმა და მეუფემ,

ცხოვრებამ...

პრაქტიკულ საქმიანობაში დაახურდავა.

სათავისო სინამდვილეში კი მოსაგონად შოამომავლობისათვის, ხელშესახები ნაწარმოები ლიტერატურაში ნაკლები დარჩა...

შეიძლება ამასაც მიეწეროს ის დავიწყების ნაზი ლეჩაქი, რომელიც ეხლანდელთათვის ეგრე მკრთალად აჩენს ამ ახოვან სახეს.

მაინც გავიხსენოთ როგორი იყო საზოგადოებრივი სამსახური:

იმერეთის ბანკი, ანუ „მიხეილის საადგილ-მამულო ქუთაისის ბანკი“, როგორც ვიცით, დაარსდა ბესარიონ ღოღობერიძის მიერ, თითქმის იმავე დროს, როდესაც ილია ჭავჭავაძე აარსებდა ამგვარსავე იპოთეკის ბანკს თბილისში.

ეს იყო დიდი პატრიოტული საქმე იმ დროსი, ამის გარ-

შემო ფიქრობდნენ მაშინდელი მოწინავეები ქართული კერის გაღვივებას.

მამა კი ამ დროს გართული იყო სოფ. ბერთემში ახალგაზრდათა მწვრთნელობის საქმით.

საწურთნელი

ლევ ტოლსტოის არ იყოს, მას ჰქონდა მის ოჯახში მოწყობილი ახალგაზრდათა საწურთნელი, საცა განურჩეველად წოდებისა, ახალგაზრდობას ასწავლიდა წერა-კითხვას, არითმეტიკას, გეოგრაფიას და მეურნეობას.

ჰქონდა ამის სახელმძღვანელოები თვით მის მიერ შედგენილი, მაგრამ ბიბლიოთეკის დაწვის დროს ყველა ესენიც უმსხვერპლნია ცეცხლს. გადარჩენილა მხოლოდ ერთი კონსპექტური მონახაზი გრამატიკის წესებისა.

ამავე დროს იგი გაუტაცნია მედიცინას და დაუწყია მკურნალობა სნეულთა.

პირველი ტრფობა

იმავე ხანებში, ეს უკვე 60 წლების დასასრულია, მის გულში უფეთქია სიყვარულს მომავალ მის მეუღლისადმი და, როგორც თვით ამბობს ერთს ლექსში: „თავსა დაუდგამს ტრფობის გვირგვინი“.

არსებობს დიდი რვეული, ჩაყვითლებულ ქაღალდზე ფერმკრთალი მელნით ნაწერისა—

ეს მამას მეუღლის ლიდია წულუკიძის ქალის ნაწერია.

აქ მოთხრობილია ნაზი რომანი ორი ახალგაზრდისა...

ეს თითქო უფრო ბელეტრისტული ნაწარმოებია, ვიდრე დღიური ახალგაზრდა რომანტიულის იერით შეყვარებულის ქალ-ვაჟისა.

და აი ცოლ-შერთულ მამას საკუთარ საქმიანობაში გართულს, ბესარიონ ღოღობერიძისაგან მოუდის წინადადება, რომ იგი გახდეს ახლად დაარსებული ბანკის დირექტორად.

მამა უარზეა — მართალია ცოლიც შეირთო და სოფელსაც ჩაუბრუნდა, მაგრამ ის კიდევ ოცნებობს საზღვარგარეთ წასვლაზე, ცხოვრების ფართო ასპარეზზე გამოსასვლელად თავი მზად არ მიაჩნია.

ამ დროს მოდის წერილი დედისაგან. დედა წერს თურმე დაახლოვებით ასეთი შინაარსის წერილს: სამშობლომ მოითხოვა, შვილო, შენი სამსახური და შენც უნდა შეასრულო შენი მოვალეობა. წინათ შენი წინაპრები ხმლით საქმიანობდნენ სამშობლოს საკეთილდღეოდ, შენ კი შენი ცოდნა და ნიჭი უნდა მოახმარო ამავე საქმესაო.

თქვენ იგრძნობთ სიმძიმეს ამ წერილისას.

წერილმა გასჭრა და მამა შეუდგა „ბანკირობას".

* * *

ბესარიონ ღოღობერიძის გარდაცვალების შემდეგ მამა ასრულებდა ბანკის თავმჯდომარის მოვალეობას და ის იყო კიდეც ერთადერთი ყველა ბანაკის კანდიდატი, მაგრამ აქ მოხდა იმ დროსთვის ერთი უცნაურობა.

მამამ საზოგადო კრებაზე შეიტანა პროექტი, რომ მსესხებელ ებრაელებსაც მისცემოდათ გადამწყვეტი ხმა კრებებზე.

პროექტი არ იქნა კრების მიერ შეწყნარებული და მამა გადადგა თანამდებობიდან და არც შემდეგ ისურვა მისი კანდიდატურის წამოყენება.

ბევრი ჰაი, ჰუი, ბევრი შეხლა შემოხლა, მაგრამ მამა მაინც თავისას დაადგა და...

უმრავლესობა ვერ მიხვდა მამას ასეთ დამოკიდებულებას საზოგადოებრივ მოვალეობისადმი.

საოჯახო უბედურებანი

სწორედ ამ დროს თავს დაატყდა ზედიზედ ოჯახური უბედურებანი: მოუკვდა ორი შვილი.

გარდაეცვალა სატრფო ცოლი. ამათ ზედ მოჰყვა საყვარელი დედამისი, აბაშიძის ქალი და იმავე ხანებში ზემოხსენებული სიყრმის მეგობარი და თან შეზრდილი, მისი შერმადინი ტეტუია.

მეტად სასტიკი იყო ამ ხანებში მამას ბედი. ამდენ ძვირფას და შეუნაცვლელ ადამიანთა დაკარგვა, თქმა არ უნდა, ღრმა კვალს დასტოვებდა მის სათუთ და მგრძნობიარე გულში. ეს ემჩნევა მის ამ დროის ელეგიურ ლექსებს, მიძღვნილს მიცვალებულთადმი:

„.-აქა წყვდიადი მწუხარებისა,
ზღვა მოქვითინე ცრემლთა ვნებისა,
აქ შემღაღადი ძმობა ტყეებისა.
ზარი გლოვისა საობლებისა,
აქ ჭირი, კვნესა, სოფლის გოდება,
სატრფო სახელთა მოთქმით წოდება,
აქ ჰგალობს სულის კაეშნის ზარი,
აქა სდუღს ცრემლი შენაგუბარი
და ზეცის უკვდავ მკვიდრთა სუფევას
აქ მოასწავებს მხოლოდ სამარი!
სამარი ბნელი, ცივი, უკუნი
განხრწნის საუნჯე სულ-შესაძრწუნი.

მახსოვს, ეს ლექსიც და კიდევ ორიოდე, ასეთი სამგლოვიარო: „ლიდიას", „სახეს", — „სამებას სამებისად", გამოთქმული თავის გარდაცვალებულ ცოლ-შვილზე, მათი სურათები, განსაკუთრებულს შავს ჩარჩოში მოთავსებული, მუდამ ეკიდა მის კაბინეტში და ჩამოფარებული ჰქონდა შავი ლეჩაქი.

ამ უბედურებათა შემდეგ იგი ოჯახში დარჩა მარტოდმარტო უმეგობროდ და ტოლს მოკლებული. თან ხელში შევრჩით ორი შვილი, მე და ჩემი და მაშო და მთელი სიმძიმეც ყრმათა აღზრდისა მას დააწვა.

ასკეტიზმი

პირველს შემდეგ მას ცოლი არასოდეს არ შეურთავს და არც არავის ახსოვს, რომ მამას ოდესმე ვინმე საყვარელი ჰყოლოდეს ან წუთიერად მაინც ქალით გატაცებულიყოს.

ამ მხრივ გასაოცარი იყო მისი ასკეტიზმი.

და აკი ჩვენი სახლი მონასტერს ჰგავდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ სახლშიაც მამას სიცოცხლეში უამრავი ხალხი ირეოდა და თვით ოჯახშიც ხშირად ოცზე მეტი სული ვიყავით ქალ-ვაჟნი, არავითარი არასოდეს რომანტიული შემთხვევა არ მომხდარა და თუ ვისმეს გრძნობა გასხლეტია ოჯახში დამყარებულს ფილოსოფიურ ატმოსფეროს, თვითაც ჩამოთხოვია ამ ოჯახის წევრობას და საასპარეზო სხვაგან გადაუტანია.

ეს ოჯახი სულ სხვა ჰაერით სუნთქავდა და ეროსის მაღმერთებელნი განკრძალვით იყვნენ.

აქ, როგორღაც სულ მაღალი ატმოსფერო იყო შექმნილი, სულ სხვაგვარი გატაცებანი მეცნიერებით, ხელოვნებით, საზოგადო საკითხებით და ქვენაგრძნობანი აქ ვერ ბოგინობდნენ.

ამიერიდგან მამას მთავარი ყურადღება შვილების აღზრდას ჰქონდა მიქცეული და...

შვილების აღზრდა

აქაც უცნაურობა გამოიჩინა: არც ერთი შვილი არ მიგვცა სადმე სასწავლებელში.

არც ჩემს დას და არც მე არაფერი არ გვისწავლია.

ქართული ანბანიც კი თამაშ-ბურჭალში შევითვისეთ სრულიად გაუჭირვებლად და მოულოდნელად, ჩვენც არ ვიცით როგორ.

და რუსული ენა ხომ ორივ და-ძმანი უკვე 17—18 წლის ვიყავით, რომ გავიცანით. ამ ენისთვის ესე მოჩიტულებს მხოლოდ რამოდენიმე თვით გვყავდა მასწავლებლები.

იმავე დროს-კი ჩვენს სახლში მცხოვრები ახალგაზრდობა მამას მეოხებით და ხშირად მისი ხარჯითაც სწავლობდნენ სხვადასხვა ოფიციალურ სასწავლებლებში: გიმნაზიაში, სემინარიაში, შემდეგ უმაღლეს სასწავლებლებში და სხვ.

ბევრი უძრახავდა: შვილებს არ ასწავლისო.

მაგრამ მისი აზრით — მაშინდელი სკოლა ვერ აკმაყოფილებდა საღ პედაგოგიურ პრინციპებს: ულაყებდა ტვინს, რყვნიდა ზნეობრივად და განსაკუთრებით ქართველებს გადაგვარების გზაზე აყენებდა.

იანოვსკი

შესამჩნევია მამას პასუხი იანოვსკისადმი.

იანოვსკი ცნობილი რუსის მოხელე იყო ჩვენში. განათლების ოლქის უფროსი, რაღა თქმა უნდა, ცარიზმის ერთგული იყო, მაგრამ თანვე ფრთხილი პოლიტიკოსიც და მამასთანა მოღვაწეებთან დამოკიდებულებას არ იშლიდა.

ზოგჯერ სტუმრადაც გვეწვეოდა ხოლმე სადარბაზოდ და ერთხელ, საქმე დღეს, შუა დღისას, მე უკვე მოჩიტული 16—17 წლის ყმაწვილი, სახლში რომ მნახა, ეუცხოვა, ჰკითხა კი-

დეც .მამას — რათ არის სახლში თქვენი ვაჟი, განა არსად არ სწავლობსო?

სინამდვილე რომ გაიგო, მაინც იკითხა; მამ შინ ამზადებთ? ამაზედაც რომ უარი მიიღო, დიდათ გაიკვირვა და ზრდილის დაცინვით კელავ შეეკითხა:

— მერე რა გნებავთ, რომ მაგისაგან გამოვიდესო.

— უწინარეს ყოვლისა — ადამიანიო, უპასუხა მამამ.

მაშ რაღა იყო ჩვენი აღზრდა?

მამა უმთავრესად ყურადღებას აქცევდა ჩვენი სხეულის სიმრთელეს, გონების შეთამაშებას, გონებრივსავე ჰორიზონტის გაფართოებას და შემდეგში რაც ჩვენ გვინდოდა იმ სპეციალობაზე დადგომას.

სხეულის სიმრთელეს ხელს უწყობდა საარაკო, პირდაპირ მეცნიერული მოვლენა ჩვენი. ძილი თავის დროს, წამოდგომა თავის დროს. სუფთა ჰაერი. ბუნებასთან ახლო ყოფნა. კვება შემრგე და გადაუჭარბებელი და კიდეე ბევრი სხვა წვრილმანი.

გონებრივ ჰორიზონტის გაფართოებას — შერჩეული საზოგადოება. მამასთან ბევრი დადიოდა, მაგრამ ყველანი არ იყენენ რჩეულნი. და მამა ცდილობდა, რომ ასეთთა გავლენის გარეშე ვყოფილიყავით. აგრეთვე ხელს გვიწყობდა მისი მდიდარი, პირველ ბიბლიოთეკის შემდეგ ახლად მის მიერ შეძენილი წიგნსაცავი და, რაც ყველაზე უმთავრესია, თვით მისი საუბარი ჩვენთან, ან სხვებთან, რომლის მოსმენაც. უდრიდა რომელიმე სპეციალისტ პროფესორის ლექციის მოსმენას, რა საგანზედაც გნებავთ.

სპეციალობის არჩევას კი იგი ჩვენ მიერ მოელოდა საზღვარგარეთ, სადაც გამგზავრებას, როგორც არა ერთხელ მოვიხსენიე, სულ ბოლომდე სურვილობდა.

რაღა თქმა უნდა, მიმიხვდებით, რომ ჩვენი აღზრდის ამბავი მხოლოდ მის დასახასიათებლად არის აქ მოყვანილი.

მწერლობის სტიქია

ამავე დროს იგი თუ ერთის მხრივ შვილების აღზრდასა და თვალყურს ანდომებდა დიდ დროს, მეორე მხრივ დაუღალავად განაგრძობდა ლიტერატურულ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას.

წერდა და თარგმნიდა ლექსებს, მოთხრობებს, დრამებს, რომელთაგან ზოგ-ზოგი იბეჭდებოდა მაშინდელს დრო-გამოშვებით გამოცემებში, უფრო კი, რა თქმა უნდა, მაშინდელ ერთადერთ გაზ. „დროებაში". იქვე ათავსებდა იგი პუბლიცისტურ წერილებს თანამედროვე საჭირბოროტო საკითხებზე და საჭიროების დროს აწარმოებდა სასტიკ პოლემიკას ბანკის მოწინააღმდეგეთა მიმართ.

შესამჩნევია მისი პოლემიკა ნ. ნიკოლაძესა და გ. წერეთელთან სწორედ ბანკის საკითხის გარშემო. შესამჩნევია სრული, ჯენტლემენური თავის დაჭერა, სადაც პირადობას კი არ ეხებიან, არამედ გასარჩევი საგანია ობიექტურად აღებული და მოწინააღმდეგე მარცხდება საბუთებით, ციფრებით და შეუვალის ლოგიკის ძალით.

ამ მხრივ მამას სიძლიერე თავის დროს განთქმული იყო. ამავე დროს ღებულობს იგი მხურვალე მონაწილეობას, როგორც ზევით ითქვა, „ვეფხისტყაოსნის" გამრჩევ, სარედაქციო კომისიაში, საცა თავმოყრილი იყვნენ: გრ. ორბელიანი, ილია და აკაკი, ვანო მაჩაბელი, რაფ. და დავით ერისთავები, იონა მეუნარგია, ინიციატორი ამ კომისიისა და ბევრი სხვა იმ დროის გამოჩენილი მოღვაწენი.

და არ არის ისეთი საზოგადოებრივი დაწყებულება ჩვენი იმ დროის ცხოვრებისა, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, რომ მამა არ მოიწვიონ მთავარ მოთათბირეთ, მამას არ შეეკითხონ. აზრი არ ჩამოართვან, ან თვით იგი არ გახადონ აქტიურ მონაწილედ კრებებისა და კომისიების თავმჯდომარედ და სხვა.

სულ ერთია საქმე შეეხება რკინიგზის გაყვანას, თავად-აზნაურთა კრებების, თუ ბანკების საკითხს, გამომცემლობის საქმეს, რომელიმე ახალი დრო-გამოშვებითი ორგანოს დაარსებას, გალობა-სიმღერების შეკრებას, ერობის შემოღებას და სხვ. და სხვ.

მამა ყველგან არის მიჩნეული ჭკუის საკითხ კაცად, აუცილებელ თაოსნად.

თვითონ მამა კი გარდა ისეთი ლიტერატურული და საზოგადოებრივი საქმიანობისა დიდ-ყურადღებას აქცევს ჩვენი

ვაჭრობა-მრეწველობის აღორძინებას. — აქ არის ხსნაო, ხშირად იტყვის ხოლმე და ამ მოსაზრებით ხელ მძღვანელი იგი იწყებს ჭიათურის რკინიგზის გაყვანის საქმეს. სამეკრელოში ტყეებისა და სამკურნალო წყლების ექსპლოატაციის მოგვარებას, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ საკითხებში მაშინდელი ობიექტურ პირობების გამო, ვერც ერთი ეს საქმე ვერ გვირგვინდება მისღა სასურველად.

ჭიათურის რკინიგზის გაყვანის უფლება ჯერ მამას მისცა მთავრობამ და როდესაც ბელგიელი კაპიტალისტები მაჩას მიერ მოწვეულ იქმნენ და საქმე საქმეზე უნდა მიმდგარიყო, თვით მთავრობამ მოისურვა თავის ხარჯით ამ გზის გაყვანა და კერძო პირთ, რაღა თქმა უნდა, ეს უფლება ჩამოერთვა.

ტყისა და სამკურნალო წყლის საქმე კი ჩვენებურმა, ივ დროინდელმა მრავალ-მონაწილეობამ დაღუპა. რადგან მათი, ამ მონაწილეთა, შეთანხმება ყოველად მოუხერხებელი შეიქმნა.

ეს საქმეები კი წლობით წარმოებდნენ და, რაღა თქმა უნდა, ყოველივე ამას გაძღოლა სჭირდებოდა, მისი დიდი ენერგია, დიდი დრო და დიდძალი ხარჯი. ასე რომ ბოლო ხანებში, ერთ დროს კარგა შეძლებული კაცი, უკვე ნივთიერ გაჭირვებასაც განიცდიდა. დრო კი იმდენი წაიღო უველა ამ პრაქტიკულმა გარჯილობამ, რომ მისი ლიტერატურული განზრახვანი, სამეცნიერო და ტექნიკური თუ წმინდა სიტყვაკაზმული ნაწარმოებნი, ზოგი დაუმთავრებელი დარჩა და ზოგიც სრულიად განუხორციელებელი.

ბინადრობა

გამუდმებით იგი ერთს ალაგას არა ცხოვრობდა, რადგან სოფელში სახლი სიკვბუკის დროს დაეწვა თავის ძველ, შესანიშნავ ბიბლიოთეკასთან ერთად. და დაეწვა თურმე იმავე დროს ბევრი საუკეთესო ნაწერი და გამოკვლევანი, რასაც მუდამ მტკივნეულად გაიხსენებდა და რასაც ეგრე მწარედ დასტირის ერეკლეს თავის ლექსში:

ხმა ჩონგურისა ტკბილი მესმოდა,
მას მაგონებდა, რაცა მელმოდა:

ჰარმონიითა ამევსო სული
ზეტად ლმობილი დამერღვა გული.

გული სადგური ქმუნვის მწყვრეულის,
იქ მასპინძელის და შეჩვეულის;

მაგრამ ეს ქმუნვა კი სტუმარია,
რადგან უეცრად შენაყარია...

მსურს რომ შეეკაზმო ცრემლით გალობა,
ჩანგსა ვამღერო ცეცხლის წყალობა:

მაგრამ რომ არ მაქვს, არ შემრჩენია,
რაც ყველას უფრო მოუთმენია:

რასა შევაწყო საბრალო ხმები,
საგლოველტები, გულის მწველები? —

არ მაქვს ქაღალდის ერთიც ნაჭერი,
არცა კალამი გამონაჭერი,

რომ მას შეეჩიელო ეს გაჭირვება,
გამოვსცე სიტყვით ჯავრი. კვირვება;

ვუთხრა ნოღველი ჩემი მტკივანი
და განსაცდელი მყვირალ-მკივანი;

ყოვლისფრისაგან მაქვს არაფერი —
ჩემი ნაკითხი, ჩემი ნაწერი:

სულის და გულის ძვირფასი განძი,
სიყრმის გონების ჭკუის ნაღვაწი;

გრძნობის და ნიჭის ნამუშევარი,
მეცნიერების შენაწევარი;

გამოცდილების, განსჯის ნაყოფი,
კაცობრიობის ვალი საყოფი.

საწადელ ტკბილათ მოსაგონრები,
თავის სიცოცხლის შესაწონრები.

შეთვისებულნი ნივთები ბევრი,
შეულეველი, თან-დასაჭერი....

ყოფა ჩვეული მეტად ძნელია,
საშინელია და უფერელია.

მათი ჩამიქცევს გულს ბოგონება,
სულს მიპატრონებს ნე დაღონება.

ბძვინვარე ცეცხლმა ერთად შესწვამა
ნათხზავი ლექსი, პოემა, დრამა.

მქონდა საქონი ყველა, რაც არის,
აწ დამრჩა მათ წილ მარტო ნაცარი!..

ჰარმონიითა ამევსო სული
და მწადს გალობა ცრემლთან ლექსული [1].

ასე რომ უსახლ-კარობის გამო ხშირად ხან იმერეთში იყო, ხან სამეგრელოში და ბოლო ხანებამდე სულ სხვადასხვა სოფლებში.

ბოლო ხანს კი მე-90 წლებიდან აიშენა სოფ. ბერთემს პატარა, მაგრამ მეტად მოხერხებული და კოხტა სახლი, ევროპიულ მანსარდით, სხვადასხვაგვარ საოჯახო საჭიროებისათვის გამწყაზრული, რაიც თავის დროზე აღწერილი ჰქონდა გაზ. „ივერია"-ში მაშინდელ სამეგრელოს კორესპონდენტს ნიკო ობუჯელს.

იხე კი სამსახურის დროს, უფრო ქუთაისში ცხოვრობდა, მაგრამ მისი საყვარელი ქალაქი მაინც თბილისი იყო და ზამთრობით იქ ბინადრობდა ხოლმე.

აქ კი, მის სახლში მუდამ თავს იყრიდნენ იმ დროს თვალსაჩინო მოღვაწენი და იყო, როგორც ეტყობოდათ, მათი საყვარელი შესაკრებელი ალაგი.

ქართველ მოღვაწეებში მამა ყველას თანაზიარად ექცეოდა და თვით მისდამი არა კეთილად განწყობილთაც მოსაწონს უწო-

---

[1] ლექსი დაწერილია სახლისა და ბიბლიოთეკის დაწვის მეორე დღეს დილით 1868 წ. ასე რომ, რაც მანამდე ჰქონდა დაწერილი, თითქმის ყველა დაღუპვია და თუ ამის წინადროინდელი ნაწერი რამ დარჩენია, უფრო ხშირად გადაწერილი არის სხვების ხელით, თვით კი შემდეგში მოცულობის გამო ეერას გზით ვერ აღადგინა ზოგი ნაწერი, რომელიც, ეტყობოდა, მისთვის მეტად საგულისხმო და საყურადღებო იყო. შ. დ.

ნებდა და სათანადოთ აფასებდა, მაგრამ ილიასთანა მაინც არა-ვინ არა სწამდა.

ილიას გამო მისი აკროსტიხი, ეს მხოლოდ ქებათა-ქებაა და სხვა არაფერი.

აი ისიც:

იმას ვერა გავს ვერავინ
    გრძნობის მცოცხლები მწერალი,
ლომია ოდეს განრისხდეს,
    მუდამ ძმობისა მღერალი,
იტყვის მართალს და გზიანსა,
    უპყრია მართლის მწვერვალი,
არის გულ-წრფელი, ზნე-ქველი,
    მხნე მსრბოლი, მოუფერალი".

ამ აკროსტიხებს ანუ ზმა-კიდურებს მამა ათავსებდა გაზ. „ივერია"-ში. ყოველ დღე იბეჭდებოდა თითო-თითო ანბანი რიგზე და იყო ვინმე თვალსაჩინო მწერლის, ანუ მოღვაწისადმი მიძღვნილი.

სანიმუშოდ მოვიყვან კიდევ ზოგიერთებს.

აი მაგ. რას სწერდა იგი

აკაკიზე:

ამერ-იმერთა სვის ხატად თავის-თავ გამოჭრილია,
კიდის კიდემდე ცნობილი, ცის ნიჭად მოვლენილია.
ამერ-იმერთა სვის ხატად თავის-თავ გამოჭრილია,
კილო უქცევი, ლექს-მარჯვე, თვით მოქართულე ტკბილია,
იწყვლის ერისა წყლულებით, — მისი ნამდვილი შვილია!

გიორგი წერეთელზე:

გაჩენილია სამწერლოდ, სხვა საქმე მას არ უხდება,
ირჯება სხვა ასპარეზზე, ცოდვილობს, ცუდად წუხდება,
ორ ნესვსა ისევ კალამი არჩიოს, ფუჭად ნუ ცდება,
რაცა გულს ერჩის იგი ქმნას, ნიჭს განზედ რად გაუხტება,
გონება მრავლად ნაწვართი ერის წინ ნუ გაუქმდება,
ილვაწოს მოწოდებისებრ, ის რწმენა ნუ წაუწყდება!

ვანო მაჩაბელზე:

ვალსა უხდის სამშობლოსა წერით, თარგმნით, სამსახურით,
არცა ამღვრევს ღვიძლსა ენას უცხო წყობით, უსახურით,
ნებაზე თხზავს, სწორად თარგმნის — არ დაკთრევს ავტორს
ყურით;
ოთხ-ხუთ ენას შეაწონებს, რომ გამოსთქვას მისებურით.

ნიკო ნიკოლაძეზე:

ნურას მკითხავ ამ კაცისას საამბობელს, მოსათხრობელს,
ის რომ არის, ღმერთმა მოგცეს, — გასახელებს, დაგაშვენებს.
კლდესა დალეწს. ზღვას გააპობს. თვით ეშმაკსაც გააშენებს.
ორპირ მახვილს მედგრად იქნევს,—ხან მტრებს კოდავს,
ხან თვისკენებს.

ლამაზათ სწერს, მძინვარედ გმობს, ზარ-დაცემით შეაჩვენებს.
ალმასისა გველის სახეთ, თავს კუპრ-ცეცხლად მოგაჩვენებს,
ძვირად ნახავ დადგომილსა. სულ მიდმოებს, არ ისვენებს,
ერთხელ წერდა თვისს ენაზე, ახლა?.. ახლაც ახსოვს
ჩვენებს...

და ბევრი სხვები. აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მოწინავენი 80-მდე ჰყავს ასახული. ზმაკიდურებს ერქვა „არჩილური“. რადგან, როგორც ვიცით, საქართველოს მწერალ მეფეს, არჩილს, თავის ნაწერებში გარჩეული ჰყავს მისი თანამედროვე მწერლები. ესეც, მამას ზმა-კიდურებიც, ხასიათით არჩილისებურს წაგავდა. გარდაცვალების ერთი წლის შემდეგ ერთ, ცალკე პატარა წიგნაკად გამოიცა ეს ლექსები. გაზეთებში კი მამა ამ ლექსებს ხელს არ აწერდა და ამან ეტყობა შეცდომაში შეიყვანა განსვენებული ვანო მაჩაბელი და, როდესაც ილიას წინააღმდეგ რაღაც ბროშურა გამოსცა ილიაზე დაწერილი, ზემომოყვანილი ზმა-კიდური ხელზე დაიხვია და ილიას დასწაპა ამ ლექსის ავტორობა... მერე, რაღა თქმა უნდა, ვანოსთვისაც გამოირკვა ყოველივე, მაგრამ დასტამბულს რაღა ეშველებოდა.

თვითონ ვანოც ხშირი სტუმარი იყო მამასი და ორივენი

ერთმანეთს დიდათ აფასებდნენ. მაგრამ მამას მეტი დამფასებელი და თაყვანისმცემელიც უფრო ახალგაზრდობაში, მაშინდელ სტუდენტობაში, მოეპოვებოდა.

საკმარისია გავიხსენოთ დაუვიწყარი გაზაფხულები ქუთაისისა, საცა სასტუდენტოთ გამზადებული, ახლად გიმნაზიის კურს-დამთავრებული ახალგაზრდობა დღე მუდამ გარს ერტყა მამას. მათ შორის ერიენ: ნიკო მარი, პეტრე მირიანაშვილი, მიხეილ მღვდლისშვილი (მღვდლიევი), ცნობილი იურისტი. ძმანი ლორთქიფანიძეები—ალექსანდრე და იასონ, ჩვენი ცნობილი საზოგადო მოღვაწენი და ბევრნი სხვანი, რომელნიც ამჟამად ჩვენი ქვეყნის საკეთილდღეოდ სხვადასხვა ასპარეზზე კეთილად მუშაობენ. აგრეთვე შეიძლება მამას სულიერ აღზრდილებათ ჩაითვალონ განსვენებული კრიტიკოსი ევსტათი მჭედლიძე (ბოსლეველი), ლიტერატორი და გრამატიკოსი პოლა კვიცარიძე, რომელსაც ბევრი რამ ცნობები მამასაგან შეთვისებული აქვს მის ნაშრომში ჩართული, ილია ჭყონია, დუტუ მეგრელი, სვ. ქვარიანი, სამსონ ყიფიანი და კიდევ ბევრი სხვა.

ყველა ამათ განუცდიათ მამას საარაკო, უნივერსალური მომზადება. მისი ზედმიწევნითი ცოდნა საქართველოს წარსულისა და განსაკუთრებით ქართული ენისა და მისი ხსენებული შეუვალი ლოღიკის ქვითკირობა.

ზოგმა მათგანმა წერილიც უძღვნა მამას ხსოვნას გარდაცვალების ჟამს და დუტუ მეგრელს ხომ კარგა, ხელ-მოდებით დაწერილი ნეკროლოგიც აქვს მოთავსებული 1896 წ. ჟურ. „მოამბეში“, დეკემბრის №-ში. მახსოვს რომ ყველა ესენი შეფრფინვით უსმენდნენ მამას, იწერდნენ სამახსოვროდ უბის წიგნებში მის მიერ განმარტებულ სიტყვებს, ეკამათებოდნენ ბალისით და ემსგავსებოდნენ ძველ ბერძენთა რომელიმე სკოლის ფილოსოფოსთა კრებულს, საცა ან პლატონი იყო ცენტრი ყურადღებისა და აღტაცებისა, ან სოკრატე და ან არისტოტელე.

ორატორობა

ხოლო მამას ლაპარაკი შესამჩნევი იყო საზოგადო შეკრებულებაში. ან კრებებზე, ან ჩვენებურ საზოგადო ზეიმებზე, ან ვისმეს დასაფლავებაზე. მაგ. დიმიტრი ბაქრაძის დასაფლავება-

ზე პირდაპირ პროგრესული სიტყვაა ნათქვამი მამას მიერ. მაგრამ იგი უფრო შესამჩნევია საზოგადო კრებებზე:

თუ მომხსენებელი არ არის, იგი პირველ ხანებში ჩუმად არის. მაგრამ აგერ გამწვავდა მდგომარეობა, ან სიმართლე მიიჩქმალა და საკერძოვო, საზოგადოებრივი ფერუმარულით წამოვიდა წინ.

მამა წამოდგა.

რაც უნდა დიდი ხმაური იყოს, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, საცა ეგრე ადვილად მოიშიმება ხოლმე კრებებზე ერთი-მეორის დასაკოდი მშვილდ-ისარი, მყის, რაღაც ჯადოსნურ ძალით, სრული სიჩუმე ბატონდება.

მამა არა ჩქარობს.

თითქოს ნელის ხმით, მაგრამ მკაფიოდ, ყველასათვის გასაგონათ იწყებს ლაპარაკს.

თქვენ ატყობთ, რომ წამოწითლებული სახეები თანდათან მშვიდდება, ხანჯალზე გაკრული ხელი ნელა შორდება სატევარს და მყარდება „კაცთა შორის სათნოება", საკითხი ღებულობს თავის გარკვეულ სახეს: რეზიუმე დგება მიუდგომელი და მიზან-შეწონილი.

გააფთრების მაგივრად მშვიდი მსელელობა კრებისა, დინჯი გადაწყვეტა საკითხისა.

მამას თანამედროვე თვალსაჩინო ინტელიგენტი ალექსანდრე ქოჩაქიძე, პოეტ ჭალადიდელის ძმა, მეტყოდა, როცა მამას გაიხსენებდა ხოლმე:

— „მამას დიდი შემკრებლობითი ნიჭი ჰქონდა, ანალიზის უნარი და შემდეგ ამ შემოკრებილ აზრებს ერთს თავის სისტემაში ჩამოადუღებდა და ისე გადმოგვცემდა ხოლმე კრებებზე, ნამდვილი სათავმჯდომარეო კაცი იყოვო.

და ასე იყო სულ ყოველთვის, ყოველ კრებებზე, სხდომებზე. მამა თითქმის ყოველთვის უკანასკნელი ლაპარაკობდა და მის ხელში ყოველი რთული, აპუწულ-დაპუწული საგანიც მარტივდებოდა, ახლოვდებოდა, ადვილად დასანახი ხდებოდა, თითქო ადვილი გადასაწყვეტიც.

ერთი სიტყვით მის ხელში მუდამ ყოველი, თითქო ცხრაკლიტულით დაკეტილი ცარხეები, უბრალოთ იღებოდა.

და ისვენებდა ადამიანთა კრებული, სუნთქავდა თავისუფლად, რომ მძიმე ტვირთი ასე ადვილად მოიშორეს.

შენ

ეხლა მამას დღე.

სოფლად და ქალაქად.

რა თქმა უნდა სად რაობას შეაქვს თავის ნიუანსები, მაგრამ ეს მაინც ნიუანსებია.

დილა.

გვიან დგება, რადგანაც გვიან წვება.

10 საათიდან იწყება ცხოვრება.

პირის დაბანამდე გრძელი ხალათით მოსილი, საწოლ ოთახში მიდი-მოდის და თავს სავარცხლით ივარცხნის.

გამომეტყველება არ გვეკუთვნის ჩვენ. იგი შორს არის სადღაც, თავის თავთან. შეიძლება ლოცულობს. ნუ გამოელაპარაკებით, ხელს ნუ უშლით.

რამდენიმე წუთი. შეიძლება ათიც, ასეთი მდგომარეობა.

შემდეგ პირის დაბანა, შემოსვა, ჩაი.

გაზეთები მოსულია. ნუ წაუკითხავთ, არ იამება, რამე სხვა ნაწარმოების წაკითხვა ხომ ყოველად შეუწყნარებელია, რადგან...

დილა შენია. დილით ადამიანის ტვინი დასვენებულია, მეტი ინტენსიობა შეუძლია, მაშასადამე მეტი შემოქმედებაც და აქ კი არ უნდა შემოერიოს სხვა ვინმე. გენიოსიც იყოს თუნდა. წერილმანი, ყოველ-დღიური გაზეთი ხომ, მით უფრო.

ჩაიც მალე თავდება და აი მიდის თუ სამსახურშია, მაგრამ ბანკის შემდეგ აკი ის არსად სამსახურში არ არის. ბოლო ხანებში თუ იყო სამეგრელოს თავად-აზნაურთა წოდების გამრჩეველ კომისიაში, ისიც საპატიო წარმომადგენლად. აქ მხოლოდ სხდომებს ესწრება და არა ყოველ-დღიურათ მოხელესავით მსახურობს.

მაშასადამე, თავის დროს გამნაწილებელი თვით არის და აი თერთმეტის ნახევარზე ის უკვე თავის კაბინეტშია. დიდი, გრძელი, ფართე საწერი მაგიდა, ფაიფურის საუცხოო სამელნეთი, შანდლებით, აურაცხელი ფანქრებით და კალმებით,

დაწერილ და დაუწერელ ქაღალდებით, გადაშლილი წიგ-ნებით აღსავსე. მაგიდის იქით დიდი, ვოლტერული სავარ-ძელთან მისი საყვარელი ჭადრის მაგიდა. ეს მაგიდა ვეღარ იტევს გადაშლილ სხვადასხვა ფორმის წიგნებს, ჟურნალებს— ქართულს, რუსულს ფრანგულსაც. იცის ეს ენა იმდენათ, რომ წანაკიდხი გაიგოს. ოცნებობს ინგლისურის შესწავლაზედაც, რადგან შექსპირს თარგმნის და რუსულს ფრანგულს თარგმანს, ვიქტორ ჰიუგოს შვილისას, მეცადინეობის დროს ერთიმეორეს ადარებს.

წიგნები და ჟურნალები გადაშლილია, მაგრამ არსად წიგ-ნების კიდურებზე არავითარი შენიშვნა, წარწერა, ან ფრჩხი-ლით გახაზვა.

ეს ეზარება საშინლად, არც სხვისი მოსწონს ესეთი ჩვეუ-ლება. ბარბაროსობათ მიაჩნია.

თვითონ კი ახსოვს ყოველივე: სად, რა.

საოცარი მეხსიერება.

ამა და ამ გვერდზე, აქა და აქ, ესა და ეს.

კითხეთ რაც გინდათ.

შეგიძლიათ კონტროლი გაუკეთოთ: შეუმცდარია.

თერთმეტის ნახევარზე მიუჯდა მაგიდას და 12-მდე, თუ აუცილებელი არ არის, ნუ შეუშლით ხელს. მნახველებმაც უნდა დაიცადონ. სულიერათ და სხეულით შეკირვებულებმაც. მალე ყველასათვის ფართოდ გაიღება კარები.

ეს მისი დროა.

ამ დროს იწერება მისი ლიტერატურული ნაწარმოები, ან საქმიანი რამ პროექტი, ან დავალებული საზოგადო რამ მოხ-სენება.

ბოლო ხანებში თვითონ აღარა სწერს. კარნახობს.

ტეტუიას, მისი სიყრმის მეგობრის გარდაცვლის შემდეგ მასთან დაახლოებული, ესე ვთქვათ, მისი პირადი მდივანი და მარჯვენა ხელი საზოგადოთ, განსვენებული ლაზარე რატიანი-უზის მაგიდას და ქაღალდზე გადააქვს ნაკარნახევი.

მამა კი მიდი-მოდის ოთახში და ისე კარნახობს.

ლაზარე თუ არ არის შინ, თუ რაიმე საქმის ქაღალდია ან თვითონ სწერს, ან ვინმე დაქირავებული მწერალი, თუ ლი—

ტერატურული ნაწარმოებია, განსაკუთრებით პროზა, ბოლო ხანებში. მე მეძახის, ან ჩემ დას და ჩვენ ვასრულებთ სამუშაოს.

მაგრამ ასეთ ნაწარმოებთა კარნახი და ისიც ჩვენთან საღამოობით წარმოებს, ისიც ყოველთვის არა.

ეხლა კი ჯერ დილაა და უფრო თვითონ არის მარტო.

შეიძლება ზოგჯერ არ სწერდეს. მაშინ სწავლობს. სწავლობს იმ საკანს. რომელიც ამჟამად დასჭირებია. უბრალოდ კი არ კითხულობს რასმე, თვალის გადასარბენათ, არამედ მეცადინეობს.

12 საათი დადგა, საჩქარო საუზმე, საერთო სასადილოში. აქ შეიძლება გაზეთიც, ჩვენთაგანი ვინმე უკითხავს. აქ შეიძლება სტუმარიც იყვეს ვინმე. ყოველ-დღიური ამბები. მიმდინარე ცხოვრება უკვე შემოიჭრა.

საუზმე დასრულდა და დაიწყო მიღება მის კარზე მოგროვილთა.

უპირველესად ფიზიკურად ავადმყოფნი.

ყოველი ავადმყოფი ისინჯება საფუძვლიანად. ბევრის გასინჯვას ვერ ასწრებს.

ცნობილი ექიმი სამსონ თოფურია ამბობდა, რომ მამას დიაგნოზი შეუმცდარიაო.

ეს ავადმყოფების გასინჯვა დიდძალ დროს ართმევს და ეტყობა ძალიანაცა ღლის.

საღამოს 6 საათამდე ეგრეა და აი უკვე იწყება კვლავ მისი ჰირადი ცხოვრება.

სადილია ამ დროს. სადილზე ჯერ შინაურებიც ბლომათა ვართ, მაგრამ უთუოდ არის ვინმე სტუმარიც. ან რომელიმე თვალსაჩინო მოღვაწე, ან ახლად აკოკრებული სტუდენტი და ერთი კი არა, შეიძლება ორი სამიც.

თვით სადილობა მიმდინარეობს მსუბუქ და მხიარულ ფრაზების გრეხილში. ამის მეთაური თვითონ არის.

თამადობა, ღვინის დაძალება. ეს არ არსებობს. თვითონ ნახევარ ბოთლს კარგ, სვირულ ღვინოსას კი უთუოდ გამოსცლის. სვირშია დაბადებული, დედულეთს და ამ ღვინის გემოს იქ შეეჩვია.

ჭამაც საფუძვლიანი, უხვი მაგრამ გადაუჭარბებელი; ნაყროვანებამდე არასოდეს არ მიეა.

და აი დასრულდა სადილი, ხილი შემოიტანეს. აქ კი იწყება... ლექციები.

რა გგონიათ, მშრალი, მოსაწყენი და ძნელად შესათვისი კი არა.

თითქო ხუმრობა-ლაღობაში მოხერხებულად ჩაქსოვილი და შეთხზული, კამათის დროს გამოტყვრება რაიმე მეცნიერული საგანი, ან საზოგადოებრივი საკითხი და ამის გარშემო ჩაჭურჭლული კიდობანი უცხო ამბებისა, მომხიბლავ მეტაფორებისა, მათემატიკურ სისწორეთა და სხვა.

საღილის შემდეგ, თუ დააკვირდებით, იგრძნობთ რამდენი შეიძინეთ, რამდენი რამ გაიგეთ, და ეს ისეთის ქართულით, ისეთის ცოდნით შემტკიცებული და ცოტა პოეზიის ლაჟვრის ნაზი შუქით სხივ-მოფენილი, რომ სამუდამოთ გრჩებათ გულსა და გონებაში, ცხოვრებაში სახელმძღვანელოთ და ბამოსაყენებლათ.

ნიკო დადიანიდან, ვერ იგრძენით ისე, კარგა დატვირთული წახველით.

ეშმაკი კაცია.

თქვენც... საკვირველი საქმეა, ხელმეორეთ გინდათ მიხვიდეთ და კვლავ დაიტვირთოთ.

„მერმელა თითზე რეს არგებს სასინანულო კბენანი".

ისე მჭირს მე, შემსწრეს და განმცდელს მისი ცხოვრებისა.

არაფერი თავის დროზე არ ჩამიწერია, რაც აქ მოხსენებულია, ეს მხოლოდ ხსოვნის „ნაფინჩხრებია".

მერე რამდენი საყურადღებო აზრი, რამდენი მფრინავი ფრაზა, მახვილად გამართული ნაკვეთიც.

მე მეგონა ამას სხვა იზამდა. მეგონა მამა რომ გარდაიცვლებოდა სხვები დასწერდნენ ხელ-მოდებით მის ცხოვრებას.

ასეთს ძნელს საქმეს ვერ ვბედავდი ხელი მომეკიდა, თორემ 22 წლის ვიყავი მამა რომ გადამეღო, მეც უკვე შედგომილ ვიყავ საზოგადო მუშაობას და, რასაკვირველია, მესმოდა ფასი და მნიშვნელობა მამას პიროვნებისა...

სანანურად მაქვს ეხლა ეს ყოველივე, მაგრამ... ჯერ მამას ... ღელ არ დასრულებულა.

სადილი კი გათავდა.

ეხლა მისაღებ დარბაზში გაველით და მუსიკა...

ჩემი და უკრავს პიანინოზე.

ეს კი ასწავლა. სპეციალისტი ჰყავდა თავის დროზე დაქირავებული.

მაშოს პიანინოს ემატება თვით მამის დახმარება იქვე ... ფანგარმონიაზე და გაისმის უცნაური, სევდიანი, მის ... ერვე შეთხზული ჰანგები, უსათუოდ ქართულ იერისა.

აქ გავიხსენებ ჩემსავე ნაწერს: („მამა"-დან):

„... მაგრამ ჩვენთან ყოფილხარ — მოითხოვე ჩანგი, ჩანგური, გიტარა. დავსხედით ჩვენი მუხის ქვეშ სამივე მამაშვილნი. შენ ჩანგური აიღე. ჩემმა დამ ჩანგი, მეც გიტარა და... გაისმა „ძველი ქართული წაჰ", როგორც შენ ეძახდი. ეს მარშია, საომრათ მიმავალ ჯარისა. ბრძოლად მწვევი ხმებია.

„... ხმები იცვლება. ეხლა მოთქმაა, ჩვენი ერის ტანჯვა, კვნესა-ტირილი: — მონობა საშინელი, მონობა ბნელი, ვით შავი ღამე, — მაგრამ ამ შავ-ღამეშიაც გაინათა უცხო ცისკარმა, საიმედო კილოვნება ჯერ გაუბედავად ელერს, მაგრამ აგერ ... ეაქკაცდება, მოწიფულდება და თავისუფალი ლაღი ბგერა ... ხალგაზრდა ფილტვებისა გარემოს სანეტაროთ ეფინება და უკვე იწყება ბედნიერება, საზეიმო ხმებით, სამეჯლისო კილოვნებით თავდება... კონცერტი.

„ეს მართლა კონცერტია, მხოლოდ მას თავისი ჩარჩო უნდა, თავისი წრე. ნიკო უნდა, საყვარელი ნიკო დადიანი თავისებური სულის მიმცემი ამ ხმებისადმი, მფეთქავი გული ამ მუსიკისა...

გული აღარ ფეთქს! — მუსიკა აღარ ელერს!"...

მაგრამ გავიხსენოთ კიდევ:

მარტო მამა უკრავს ეხლა.

ეს ყველაზე უკეთესია.

ეს თვითონ არის, მისი თვითებაა, მისი კილო, მისი სულისკვეთება.

„არა, ამას ვერ აგიწერთ!

„ეს ჩემთვის ისეთი მიუწვდომელი რამ არის გადმოსაცემად და ისე მწვავი საგრძნობლათ, რომ მირჩეენია მარტო ჩემს ცრემლებში ვპოვო შვება“.

და ასე;

სამუსიკო განყოფილების შემდეგ.

თუ ამის გუნებაზეა, ვმუშაობთ ისევ მის კაბინეტში. ფლობერის „იროდიადა“-ს თარგმნის და გვკარნახობს. ან თავის ქართულ ოპერეტას — „კოტოროულს“.

ან თუ ვინმე დარჩა ისეთი სტუმართაგანი, შეყვა ლაპარაკში და საგანიც მსუქანია, გრძელდება კამათი: ნაშუაღამევის 3—4 საათამდე. და ასე ამგვარად მიემართება ცხოვრება.

ეხლა რა უყვარდა და რა სძულდა ამ კაცს, მაგრამ მანამ მოვიყვან კიდევ ერთ პატარა ლექსს, საიდანაც სჩანს რა წარმოდგენისაც იყო თავის თავზე:

გამჟღავნება

მნახეთ, მიცანით, მე ვარ პოეტი.
და არც უბრალოთ მიეთ-მოეთი.

თუმცა ყოველი, რაც აქვს ბუნებას,
გულსა მიხარებს, მისაქმებს ნებას,

მაგრამ არ ვტკბები მარტო ხის მზერით,
მინდვრის ყვავილით, ბალით და ტეერით.

მე ვერ დამიპყრობს ერთი შვენება,
ვერცა შექცევის მღერით ხსენება;

ვერ მომინდომებს მე ცოტა რამე,
ვერც მზიანი დღე, ვერც მთვარით ღამე:,

ვერ მომიკავებს ჰაზრსა მასხარა,
ჩემთვის უდიდო არარა კმარა!

მე მიწყობს ფიქრსა სჯა. კიდე-განი,
მე მაქვს მაღალი ყოფის საგანი.

რა იყო ეს „მაღალი ყოფის საგანი“? — ეს მთელმა მისმა ცხოვრებამ დაამტკიცა. ეს იყო ხალხის სამსახური იმ წრეში და იმ პირობებში, რომელშიაც იგი ცხოვრებამ ჩააყენა. მე აქ

ამ მცირე სილუეტში ეხოლოდ ეპიზოდები მომყავს მისი ცხოვრებისა და არა მაქვს პრეტენზიები მისი საზოგადოებრივ და სალიტერატურო მოღვაწეობის შეფასებისა, რადგან მაინც არა ვკარგავ იმედს, რომ მაშას ამ მხრივ შემფასებელი შემდეგში მოელის. ამისათვის ისევ გადავალ ჩემს გახსენებაზე:

რა უყვარდა და რა სძულდა.

მსოფლიო გამოჩენილ პიროვნებათა შორის უყვარდა ლეონარდო და-ვინჩი, ფრანკლინი და ჰუმბოლდტი. მწერლებში ვიქტორ ჰიუგო.

საერთოდ კი რა სძულდა და რა უყვარდა.

ვათქმევინოთ თვითონ:

„გონების სჯული შეაჩვენებს და ჩემს სულს სძულს:

1. ვინც ივიწყებს ბევრს კი არა და ბევრისაგან ცოტასაც.

2. ვინც მოძრაობასა და მოქმედებაში არ იჩენს სიმარჯვეს და გულ-მოდგინებას.

3. ვინც დაუდევრობასა და უძებრობას არ ემტერება.

4. ვინც უხვევს და მთლად ვერ გაიტანს სიტყვას ხნის სიშორეში.

5. ვისიც სიარული და სიტყვა ზანტია, დაცემული და უნაღვლობის გამომსახველი, მოშლილი და უღიმღამო.

6. ვისაც ნაფიქრები არ უძღვის სათქვამსა და საქმელში.

7. ვინც თავს იწვალებს თავისი მოქმედებით და უმოქმედობით და ამ წვალებით ვერას ისწავლის საწინაოდ.

8. ვინც მოუცდელია, გაუსინჯავი, დაუკვირვებელი, წინდაუხედავი, მაგრამ შეუწყნარებელი და გამოუბრუნებელი თავის ჩვენებითაც.

9. ვინც მოუზომავია და დაუდრეკელი.

10. ვინც თავის წუნს არ ებრძვის, არ იგლეჯს, არ ცლავს თავისი დაუძინებელის მეცადინეობით, რჩევით და ნების გაძალუმებით.

11. ვინც თავის კილს რცხვენის მაგვრად აშვენებს გამომართლებით. პენტს, აზღვავებს, აქებს ორ-პირად, ეინიანობს მის ღირსებაზე და თავს ისახელებს მისის ჭირვებით რომ გამოუნამუსებულია.

12. ვინც უსიყვარულოდ, უწადელ-უმომჭირნოდ საქმობს,

გულაგდებულად იქცევა და გულს მორყვნის და შეაზარებს მსედველს.

13. ვისაც უყვარს თავის ნაკლებობა ისე, რომ არ ემეტება საძრახად და გასადევნად და სწყინს მისი ბმობა და მტყუვნება.

14. ვინც მოჩემარია ურჩებით, ენინთ და გაუტეხელობით.

15. ვინც გრძნობს სიცრუეს თავის სიტყვისას, ან ნაქმარის სიცუდეს და მაინც არ ეშვება თავის ნამუსის ხრჩობით და ჭკუის შეუპოვრობით.

16. ვინც თავის ტანჯვის მოქცევისათვის შეუშინდება თუ მოერიდება.

17. ვისაც ერთის კეთებაში მეორე ავიწყდება და უხდება.

18. ვინც მოიცლის თავის გასაზრდელის და წარსამატებელის ფიქრისა და ცდისაგან.

19. ვინც საქმის შუა გზაზე მოწყინდება და გაცუდდება.

20. ვისაც წვრილმანი მოქმედების დაჭირვება და საქმის მოლოდებაზე მომეტება გულს შეუცვლის, აუგორებს და სხვა საქმეს უადვილესად მოაჩვენებს წახდენა და სიძნელე.

21. ვინც გაუფრთხილებლად, გამოუკვლეველად და მოუმზადებლად დაიჩემებს და შევა და მერე არ ირცხვის გამოსვლას, ან მართლებით მდურვას — „არ მეგონაო“.

22. ვისაც მოუა ისე, რომ არ უნდოდა და მერე წუხილითაც თავს ვერ გაიწრთვის.

23. ვინც თავის შეუწამებლადაც ნელ-ნელა შეურიგდება და შეეთვისება იმას, რაც მისი დამგესვლელი და დამრღვევი, ხასიათის დამცემი და დამაუქმებელი ჩვეულება არის, საქმე არის, თუ აზრი და გონებლობა.

24. ვინც თავს წაიხსნის და გაუშვებს იმ სჯულისაგან, რაც შეადგენს მის სამარადისო საგონებელს, წინამძღოლს და უმაღლესს საცადს იმ ფიქრით, რომ „ცოტა ხანს რა უჭირსო“.

25. ვინც სიტყვას შეირჩენს უმნიშვნელოდ, ან შეარჩენს სხვას, რომლითაც აუქმებს კაცურ ღირსებას სიტყვის სვენისა, ან თუ წარმოიდგენს სრულის ძალით და სიცხოვნით ნალაპარაკევისაგან გამოსვლას თავად საქმის სინამდვილეს და სრულიადის გრძნობით არ მიწვდება, როს გავლა უსუსტებს,

უუფეროებს და განმეორებას დაიჭირვებს და იმასაც არ გაიტანს“.

საჭიროდ მიმაჩნია მის მსოფლმხედველობასთან ცოტა უფრო დაახლოებისათვის გავეცნოთ ერთ მის ლექსს და ერთს მის ოფიციალ წერილს რუსულს ენაზე, საცა იგი საქართველოს ხატებას ერთის მხრივ და მეორეს მხრივ ამავე ქვეყნის, მის თანადროულ პრაქტიკულ საჭიროებათ ნუსხას გადაგვიშლის:

ქართა ველია

1.

ეს უცხო მხარე დიაღ ძველია,
ძველთაგან ყველას სასურველია,
ყველას სასტუმრო, სავალ-საჩემი,
სახეთქ-საბრძოლო... ქართა ველია!
ორს დიდს ზღვას შუა ტურფა ველია,
ყოვლის მშვენებით დაუთვლელია,
მყინვარი მთებით, ცხელი ჭალებით
კაზმულ-ფერადი... ქართა ველია!
ცა ლაჟვარდია, ჰავა მრთელია,
თბილია, გრილი, მშრალი, სველია,
საცა „რა გინდა სულო და გულო“!
ყოვლით შემკული... ქართა ველია!
მდინარეები მრავლად მრწყველია,
მთით მოქუხარე, ცეკვით მსვლელია,
„ძვალი და რბილი“ — კლდე-მიწა-ქანი
შემტკიცებული... ქართა ველია!
მთებზე როცა თოვს, — ბარად სთველია,
ყურძნითა სავსე საწნახელია:
აქ ზაფხული დგას, იქ გაზაფხული
მრავალ-ფერ-შემზმნილ ქართა ველია!
ქვეყნად ქვეყანა „უქცეველია!“
დაუგლეჯიათ — ისევ მთელია,
უწვავთ, უდაგავთ — დაუწველია,
დაუქცევიათ — უქცეველია!

შემოსევიან — უძლეველია,
შემოხიზვნიან — მასპინძელია.
შემოპარვიან მშლელათ და მრყვნელათ,
მაგრამ... იგივე ქართა ველია!
თუმცა ამ ველზე ბევრი მგელია,
ბევრი თაგვი და ბევრი გველია,
მაგრამ სულ ყველას გამრეველია
გრიგალი... აქ ხომ ქართა ველია!
მთა და ბარია, ზღვა და ხმელია,
სხვადასხვაობით მიმზიდველია,
მაგრამ თვით ხალხიც სხვა ზნე, სხვა ფერი,
სხვა ენა, რჯული — მეტათ ჭრელია!..
მაღალ-დაბალი, მოკლე, გრძელია,
თეთრი, შავ-ტუხა, მხარ-ბეჭ-სქელია,
ცხვირა, პაჭუა, გრემა, ჟუჟუნა, —
სულ აქ შეყრილა... ქართა ველია!
ზენა და ქვენა დაუცდელია,
მთის და ზღვის ქარი წილ-მნაცვლელია,
სიცხე-სიცივის, ნამის — სიხმელის,
მსოფლიო ლაშქრის... ქართა ველია!
ვინც ისტორიის გამჩხრეკველია,
აბა მან მითხრას, რაც სათქმელია:
რაც აქ ჰყოფილა, რა არი ახლა
და რაც იქმნება, რაც საქმნელია?..
მომავალის თქმა — ვიცი — ძნელია,
მაგრამ წასული აწმყოს მთქმელია
და ვისაც ესმის მატიანის ხმა
ის იტყვის აქ რა ქართა ველია!
მე მათ ვუამბობ, ვინც მკითხველია,
ვინც გულის წმინდით მძიებელია,
თუ ამ ჭრელ მხარეს, ჭრელ-ენა ხალხში
რა სახადს იხდის ქართა ველია!, —
მთის მყარი ზურგი — მისი წელია,
შიგ ოქროს გული დაუცლველია,
ხელ-მხარ-მკლავები — რკინა — ფოლადი,

მოუსხლეტელი, დაუღლელია!
ქალის მოყრილთა ქარივ მგველია.
ძირ-ჰტკიცე მკვიდრთა — მაგრა ბზრდელია.
და სხვ.

ეხლა რუსული წერილი. ამ წერილის ისტორია ასეთია: 1895 წ. იმერეთში წყალდიდობის მიერ დიდად დაზარალდა სოფლები. ამის გამო გუბერნატორმა ერთგვარი კომისია შეადგინა ინტელიგენტთაგან და დაავალა გამოეთქვათ თავიანთი აზრი გუბერნიის პრაქტიკულ საჭიროებათა გამო. მაშინ ასეთი მოხსენება წარადგინა:

«Правильная постановка сельско-хозяйственного дела Кутаисской губернии, при ее физических условиях и географическом положении главным образом может быть указано, как одно из средств к поднятию материального благосостояния не только дворянства, но и всего населения губернии. Настоящее положение этой отрасли народного труда находится в неблагоприятных условиях: во-первых, в виду отсутствия юридически оформленных прав на землю, по размежеванности более чем 90% всего пространства губернии и происходящих, благодаря этому обстоятельству, споров, часто ничем не оправдываемых не только со стороны частных лиц, но и агентов учреждении министерства государственных имуществ; во-вторых, по неимению под'ездных путей и вообще путей собщения на целых площадях пространством сотни и даже тысячи квадратных верст, в особенности в нагорных частях большинства уездов и округов, а также мостов в самых нужных пунктах местного и общего значения; в-третьих, по затруднительности сбыта произведений, в особенности кукурузы помимо вышеназванных причин и вследствие нерегулярного отношения спроса с предложением и отсутствия зернохранилищ на местах сбыта, для обезличивания зерна и возможно меньшего колебания цен по произволу перекупщиков; в-четвертых, по недостатку теоретических и практических знаний в рациональных приемах хозяйства и его техники, что в свою очередь обус-

ловливает неустойчивость и неуверенность в труде и его результатах: и наконец, в-н я т ы х, по неимению учреждений мелиоративного или сельско-хозяйственного кредита.

Экономическая отсталость дворянства и всего населения губернии, обусловливаемая вышеприведенными причинами в крае, находящемся в наилучших климатических и почвенных условиях и изобилующем естественными богатствами, может быть только устранена постановкой сельского хозяйства на рациональных началах, путем устройства низших, технико-агрономических школ в уездах и среднего сельско-хозяйственного заведения с техническим же отделением в Кутаисе, для подготовки сведущих хозяев и работников.

Ненормальность землевладения может быть устранена лишь размежеванием земель; почему ускорение выяснением земельной собственности для каждого хозяина и вообще для всего населения, как равно и для Министерства Государственных Имуществ является делом неотложной важности.

Устройство под'ездных путей как общественных, так и Министерства Путей Сообщения дало бы выход на рынки для сбыта произведений, как сельско-хозяйственным, так и горным, и возможность легкого и постоянного сообщения населения в видах беспрепятственного движения грузов горного и кустарного производства и отхожего промысла во всякое время года. Поэтому проложение означенных дорог и постройки мостов на реках в нужных местах уездов и округов, представляется в настоящее время настоятельной необходимостью.

Устройство зерно-хранилищ на станциях Зак. жел. дороги в кукурузном районе Кутаисской губернии с правом варантных свидетельств поставить кукурузное дело вне произвольных кризисов и возвысить рыночную репутацию самого зерна, обезличенного и очищенного от сор и посторонних примесей и таким образом обеспечить правильную, ежегодную выручку производителям сего главного продукта нашего земледелия.

Для улучшения пород рогатого скота и вообще домашних животных желательно учредить случные пункты с улучшенными породами более культурных стран. При опытных фермах некоторые из вышеизложенных школ и частных хозяйств, землевладельцев, чтобы этим путем распространить более сильный рабочий, молочный и промышленный скот. Тоже самое можно сказать о домашних птицах, составляющих немаловажное подспорье в хозяйстве.

В месте с тем даровая раздача хозяевам подвоев известных сортов американских лоз, отвечающих условиям данной местности, гарантировала бы виноградарство от филоксеры; равным образом распространение тем же путем здоровой грены шелковичного червя дало бы благодетельный толчок вновь восстановляющемуся в губернии шелководству.

Тот же самый способ распространения желателен и для семян американского хлопка, прививок ценных фруктовых деревьев, семян и сеянцев чая, маслины, рамий и других фабричных растений, коим благоприятствуют природные условия губернии.

Обилие растительного и минерального топлива и естественных сил рек и ветра ставит на первой очереди вопрос об их утилизации для развития горной, сельско-хозяйственной и кустарной промышленности и необходимость в людях, знакомых практически с лучшими техническими способами того и другого производства. Этой нужде отвечают вышесказанные отделения при сельско-хозяйственных школах; но совершенно обеспечило бы подобные всесословные нужды губернии предполагаемое на Кавказе высшее политехническое училище.

О всех этих признанных и высшей администрацией губернии мерах и поднятию материального благосостояния дворянства и вообще населения губернии не раз выражалось желание и дворянством и местным отделом Императорского общества Сельского хозяйства и приносились посильные жертвы к их осуществлению, но в виду вышеотмеченных пе-

благоприятных условий и возрастающих оскудений, обеднении и задолженности дворян, они оказались не по средствам дворянства и при настоящих условиях вряд-ли они окажутся посильным для него.

По мнению комисии, означенные меры могут быть осуществлены лишь взаимными условиями Правительства и общества, без различия сословий. Разрешение этой трудной задачи в высшей степени было бы облегчено и упрощено, если бы земские поступления Кутаисской губернии, обложенной в высшем размере, были бы направлены на удовлетворение этих настоятельных нужд всех сословий. Справедливость и польза такого направления местных земских сборов стоят вне всякого сомнения и имел в результате усиление и платежных сил губернии, являющихся естественным последствием материального достатка и благосостояния, могут с лихвою вознаградить принесенные жертвы и Правительством и дворянством и вообще всем населением.

При таком назначении местных ресурсов об руку с учреждениями мелиоративного, или сельско-хозяйственного кредита со стороны Правительства и общества, в связи с предполагаемыми рельсовыми путями, соединяющими портовые города губернии и внутренние области Империи с центрами земледельческими и промышленными и прорезывающими центральные места богатейших в Закавказьи районов в земледельчиком и горном отношениях и сетью подъездных путей к этим магистральным жел.-дорожным линиям и их ветвям, будет вполне обеспечено, как материальное, так и умственно-нравственное преуспеяние страны на почве взаимного сочетания усилий Правительства, дворянства и всего общества.

Устранение вышеуказанных неблагоприятных условий только что сказанными мерами, совместно осуществляемыми Правительством, дворянством и всеми сословиями губернии будет, по убеждению комисии, также радикальным средством к устранению отрицательного и вредного направления энер-

гии и способностей многих, которые, не находя при настоящих условиях полезного применения своим умственным и физическим силам, нашли бы, благодаря означенным мерам, самое выгодное, производительное их применение на собственную и общую пользу и, таким образом, была бы поставлена на твердой почве и должной высоте экономическая и умственно-нравственная будущность дворянства и всех сословий губернии, составляющая предмет общего желания и неусыпных забот Правительства.

ეს კაცი ამ ქვეყნად ცხოვრობდა მხოლოდ 52 წელიწადი და მის სიცოცხლეში ღირსეულად ტრიალებდა თანამედროვეთა შორის. ეპირა ღირსეული ალაგი საზოგადო მოღვაწისა და შესამჩნევი ქართველისა, ჰქონდა თავის დროზე დიდი სახელი და ნდობა მოპოებული, იყო ყველას მიერ პატივცემული და თითით საჩვენებელი. ხოლო ამავე ცხოვრების პირობებით, იგი მოუცლელი შეიქნა, რომ თავის ნამდვილსა და პირდაპირ დანიშნულებას მტლად დასდებოდა და შთამომავლობისათვისაც დაეტოვებინა ის დიდი საგანძური, რომლის მოცემაც მას შეეძლო.

ეს საგანძური კი, მე მგონია, იყო უფრო სფერო ფილოსოფიისა, სფერო საქართველოს ისტორიისა და ლინგვისტიკისა...

ამ მხრივ დიდათ შესანიშნავია მის მიერ წაკითხული ლექციები, რომელთა ტექსტიც, სამწუხაროდ, არ დარჩენილა, რადგან თვით არ უყვარდა წინდაწინ წერა და შემდეგ თქმა.

წინდაწინ შემზადება შუშხს უკარგავს ნათქვამსო — იტყოდა ხოლმე და ამიტომ დარჩენილია მხოლოდ ამ ლექციების პროგრამა და დაწერილებითი კონსპექტი.

აი პროგრამაც:

საჯარო ლექციის ნარკვევი

„თუ რა განთვისება აქვს ქართველ მოდგმას და რა ისტორიული ხატება.

ა

ისტორიული აღზრდა ქართველთა თავისებურის სულისა. აღზრდა სარწმუნოებრივი, წყობითი, მეცნობრობითი, საზო-

გადოებრივი, თუ რა გამტანობითი ღონე გამოიჩინეს ქართველებმა თავის ისტორიულ ხატების დაცვაში; თუ რა წარმატებითი ღონე გამოიჩინეს ქართველებმა უმაღლესს სულიერისა და გონებითს განვითარებაში.

რამდენად დამოკიდებულია ქართველთ სათვისტომო სულის განკუთვნილებაზე მათი საერო განვითარება.

ბ

თუ რა აღმზრდელობითი მნიშვნელობა აქვს ქართველებისათვის მათს საერო მწიგნობრობას საზოგადოთ და ნამეტურ სამღვთო და საპოეტო მათი უდიდესის მწერლობისა. სრულიად გამოზეპირება ქართველთა საერო სულის ხატებისა ამ სამწიგნობრო აღზრდაში. თუ რა არის ძველთა ძველი წერილობითი სახსოვარი ქართველთა — „ნებროთიანი", თავდაპირველი, ქრისტიანობის წინანდელი თქმულებანი ქართველთა შესახებ მათის შთამოსირვისა (შთამოებისა).

გ

საწუთროს განცდა ქართველთა მიერ; მოქცევანი ამ საწუთროს განცდისა: პოეტებრივი, სარწმუნოებრივი, ფილოსოფოსებრივი. თუ რა თვალით უყურებდნენ ცხოვრებას ქართველები; თუ როგორ ესმოდათ პატივი და სახელი; გმირობა, რაინდობა. ქართველთა სანატრიონი (იდეალი) და საზომი ნივთიერი საღირლობისა მათი ჰაზრით.

თუ რამდენათ გამოსაყენებელია თვით ცხოვრებაში თანშობილი საერო თვისება ქართველთა.

დ

ყოფა-ცხოვრება ქართველთა; მათი განვითარება, მოქალაქობა (ციველიზაცია); ქალების ბდგომარეობა; აღზრდა ყრმათა შინ, დედაწულში, სკოლაში (სასწავლოში).

ე

სამსჯავრო საბჭო ქართველთა, გამგეობა, სახელმწიფო ანაგობის სიმარტივე და ამაზე დამოკიდებული სიმარჯვე კერძო საქმობათა ამ საერო სისხვავის გამოობით. ხელმწიფების

(პუბუტი) ზარი და რიდი; სასულიერო და სახორციელო მთავრობათა ურთიერთი დამოკიდებულება.

3

ხელობანი: ვაჭრობა (ფარდა), ფული, ფულის საცვლელი (საკერმანი) თამაში და შექცევა; დღეობანი; საერთო დონე ცხოვრებისა (რეჟიმი) ნირი.

რა დასტოვა

დანარჩენი მისი ნაწერები კი შემდეგია:

1. უმთავრესად ლექსები, უფრო დიდაქტიკურის ხასიათისა. სულ „194“ იქნება და ზმა-კიდურები, აკროსტიხები ე. ი. მისი დროის მწერლებისა და ჩვენ მაშინდელ საზოგადო მოღვაწეთა შესახებ, სულ 80.

2. პუბლიცისტური და საპოლემიკო წერილები, სხვადასხვა პროეკტები.

3. ზოგი მის მიერ წარმოთქმული სიტყვები, რომლებიც წარმოთქმის შემდეგ არიან აღდგენილნი.

4. ზოგი სახელმძღვანელო წერილები — ანატომიიდან, მედიცინიდან, საგრამატიკო და სხვ.

5. თარგმანები შექსპირისა: კომედია „დიდი ამბავი ტყუილ-უბრალოთ“ და „ჰამლეტი“ გარითმული ლექსით, რომლის თარგმანი დაუსრულებელია. წვრილი მოთხრობები სხვა და სხვა ავტორებისა.

7. ზოგიერთი წერილები ნაცნობ მეგობრებისადმი მიწერილი.

6. აფორიზმები და დღიურები.

ყოველივე ეს. უმთავრესად ლექსები და პუბლიცისტური ნაწერები თავთავის დროზე იბეჭდებოდა „დროებასა“, „ივერიასა“ და „თეატრში“. და ამჟამად ჩემ მიერ გადაწერილია 6 მომცრო ტანის რვეულში შესაფერის შენიშვნებით და განმარტებით და ინახება საქართველოს ლიტერატურულ მუზეუმში.

გარეგნობა მისი ნაწერის

იგი პირველ ხანებში სწერს ძველის ორთოგრაფიით მაგ. „უ“-ნს ბრჯგუით ხმარობს და სხვა, მხოლოდ შემდეგ კი თანა-

მუდროვე წესით. სწერს წვრილის ხელით და ნაწერს ხშირად ასწორებს. ეტყობა რომ უკანტროლოთ და ურედაქციოთ ხელიდან არაფერს გაუშვებს ხოლმე.

პრესაში მის შესახებ ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებს და ცნობებს ვპოულობთ 1880 წ. ევსტ. მჭედლიძის წერილს „დროება"-ში.

1886 წ. „მწყემსში" X-ს წერილს.

1888 წ. „ივერიაში" სამს. ყიფიანის შენიშვნას. (თ. ჟორდანიას ქრონიკებში ტ. 1).

1896 წ. „ნოვოე ობოზრენიეში".

„მოამბე"-ში დუტუ მეგრელის, ამავე წელს ვ. გუნიას „საქართველოს კალენდარში" და სხვ.

თარიღები

იგი დაბადებულია 1844 წ. ოქტომბრის 1-ლს, დედულეთს, სვირში (შორაპნის მაზრა.)

გარდაცვალებით კი გარდაიცვალა ყირიმში, ტავრიდის გუბერნიაში. სოფ. აგაიმანს 1896 წ. ოქტომბრის 12-ს.

იგი იქ სტუმრად იყო ისტორიაში ცნობილ სვანეთის მთავრის კონსტანტინე-მურძაყან დადეშკელიანის შვილებთან, მათ მამულში. დადიშკელიანები, როგორც დამნაშავე პირის მემკვიდრეები, გაძევებულ იყვნენ საქართველოდან და რუსეთში მისცეს მამული ხსენებულ ალაგას. ერთხანად მათ უფლება არ ჰქონდათ სამშობლოში ჩამოსვლისა. ეს ახოვანი, მართლა სვანურად მოყვანილი შესახედაობისანი — მოსოსტრი, ოთარი, კოწია და თენგიზი, დიდათ პატივს სცემდნენ მამას და ხშირადაც იწვევდნენ თავისთან, მაგრამ 1896 წ-მდე ვერ მოახერხა. ამ წლის შემოდგომაზე კი იქ ჩასვლა ხომ საბედისწეროთაც გაუხდა.

მგზავრობის დროს გაცივდა და ფილტვების ანთებით გარდაიცვალა.

სამეგრელოში კი ჩამოსვენებულ იქმნა ამავე თვეში და დიდის გამოჩინებითაც დამარხა მისმა საყვარელმა ქვეყანამ საგვარეულო სასაფლაოში, სოფ. ბერთემს.

თვალსაჩინო ინტელიგენტი სამეგრელოდან

როდესაც მიცვალებულის კუბოსთან ვიდექ და ჩემთან მოდიოდნენ მოსამძიმრეები, ერთმა მეგრელმა მითხრა:

„სამეგრელოს დღეს მოწყდა წელიო“. გულწრფელობა დავიჯერე ამ სიტყვებისა, რადგან მამა მართლაც იყო იმ დროს სამეგრელოსათვის თვალსაჩინო ინტელიგენტი და მაშინ ასეთი კაცის დაკარგვა მართლაც წელის მოწყვეტას უდრიდა. შემდეგ მოჰყვა, საქართველოს საბედნიეროთ, კეკლუც სამეგრელოდანაც მთელი წყება მოღვაწეებისა გასამშვენებლად და გასაპატიოსნებლათ ყველა ჩვენთვის სათაყვანო მრავალ ჭირნახულ ქვეყნისა და ხალხისა. სწორედ ამ ხნიდგან საერთო ქართულ მუშაობაში მეგრელებმაც დაიკავეს საპატიო დიერსეული ადგილი.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

რაც გამახსენდა

1. წინასწარი 5
2. პირველი მოგზაურობა 7
3. უცნაური გემოვნება 10
4. კვლავ მოგზაურობა 12
5. ილია ჭავჭავაძე ჩემს ხსოვნაში 86
6. ისევ სოფლებში 94
7. ქალაქად 114
8. თეატრის გარშემო 124
9. ჩემი მწერლობა 172
10. საზოგადოებრივი სამსახური 199
11. უკანასკნელი წართქმა 217
12. აკაკი 219
13. მამა 243

რედაქტორი ა. ადამია
მხატვარი ნ. იანკოშვილი
ტექრედაქტორი თ. მამფორია
კორექტორი ლ. არაბიძე

ფასი 14 მ. 75 კ.

გადაეცა წარმოებას 9/II-59 წ., ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17/VI-59 წ., ანაწყობის ზომა 5½×9, ქაღალდის ზომა 54×84, სასტამბო ფორმათა რაოდენობა 21.

უე 03112 ტირაჟი 15000 შეკვეთა № 503.

საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს გამომცემლობებისა და პოლიგრაფიული მრეწველობის მთავარი სამმართველოს სტამბა № 2, თბილისი, ფურცელაძის ქ. № 5.

Типография № 2 Главного управления издательств и полиграфической промышленности Министерства культуры Грузинской ССР. Тбилиси, ул. Пурцеладзе № 5.